Muhamed Hadžijahić

Povijest Bosne u IX i X stoljeću

Urednik
Enes Pelidija

Recenzenti
Enes Durmišević
Salih Jaliman

Likovno oblikovanje
Jasminko Mulaomerović

ISBN 9958-820-27-7

Muhamed Hadžijahić

Povijest Bosne u IX i X stoljeću

SARAJEVO, 2004.

RIJEČ REDAKTORA

Kada sam, početkom devedesetih, preuzela na sebe uređivanje rukopisa Muhameda Hadžijahića pod naslovom *Noviji pogledi na povijest Bosne u 9. i 10. stoljeću*, nisam niti slutila u kakav sam se posao upustila. Naime, rukopis je ostao nedovršen i nesređen nakon autorove smrti, pa sam se zatekla pred doista zahtjevnom i nezahvalnom zadaćom konačnog uobličavanja tuđeg djela. Bosna, prostor kulturnih, vjerskih i etničkih susreta i prožimanja, izuzetno je važan i za hrvatsko srednjovjekovlje, pa je s moga gledišta, kao profesorice srednjovjekovne hrvatske povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, pogled u početke bosanske povijesti bio izuzetno važan. Prostor Bosne koji se tijekom srednjega vijeka širio iz "male zemljice", time je postao nedjeljivim dijelom povijesti susjednih država. S druge strane, srednjovjekovna je Bosna bila samosvojna, očitovala je državnu, dinastičku, društvenu i vjersku zasebnost. To bogato tisućljetno kulturno nasljeđe stvorilo je osobiti, nijansirani identitet, baštinu svih onih koji danas u njoj žive. Stoga mi je bilo vrlo drago što se ugledni zagrebački izdavač odlučio objaviti ovu knjigu koja traga za ishodištima bosanskoga drevnoga imena i postojanja i prihvatila sam se toga posla, unatoč nemalim teškoćama. Nažalost, knjiga tada nije izdana i morala je dugo čekati da izađe na svjetlo dana. "Habent sua fata libelli", izreka kao da je stvorena za ovu knjigu. Prošle su godine i knjiga se sada pojavljuje u novim okolnostima, no mislim da neće biti manje intrigantna, unatoč kašnjenju. Uređujući knjigu ograničila sam se na sređivanje i ispravljanje podataka, to jest povijesnih činjenica, imena, naziva, citata iz izvora i bilježaka. Pomno sam pazila da moje intervencije ne zadiru u autorove teze, osobito zato što se one u mnogome razlikuju od uvriježenih gledišta historiografije, pa i od mojih mišljenja o nekim pitanjima povijesti srednjovjekovne Bosne i Hrvatske. Teze nisam čak niti komentirala, jer mislim da to treba učiniti na nekom drugom mjestu. Samo sam navodila mišljenja historiografije o nekim pitanjima o kojima je bilo riječi u tekstu, ako to već nije učinio sam autor. Također, nastojala sam obogatiti literaturu novijim naslovima, barem sintezama budući da je citirana mahom starija literatura. Nisam ništa nadopisivala, tako da je knjiga ostala bez završetka.

Muhamed Hadžijahić u ovoj knjizi iznosi neke radikalne, nove teze. Na mnogim je mjestima to činio s velikim ustručavanjem, pa je čak rekao da su neke njegove tvrdnje možda neuvjerljive i šokantne, ali ih je ipak iznio želeći dati poticaj razmišljanju o pitanjima najranije bosanske povijesti. U tekstu je očita njegova želja da odgovori sebi i drugima što je to Bosna, što je ona bila i što je danas. On je na nov način pristupio ranosrednjovjekovnim izvorima o povijesti Bosne i ponudio intrigantne interpretacije. Moram reći da je, po mom mišljenju, M. Hadžijahić na nekim mjestima u mraku prošlosti Bosne očigledno tražio "odgovarajuću" povijest, tako da su neke njegove teze dotaknute kasnijim ideologijama. No, čak i kad su šokantne, one doista daju poticaja razmišljanju, prije svega zbog nastojanja da se u osvit slavenske povijesti ovih područja postavi pravo Bosne na postojanje. Već i samo pokretanje dvojbi koje se tiču srednjovjekovne Bosne i šireg područja oko nje znači korak naprijed. Hadžijahićevo propitivanje problema iz bosanske i šire, slavenske perspektive moglo bi možda iznova navesti na razmišljanje o nekim problemima ranosrednjovjekovne povijesti ovih prostora. Napokon, sve dok se radi o znanstvenoj diskusiji temeljenoj na izvorima, a ne o izmišljanju i prekrajanju povijesti, neka sva mišljenja budu dopuštena i legitimna. Ranosrednjovjekovna povijest je, zbog oskudice izvora, jedna vrsta vječne zagonetke, rebusa koji povjesničari uvijek iznova pokušavaju riješiti različitim kombinacijama. Među tim zagonetkama, srednjovjekovna povijest Bosne spada u one teže rješive, jer je mrak nad tim prostorom dublji. Izvori malo ili nikako govore o Bosni, no njezini počeci negdje postoje. Muhamed Hadžijahić dao se u potragu za njima, želeći uspostaviti korijene bosanskog identiteta koji je uvijek bio osporavan, ali čini se da je opstao u samodokazivanju. Koliko je u tome uspio, procijenit će historiografija.

Istražujući povijest ranog srednjeg vijeka nosimo se s problemom nedostatka povijesnih izvora, pa su mnoge teze o tom razdoblju samo pretpostavke, koje je dopušteno dovesti u pitanje novim razmišljanjima i koncepcijama. O mnogim problemima toga razdoblja nije rečena posljednja riječ znanosti, te bi možda upravo radikalno promijenjeni smjer razmišljanja mogao dovesti do pouzdanijih rješenja. Već samo pokretanje pojedinih dvojbi koje se tiču Bosne i šireg područja oko nje znači korak naprijed. Rješenja koja se ovdje daju, razumije se samo po sebi nisu niti mogu biti konačna. Ništa u znanosti, pa ni u povijesnoj, nije konačno utvrđeno. Ako pojedine teze koje se iznose izazovu raspravu svrha će im biti ispunjena.

Zdenka Janeković Römer

POVIJEST BOSNE U IX I X STOLJEĆU

I.

TEMELJNA PITANJA POVIJESTI BOSNE U RANOM SREDNJEM VIJEKU

1. NAJSTARIJA POVIJEST BOSNE U DOSADAŠNJOJ HISTORIOGRAFIJI

Predfeudalni razvoj Bosne od njezinih početaka do pojave bana Borića (prije 1154-1163), teško je pratiti zbog oskudice povijesnih vrela. Vrlo je malo pisanih dokumenata koji bi se izravno odnosili na rani srednji vijek bosanske povijesti. Takva nedostatnost uočljiva je za sve južnoslavenske zemlje, a posebno za Bosnu.

Bosni, koja je za kralja Tvrtka (1353-1391) postigla najistaknutije mjesto među državama na slavenskom jugu i razvila visok izvorni kulturni domet (pismenost na narodnom jeziku, samostalna crkva, stećci itd.), poricani su izvorni začeci. Redovito se tvrdilo da se utapala sad u ovu, sad u onu državnu tvorevinu. Bosna se, prema tim shvaćanjima, "izdvojila" iz već oblikovanih drugih državnih cjelina.

Zanimljivo je naprimjer da *Historija naroda Jugoslavije* ima posebna poglavlja o Slovencima, hrvatskim zemljama, srpskim zemljama i Makedoncima u rano feudalno doba (od VII do XII st.). Nasuprot tome, povijest Bosne do XII st. nije obrađena u zasebnom poglavlju. Posebno se govori samo o bosanskoj feudalnoj državi od XII do XV st., a starija povijest Bosne spominje se samo sumarno. Kaže se, doduše, da se već u X st. u Bosni "opažaju neke klice izdvajanja" u "posebnu političku jedinicu", ali se ipak zaključuje da je Bosna u tom najstarijem razdoblju "potpadala pod vlast susjednih jačih država": Srbije kneza Časlava, "vjerovatno" Hrvatske, "možda" i makedonske države, da je bila pod vlašću Bizanta, "ali sa svojim domaćim vladarom", zatim kratkotrajno pod vlašću Zete, sve dok se nije "na početku XII. stoljeća odvojila i postala samostalna, kada je stvoren temelj za trajniju državnu tvorevinu".[1]

1 *Historija naroda Jugoslavije*, 1, 561-2. Vidi novije mišljenje: T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*: 111-113, 263-264, 281-290. Op. redaktora.

Prema tome, *Historija naroda Jugoslavije* počinje svoja izlaganja o Bosni sa bosanskom feudalnom državom od XII do XV stoljeća. Tako se "bosanska feudalna država" odjednom u XII st. pojavljuje kao realnost, a da joj se u državnom razvitku ne priznaju razvojne faze koje su karakteristične za druge feudalne države, posebno južnoslavenske. Takva tumačenja odriču prirodni tok razvoja Bosne od skupine predfeudalnih župa, koje su se postepeno čvršće stopile u jednu političku cjelinu, iz koje je izrasla feudalna država Bosna. Umjesto toga, rješenje se vidi u tvrdnji da su pojedini dijelovi Bosne bili prvo uklopljeni u susjedne države, pa su se onda "izdvojili" u posebnu državu.

Bilo je pokušaja da se ospori i ranosrednjovjekovni razvoj srpske države u razdoblju prije XII stoljeća. Nikola Radojčić – razmatrajući *Ljetopis popa Dukljanina*, čijeg pisca on naziva "barski rodoslovac" – napisao je: "Kako mi je bilo žao gledati gde naši istoričari često puštaju nemanjićku državu da iz ničega iznikne, dok je ona sa svim svojim moćnim korenjem u državi opisanoj od barskog rodoslovca. Gde je, ikada, tako moćna država izrasla iz ničega."[2] Moram napomenuti da Radojčić nije dosljedno postupio kad se radilo o najstarijem razdoblju povijesti Bosne. Iz njegova pisanja nigdje se ne vidi da bi i Kulinova i Tvrtkova, također "moćna država" nalazila svoje "moćno korenje" u drevnoj starini jer, ako igdje, onda se sigurno iz opisa dukljanskog ljetopisca neporecivo nameće zaključak o državnoj individualnosti Bosne u ranom srednjem vijeku.

Potpuno pasivnu ulogu pripisao je Bosni prije XII st. čak i znameniti historičar L. Thallóczy u radu koji je objavljen 1901. godine. Thallóczy tvrdi da je u VII st. Bosna samo geografska oznaka za područje između Drine i Vrbasa, kojim je od kraja VIII st. dominirao Bizant. Pod utjecajem Bizanta Bosna je stajala dva stoljeća. Bila je slabo nastanjena i zapravo "res nullius".[3] Prema Thallóczyu, slavenska plemena naselila su dolinu rijeke Bosne na prijelazu VI i VII st., a u XII st. Bosna se pojavljuje kao političko-historijski individualitet koji igra veliku ulogu. Thallóczy tvrdi da Južni Slaveni u srednjem vijeku obuhvaćaju tri naroda: Srbe, Hrvate i Bošnjake, očito ne zazirući od mogućih političkih prigovora.[4]

U srpskoj historiografiji prevladava mišljenje da je Bosna tokom samih početaka svoje državnosti pripadala Srbiji, iz koje se izdvojila u samostalnu oblast i potom prerasla u posebnu državu. Ta

2 N. Radojčić, *Društveno i državno uređenje kod Srba*, 26.

3 *Die österreichisch-ungarische Monarchie*, 186-187.

4 M. Imamović, *Razvitak građanskih pokreta*, 30.

postavka temelji se na tumačenju podataka Konstantina Porfirogeneta iz sredine X stoljeća. Porfirogenet prvi spominje Bosnu u vezi sa Srbijom, što je poduprlo tezu o prvobitnoj Bosni kao sastavnom dijelu Srbije. Prvi je takva tumačenja najstarije povijesti Bosne kritički preispitao Relja Novaković u nekoliko svojih studija, a posebno u knjizi *Gde se nalazila Srbija od VII do XII veka* (Istorijski institut u Beogradu, Narodna knjiga, Beograd 1981).

U istraživanju najstarije povijesti Južnih Slavena najčešće se polazilo od postojećih nacionalnih odnosa, oblikovanih u XIX i XX stoljeću. U najstarijoj povijesti Južnih Slavena nalazili su se gotovi nacionalni entiteti, koji su navodno pokrivali čitavo područje nastanjeno pojedinim južnoslavenskim plemenima. Nije se uzimalo u obzir da su u ranom srednjem vijeku velika područja južnoslavenskog prostora bila etnički nedefinirana, a da se o nacijama uopće ne može govoriti. Polazilo se od predrasude da je Bosna u svojim počecima bila politički ovisna o susjednim državama. Jedan od primjera za to je i izlaganje Stjepana Sakača u raspravi o vjerodostojnosti darovnice Ljudovida (stratega Srbije i Zahumlja) lokrumskom samostanu.[5] Sakač tvrdi, pozivajući se na Dukljanina i Kedrena (Skilicu), da je godine 1018. Zahumlje bilo uključeno u bizantsku temu Srbiju, u koju je spadala i Bosna.

Međutim, Kedren nigdje ne spominje Bosnu, a iz Dukljaninova pisanja o ustanku u Zeti pod knezom Vojislavom (Dobroslavom) četrdesetih godina XI st. jasno proizlazi da se bosanski ban u to doba odnosio prema Bizantu izrazito nezavisno.

S druge strane, počeci političkog organiziranja Bosne ne razlikuju se u odnosu na ostale južnoslavenske zemlje, koje su se oblikovale stapanjem župa u veće političke cjeline. Ipak se za nju tvrdi da je nastala osvajanjem teritorija koji je već bio uklopljen u susjedne, navodno mnogo razvijenije državne organizme. Pritom, gubi se iz vida da tome nema ni traga u povijesnim izvorima, koji taj teritorij prvi put spominju u bosanskom posjedu. Tako je naprimjer područje gornjeg toka Drine (donji tok Tare i Ćehotine) dijelilo sudbinu ostale Bosne. U ranom srednjem vijeku to područje, kao župa Drina, činilo je političku autarhiju. Ipak, Vjekoslav Klaić tvrdi da je ta oblast bila "od najdavnijih vremena čest srpske države; nu oko god. 1376. pridruži je Stjepan Tvrtko I. bosanskoj državi". Klaić je, ne razlikujući Župu Drinu i Podrinje, čitavo to područje smatrao Podrinjem.

5 S. Sakač, *Ljudovid*, 39-79.

Činjenicu da je Tvrtko, kiteći se titulama, unio u svoju titulaturu i to da je vladar Podrinja, Klaić je protumačio da je tek tada zavladao Podrinjem. Prema njegovoj pogrešnoj postavci, Podrinje se prostiralo "naokolo gornje Drine i njenih pritoka Ćehotine i Lima".[6] Vladislav Skarić bio je nešto oprezniji od Klaića kada je ustanovio da je "potpuno nepoznato kada su se spojili s Bosnom istočni krajevi sve do Drine i Drinjače".[7] Suprotno načelu izraženom već u rimskom pravu – "Non sufficit probare quod quis fuerit spoliatus, nisi probet se possidisse" – polazi se od gotove postavke da su svi dijelovi Bosne otprije pripadali nekoj susjednoj političkoj jedinici. Međutim, valjalo bi prvo dokazati da je taj teritorij oduzet od susjednih političkih jedinica, odnosno da su ga nekad posjedovale.

Rasprave o tzv. "teritorijalnom širenju Bosne" uvijek su polazile od pretpostavke da je prije nedvojbenog pismenog spomena nekog kraja u sastavu Bosne dotični kraj bio u sastavu neke od susjednih državnih jedinica. Takva metodološka postavka imala bi opravdanje kada bi zaista postojali dokumenti prema kojima je dotični kraj bio sastavni dio neke susjedne države, na koji bi se potom bosanska vlast proširila. Međutim, nedostatak potvrde u dokumentima nije srušio tu pretpostavku historiografije.

Polazilo se od protivrječnih teza: s jedne strane isticalo se da je Bosna bila u podređenom položaju prema susjednim državama, a u isti mah da je bila toliko snažna da se teritorijalno širila na račun tih država.[8]

Olahko zaključivanje o statusu Bosne u ranom srednjem vijeku vidi se i u tvrdnji o navodnom Samuilovom zauzimanju Bosne. To se izvodi iz 36. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina*, u kojem se govori o Samuilovoj "jadranskoj ekspediciji sve do Zadra". Ljetopisac nastavlja: "Potom se vrati (car Samuilo) kroz Bosnu i Rašku u svoj kraj."[9] Navod da se Samuilo poslije vojnog pohoda vratio preko Bosne i Raške "u svoj kraj" bio je dovoljan jednom dijelu historiografije da proglasi kako je car Samuilo osvojio Bosnu, čak da se Bosna nalazila pod makedonskom vlašću sve do navodnog bizantskog osvajanja, 1018. godine. *Ljetopisu popa Dukljanina* pridaje se puna vjerodostojnost, pa se usto povratak sa jedne vojne preko određenog područja tumači kao da je riječ o osvajanju toga područja.

Samuilova vojna sila zapravo je bila uperena protiv Zete, kao saveznice Bizanta i bizantskih mjesta sve do Zadra, tako da se nije radilo niti o osvajanju Hrvatske. Samuilova vojska samo je prošla kroz Hrvatsku, kao i kroz Bosnu i Rašku. Samuilo je čak pomogao hrvatskoj stranci Krešimira i Gojslava. Jedan kasniji spomen Bosne u *Ljetopisu* sadrži podatak kako je bizantski car slao bosanskom banu poslanike, "s ne malo zlata i srebra", da bi pružio vojnu pomoć ugroženom Carstvu, što nesumnjivo pokazuje kakav je bio status Bosne u tom razdoblju.[10]

Konstrukcije o zavisnom položaju Bosne u njezinim počecima nisu strane ni slovenskom povjesničaru Bogi Grafenaueru. U članku *Pitanje srednjovjekovne etničke strukture prostora jugoslavenskih naroda i njenog razvoja*, Grafenauer donosi kartu koja bi trebala prikazati podijeljenost južnoslavenskog prostora u posljednjim desetljećima IX stoljeća. Na toj karti granični prostor prema Bosni predstavljen je kao "regnum Brazlavonis", što će reći regnum slavonskog kneza Braslava. Teza da se to područje protezalo od Slavonije duboko u unutrašnjost današnjeg bosanskog prostora, nema uporišta u dokumentima. I Grafenauer, dakle, olahko zaključuje o pripadnosti Bosne, procjenjujući da je i jedan franački vazal, kakav je bio Braslav, vladao zapadnim dijelom bosanskog prostora.[11]

Još jedan primjer sličnog zaključivanja nalazi se u jednom dokumentu pape Lava XIII, od 5. 7. 1881, a koji se tiče uvođenja redovne katoličke hijerarhije. U pismu se smatra potrebnim naglasiti kako su se prilike u Bosni i Hercegovini, prostoru "okruženom pogubnim otrovom zabluda", u XII st. sredile, "kada su ove zemlje došle pod vlast ugarskih kraljeva, uzimajući naslov kraljevstva Rame i nakon što su se vratile u zajedništvo Crkve". U istom dokumentu kaže se: "Ove su naime pokrajine bile podvrgnute raznim knezovima susjednih plemena, već prema tome kako je koji bio moćniji; čas pod Srbijom ili Hrvatskom, čas pod drugim gospodarima."[12]

Prikazivanje povijesti Bosne, posebno njezinih početaka, nije lišeno političkih i nacionalnih tendencija pojedinih autora. Možda je pritom bio najotvoreniji Mihovil Pavlinović, koji je, uvjeren da je Bosna nastala izdvajanjem iz državnih cjelina Srbije i Hrvatske, još

6 V. Klaić, *Poviest Bosne*, 25.

7 V. Skarić, *Bosna i bosanska teritorija pre dolaska Turaka*, Narodna odbrana XV/17, 28. IV. 1944, 244.

8 Ova dionica u historiografiji o srednjovjekovnoj Bosni nastajala je pod uplivom nacionalističkih ideologija u znaku posezanja za bosanskim prostorom.

9 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 333.

10 Usp. M. Barada, *Dalmatia superior*, 110-111.

11 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 346. B. Grafenauer, *Pitanje srednjovjekovne etničke strukture*, 5-36.

12 Prema: L. Đaković, *Političke organizacije*, 84.

1877. napisao: "Pošto današnji vilajet Bosna većinom nije nego krpež zemalja otkinutih od Hrvatske i od Srbije, valjalo bi Hrvatskoj povratiti što je hrvatsko a Srbiji što je srpsko."[13]

Značajan je u tom smislu i prijevod jednog grčkog teksta Ivana Kinama. Opisujući jednu zgodu iz bizantsko-ugarskog rata iz 1150, ovaj pisac ostavio je zapis o tome kako rijeka Drina dijeli Bosnu od Srbije. U izvornom tekstu stoji:

'Έπετ δὲ ἐγγὺς Σάου ἐγεντὸ ἐξ ἕτερου
ἐκετϑε ποταμὸυ Δρυνᾶν ὄνομα
ὅς ἄνωϑεν τῆν ἐκβολήν ποιόυμενος
Βόσυναν τῆς ἄλλης Σερβικῆς διαιρεῖ

Kinam je time označio da se radi o dvije posebne zemlje, pa i dalje u tekstu razlikuje način života i običaje u jednoj i drugoj zemlji. Međutim, riječ ἄλλης redovito se prevodi riječju "ostali",[14] tako da prijevod glasi: "Bosnu od ostale Srbije dijeli rijeka Drina." Time Kinamov tekst dobiva posve drugačiji smisao, s težnjom da se pokaže zavisnost Bosne. A upravo je Kinam bio onaj autor koji je izričito posvjedočio o posebnom položaju Bosne.[15]

Sljedeći primjer nepriznavanja Bosne kao političkog subjekta jeste tumačenje pisma pape Ivana VIII iz svibnja 873. slavenskom knezu Mutimiru, "Montem duci Sclavinicae".[16]

Moja je pretpostavka da je ovdje riječ o krivom čitanju, tj. da se radi o onom istom knezu iz *Ljetopisa popa Dukljanina* kojem se pripisuje sazivanje sabora na Duvanjskom polju. Po mojem mišljenju, ovo se pismo odnosi na prilike u zemlji koja je u to doba tek primila kršćanstvo, te ne treba odbacivati mogućnost da je to bilo područje Bosne.

Sličan je slučaj i sa identifikacijom kneza Ratimira, o kojem se sačuvao spomen u *Conversio Bagoariorum et Carantoanrum*, u *Franačkim analima* te u *Ljetopisu popa Dukljanina*.

Iz spisa *Conversio* nedvojbeno se razumije da se Ratimirova "regio" nalazila južno od Save, dakle u "ostalim sklavinijama". U

13 M. Pavlinović, *Hrvatski razgovori*, 161.

14 Grčka riječ ἄλλης znači drugi, tuđi. Usp. Walter Bauer, *Griechisch-deutsches Wörterbuch*, Giessen 1928, 62: s.v. ἄλλος, η, ο = ein anderer. Jedino ako (οἱ ἄλλοι) stoji sa članom u množini, što u Kinamovu tekstu nije slučaj, onda bi se mogla ta riječ prevesti i kao "ostali". Uspor. A. Musić, N. Majnarić, *Gramatika grčkoga jezika*, Zagreb 1970, 55.

15 *Vizantijski izvori*, IV, 27-28.

16 F. Rački, *Documenta*, 367-368.

spisu *Conversio* navodi se da je Pribina sa svojim sinom Hozilom (Koceljem) prešao od Bugara u Donjoj Panoniji u "regio Ratimiri", a zatim se morao vratiti preko Save, kada je franački prefekt Ratbod, po nalogu kralja Ludovika, napao kneza Ratimira.[17] To je izuzetno važno svjedočanstvo franačkih vrela o jednom od vladara "ostalih sklavinija" iz kataloga *Ljetopisa popa Dukljanina*. Međutim, u historiografiji se jednostavno prelazilo preko izričitog navoda da se "regio Ratimari" nalazila južno od Save. Ne uvažavajući mogućnost da je južno od Save, na području Bosne, moglo postojati neko samostalno područje, historiografija je pretežno smatrala da je Ratimir bio "bugarski vazal" u Donjoj Panoniji.

Historiografija je naglašavala da je Bosna bila "zemljica" i da je stalno mijenjala granice. Treba napomenuti da je Porfirogenet i u drugim slučajevima koristio za jednu te istu zemlju izraz *hora* (χωρα) i *horion* (χωρίον). Međutim, ta "zemljica" se – prema istim autorima – protezala do rijeke Cetine, jer tvrde da je to bila granica između Srbije i Hrvatske, te da je Bosna bila dio Srbije. Opisujući granice Hrvatske, Porfirogenet kaže da se Hrvatska približava Srbiji kod Cetine i Hlivna, a taj prostor istočno od Hrvatske bio je u Bosni.[18]

Nasuprot spomenutom mišljenju, smatram da Porfirogenet, govoreći o granici između Srbije i Hrvatske, podrazumijeva granicu Paganije i Hrvatske, jer Paganiju drži sastavnim dijelom Srbije. On izričito kaže da se Paganija pruža "do rijeke Cetine".

Dokazujući da Bosna nije bila politički subjekt, historiografija napominje da je ona stalno mijenjala granice. Ali, ta tvrdnja podrazumijeva da su i susjedne zemlje – Hrvatska, Zahumlje te Srbija također mijenjale granice. Osim toga, upravo je Bosna imala najpostojanije granice, jer su eponimna Bosna istočno do gornje Drine, Usora i Donji Kraji još prije bana Borića (prije 1154-1163) sačinjavali jednu političku i teritorijalnu cjelinu. Izvan te cjeline granice su se mijenjale, ali širenjem bosanskih granica na račun susjednih teritorija. Bosna je prvi put teritorijalno razbijena u vrijeme Šestojanuarske diktature u versajskoj Jugoslaviji i ta je podjela trajala samo deset godina (1931-1941).

Bosna nije našla odgovarajuće mjesto ni u slavističkim studijama, posebno onim koje se odnose na slavensku misiju. Područje Bosne, gdje je u ranom srednjem vijeku latinština nepoznata, bilo je pogodno tlo za djelovanje Metodovih učenika. Uostalom, i u Hrvat-

17 *De conversione Bagariorum*, 6-14.

18 V. Foretić, *Smještaj Hrvata i Srba*, 79.

skoj se glagoljski pokret ukorijenio upravo tamo gdje je latinska tradicija bila najslabija. Raspravljajući o tome, Ivan Ostojić kaže: "Pretpostavljamo da su se učenici sv. Metoda, koji su pod konac IX stoljeća morali bježati iz Moravske, sklonili u one susjedne slavenske zemlje, gdje su mislili da će smjeti mirno živjeti i nesmetano nastaviti rad prema smjernicama primljenim od svoga učitelja. Takvom su se pak životu mogli nadati samo ondje, gdje u liturgiji nije vladao jedino i isključivo latinski jezik. Među područja pak, gdje se služba Božja još onda, barem djelomično, obavljala i grčkim jezikom, spadalo je naše sjeverno i srednje primorje, premda je ovdje vulgarni jezik u gradovima i jezik pismenoga saobraćaja odavno bio latinski."[19] Ipak, ni Ostojić, inače odličan poznavalac historije monaških redova, nije izričito spomenuo Bosnu, mada se tu tradicionalno održavala slavenska liturgija.

Područje Bosne bilo je, takoreći, predodređeno za slavensku misiju. Glavni protivnici misije, Franačko carstvo i njemačko svećenstvo, nisu imali gotovo nikakva utjecaja u "zagorskoj sklaviniji". Ovdje nikad nije bila premoćna ni latinska, ni istočnopravoslavna crkva.

Mišljenja sam da su ćirilometodski utjecaji došli u Bosnu izravno iz Velike Moravske, i to preko Makedonije. Stanje u Bosni bilo je daleko povoljnije za slavensku misiju nego u drugim južnoslavenskim zemljama. Prvo krštenje Hrvata, koje su proveli svećenici iz Rima, očito je pratila služba na latinskom jeziku.[20] Jednom prihvaćeno, latinsko bogoslužje prilično se ukorijenilo, pa kasnija pojava bogoslužja na narodnom jeziku za Hrvate nije imala ono značenje kao u zemljama koje su kršćanstvo primile u isti mah kada i pismenost. Neki istaknuti hrvatski povjesničari, kao što su Lovre Katić, Miho Barada i Nada Klaić, smatraju da se u bogoslužju na prostranom teritoriju Ninske biskupije, osnovane oko 864, koristio isključivo latinski jezik.[21]

Nema podataka o ćirilometodskim tradicijama ni u Raškoj. Uostalom, prvo pokrštavanje Srba proveli su svećenici iz Rima, po

19 I. Ostojić, *Benediktinci*, 11.

20 Nova mišljenja o pokrštavanju Hrvata i slavenskoj misiji u Hrvatskoj vidi u: Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994, 79-99. Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi Liber, Zagreb 1995, 135-138, 227-241, 258-259. Op. redaktora.

21 L. Katić, *Borba Grgura Ninskog sa splitskim nadbiskupom Ivanom*, Split 1929. M. Barada, *Episcopis chroatensis*, Croatia sacra 1, 1931, 161-215. N. Klaić, *Povijest Hrvata*, 323-239, 300. N. Budak, *Prva stoljeća*, 92-95. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 279-280.

odredbi cara Heraklija (610-641).[22] To, dakako, nije podrazumijevalo bogoslužje na narodnom jeziku. U Makedoniji je, uspostavljanjem Ohridske arhiepiskopije, ubrzo u crkvi prevladao grčki duh i crkvenoslavenski jezik. Nadalje, zabluda je smatrati da bi bizantska crkva bila naklonjena slavenskom bogoslužju. Bizant je poticao grčki, a ne slavenski jezik u crkvi, pa se u protivljenju slavenskoj liturgiji jedva razlikovao od Rima. Doduše, na području Bizanta postojale su liturgije na narodnom jeziku, ali su one preostaci iz prvih kršćanskih stoljeća. Kako to formulira Mirjana Ćorović-Ljubinković, "misionarska djelatnost slovenskih apostola u Velikoj Moravi i Panoniji odvijala se na jurisdikcionom području papske kurije. U cjelini uzeto, do sad nema nikakvih podataka da je Carigrad ma u kom vidu stvarno i podržavao kult Ćirila i Metodija. Svakako nije slučajno da o ovom njihovom radu ne postoje nikakvi podaci kod vizantijskih suvremenih i kasnijih pisaca. Ne postoje ni suvremena ni vremenski relativno bliska njihova žitija na grčkom jeziku, niti ih je slavila grčka crkva."[23]

Bugarski stav prema slavenskoj misiji ne smije se jednostrano vrednovati po tome što su Metodovi učenici, nakon bijega iz Velike Moravske, prihvaćeni u Preslavu, u sjeveroistočnoj Bugarskoj i onda upućeni u misiju u jugozapadnu Makedoniju. Činjenica da se nisu angažirali unutar crkve Prvog bugarskog carstva sa sjedištem u Preslavu, već su se morali povući na jug, dosta objašnjava.[24]

Stojan Novaković zastupao je tezu da je neslavenski element oko Borisa u Preslavu nerado gledao na Klimentov religiozno-nacionalni utjecaj kojem se svom dušom podavao knez Boris. Bugarska crkva, nakon dosta kolebanja, opredijelila se konačno za Carigrad i grčko svećenstvo. Učenici Konstantina i Metoda djelovali su, istina, "u krajnjim zapadnim oblastima" Borisove države, ali su te oblasti "u crkvenom pogledu bile pod jurisdikcijom pape".[25] Uostalom, tek je na saboru ujesen 893. "slavensko-bugarski jezik" proglašen službenim, te nema govora da bi se prije toga u bugarskoj državi favorizirao slavenski jezik, pa ni liturgija. Prema tome, ostaje područje Bosne, gdje su se stekle najpovoljnije okolnosti za djelovanje slavenske misije. Za stav prema najranijoj bosanskoj povijesti karakteristično je odbacivanje i same pomisli da su Humska zemlja i Bosna ikad činile političku cjelinu. Takvu povezanost opravdavaju

22 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, pogl. 32, 87-88.

23 M. Ćorović-Ljubinković, *Odraz kulta*, 123-124.

24 L. Mirković, *Heortologija*, 241.

25 M. Ćorović-Ljubinković, *Odraz kulta*, 123.

geopolitički razlozi, odnosno prirodna usmjerenost unutrašnjosti jadranskog zaleđa prema moru, dolinama rijeka Bosne i Neretve. Ako je Zahumlje (Hum), koje je često imalo samostalan položaj, moglo pripadati Raškoj, Hrvatskoj, Duklji i pojedinim hrvatskim velikašima, kao što su herceg Andrija i bribirski knezovi, zašto bi bila isključena mogućnost da je ono u pojedinim razdobljima moglo biti u zajednici i sa "zagorskom sklavinijom", odnosno Bosnom, još prije 1322. godine? Kada je Branislav Nedeljković branio koncept o takvoj političkoj povezanosti za bana Borića, učinio je to dokazujući da se Hum zapravo proširio na Bosnu, a ne obrnuto.

Neki istaknuti povjesničari revidiraju dosadašnje poglede o Bosni u ranom srednjem vijeku. Ne može se reći da ta nova gledišta predstavljaju puni zaokret, ali sigurno znače važan korak naprijed.

Stanoje Stanojević još 1926. tvrdio je da je poslije 894. i 896. Petar, sin Gojnikov, "utvrdio svoju vlast u Bosni i u Neretvi". Naravno, tu tvrdnju nije ničim mogao potkrijepiti. Prelazeći zatim na Časlava, navodi da je "obrazovao srpsku državu, koja je okupila u jednu zajednicu gotovo sva srpska plemena i gotovo sve srpske zemlje". Na zemljopisnoj karti koju je priložio vidi se da je ta država obuhvaćala sav teritorij od Jadrana pa do Save, na zapad do Vrbasa i na istok do blizu rijeke Morave.[26] Kasnije je Stanojević odustao od tog gledišta i promijenio stavove o Bosni u raspravi *Postanak srpskog naroda*. Govoreći o etnogenezi Srba, Stanojević više ne tvrdi da je Časlavljeva država obuhvaćala i Bosnu. Bosnu spominje samo na jednom mjestu, navodeći kako je u turskom razdoblju migracijama iz Srbije i iz Bosne i Hercegovine prodro srpski živalj u sjeverozapadni dio Balkanskog poluotoka, u Bosansku krajinu, Liku i Krbavu, u Sjevernu Dalmaciju i dalje. Prema Stanojevićevoj novoj tezi, srpsko pleme u početku je zauzimalo samo područje Tare, Pive, Lima, gornjih tokova Drine i Ibra i na tom području je utemeljena prva srpska država.[27]

Anto Babić učinio je važan korak naprijed uočavajući elemente državne samosvojnosti u najstarijem razdoblju povijesti Bosne. Babić se nije u cijelosti oslobodio ranijih teza, koje su se temeljile na tumačenju podataka Einharda, Porfirogeneta i ljetopisca Dukljanina, ali je i u podacima iz tih izvora utvrdio etape važne za osnivanje državne organizacije na području Bosne. Ukazao je na važnost podataka koje o Bosni donosi *Ljetopis popa Dukljanina*, iako se nije ni upuštao u razmatranje onog njegova dijela koji govori o

26 S. Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, 52-57.

27 S. Stanojević, *Postanak srpskog naroda*, 5-7.

najstarijoj povijesti Bosne. U potpunosti je odbacio tezu o presudnoj ulozi ugarske države u počecima državnog života u Bosni, smatrajući neprihvatljivim shvaćanje prema kojem su "pet stoljeća... čekala ovdje nastanjena plemena nepomično u svojim županama dok nije došao ugarski kralj da ih međusobno poveže i da im napravi državu, drugim riječima da pokrene s mrtve tačke proces njihova razvitka i njihove istorije...".[28] Nasuprot tome, Babić smatra da je tok uspostavljanja srednjevjekovne bosanske države započeo sa raspadanjem rodovske organizacije i društvenom diferencijacijom već u prvim stoljećima poslije doseljenja Slavena. Prema Babiću, Bosna je ušla u državnopravne odnose sa Ugarskom kao zaokružena država sa duboko ukorijenjenom tradicijom. U *Ljetopisu popa Dukljanina* Bosna se spominje kao veća teritorijalna i politička cjelina, a Uskoplje, Luka i Pljeva na zapadu i Drinska župa na istoku već su sredinom X st. bile u sastavu Bosne.

Čitav teritorij koji čine navedene župe naziva se Bosnom, kojoj je na čelu jedan nosilac vlasti, tj. ban. Iako nije opazio dubrovačku intervenciju u nazivu Srbija za Rašku i Bosnu, Babić smatra da taj naziv u hronici figurira više kao geografski, a manje kao politički pojam. Babićeva zapažanja svakako znače određenu reviziju ustaljenih gledanja na prve početke državnog života Bosne.

Nada Klaić u odnosu na Babića otišla je dalje u objašnjavanju najstarijeg političkog položaja Bosne. Odajući zasluženo priznanje Babićevim rezultatima, Nada Klaić kaže: "Dok mu... dajemo pravo kad bilješku cara-pisca iz X. st. o zemljici Bosni zabacuje kao dokaz protiv političkog individualiteta Bosne, dotle je njegovo tumačenje podataka iz franačkih anala o Srbima, po našem mišljenju neprihvatljivo. Uostalom, protiv općenitog tumačenja spomenutog podatka govori i Babićeva, prema našem uvjerenju, ispravna pretpostavka da je Bosna tada posebna politička – ali ne i srpska cjelina. Nema razloga miješati bilo hrvatsku bilo srpsku jezgru u proces nastajanja bosanske države samo zato što je povremeno dolazilo do osvajanja Bosne s jedne ili druge strane... Babić je uvjerljivo pokazao da Bosna u spomenuto doba ima ustaljeni i organizirani teritorij, što znači da ima bitne atribute državne organizacije. Babić se pri tome, kao i nekada Klaić, poziva na Kinamove vijesti koje takav položaj Bosne potvrđuju. Bosna ima tada svoje granice, organiziranu vlast, nosioca vlasti koji se naziva banom sa izvjesnim vladarskim obilježjima. Bosna se tada nalazila u istom redu sa Raškom i Hrvatskom..."[29]

28 A. Babić, *O pitanju*, 57-79.

Iako se težište razmatranja odnosi na pitanje vazalnog položaja Bosne prema Ugarskoj, N. Klaić raspravlja i o postanku bosanske države. Ističući da su jedino Hrvati na jadranskoj obali i Srbi u unutrašnjosti Balkana pretvorili svoje etničko ime u politički pojam, ona ukazuje na dugogodišnje procese u stvaranju političkih zajednica "anonimnih Slavena", koji nastanjuju prostor Dinarida i cijelu Panoniju: "Samo se po sebi razumije da je proces ujedinjavanja manjih političkih cjelina u veće u unutrašnjosti znatno sporiji. To su pretežno stočarski krajevi, a stočar se opire pokoravanju, jer je vrlo pokretan i želi biti slobodan na svom širokom području... Bosna je izvan svake sumnje isto tako u početku jedna takva zajednica koja u stoljetnom procesu pridružuje susjedne zajednice počevši od Soli, Usore i Donjih Krajeva te ostalih pokrajina na jugu, ali tako da i dalje zadržava svoju prvotnu cjelinu."[30]

Naglašavajući važnost "osamstoljetnog bosanskog banstva", titule naslijeđene i u Bosni i u Hrvatskoj od Avara, N. Klaić kaže da je to "više nego rječito svjedočanstvo o trajnoj ulozi političke jezgre od doseljenja Slavena u srcu današnje Bosne. Zato se čini da još jedino smijemo postavljati pitanje u kakvom je odnosu bosanski ban prema susjednim vladarima tj. da li je bilo kome od njegovih susjeda pošlo za rukom pokoriti ga oružjem ili ga na neki način dovesti u vazalni položaj prema sebi..."[31]

O prvobitnoj Bosni i Raškoj piše i Relja Novaković, koji smatra da ima premalo podataka na temelju kojih bismo mogli sa sigurnošću reći kako je nastala Bosna, koliki je prostor obuhvaćala od doseljenja i kakva je bila njezina povijest do X stoljeća.[32] Ogradivši se od dotadašnjih tumačenja podataka o Bosni koje donose Porfirogenet i *Ljetopis popa Dukljanina*, Novaković kaže da Porfirogenet ne bi nazvao Bosnu posebnim imenom da je ona bila sastavni dio Srbije. Smatra da je odmah oblikovana kao posebna teritorijalna jedinica, koja je kroz čitav srednji vijek očitovala svoje posebnosti i sačuvala ime pod kojim se spominje još u X st. kao područje sa dva naseljena grada, nezavisna od naseljenih gradova koje Porfirogenet nabraja u Srbiji.[33]

29 N. Klaić, *Iz problematike*, 17-79. Vidi također: N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, 5-34, 35-110. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 308. N. Budak, *Prva stoljeća*, 59. Op. redaktora.

30 N. Klaić, *Iz problematike*, 28-31.

31 Isto, 30-31.

32 R. Novaković, *Gde se nalazila*, 11.

33 Isto, 83.

2. POTEŠKOĆE ISTRAŽIVANJA NAJSTARIJE POVIJESTI BOSNE

Prvi spomen Bosne nalazi se u spisu *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta, koji je napisan sredinom X stoljeća. Sigurno je da mnogo prije Porfirogenetova spomena to ime nije ni postojalo na slavenskom jugu. Ovamo su ga donijeli Moravljani, koji su u velikoj masi naselili područje Bosne i druge južnoslavenske zemlje na početku X stoljeća. Jedno kratko vrijeme područje Bosne čak se nazivalo i Morava, a razlikovalo se od Velike Morave. Javljaju se nazivi Južna Morava, Niža Morava, Donja Morava, Nova Morava i sl. Područje Bosne prije X st. nazivalo se i Sklavinija, Zagorje i Morava. Činjenica da se ime Bosna ne javlja prije sredine X st. nije neobična s obzirom na činjenicu da je na čitavom slavenskom jugu prevladavalo slavensko ime.[34]

Bosna se od "ostalih sklavinija" razlikuje u tome što se njezino posebno ime pojavljuje čak stoljeće poslije drugih, a termin *sklavinija* toliko se snažno učvrstio da je dugo vremena i poslije pojave posebnog imena Bosna nazivana i Sklavinijom. Bezimenost bosanskog područja osnovni je uzrok što mu se pridavala pasivna politička uloga. Ako se pojedina povijesna vrela prije X st. odnose na područje današnje Bosne, tada govore o neodređenoj slavenskoj zemlji. Unatoč tome, područje Bosne, s obzirom na svoj geografski položaj, već tada je moralo igrati određenu ulogu.

Argumentacija o najstarijoj povijesti Bosne bila bi, dakako, uvjerljivija da se ovaj prostor javljao pod svojim kasnijim imenom. Bez toga, samo se na temelju naznaka može pretpostavljati da se neki povijesni podaci odnose na područje Bosne. Treba spomenuti i to da takvih povijesnih izvora ima vrlo malo. To je jedan od glavnih razloga da je historiografija zapostavila ranosrednjovjekovnu povijest Bosne. Osim toga, u raspravi o postanku i razvoju južnoslavenskih država i naroda često se činila metodološka pogreška time što se nije vodilo računa da je naseljavanje današnjih južnoslavenskih krajeva bilo dugotrajan proces. Nije se dovoljno razlikovalo doseljavanje Slavena općenito, koje je počelo krajem VI i početkom VII st., od doseljavanja Srba i Hrvata, koje je uslijedilo nešto kasnije. Mnogi autori, promatrajući zbivanja iz perspektive današnjih nacionalnih odnosa, nisu razlikovali široke slavenske mase, s jedne, te Srbe, Hrvate i Bugare kao ratničke skupine, s druge strane. Ako su i prihvaćali tu podjelu, nisu prihvaćali činjenicu da prostranstva koja

34 I. Beuc, *Još o problemu*, 101-103. L. Havlik, *Moravskaja narodnost*, 160.

su naselile slavenske mase nisu u potpunosti bila pokrivena državnom, odnosno protodržavnom organizacijom Srba, Hrvata i Bugara. Ukoliko su Hrvati i Srbi i naseljavali područje šire od eponimne Hrvatske i Srbije, kao što je slučaj u Bosni i Zahumlju, nisu uspjeli tim zemljama dati hrvatsko, odnosno srpsko ime.[35] Postojale su – prema Porfirogenetu – i "ostale sklavinije", gdje ratničke, srazmjerno malobrojne skupine Srba i Hrvata nisu uspjele nametnuti svoju vlast. Raspodjelu na slavenske mase, s jedne, i ratničke skupine, s druge strane, uvjerljivo je obrazložio etnolog i antropolog Niko Županić, tumačeći podatke Konstantina Porfirogeneta. On tvrdi da u velikoj seobi u prvim desetljećima VII st. uopće nisu sudjelovali Srbi i Hrvati, a nije bilo ni Bugara, sve do 679. godine. Izvori u to doba govore samo o Slavenima. Porfirogenetov opis naseljavanja Srba iz Bijele Srbije, koju treba izjednačiti sa Lužičkom Srbijom, Županić smatra pouzdanim izvorom jednako kao i opis naseljavanja Hrvata iz Bijele Hrvatske. Za Srbe Porfirogenet navodi da se jedan od braće koja su naslijedila vladara Bijele Srbije obratio caru Herakliju, koji mu je dodijelio za življenje Serviju u solunskoj oblasti, pa se ovaj sa polovinom naroda tamo naselio. Poslije nekog vremena ti Srbi htjeli su se vratiti u stari zavičaj pa im je car to i dopustio. Ali, kada su već bili s onu stranu Dunava, predomislili su se i zamolili cara da im odredi drugu zemlju. Budući da je područje Srbije kasnije bilo pod vrhovnom vlašću romejskog cara, on je ondje naselio Srbe.[36]

Najstarija povijest Bosne ostala je nepoznata i zato što je Bosna u ranom srednjem vijeku stajala prilično izvan utjecaja, kako Bizanta, tako i Franaka; Bizant je kao svjetsko carstvo polagao pravo i na područje kasnije nazvano Bosna, ali je to područje u stvarnosti izmaklo bizantskoj vlasti, čini se sve do osvajanja 1167. godine. Iz toga možda proizlazi činjenica da su glavni povijesni izvori za to razdoblje bizantskog i franačkog porijekla. Ni u ćirilometodskim izvorima Bosna nije našla odgovarajuće mjesto. Jedan razlog za izostajanje izričitog spomena Bosne sadržan je u okolnosti da su se u dijelu izvora koji su prošli kroz bugarsku redakciju nazivi kao što su Sklavinija, "regnum Sclavorum", "slavenski jezik" preinačavali u "bugarsku zemlju", Bugarsku i "bugarski jezik". Mnogi bugarski autori koji su ostavili svjedočanstva o slavenskoj misiji, izjednačavali su Slavene s Bugarima. Jezik kojim su se služila braća Konstantin i Metod označavaju "bugarskim", a cijeli Ilirik smatraju

35 O seobi Slavena i Hrvata, te o etnogenezi Hrvata vidi: N. Klaić, *Povijest Hrvata*, 126-140. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 76-92, *Etnogeneza Hrvata*, ur. N. Budak.

36 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 87-88.

bugarskim. Konstantina nazivaju "Bugarinom", a Metoda "arhiepiskopom Moravske i Bugarske".[37] S obzirom na izneseno pobugarivanje svega što na slavenskom jugu pripada ćirilometodskom kompleksu, bosansko područje ostaje slabo prepoznatljivo.

3. PRISTUP POVIJESNIM IZVORIMA

Glavni izvori za najraniju historiju Južnih Slavena, *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta i *Ljetopis popa Dukljanina*, polazišta su i za proučavanje najranije bosanske povijesti, zajedno sa *Einhardovim analima*. Prvi spomen Bosne u Konstantina Porfirogeneta sredinom X st. tumačio se uglavnom tako kao da Bosna u ono doba nije predstavljala posebnu političku jedinicu. Na temelju Porfirogenetova izraza *horion*, deminutiva od *hóra*, zemlja, donosili su se dalekosežni zaključci, nezavisno od okolnosti što se iz cjeline careva teksta vidi da se taj termin nedosljedno koristi i da je bez značaja bilo kakvo izvođenje zaključaka o pravnom statusu i opsegu zemlje iz tih naziva. Budući da je Porfirogenet spomenuo Bosnu samo jednom rečenicom, i to na kraju poglavlja o Srbima, ovoj zemlji pripisivao se manji značaj ne samo u odnosu na Srbiju i Hrvatsku, već i u odnosu na zemlje kao što su Zahumlje, Travunija, Duklja i Neretva (Paganija). Porfirogenetu je bio cilj nabrojati gradove, Kotor i Desnik, a ne pisati o samoj Bosni, o kojoj je očito malo znao.

Iz Porfirogenetovih navoda izvodio se zaključak da je Bosna bila sastavni dio Srbije, ali ne samo u njegovo doba, za kneza Časlava, nego i ranije, od doseobe. Smatralo se da su ti podaci mjerodavni i za nekoliko stoljeća nakon Porfirogeneta, iako se istovremeno tvrdilo da je Časlavljeva država propala odmah nakon njegove smrti. Porfirogenetov tekst također je bio polazište raspravama o teritorijalnoj homogenizaciji Bosne, pa se smatralo da su se svi krajevi na jugoistoku, istoku i sjeverno od jezgre Bosne širili na račun srpskog teritorija. Porfirogenetovo djelo *O upravljanju carstvom* može se smatrati prilično pouzdanim izvorom. Ono je pisano za interne potrebe, kao informacija Porfirogenetovu sinu i nasljedniku Romanu II (959-963). Djelo je imalo povjerljiv karakter, tako da nije bilo dostupno ni bizantskim piscima. Car je uzimao podatke iz arhiva i od informatora iz raznih dijelova Carstva. Tendencioznost

37 *Magnae Moraviae fontes historici*, 204, 205, 211, 253, 270-271, 274, 304, 312. O upotrebi imena Bugarin za Slavene, usp. P. Skok, *Dolazak Slavena*, 98-100.

koja se često pripisuje Porfirogenetu mogla bi se svesti na političku pragmatičnost, s obzirom na njegova nasljednika na carskom prijestolju, pa su utoliko neke pojedinosti u tom spisu mogle biti prenaglašene, odnosno nedovoljno istaknute. Mimo toga, Porfirogenet nije imao razloga iskrivljavati činjenice, već ih je iznosio onako kako su izložene u izvorima kojima se služio.

Što se tiče *Ljetopisa popa Dukljanina*, iako je poznato da taj izvor nije pouzdan, većina povjesničara bez rezerve prihvaća sve podatke o osvajanjima Bosne te one koji svjedoče o njezinom podređenom položaju u odnosu na susjedne zemlje, te se tome i ne traži potvrda u drugim izvorima. Navod latinske redakcije *Ljetopisa* da je Časlav vladao u Bosni smatra se pouzdanim. Hrvatska redakcija navodi drugu verziju tog imena i tvrdi da je poslije toga Bosnom zavladao hrvatski vladar Krešimir II i njegovi nasljednici, pa zatim makedonski vladar Samuilo i Ivan Vladislav, Bizant za Bazilija II, a potom dukljanski vladari. S druge strane, zanemaruju se i potpuno odbacuju podaci dubrovačkih hroničara koji slavenske vladare u *Ljetopisu popa Dukljanina* iz najstarijeg razdoblja listom nazivaju "bosanskim vladarima". Većina povjesničara krajnje je nepovjerljiva prema podacima *Ljetopisa*, posebno prema prvih 35 poglavlja. Glavni razlog tom nepovjerenju, po mojem mišljenju, jeste kriva pretpostavka da latinska verzija predstavlja prototip *Ljetopisa*. Latinska verzija u dijelu koji imenujem kao *Ljetopis zagorske sklavinije*, jeste ne samo loš prijevod slavenskog izvornika već je i tekst koji je ustanove koje su vrijedile krajem XII i početkom XIII st. u Dukljí prenosio u ranija razdoblja. Po tome se latinski tekst pokazuje zastarjelim pa se opravdano sumnjalo u njegovu vjerodostojnost. Tipičan primjer neodgovarajućeg prijevoda na latinski jeste spomen kneza Svetopeleka u južnoslavenskim zemljama, proizašao iz okolnosti da prevodilac nije shvatio značenje sintagme "sveti puk".

Činjenica da se latinska verzija *Ljetopisa popa Dukljanina* u cjelini smatrala originalom – ne poričem izvornost tzv. "dukljanskog dijela" – prouzročila je niz nedoumica i pogrešnih tumačenja, koja otpadaju ako se prihvati postavka da je hrvatski tekst od 4. do 10. pogl. bliži protografu. Temeljem pogrešno shvaćenog i prevedenog teksta, smatralo se da se 5. pogl. *Ljetopisa* odnosi na doseljenje Bugara, iako je tu riječ o jednom drugom doseljavanju, koje je ostavilo važne kulturne tragove. Ne nalazeći drugo rješenje, mnogi su autori imena iz liste "slovinskog kraljevstva", kao i neka druga imena u *Ljetopisu*, pokušali poistovjetiti sa pojedinim, bolje poznatim vladarima ili su, pak, tvrdili da su pojedina imena jednostavno izmislili glosatori i prepisivači umjesto historijski poznatih imena, koja su bila vjerno zapisana u protografu. Takvo je bilo tumačenje

Ivana Kukuljevića Sakcinskog (1879), koji tvrdi da "imena Svetopek Budimir i Tomislav mogu pripadati samo istoj osobi", što znači da Tomislavu pripisuje sve podatke koji se odnose na Budimira i Svetopeleka.[38] Šišić je išao istim putem, a u novije vrijeme to je isto činio Borislav M. Radojković. Prema njemu je "prerađivač *Ljetopisa* popa Dukljanina morao... izbaciti Mihaila Viševića i na njegovo mjesto staviti izmišljenu vladarsku ličnost Svetopeleka, vladara izmišljene velike Slovenske kraljevine".[39]

Nasuprot tome, smatram da pogl. od 4. do 10. *Hrvatske kronike* čine najbolje sačuvani tekst slavenske hronike, koja je – kao što je već rečeno – naslovljena kao *Ljetopis zagorske sklavinije.* Ostala poglavlja prvog dijela *Ljetopisa popa Dukljanina* ne zaslužuju jednaku pažnju, iako i ona donose podatke određene historiografske vrijednosti. Pogl. od 4. do 10. *Hrvatske kronike* smatram dragocjenim historijskim izvorom, u kojem je opisana najstarija povijest Porfirogenetovih "ostalih sklavinija", tj. Bosne, Usore i Donjih Kraja. U dosadašnjoj historiografiji te su glave predstavljale najveću historijsku zagonetku, jer se odbacivala i sama pomisao da bi se mogle odnositi na jedno određeno područje. Budući da se podaci koji su tamo izneseni nisu mogli uklopiti ni u srpsku, ni u hrvatsku, ni u dukljansku povijest, jednostavno su proglašavani izmišljenim.

Mnoge pojedinosti iz tih poglavlja mogu se pozitivno vrednovati, pa se prema tim podacima treba odnositi sa uvažavanjem, ali i sa oprezom. Ako se drugim sličnim hronikama, kao što su *Nestorova hronika*, *Gesta Hungarorum*, *Hronika Kuzme Praškog* te *Annales gradicenses*, u znanosti pridaje potrebna pažnja, a podaci tih spisa često se u punoj mjeri uvažavaju, ne treba ni podatke o "slovinskim" kraljevima proglašavati isključivo legendarnim.

Iako su opisi događaja koje donosi *Ljetopis zagorske sklavinije* potkrijepljeni uglavnom posrednim svjedočanstvima, ne znači da u njima nema povijesne istine. U dosadašnjim znanstvenim raspravama tekst *Hrvatske kronike* gotovo da se nije ni uzimao u obzir pri analizi društvenih odnosa u južnoslavenskim zemljama u ranom srednjem vijeku. To je učinio N. Radojčić, ali se oslanjao isključivo na latinski tekst, koji uglavnom odražava prilike i shvaćanja i iz druge polovine XII i sa početka XIII st., a *Hrvatsku kroniku* nije nikako uzeo u obzir.[40]

38 I. Kukuljević Sakcinski, *Tomislav*, 1-52.

39 B. Radojković, *Država kralja Svetopeleka*, 412.

40 Đ. Radojčić, *Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem veku prema Barskom rodoslovu*, 1-28.

Fran Milobara, raspravljajući o unutarnjem stanju Duklje, samo je sporadično uzimao u obzir Marulićev latinski prijevod *Hrvatske kronike*.[41] Koliko mi je poznato, *Hrvatska kronika* je kao jezički spomenik također izmakla pažnji lingvista, iako bi proučavanje postojećeg teksta sa jezičkog stajališta moglo dati zanimljive rezultate.[42]

Slažem se sa mišljenjem Jože Rusa da je *Ljetopis popa Dukljanina* "najlepši cvet naše narodne tradicije in najdragocenejši zgodovisnki spomenik ker v njem imamo skrit najstarejši temeljni vir politične zgodovine Hrvata, Srba in Slovencev in s tem tudi današnje Jugoslavije".[43] Sa još više razloga to se može reći za *Hrvatsku kroniku* jer je njezin prototip – kako će se vidjeti – pisan znatno prije *Ljetopisa popa Dukljanina*, i to na narodnom jeziku.

Treba nešto reći i o Einhardu, za kojeg neki povjesničari drže da donosi podatke o povijesti Bosne u IX stoljeću. Einhardova vijest o bijegu panonskog kneza Ljudevita 822. iz Siska u Dalmaciju Srbima obično se tumači kao da se odnosi na Bosnu. Međutim, po logici stvari, Ljudevit je pri bijegu iz Siska i Panonije morao bježati onamo gdje se Panonija najprije dodiruje s Dalmacijom, a to znači sjeverozapadno od Bosne. Kako naglašava Relja Novaković, "nema nikakva smisla sve Srbe tražiti čak u predelu srednjeg ili gornjeg Vrbasa, dve stotine i više kilometara daleko od Siska a manje negde još istočnije".[44] Nada Klaić također odbacuje mišljenje da bi Ljudevit pobjegao u Bosnu: "To mišljenje neprihvatljivo je iz dva razloga: put kojim Ljudevit bježi u Borninu Hrvatsku može biti samo unski put, stoljetna veza između Jadrana i Panonije... Budući da su franački anali pisani u doba kad se kod Južnih Slavena etnički pojam podudara sa političkim, to su Srbi koji se spominju u ovom podatku mogli biti jedino jedna veća skupina došljaka koja se pod tim imenom, zajedno sa Hrvatima i ostalim 'plemenima' naselila u Dinaridima. Oni su na Uni osnovali svoju plemensku jedinicu, imali vlastitog vladara..., ali su se kasnije stopili s Banskom Hrvatskom u veću političku cjelinu. Ali, to stapanje nije išlo do potpunog brisanja političke organizacije, ili, štoviše, imena, jer su Srbi sačuvali i jedno i drugo do razvijenog srednjeg vijeka. Najbolji je dokaz činjenica da upravo u tom dijelu

41 F. Milobara, *Dukljanska kraljevina*, 1-30.

42 Smatrajući da je tekst *Hrvatske kronike* najbliži protografu, osobito pogl. 4-10, te da je tu latinski tekst prilično nevješt prijevod slavenskog originala, u izlaganju uzimam u obzir samo tekst *Hrvatske kronike* koju je priredio Vladimir Mošin.

43 J. Rus, *Kralji dinastije*, 25.

44 R. Novaković, *Gde se nalazila*, 32.

Hrvatske u XIV. st. postoji unska županija sa srpskim kastrumom i, što je još važnije, srpskim stolom, dakle plemićkom organizacijom Srba u unskoj županiji... Drugi glavni razlog koji govori protiv tumačenja da Srbe treba tražiti u tadašnjoj Bosni jest da se srpsko ime i naselje u srednjovjekovnoj Hrvatskoj moglo stvoriti i stvarati samo za zajedničkog doseljenja! Jer kad bi se i dokazalo da su Srbi u trećem desetljeću IX. stoljeća imali političku vlast nad Bosnom, to naravno ne bi značilo da su u Bosni Srbi i naseljeni. Ponavljamo, u IX. st. su politički i etnički pojmovi identični. I najzad najveći nedostatak poistovjećivanja Srba franačkih anala s kasnijom srpskom državom je pomanjkanje teritorijalnog kontinuiteta između Srba u IX. st. i kasnije srpske države..."[45] Prema tome, može se zaključiti da *Einhardovi anali* ne sadrže podatke koji bi bili relevantni za povijest Bosne u ranom srednjem vijeku.

4. NOVI PRISTUP POVIJESNIM IZVORIMA

Krajnja oskudica povijesnih izvora o Južnim Slavenima u ranom srednjem vijeku glavni je uzrok mnogih nedoumica i protivrječnih mišljenja. To pogotovo vrijedi za područje Bosne, koja se pod tim imenom javlja tek u X stoljeću. Zbog toga su o prvim stoljećima Bosne u historijskoj znanosti izrečene vrlo upitne postavke, pa u skladu s načelom "in dubiis libertas" neka je dopušteno istupiti i sa novim tezama koje se u ovoj knjizi izlažu. Očekivati je da čine zaokruženu cjelinu te da – uprkos neobičajenim tumačenjima – ne stoje u protivrječnosti sa pristupačnim povijesnim izvorima.

Temelj novih teza o povijesti Bosne u IX i X st. jeste postavka da se pogl. od 4. do 10. *Hrvatske kronike* odnose na područje tzv. "zagorske sklavinije" ili na prostor Porfirogenetovih "ostalih sklavinija", što znači kasnije Bosne, Usore i Donjih Kraja. Smatram da navedena poglavlja predstavljaju jednu staru slavensku hroniku koja je ušla u *Hrvatsku kroniku*. Proučavanje tih poglavlja pokazalo je da je taj dio *Hrvatske kronike* vrijedan pažnje. Uostalom, i dosadašnja historiografija (Šišić i drugi) smatrala je pojedine podatke iz *Hrvatske kronike* pouzdanim. Preko tih podataka ne treba prelaziti, jer postoje čvrste naznake da oni nisu bez ikakve podloge i da su daleko od legende. Prema tome, postoji važan historijski izvor koji govori

45 N. Klaić, *Iz problematike*, 23-24. Vidi također: I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 168-169.

o povijesti Bosne u IX i X stoljeću. To razdoblje nije vakuum u kojem se nije ništa događalo, da bi Bosna počela nešto značiti tek u doba bana Kulina (prije 1180. – poslije 1204.). Nasuprot tezi koja poriče aktivnu političku i kulturnu ulogu Bosne u ranom srednjem vijeku, tvrdim da je u spornom razdoblju postojao određeni kontinuitet.

Teško je pretpostaviti da je vitalnoj snazi Bosne kakva se pokazala u XII st. i dalje prethodilo razdoblje potpune pasivnosti. Zemlja koja je oblikovala samosvojnu kulturu (stećci, poseban tip pisma itd.) i vlastitu državnu i crkvenu organizaciju, suprotstavljajući se stalno i uspješno jakim okolnim državnim i crkvenim središtima, postavila je temelje te kulture i državnosti u ranom srednjem vijeku. Povoljni zemljopisni položaj jezgre srednjovjekovne Bosne omogućio je živu privrednu i kulturnu djelatnost još od neolita, a pogotovo u antici. Ranosrednjovjekovna Bosna baštinila je čitavo to naslijeđe.[46]

Neke nove postavke koje ovdje zastupam, moram priznati, ne samo da su sporne i neutvrđene već su i vrlo neobične. Međutim, nastojao sam svoje mišljenje dokumentirati te vrednovati dosadašnje stanje historiografije o pojedinim pitanjima koja sam razmatrao. Spomenut ću samo neke teze koje iznova pretresaju pitanja i nude rješenja koja odstupaju od uobičajenih gledišta.

Tako se, naprimjer, u ovim razmatranjima polazi od postavke da doseljavanje Slavena podrazumijeva dug proces, koji je trajao do u X st., pa se govori i o "trećoj" i "četvrtoj velikoj seobi". Činjenica je da Balkan nisu kolonizirali samo Srbi, Hrvati i turanski Bugari, već i brojne druge skupine. Relja Novaković argumentirano je dokazao da su polapsko-pribaltički Obodriti, Ljutici i druga susjedna slavenska plemena također dolazila i naseljavala današnji južni Banat i uži pojas na desnoj obali Save i Dunava, sve do blizu Timoka. Novaković s punim pravom zaključuje da se ne može održati ustaljeno mišljenje da su na Balkan došla samo istočnoslavenska plemena, "prije svega Sklavini i Anti, a zatim Hrvati i Srbi".[47]

Zbog oslanjanja historiografije na latinsku verziju *Ljetopisa popa Dukljanina*, u znanosti su ostali neiskorišteni vrlo važni podaci sadržani u 5. poglavlju. Smatralo se, naime, na temelju latinskog teksta, da je tu riječ o doseljavanju Bugara. *Ljetopis zagorske sklavinije* ne spominje Bugare, ali govori o jednom velikom valu seobe,

46 Đ. Basler, *Pećinski crteži*, 413-419. Isti, *Paleolitsko doba*, 13-28, Isti, *Kasno antičko doba*, 309-373, A. Benac, *Mlađe kameno*, 29-99. B. Čović, *Bronzano*, 101-190.

47 R. Novaković, *Baltički Sloveni*, 101-190.

koji je preplavio Balkan. Stvarno, "mnoštvo prez čisla" uputilo se "ispriko rike Velike ka se dli Velija", a to nas upućuje na rijeku Veliku na ruskom sjeveru. To je važno svjedočanstvo o doseljavanju Normano-Slavena na Balkan, što potvrđuju i neki ostaci njihove kulture. Osim toga, smatram da se Bosna jedno vrijeme nazivala Morava. Postojanje dviju Morava uočeno je u povijesnoj znanosti, ali nije dato zadovoljavajuće rješenje. Spor o tome produžuje se do danas. Mnogi znanstvenici smatraju da su se imenom Marhari i Marehanos (kod Bavarskog Geografa) nazivala dva glavna, u to doba još nesjedinjena moravska plemena. Neki historičari smatraju da su Marhari moravsko pleme na rijeci Moravi, te da je s vremenom njihovo ime prešlo i na druga zapadnoslavenska plemena, dok je zapadni dio Slovačke sa Nitrom pripadao plemenu Merehanos (H. Loudnisanski). Po mišljenju drugih, Marhari su činili prvobitno jezgro moravske države, ali u kasnijim izvorima tako se označavala Moravska, sjedinjena sa Nitrom (H. Bulin, J. Dekan). Treći, međutim, smatraju da se pod imenom Merehanos podrazumijeva Morava u Srbiji (L. Havlik). Ni arheologija nije dala rješenje ovog problema.[48]

Rješenje pitanja "druge Morave" nije nađeno iz jednostavnog razloga što gotovo niko nije uzimao u obzir prostor današnje Bosne. Dalje, niko se nije upitao zašto se ime Bosna javlja tek sredinom X stoljeća. Napokon, navodi Bavarskog Geografa nisu se upoređivali s drugim izvorima koji upućuju da su "Merehani" živjeli na jugu.

Posebnu važnost pridajem jako naglašenim nastojanjima oko njegovanja narodnog jezika, što se zapaža već u ranom srednjem vijeku. Iz toga proizlaze dalekosežniji zaključci. Dok je u čitavoj zapadnoj Evropi i Velikoj Moravskoj prevladavala latinska pismenost, u srednjovjekovnoj Bosni i Humu razvila se pismenost na narodnom jeziku. Uzrok tome jeste jaka ćirilometodska tradicija, uprkos činjenici da je historiografija zanemarivala Bosnu i Hum u istraživanju slavenske misije. U usporedbi sa Velikom Moravskom, u srednjovjekovnoj Bosni i Humu ćirilometodska dionica mnogo je naglašenija. Jedinstvena je pojava da se u Bosni i Hercegovini sačuvalo oko 350 srednjovjekovnih natpisa na narodnom jeziku, pisanih većinom bosančicom, a u manjoj mjeri glagoljicom. Dominaciju pismenosti na narodnom jeziku potvrđuje činjenica da na području srednjovjekovne bosanske države skoro nema latinskih ili grčkih natpisa, osim nekoliko diplomatskih spisa i pečata. Očito je da golema većina pisanih slavenskih spomenika ima svoj izvor u

48 N. N. Gracianskaja, *Etnograficeskie*, 19-22.

ćirilometodskoj starini. Bosansko-humska evanđelja, na čelu sa Miroslavljevim, najbliža su svojim ćirilometodskim predlošcima. Povelja Kulina bana iz 1189. još je jedno svjedočanstvo slavenske kulture. Nije slučajno da je prvenstvo narodne pismenosti u odnosu na latinsku u Bosni znatno izrazitije nego u Velikoj Moravskoj, gdje je kolijevka slavenske pismenosti. Za Veliku Moravsku L. Havlik primjećuje: "Usporedo s pismenošću na narodnom jeziku, u vladajućim slojevima prisutna je i literatura na latinskom jeziku. Diplomatski odnosi Moravske s drugim državama nametali su latinski, a isključivo u odnosima s Bizantom koristio se grčki jezik. Bez obzira na to što se prioritet latinskog jasno javlja u vezi sa univerzalističkom prorimskom orijentacijom posljednjih moravskih knezova, osobito poslije izgona Metodovih učenika, može se reći da je slavenska pismenost i liturgija u Moravskoj postojala u ograničenoj mjeri, i to na drugom mjestu."[49]

U svim razmatranjima posebno je istaknuto da se na ćirilometodske tradicije nastavlja Crkva bosanska. Slavenske samostane koji se spominju u papinskim bulama od 1089, odnosno 1120/21. na području Barske nadbiskupije treba smatrati ćirilometodskim. Sljedeće pitanje glasi: Postoji li i kakva je genetska veza između tih samostana i Crkve bosanske. Zaključke splitskih sabora, koji sadrže dragocjene podatke o borbi protiv liturgije na slavenskom jeziku, valja promatrati u novom svjetlu. Dosada se tumačilo kao da se ti zaključci odnose isključivo na Hrvatsku; međutim, teze o Grguru Ninskom kao protagonisti slavenske liturgije i glagoljice opovrgli su Lovre Katić i Miho Barada te Nada Klaić.[50] Barada i Nada Klaić pretjeruju tvrdeći da su "nekoć dalmatinski biskupi bili *factores* glagoljice" te da "slavenski liturgijski jezik ostaje ograničen na područje dalmatinskih biskupija". (Barada pogrešno tvrdi da je vlast dalmatinskih gradova orijentiranih prema Bizantu obuhvaćala i teritorije Zahumlja, Bosne i drugih oblasti.) Saobrazno iznesenom, splitski sabori morali su voditi računa i o području današnje Bosne, gdje se logično proširila slavenska služba Božija.

Čini se da je za etnogenezu i širenje kulturnih utjecaja važniji smjer sjever-jug nego istok-zapad. Sa sjevera se naseljavaju Slaveni, potom Hrvati i Srbi, odanle dolaze Moravljani i učenici Ćirila i Metoda. Vjerovatno je glagoljica dospjela u Bosnu sa sjevera. Isto tako, opažaju se određena kulturna strujanja i na relaciji jug-sjever,

49 L. Havlik, *Moravskaja narodnost*, 180.

50 L. Katić, *Borba Grgura Ninskog*. O stavovima historiografije prema Grguru Ninskom i splitskim saborima vidi: N. Budak, *Prva stoljeća*, 159-197.

naprimjer velik utjecaj srednjovjekovne arhitekture Dalmacije na arhitekturu u unutrašnjosti i slično. Heretički pokret u Dalmaciji također je utjecao na duhovna kretanja u Bosni, barem u kasnijem srednjem vijeku.[51]

5. NOVE TEZE O "ZAGORSKOJ SKLAVINIJI"

Uspoređujući navode *Ljetopisa zagorske sklavinije* s podacima Konstantina Porfirogeneta, našao sam značajne podudarnosti. Analizirajući iz raznih aspekata podatke od 4. do 10. pogl. *Hrvatske kronike*, stekao sam uvjerenje da bi se opisi koji su tu dati mogli odnositi upravo na Porfirogenetove "ostale sklavinije" u IX i X stoljeću. Car-pisac dao je važne obavijesti o Hrvatskoj, Srbiji, Zahumlju, Travuniji i Konavlima, Duklji i Paganiji – "zemlje oko bizantske Dalmacije" – pa bismo u navedenim poglavljima *Ljetopisa zagorske sklavinije* imali podatke o "ostalim sklavinijama".

U historiografiji je bilo pokušaja da se pripovijesti iz *Ljetopisa zagorske sklavinije* također uvrste u povijest Hrvatske, Srbije te Duklje, ali se to teško uklapalo, jer se poznate činjenice iz povijesti "zemalja oko Dalmacije" teško mogu dovesti u sklad s podacima iz *Ljetopisa zagorske sklavinije*. Smatram da valja poći drugim putem, odnosno primijeniti na "ostale sklavinije" podatke koje je domaći ljetopisac dao u dosada nerazjašnjenim pripovijestima *Ljetopisa zagorske sklavinije*. Osim što sam za niz pojedinosti našao potvrdu u drugim savremenim vrelima, posebno kod Konstantina Porfirogeneta, naročito me dojmila činjenica da *Ljetopis zagorske sklavinije* čini zaokruženu cjelinu, upoznajući nas sa slijedom događaja što logično proizlaze iz situacije kakva je mogla biti u IX i X st. upravo na području "ostalih sklavinija", koje je, pak, moralo karakterizirati arhaično uređenje. Razvoj protodržave na tom području, počevši od Silimira pa do Svetolika-Stjepana, prikazan je prirodnim i logičnim pripovijedanjem, pa je teško povjerovati da bi se radilo o nekim izmišljenim događajima. Povijest "slovinskog kraljevstva", ili prema Porfirogenetovoj terminologiji "ostalih sklavinija", prikazana je bremenitom neriješenim etničkim problemima. Na jednoj strani su Slaveni-pogani, kao vladajući sloj, a na drugoj strani progonjeni krstjani, "koji latinski govorahu", često primorani kriti se pred pro-

51 Moram posebno naglasiti da ni u jednom od spomenutih problema ne prisvajam sebi pravo prvenstva u donošenju rješenja. Mnoge iznesene postavke već su zastupali i drugi autori, iako sa različitom argumentacijom. Međutim, još niko nije izložio cjelovit koncept povijesti Bosne u IX i X stoljeću.

gonima "cića straha", u prvom redu po planinskim "vrsima". Sve do sedamdesetih godina IX st. ti odnosi nisu bili sređeni. Određene početne uspjehe postigao je već Silimir, nametnuvši kršćanima plaćanje danka, ali vremenom se njihov položaj još i pogoršavao, sve do pojave Satimira, koji "poče ljubiti krstjane i ne da jih progoniti".

S druge strane, ako se promatra društveni razvoj "zagorske sklavinije", kroz tekst se osjeća očit napredak. Za prvoga kralja Silimira još je uvijek prevladavao rodovsko-plemenski poredak, koji se međutim počinje gubiti, posebno u plodnijim krajevima. Već za Silimirova nasljednika Bladina "počeše činiti sela i pribivališća", dolazi, dakle, do teritorijalizacije, koju je potaknuo i dolazak velikog broja, po mojem mišljenju, normansko-slavenskih doseljenika. Poslije krizne situacije, za Ratimira i četiri "nepravedna kralja", kada je zemlja ratovala i trpjela poraze u ratu, slijedi doba Satimira. Iz *Ljetopisa zagorske sklavinije* i dubrovačkih hronika razabire se da se tada zemlja počela otvarati prema vani. U Satimirovo doba uslijedilo je masovno pokrštavanje vladajućih Slavena. Prema Porfirogenetu, u politici Lava VI pokrštavanje je značilo jačanje bizantskih pozicija, ali nije moguće utvrditi da li je u tom smislu pokrštavanje i u "zagorskoj sklaviniji" imalo kakvog znatnijeg učinka, neovisno o tome što je Bizant smatrao da ima vrhovnu vlast nad svim nekadašnjim pokrajinama Rimskoga carstva.

Još za Satimira, tadašnji knez, a budući kralj Budimir, imao je udjela u političkom životu zemlje (odlazak u Hazarsku zemlju, pokrštavanje). Dolaskom na vlast, Budimir je učinio najvažnije korake u daljnjem razvoju "zagorske sklavinije". Prekretnica je obilježena održavanjem Duvanjskog sabora 885, na kojem su doneseni zaključci o crkvenim pitanjima.[52] Postavljanje crkvene hijerarhije bilo je tim važnije budući da je prije pokrštavanja kralj bio i vjerski poglavar, pa je uvođenjem kršćanstva moralo doći do razdvajanja crkvene i svjetovne vlasti. Sabor je donio i niz zakona ("i mnoge dobre zakone postaviše"). Budimir je preduzeo korake "kako bi rasute gradove sazidao i napunio". Konačno, Budimirovo doba obilježeno je kulturnom djelatnošću slavenskih misionara. Pritom je vrlo važna okolnost da se "zagorska sklavinija" našla u sklopu Metodove nadbiskupije i da je ovdje prebjegao dio Metodovih učenika, a među njima možda i sam Gorazd.[53]

52 Historiografija većim dijelom dovodi u sumnju i samo održavanje sabora na Duvanjskom polju. O tim dvojbama te o sumnjama u kronologiju *Ljetopisa popa Dukljanina* a osobito Hrvatske redakcije, vidi: I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 298-299, Op. redaktora.

53 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 296-309, 357-365, 388-389, 391-400.

Doba Svetolika-Stjepana značilo je daljnji korak u afirmaciji "zagorske sklavinije", ali njegovom smrću dolazi do rasula i miješanja vanjskih činilaca te kraja "zagorske sklavinije". Ali, da je za Svetolika-Stjepana "zagorska sklavinija" predstavljala određenu političku snagu, proizlazi iz dubrovačkih ljetopisa. Po njima je Svetolik proširio granice svoga regnuma čak do zidina Dubrovnika te svečano posjetio i obdario Dubrovnik.[54]

Redoslijed vladara ("kraljeva") kakav se navodi u tom izvoru, može se djelomično provjeriti i pratiti i na druge načine. Od deset vladara koji se tu spominju, već za drugog vladara Bladina postoje naznake da je mogao vladati nekad od 824. do otprilike 829. godine, a u tom razdoblju – prema bizantskim izvorima – nadiru u Makedoniju i "Skiti" (koje pojedini autori poistovjećuju s Rusinima). *Ljetopis zagorske sklavinije* upravo govori o dolasku "velikog mnoštva" s dalekog ruskog sjevera u Bladinovo "kraljevstvo". Vladavina Bladinova nasljednika Ratimira može se datirati u 838. godinu. Tragom navoda *Ljetopisa zagorske sklavinije* o Konstantinovu boravku među Hazarima (860-861) moguće je utvrditi i Satimirovu vladavinu. Satimirov nasljednik Budimir vladao je – prema *Ljetopisu* – od 877. do 917. godine.[55] Posljednji vladar "zagorske sklavinije" Svetolik-Stjepan umro je 932. godine.[56]

Osnovna postavka ovog razmatranja zasnovana je na uvjerenju da je *Ljetopis zagorske sklavinije* pouzdan izvor koji otkriva mnoge dosada nepoznate ili zamagljene pojedinosti iz razdoblja osnivanja najranijih južnoslavenskih državnih ili, još bolje, protodržavnih tvorevina. Neka od mojih tumačenja su uvjerljivija, neka manje uvjerljiva. Nisam izostavio ni manje uvjerljive pretpostavke, ako sam za njih imao kakvu-takvu argumentaciju. Neke će pretpostavke, naprimjer o doseljavanjima Normano-Slavena u Bosnu i Makedoniju, djelovati možda i šokantno, ali, mislim, najviše zato što im se dosada u znanosti nije našlo mjesta, jer se *Ljetopis zagorske sklavinije* nije koristio kao vrelo. Istražujući povijest ranog srednjeg

54 *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 16, 193-194. Anonimova i Ragninina kronika datiraju te događaje na početak 9. stoljeća. Treba spomenuti da je kronologija zbivanja prije 12. stoljeća u tim kronikama vrlo nepouzdana. One preuzimaju podatke iz *Ljetopisa popa Dukljanina* i mijenjaju ih u dijelu koji se odnosi na Dubrovnik. Op. redaktora.

55 Ragnina smješta Budimirovu vladavinu od 1004. do 1016. godine, a Budislava u 401. godinu. Po tome se najbolje vidi koliko je kronologija dubrovačkih kronika za ovo razdoblje nepouzdana. *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 171, 206-209. Op. redaktora.

56 Usporedi, J. Luccari, *Copioso ristretto*, 2-4. Op. redaktora.

vijeka, nosimo se s poteškoćom pomanjkanja povijesnih izvora, pa su mnoge teze o tom razdoblju samo pretpostavke, koje je dopušteno dovesti u pitanje novim razmišljanjima i koncepcijama. O mnogim pitanjima toga razdoblja nije rečena posljednja riječ znanosti, te bi možda upravo radikalno promijenjeni smjer razmišljanja mogao dovesti do pouzdanijih rješenja. Već samo pokretanje pojedinih nedoumica koje se tiču Bosne i šireg područja oko nje znači korak naprijed. Rješenja koja se ovdje nude, razumije se samo po sebi, nisu niti mogu biti konačna. Ništa u znanosti, pa ni u povijesnoj, nije konačno utvrđeno. Ako pojedine teze koje se iznose izazovu raspravu, svrha će im biti ispunjena. U istraživanju ranog srednjega vijeka često je neophodno poći od situacije iz kasnijih razdoblja, koja su bolje dokumentirana. Ova metoda osobito je vrijedna u slučajevima kada se jedna stara ustanova održala do vremena u kojem su nam dokumenti dostupni. Tom metodom poslužio sam se zaključujući o zakonima "zagorske sklavinije" za koje smatram da su doneseni na Duvanjskom saboru. Smatram da su pojedine ustanove u Bosni bile vrlo konzervativne te da su stoljećima sačuvale mnogo arhaičnih obilježja, što tim više opravdava spomenutu metodu.

Treba napomenuti i to da "zagorsku sklaviniju" ne smatram državom u klasičnom smislu riječi. U toku izlaganja uopće izbjegavam izraz *država* za "zagorsku sklaviniju", tako da radije govorim, ako je baš potrebno, o *protodržavi*. Polazim, naime, od postavke da je u "zagorskoj sklaviniji" prevladavao župski raspored. Usto, "zagorska sklavinija" bila je podijeljena na zemlje izrasle iz župa. Pri ocjeni razine društvenog razvoja u smjeru uspostavljanja čvršće državne organizacije, potrebno je uzeti u obzir brojne činioce, kao što su stepen izdvajanja nosilaca vlasti od "svega puka", oblik i učvršćenje administrativnog aparata ("od mojih čestnikov da ne bude sile" – u Kulinovoj povelji), pojava ratarstva i teritorijalizacije, prometni uvjeti, naoružanje, odbrana teritorija, odnosno teritorijalno širenje, trgovina, vlasnički odnosi, koncentracija bogatstva i stanje privrede, način oporezivanja, demografski prirast stanovništva, asimilacijski tokovi, vjerski odnosi, urbanizacija i sl. Želim naglasiti i dobro poznatu činjenicu da su mnogi koncepti koji se pojavljuju u historiografiji opterećeni nacionalističkom ideologijom. Nažalost, najčešće se po nacionalnosti autora može unaprijed pretpostaviti kakve će ideje zastupati. Kao tipičan primjer unošenja nacionalističke ideologije u historiografiju mogu se uzeti tumačenja *Zakona sudnij ljudem*. Slovenac Grafenauer pretpostavlja da su u *Zakonu* zastupljeni panonski elementi pa se, dakle, može vezati uz Karantaniju, Srbin Nikola Radojčić tvrdi da je to srpski zakonik, a pojedini grčki i ruski autori uklapaju ga u grčku, odnosno rusku sferu. Bugarski znanstvenici smatraju da je *Zakon* nastao u Bugarskoj. Češki ga smještaju u Veliku Moravsku, a makedonski smatraju da je makedonskog porijekla. U takvoj situaciji neka i koncepcija koju zastupam nađe mjesta u raspravi o ovom pitanju, ukoliko se bude smatralo da je utemeljena. Može se, međutim, prigovoriti da je *Zakon sudnij ljudem* uglavnom recepcija prave bizantijske ekloge, pa je stoga neprimjenjiv na prilike u "zagorskoj sklaviniji". Iako priznajem taj prigovor, čini mi se da se prilikom prihvaćanja *Zakona* moralo voditi računa o domaćim uvjetima, pa prema tome *Zakon sudnij ljudem* u krajnjoj konzekvenci izražava društvene odnose kakvi su postojali u "zagorskoj sklaviniji".

Ako budem našao da se određeni podaci iz historijskih izvora odnose na Bosnu, neću to prešutjeti zbog neke tobožnje nepristranosti. Naravno da i nakon ovih istraživanja treba učiniti daljnje napore u osvjetljavanju najstarijeg razdoblja povijesti Bosne. U tom smislu, posebnu pažnju valja posvetiti dubrovačkim analima i hronikama, koji donose mnogo podataka o povijesti Bosne i drugih zemalja.

II.

PREISPITIVANJE *LJETOPISA POPA DUKLJANINA*

1. SASTAVNI DIJELOVI *LJETOPISA POPA DUKLJANINA*

Najstariji domaći izvor za povijest Južnih Slavena – *Ljetopis popa Dukljanina* – do nas je dospio u latinskoj, talijanskoj i hrvatskoj redakciji. *Ljetopis* je sastavljen iz više cjelina, koje nisu nedvojbeno određene niti pouzdane. Na temelju jezikoslovne analize Milorad Medini ustanovio je da je *Ljetopis* zapravo kompilacija: "Ispitivanjem jezika latinske redakcije i upoređivajući ovu s hrvatskom redakcijom došao sam do zaključka da *Ljetopis*, kakav je do nas došao, nije jedinstveno djelo nego da je neki barski svećenik oko g. 1180. svoje pripovijedanje o dukljanskim kraljevima nadovezao na nekakvu kroniku pisanu oko g. 1020., a koju sam nazvao 'trebinjskom', nadopunjujući ujedno ovu prema svomu historičkom znanju, a da je netko u Dubrovniku u 14. vijeku u ovaj Dukljaninov rad upleo neke epizode iz dubrovačke prošlosti i u svezi s njom." Medini smatra da se izvorni *Ljetopis popa Dukljanina* nije sačuvao, nego samo dubrovačka prerada, tzv. latinska redakcija *Ljetopisa.*[1]

Već Rački, a potom i Jireček, smatrali su da *Ljetopis popa Dukljanina* nije jedinstveno djelo. Jireček govori o tri dijela *Ljetopisa*. Prvi dio, "koji se tiče više Hrvatske, identifikuje Južne Slovene sa tobože poganičkim Gotima, a kao uzor služio mu je 'libellus Gothorum' koji je bio poznat i Tomi Arhiđakonu i mnogo se čitao... Drugi dio je izvod iz legende o Sv. Vladimiru... Treći dio je po skaskama i pričama sastavljena istorija dukljanskih vladalaca X-XII veka."[2]

I prema Radojkoviću, u drugom dijelu *Ljetopisa*, "od glave XXX pa do kraja, govori se o vladarima i događajima iz prošlosti

1 M. Medini, *Kako je postao*, 113-156.

2 K. Jireček, *Istorija Srba*, II, 131.

kneževine odnosno kraljevine Duklje i to od kraja X veka".[3] Prema Jovanu Kovačeviću *Ljetopis popa Dukljanina* (odnosno *Barski rodoslov*, kako ga nazivaju N. Radojčić i J. Kovačevič) sačinjavaju sljedeći dijelovi: uvod, *Libellus Gothorum* (do pogl. 7), Konstantinova legenda, slavenska knjiga *Methodius*, neodređeni dio, možda početak *Travunijskog ljetopisa* (*Trebinjske hronike*) te *Travunijski ljetopis* sa umetnutom pričom o Tihomilu i konačno, opis saracenskog pohoda na Jadran.[4]

Nikola Banašević zastupa mišljenje da *Ljetopis* nije jedinstveno djelo, nego kompilacija autora poznatog pod imenom pop Dukljanin, koji je iskoristio i prilagodio svojim shvaćanjima i potrebama nekoliko prvobitno odvojenih spisa. Za Medinijeva istraživanja Banašević kaže da se ne mogu tako olahko odbaciti, jer se jasno razabiru jezičke i stilske razlike pojedinih dijelova ove kompilacije.[5]

Držeći se tematskog sadržaja i hronoloških okvira, podijelio sam *Ljetopis popa Dukljanina* na slijedeći način:

a) *Libellus Gothorum*, od 1. do zaključno 2. pogl. latinske i hrvatske redakcije;

b) *Ljetopis zagorske sklavinije* od 4. do 10. pogl. latinske i hrvatske redakcije;

c) *Trebinjska hronika* i zapisi o drugim južnoslavenskim zemljama, od 11. do 36. pogl., osim pogl. 4. i 5. latinske redakcije, odnosno 11. i 21. pogl. hrvatske redakcije;

d) *Kazivanje o Tihomilu*, od 22. do 23. pogl. latinske i hrvatske redakcije;

e) *Dubrovački zapisi*, od 25. do 27. pogl. latinske redakcije;

f) *Legenda o sv. Vladimiru*, 36. pogl. latinske redakcije;

g) *Povijest Duklje*, od 38. pogl. do kraja (47. pogl.) latinske redakcije; Dukljanin je pisac i uvodnog dijela, *Auctor ad lectorem*, latinske redakcije;

h) Dodatak o tri hrvatska kralja, od 24. do 27. pogl. hrvatske redakcije.

Navedena podjela latinske redakcije *Ljetopisa* nije stroga jer pojedina poglavlja povezuju u cjelinu zapise različita porijekla (tako

3 B. Radojković, *Država kralja Svetopeleka*, 404.

4 *Istorija Crne Gore*, 422-429.

5 N. Banašević, *Ljetopis popa Dukljanina*, 32-33, 129.

pogl. 3, 10, 24, 28, 38). O sastavnim dijelovima *Ljetopisa popa Dukljanina* valja reći još i sljedeće:

a) *Libellus Gothorum* obuhvaća prva tri poglavlja *Ljetopisa*. U tim poglavljima mjerodavniji je latinski tekst od hrvatskog, jer je *Libellus Gothorum* prvobitno pisan latinski i naknadno pridodat *Hrvatskoj kronici*. U posljednje poglavlje uključen je Slaven Silimir, koji zapravo ne bi spadao u *Libellus Gothorum*. Prema tome, "gotski dio" prikazan je u prva tri poglavlja, a od četvrtog počinje "slavenski dio". Takvu podjelu spominje Jože Rus, koji je obradio prva poglavlja *Ljetopisa popa Dukljanina*, govoreći o Svevladićima (Svevlad i njegovi sinovi Brus, Totila i Ostroil te Ostroilov sin Svevlad II). Prema Rusu, prikaz vladara preuzet je iz nekog spisa iz vremena seobe Gota, pa Svevlada II poistovjećuje sa Teodorikom Velikim (475-526).[6] Mislim da je ova datacija tačna, za razliku od datacije vladavine "Silimirovića", od istog autora.[7]

Milorad Medini smatra da je "gotski rodoslov", koji izvodi domaće vladare od Gota Ostroila, napisao na latinskom jeziku, po svoj prilici, neki dalmatinski Roman.[8] *Libellus Gothorum* nedvojbeno stoji u nekoj vezi s benediktincima, posebno sa Montekasinskim samostanom, kako su to istakli F. Šišić, St. Stanojević i N. Radojčić. Šišić je pokazao da su neki podaci u 1. i 2. pogl. *Ljetopisa* preuzeti iz spisa *Vita et miracula venerabilis Benedicti*. Čini se da je ta veza išla preko Dubrovnika. Ljetopis Montekasinskog samostana izravno svjedoči da su knjige iz Monte Cassina stizale u Dubrovnik. U tom dokumentu kaže se da je 1123. upućen u Montekasinski samostan "Savinus vir nobilissimus, Dalmatino genereortus", te da je on poslije poslao u Dalmaciju tri redovnika sa rukopisima.[9] Taj "Vir nobilissimus" jeste knez Sabin ili Savin Gundulić, osnivač crkve i samostana sv. Marije u Rožatu. Tim putem je u Dubrovnik mogla stići i hagiografija o sv. Benediktu, tj. rukopisi koji su se ticali povijesti Gota, ili možda već napisani *Libellus Gothorum*.[10]

b) *Ljetopis zagorske sklavinije* nadovezuje se na *Libellus Gothorum* sa prvim slavenskim vladarom Silimirom. Pod "zagorskom sklavinijom" podrazumijeva se uži pojam od pojma "regnum Sclavorum", kojim su se u Dubrovniku označavali "svi narodi koji

6 J. Rus, *Kralji dinastije Svevladićev*, 29-33. S. Mijušković, *Ljetopis popa Dukljanina*, 95.

7 J. Rus, *Krst prvih Hrvatov i Srbov*.

8 M. Medini, *Kako je postao*, 152.

9 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 147.

10 O tim vezama vidi: N. Budak, *Prva stoljeća*, 133-134. Op. redaktora.

bijahu slavenskog jezika", posebno "u Dalmaciji, Hrvatskoj, Bosni, Raškoj i Bugarskoj".[11] Nazivi "regnum Sclavorum", odnosno "kraljevstvo Slavena", na način kako to postavlja Orbini, ne bi se mogli izvesti iz *Hrvatske kronike*. Za razliku od latinske verzije *Ljetopisa popa Dukljanina*, koja govori o nekom južnoslavenskom kraljevstvu, podijeljenom na "oblasti" i "područja", slavenski tekst, najbolje sačuvan u *Hrvatskoj kronici*, spominje "kraljevstva" i "zemje", dakle izdvojene političke cjeline. Pa i kada spominje "svo kraljevstvo", pod time se mogu podrazumijevati upravo "ostale sklavinije", koje su obuhvatale Zagorje (Bosnu), Usoru i Donje Kraje.[12]

Nadalje, iz Dukljaninova predgovora može se razabrati da je postojao spis pod naslovom *Regnum Sclavorum*, ali to je bila šira cjelina od *Hrvatske kronike*. Sa 3. pogl. završava pripovijedanje o bojevima Gota, a počinje priča o kraljevanju Silimira, s kojim je u Kraljevstvu nastalo novo stanje. Kralj, "ako i poganin biše", uspostavlja tolerantan odnos prema kršćanima, koje obavezuje da plaćaju danak. To je vjerovatno imalo za posljedicu da su se Romani vraćali iz izbjeglištva, pa tekst kaže: "I tako opet napuni zemlju hrvatsku."[13] Počevši od 4. pogl. redaju se slavenska imena "kraljeva": Sililmir, Bladin, Ratimir, Satimir, Budimir i Svetolik. Većina istraživača smatra da su to imena slavenskog porijekla, pa i Silimir i Bladin. Ime Silimir moglo bi glasiti i Želimir, a Bodin/Bladin je možda Vladan.

Završni dio *Ljetopisa zagorske sklavinije* čini 10. poglavlje. Na kraju prethodnog kaže se: "I ditića komu on izdili ime bihu Svetolik, proslaviše za kralja i gospodina." U 10. pogl. nastavlja se priča o Svetoliku. Na tom mjestu *Ljetopis zagorske sklavinije* povezuje se sa *Trebinjskom hronikom* i zapisima o drugim južnoslavenskim zemljama.[14]

Bilo bi važno utvrditi da li je tekst *Ljetopisa zagorske sklavinije*, koji je nastao pola stoljeća nakon pokrštavanja i početka slavenske misije, nastao na temelju tradicije koja se održavala u samostanima u kojima su djelovali Metodovi učenici, ili na temelju još starijih izvora.

Odnosom tog dijela *Ljetopisa* prema drugim izvorima posebno se bavio Lubomir Havlik, koji je pronašao brojne potvrde navoda

11 M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, 60.

12 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 302, 394.

13 Isto, 388.

14 Isto, 401.

Hrvatske kronike u drugim ćirilometodskim tekstovima. Neki od tih izvora vrlo su ranog postanka.[15] Havlik, istina, tvrdi da spis *Regnum Sclavorum* sačinjavaju 1-27. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina*, ali izdvaja pogl. 8-10, označavajući ih dalmatinskom legendom o Konstantinu Filozofu. *Regnum Sclavorum* čini i posebnu jezičku cjelinu. Ta izdvojena poglavlja čine *Ljetopis zagorske sklavinije*.

c) *Trebinjska hronika* i zapisi o drugim južnoslavenskim zemljama. Neki autori pod *Trebinjskom hronikom* podrazumijevaju prvih 35 pogl. latinske redakcije *Ljetopisa popa Dukljanina*. Ali, već je Medini, koji je prvi ukazao na tu hroniku, izdvojio dubrovačke dijelove.[16] Pavao Anđelić također ističe da je *Trebinjska hronika* sastavljena "iz većeg broja epizodnih cjelina, od kojih svaka ima svoju samostalnu i sadržajno zaokruženu kompoziciju, pa se nameće zaključak da su ti dijelovi kao rodoslovlja, legende, priče i poučni povijesni tekstovi – nastajali samostalno i pojedinačno. Trebinjski ljetopis mogao je nastati samo u drugoj polovini XI. vijeka. Pojedini njegovi dijelovi su svakako nastajali i mnogo ranije, neki možda i tokom X. stoljeća." Anđelić smatra da su dijelovi *Trebinjske hronike* ušli i u pogl. 37-40.[17]

Nema, međutim, sumnje da se, osim Travunije, u poglavljima koja se označuju kao *Trebinjska hronika* obrađuju i neki događaji iz povijesti drugih južnoslavenskih zemalja. Na više mjesta izričito se spominje Bijela Hrvatska, Raška i Bosna, a susreću se i imena vladara kao Tomislav, Krešimir i Stjepan (Držislav). Sve je to, istina, prilično zbrkano, ali ima i zapisa koji doprinose osvjetljavanju nekih važnih pojedinosti u ranosrednjovjekovnoj povijesti južnoslavenskih zemalja.

d) Podaci o Tihomilu "prikrpljeni su" (Šišićev izraz) uz pripovijest o Časlavu te čine posebnu cjelinu. Prema 22. i 23. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina* Tihomil je bio gospodar Tihomilova grada na Podromaniji i eventualno župan istoimene župe u X stoljeću.[18] Te podatke smatram povijesno utemeljenim.

e) Dubrovački zapisi teško se mogu posebno izdvojiti, osim poglavlja koja se tiču Pavlimira Bela i njegova potomstva (pogl. 25-27). Polazim, naime, od postavke da čitav prvi dio *Ljetopisa popa Dukljanina*, tzv. *Regnum Sclavorum* predstavlja zapravo dubrovačku

15 L. Havlik, *Dukljanska legenda*.

16 M. Medini, *Kako je postao*,.156.

17 P. Anđelić, *Trebinjski ljetopis*, 69-70. Vidi također: N. Budak, *Prva stoljeća*, 131.

18 M. Hadžijahić, *Tihomir*, 397-418.

redakciju, tako da su dubrovačke intervencije prisutne u cijelom tekstu. Pavlimir Bel obično se poistovjećuje sa Beliem, ocem trebinjskog arhonta Krajine iz prve polovine IX st., što nije isključeno. Ali, prema *Ljetopisu popa Dukljanina*, otac Pavlimira Bela je Petrislav, a djed kralj Radoslav, koji je bio izbjegao u Rim.[19] Ovoga Radoslava dubrovačka tradicija smatra bosanskim kraljem (Anonimus, Tubero, Ragnina i dr.). Vrijedno je spomenuti da postoje naznake – ali samo naznake – o postojanju nekog "bosanskog kralja Radoslava" u drugoj polovini X stoljeća. U priču dubrovačkih hronika o Pavlimiru i njegovu potomstvu umetnuta je epizoda o saracenskom pustošenju jadranske obale. Šišić je ocijenio taj odjeljak potpuno vjerodostojnim, ali smatram da je pogriješio, smještajući taj događaj u 841. i tvrdeći da se plaćanje danka dalmatinskih gradova Slavenima, koje je tom prilikom uspostavljeno, odnosi na Boku Kotorsku i susjedno primorje. Mislim da nije osnovano taj zapis izdvajati iz konteksta dubrovačke povijesti, na koju se odnose navedena poglavlja *Ljetopisa popa Dukljanina*. Ovdje se radi o uvođenju danka 866/67. Zahumlju i Travuniji.

f) Legenda o Vladimiru preuzeta je, po svoj prilici, iz nekog ranijeg djela, ali nije isključeno da je pop Dukljanin pisac i tog poglavlja. Na kraju 36. pogl., u kojem je sadržana ova legenda, pop Dukljanin spominje neku knjigu o djelima sv. Vladimira, "gdje su njegova djela redom opisana".[20] Po ovom upućivanju na drugo djelo moglo bi se pretpostaviti da je ono različito od teksta 36. pogl., kojem bi onda pisac mogao biti sâm Dukljanin. Šišić, a zatim i Novaković, upozorili su na niz činjenica koje iznosi pop Dukljanin, podudarnih sa podacima o Vladimiru koje donosi Ivan Skilica, bizantski ljetopisac iz druge polovine XI st., što znači da 36. pogl. nije samo legenda. Kult sv. Vladimira razvijao se prije svega "u krajevima gdje su se čuvali njegovi tjelesni ostaci i to prvo u Crkvi Sv. Marije u Krajini, na jugozapadnoj obali Skadarskog jezera, a zatim u manastiru kod Elbasana, zvanom Šin Gjon. Poštovan je i kao svetac pravoslavne crkve u Albaniji. Grčki episkop Kozma priredio je grčko žitije o sv. Vladimiru (prvo je izdanje iz 1690.). Ne zna se, međutim, kada je nastalo. Poznate su dvije verzije ovog žitija. Episkop Kozma tvrdi da je postojala velika knjiga koja se izgubila i da su postojale srpske i bugarske knjige o sv. Vladimiru."[21] Budući da je kult Vladimira bio tako snažan, logično je pretpostaviti da su uz narodnu predaju postojala i pisana djela o ovom svecu-vladaru. Priređujući

19 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 317-318.

20 Isto, 341-342.

21 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 122-126. N. Budak, *Prva stoljeća*, 131.

36. pogl., pop Dukljanin mogao se poslužiti narodnom predajom, knjigom *Gesta*, koju izričito spominje, a možda i drugim pisanim izvorima.

g) Raspravljajući o tzv. "dukljanskom dijelu" *Ljetopisa popa Dukljanina* potrebno je ispitati odnosi li se uopće prvi dio *Ljetopisa* na Duklju. Drugim riječima, postavlja se pitanje imena države, jer se Duklja ne spominje ni na jednom mjestu. Zeta se spominje samo u 30. i 34. pogl., i to kao jedno od područja "regio" u sastavu tzv. Tetrarhije. Samo se jednom, i to u 28. pogl., javlja ban prevalitanske regije. Mora se napomenuti da su nejasni počeci dukljanske protodržave. Duklja se kao politička tvorevina ne spominje ni 869, kada su sve južnoslavenske primorske državice učestvovale u opsadi Barija. O tome svjedoči Porfirogenet, koji u toj prilici ne spominje ni Neretljane, ni Dukljane. Za Neretljane je jasno da se nisu našli u sastavu bizantske flote koja je trebala osloboditi Bari od Arapa, jer je Bizant tek tri godine kasnije potčinio Neretljane svojoj vlasti. Ali, ako je Duklja u to doba predstavljala neku političku snagu, pitanje je zašto se nije uključila u takav poduhvat. Duklja ni pri podjeli zemalja na Duvanjskom saboru nije našla svoje mjesto. U latinskom prijevodu *Ljetopisa popa Dukljanina* Duklja se javlja pod imenom Crvene Hrvatske ("Croatia rubra"), dok se u slavenskom izvorniku uopće ne spominje pod etničkim imenom, već pod zemljopisnom odrednicom "gornja Dalmacija". Kada je riječ o povijesti dukljanskih vladara od Vojislava do Radoslava, nema nikakvih sumnji o dukljanskom porijeklu teksta, ali je pitanje može li se ova tvrdnja odnositi i na prve dijelove *Ljetopisa*. Ispitivanje učestalosti etnonima dobar je pokazatelj za odgovor na pitanje koja se etnička sredina i čiji "kraljevi" obrađuju na pojedinim mjestima u *Ljetopisu*. Naime, ako je *Ljetopis popa Dukljanina* jedinstveno djelo, tj. ako prikazuje početke i razvoj dukljanske države, bilo bi logično da toponimi Duklja, odnosno Zeta budu najučestalije zastupljeni u svim dijelovima *Ljetopisa*, a ne samo u njegovom dukljanskom dijelu. Učestalost javljanja toponima u prva 34 pogl. *Ljetopisa* latinske, odnosno uporedna 34 pogl. hrvatske verzije (uključivši i Marulićev prijevod) izgleda ovako:

I. Južnoslavenski etnonimi i toponimi
u *Libellus Gothorum* (1-3 pogl.)

Etnonim/ toponim	Latinski tekst	Hrvatski tekst	Marulićev prijevod
1. Bosna	– –	Bosna (2. i 3. p.) "bosanske strane" (2. p.) Ukupno: 3	Bosna (2. i 3. p.) Ukupno: 2
2. Hrvatska	–	Hrvat (2. p.) Ukupno: 1	Croatia (2. i 3. p.) Ukupno: 2

II. Južnoslavenski etnonimi i toponimi
u *Ljetopisu zagorske sklavinije* (4-10 pogl.)

Etnonim/ toponim	Latinski tekst	Hrvatski tekst	Marulićev prijevod
1. Hrvatska	"Croatia alba" "Croatia rubra" (9. p.) Ukupno: 2	"zemlja hrvatska" "popovi i knjige harvacke" (9. p. 2 puta) "Hrvati bili" (9. p.) "knjige Hrvatih" (9. p.) Ukupno: 5	Croatia (5. i 9. p.) Ukupno: 2
2. Srbija	"Sumbra ecclesia" Sorbium Surbia (9. p.) Rassa (9. p.) Ukupno: 4	Surbija (9. p.) Ras (9. p., 2 puta) "Raška zemlja" (9. p.) Ukupno: 4	
3. Bosna	"ecclesia Bosorum" (9. p.) Bosna (9. p.) Ukupno: 2	Bosna (9. p.) Ukupno: 1	"provincia Bosnina" (9. p.) Ukupno: 1
4. Bugarska	Vulgar (5. p.) Ukupno: 1	Bulgaria (8. p.)	"provincia Bulgarorum" (8. p.) Ukupno: 1
5. Slaveni	"multitudine Sclavorum" (4. p.) "id est Gothi et Sclavi" (5. p.) "lingva sclavonica" (9. p., 2 puta) "liber Sclavorum Methodius" (9. p.) Ukupno: 5		"lingva slava" (9. p.) Ukupno: 1
6. Travunia	"ecclesia Tribuniae" (9. p.) Ukupno: 1		
7. Zahumlje	"ecclesia Zahulmium" (9. p.) Ukupno: 1		

III. Južnoslavenski etnonimi i toponimi u *Trebinjskoj hronici* i drugim zapisima do dukljanskog dijela (od 11. do 35. pogl. latinskog teksta i od 11. do 28. pogl. Marulićeva prijevoda)

1. Hrvatska	"Croatia laba" (15, 22. i 28 /2/, 31. p.) Croatia (20. i 31. p.) "Croatia rubra" (28. p.) Ukupno: 8	"donji Hrvati" (9. p.) "hrvacka zemlja" (20 p.) "nevirni Hrvati" (22. p.) "hrvacke strane" (22. p.) Ukupno: 4	Croatia (15. i 20. p.) Ukupno: 2
2. Bosna	Bosna (15, 23, 31. p.) "magnates Bosne" (19. p.) "banus Bosne" (20. i 28. p.) Ukupno: 6	"Bosna gornja" (15. p.) Bošnjani (20. p.) Bosna (23. p.) Ukupno: 3	Bosnenses (19. p.) Ukupno: 1
3. Srbija	Rassa (15. i 27. /3/, 28. p.) "terra Rassae" (24. p.) "iupanus Rassae" (27. /3/, 30. p.) "Rassa provincia" (30. p.) Rassani (30. p.) "episcopia Rassae" (30. p.) Ukupno: 15	Surbia (14. p.) "ban raški" (23. p.) Ukupno: 2	
3. Bugarska	"imperator Bulgarorum" (30. p.) Bulgaria (30. p.) "gens Bulgarinorum" (33. p.) Ukupno: 3	Bugari Ukupno: 1	
5. Slaveni	Sclavi (14. i 16. p. /3/) "Terra sclavorum" (27. p.) Ukupno: 4		
6. Trebinje	Trifunia (27, 28, 30./2/, 31. i 34.) "epidum Tribuniae" (28. p.) "populum Tribuniae" (28. p.) Ukupno: 8		
7. Hum	"regio Chelmania" (30. p.) Chelmania (34. p.) Ukupno: 2		
8. Zeta	"regio Zenta" (30. i 34. p.) Ukupno: 2		

Pregledom su obuhvaćeni samo oni nazivi koji se susreću kao pojmovne oznake za južnoslavenske države i narode. Svrha pregleda jeste da se vidi koji se etnonimi i toponimi pojavljuju u prvih 35 pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina*, tj. u onom dijelu za koji je sporno da li se odnosi na Duklju.

Sudeći prema raspodjeli označenih etnonima i toponima, prvih 35 pogl. *Ljetopisa* ne odnosi se na povijest Duklje, što znači da pisac tog dijela ne bi mogao biti pop Dukljanin, kojeg je svakako najviše zanimala njegova zemlja. Na taj prvi dio očito misli barski ljetopisac, govoreći u uvodu kako je zamoljen sa slavenskog na latinski jezik prevesti spis o Gotima, koji je latinski naslovljen kao *Regnum Sclavorum*. Dukljanski izvori, koje pisac navodi u uvodnom dijelu latinske i talijanske redakcije, jesu sljedeći:

- *Libellus Gothorum*, odnosno *Regnum Sclavorum*
- ono što je čitao ("quae legi") u Orbinijevu predlošku
- ono što je čuo od očeva ("a patribus") i staraca ("antiquis senioribus") i potom provjeravao

Govoreći o spisu koji je prevodio, Dukljanin kaže da u njemu "omnia gesta ac bella *eorum* scripta sunt", tj. opisana su sva djela i ratovi *njihovi*. Ljetopisac, dakle, kazuje u trećem licu, ne poistovjećujući se sa onima čija djela i ratove opisuje *Libellus Gothorum*, odnosno *Regnum Sclavorum*.[22] Da ljetopisac nije prvobitno napisao slavenski spis i potom ga preveo na latinski, kako se to obično tvrdi, pokazuje i jedna jezička pojedinost na koju je upozorio Milan Šufflay u prikazu Šišićeva izdanja *Ljetopisa popa Dukljanina*. Odbacujući Šišićevu tvrdnju da je pop Dukljanin prvo napisao pa zatim preveo slavenski spis, Šufflay kaže: "U slučaju da je taj libel načinio prevodilac, umjesto 'scripta sunt' stajalo bi bez dvojbe 'descripta'."[23]

22 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 292.

23 M. Šufflay, *Prikaz*, 52-60.

Da se u Baru u Dukljaninova doba nije govorilo slavenski, već latinski, zapravo dalmatinska romanština, postoji izravno svjedočanstvo Rajmunda d'Agiles, koji u svom opisu Prvog križarskog rata navodi da Dalmacija ima četiri metropole: Zadar, Salonu (Split), Bar i Dubrovnik, pa nadodaje kako je zemlja nastanjena divljim narodom koji uglavnom živi od stočarstva, "osim ono malo stanovništva u primorskim mjestima, koji se od ostalog naroda razlikuju običajima i jezikom". Ovi drugi, tj. stanovništvo primorskih gradova, "govore latinski, ostali pak slavenski".[24] Prema tome, stanovništvo Bara, po izričitoj tvrdnji spomenutog savremenika, govorilo je romanski.

Gotovo isto tvrdi i tirski nadbiskup Wilhelm, koji je prošao s križarima kroz Dalmaciju, sve do Drača. On također kaže da stanovnici primorskih gradova, dakle i Bara, govore latinski, dok se ostali, tj. stanovništvo u unutrašnjosti, služe slavenskim jezikom.[25] I sam ljetopisac Dukljanin svjedoči da se u Baru govorilo latinski. Od njega su, kaže u uvodu, svećenici, mnogi starci i najviše omladina iz Bara tražili da sa slavenskog prevede na latinski spis o Gotima, kako bi se omladina "naslađivala slušanjem ili čitanjem o ratovima".[26] Prema tome, barski ljetopisac nije imao razloga da za bilo koga u tadašnjem Baru piše knjigu na slavenskom jeziku. Tvrdnju da je pop Dukljanin načinio prijevod sa slavenskog, Jovan Kovačević protumačio je kao književnu maniru. Analizirajući pojedine dijelove iz Dukljaninova uvoda, Kovačević je iznio paralele između Dukljaninova uvoda i nekih drugih srednjovjekovnih zapadnih pisaca.[27] To ipak, po mojem mišljenju, ne može dovesti u sumnju postojanje *Libellus Gothorum*, kao što misli Kovačević. Pogl. 1-3. *Ljetopisa popa Dukljanina* govore o ratovanjima Gota, pa već to upućuje da nema mjesta sumnji o postojanju knjižice o Gotima.

Budući da i sam Dukljanin tvrdi da je preveo sa slavenskog na latinski spis o Gotima i budući da je u *Hrvatskoj kronici* sačuvan gotovo istovjetan slavenski tekst, postavlja se pitanje zašto upravo taj sačuvani slavenski tekst ne bi barem dijelom predstavljao prototip, naravno iskvaren preradama i prepisivanjem. Zašto bi se prihvatila tvrdnja da je *Hrvatska kronika* u cjelini prevedena iz latinskog predloška kad je već – kako tvrdi i Dukljanin – postojao slavenski tekst.

24 "...Exceptis paucis qui in ovis rus maritimis habitant, qui ab aliis et moribus in lingua dissilimes latinum habent idioma, reliquis sclavonico sermone utentibus et habitu barbarorum." Rački, *Documenta*, 462.

25 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 292, 463-464.

26 J. Kovačević, *O uvodu*, 61-70.

27 N. Budak, *Prva stoljeća*, 128 i dalje. Op. redaktora.

h) Dodatak o tri hrvatska kralja sastoji se od četiri glave koje čine završetak *Hrvatske kronike*. Taj dodatak, koji govori o pogibiji kralja Zvonimira, predstavlja naknadno dodani tekst hronici koja je nastala još nekad oko 1078. godine.[28] Smatram da je taj dodatak sačinjen u Dubrovniku, i to odmah poslije 1190, po želji kačićkog plemića Malduča, koji je tako prošiYou tekst odnio sa sobom u Krajinu, gdje je taj rukopis pronađen u porodici Kačić 1500. godine. Prema tome, dodatak o tri hrvatska kralja napisan je čitavo stoljeće kasnije nego ostatak teksta, koji u konačnoj redakciji dobija karakter hrvatske hronike, pa se odatle općeslavenski nazivi zamjenjuju hrvatskim.

2.
ODNOS SLAVENSKE I LATINSKE (TALIJANSKE) REDAKCIJE

Od temeljne je važnosti utvrditi koja od postojećih redakcija *Ljetopisa popa Dukljanina* ima prednost: latinska (talijanska) ili slavenska. Dosada je općenito bilo prihvaćeno da je latinski tekst mjerodavan, dok se *Hrvatska kronika* gotovo u potpunosti odbacivala. Po mojem mišljenju, latinska je verzija zapravo loš prijevod slavenskog izvornika, sa iskrivljenim preinakama i dodacima, dok su pogl. od 4. do 10. *Hrvatske kronike*, tzv. *Ljetopis zagorske sklavinije*, najbliži izvornom predlošku. Što se tiče ostalih poglavlja *Hrvatske kronike*, to je pitanje daljnjih istraživanja. Prevrednovanje *Ljetopisa zagorske sklavinije*, najbolje sačuvanog u *Hrvatskoj kronici*, moglo bi promijeniti poglede na to razdoblje povijesti Bosne i susjednih zemalja.

Sljedeće pitanje glasi: Koja je redakcija *Ljetopisa* najbliža izvorniku? Latinska redakcija *Ljetopisa* sačuvana je u Vatikanu, u prijepisu Trogiranina Ivana Lucića, poznatog povjesničara iz sredine XVII stoljeća. Prema tom rukopisu Lucić je objavio *Ljetopis* u *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* (Amsterdam, 1666.), u dijelu pod naslovom *Presbyteri Diocleatis regnum Sclavorum*.[29]

Latinska redakcija *Ljetopisa* nepouzdana je osobito u dijelu koji nije dukljanski, dok je u drugim mjestima uglavnom vjerodostojna. Slavenski tekst o kojem govori pop Dukljanin u predgovoru očito je bio bez tzv. "dukljanskog dijela", jer je potpuno nelogično

28 O tom dijelu *Hrvatske kronike* vidi: N. Klaić, *Povijest Hrvata*, I, 486-489, I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 406-407.

29 Faksimil je objavio Slavko Mijušković u: *Ljetopis popa Dukljanina*, 169.

da bi u Baru našao tekst na slavenskom jeziku, kao što je već objašnjeno. Budući da u latinskom tekstu postoje nepouzdana i krivo shvaćena mjesta, logično je pretpostaviti da je ta verzija prijevod. Ne samo uvodne riječi popa Dukljanina, već i analiza pojedinih mjesta u tekstovima pokazuju da je slavenski tekst *Ljetopisa zagorske sklavinije* prethodio latinskom. Slijedi nekoliko primjera koji svjedoče da je latinski tekst krivo preveden sa slavenskog predloška. Analiza tih primjera mogla bi pomoći u rješavanju nekih nedoumica koje ostavlja latinska redakcija *Ljetopisa*. Posebno je važno razmotriti pojavu velikomoravskog kneza Svetopluka (871-894) u latinskoj redakciji, budući da se on ne spominje u hrvatskoj redakciji *Ljetopisa*. Ondje se na više mjesta spominje "sveti puk", dok je ta sintagma izostala u latinskoj redakciji. Šišić, ne sumnjajući ni najmanje u tezu da je latinski tekst prethodio slavenskom, smatra da je u predlošku stajalo ime Budimira, a da je "tek docnije učinio neki glosator čitavu zbrku, kad je uzeo uz ime Budimirovo stavljati još i ime Svatoplukovo, odnosno kad je uzeo mijenjati ime Budimir i Svatopluk. Što je pak uzeo moravskog kneza za vladara Hrvata i Srba, to je zato jer ga žiće sv. Metodija zove i slovenskim knezom."[30] Nasuprot tome, smatram da unošenje Svetopeleka u latinski tekst nije nikakva glosa, već pogrešan prijevod izraza "sveti puk" iz slavenskog izvornika. Budući da se u slavenskoj verziji govori o misiji Konstantina i Metoda u Velikoj Moravskoj u doba Svetopeleka, prevodilac je shvatio da se i u *Ljetopisu zagorske sklavinije* pod pojmom "sveti puk" misli na Svetopeleka. Međutim, taj dvočlani izraz upotrijebljen je u značenju kršćanske općine upravo pokrštenog naroda. To je zajednica kršćana koju, osim slavenskih obraćenika, čine još i oni "koji latinski govorahu", a bjehu pred poganima izbjegli u planine, pa se u vrijeme pokrštavanja po pozivu Budimira vratiše "svi u mista svoja".[31] Kostanc (Konstantin) je obratio Budimira na kršćanstvo još dok je ovaj boravio u Hazariji, a na putu za Rim "navrati se na kraljevstvo Svetoga puka, koga biše na viru obratio, kojih gospodovaše mudri i dobri kralj Budimir, koji po Kostancu biše naučen u viru". I dalje: "I pribivši blaženi muž s kraljem nekoliko dan, koji utvrđen u viri i u zakonih (Isukrstovih biše) vazam prošćenje od obraza kraljeva i onoga Svetog puka, pojde k Rimu." Navodi se i to da je uloga papinskih izaslanika na Duvanjskom saboru bila "da imaju oni Sveti puk kripiti u viri i pripovidati i da jih imaju veseliti od njih dobra učinjena i popove učiniti i crkve krstiti i ine riči potrebne krstijanam narediti". Budimir je po hrvatskoj redakciji

30 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 136.

31 Isto, 301-304, 393-394.

"kralj Svetoga puka".[32] U hrvatskoj redakciji javlja se izraz "sveti puk" jedino kada se govori o pokrštavanju u vrijeme kralja Budimira. Prije toga autor *Ljetopisa zagorske sklavinije* ne spominje "sveti puk", niti se taj pojam susreće u dijelovima *Ljetopisa popa Dukljanina* koji kasnije slijede.

Možda neću pogriješiti ako sintagmu "sveti puk" iz *Ljetopisa zagorske sklavinije*, s obzirom na značenje, izjednačim sa pojmom "populus Dei", koji se često susreće, osobito u homiletskoj literaturi.[33] Čini se da je izraz "sveti puk" imao širu upotrebu i u IX st., u vrijeme kada su pojedini narodi primali kršćanstvo, pa ih je Crkva smatrala "svetima". Naprimjer, u pismu vezanom za slavensku misiju, bizantski car Moravljane naziva "gens electa sancta".[34] U *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, napisanom 871, pojam narod javlja se u gotovo istom smislu kao i u *Ljetopisu zagorske sklavinije*. Manfred Hellmann analizirao je upotrebu izraza *populus* u tom djelu i došao do jednakog zaključka koji sam i sâm izveo razmatrajući upotrebu tog naziva u *Ljetopisu zagorske sklavinije*. Hellman zaključuje da riječ *populus* u djelu *Conversio* dolazi u značenju "Kirchenvole, christliche Gemeinde, Christliche Gruppe". Da bi se populus bolje podvrgao Crkvi, treba ga voditi, poučavati, za njega se brinuti i pohoditi ga. Pa i kada se u tekstu *Conversio* javlja oblik *populi*, dakle u množini, ne treba pomišljati na etničke skupine, već na različite kršćanske općine. Zato se, prema Hellmannu, na temelju teksta *Conversio* ne može zaključivati o etničkim odnosima u Karantaniji i Panoniji.[35] "Sveti puk" iz *Ljetopisa popa Dukljanina*, analogijom prema *Conversio Bagoriorum et Carantanorum*, treba shvatiti u smislu "kršćanska općina", "zajednica kršćana", "sacra communitas" i sl.

Sličnu tezu zastupa Vladimir Markotić, prema kojem su Hrvati krštenjem i ugovorom sa Svetom stolicom postali "sveti puk". Taj izraz rane hrvatske hronike budući prepisivači i prevodioci nisu više razumijevali te su mislili da se radi o vlastitom moravskom imenu Svatopluk.[36] Nadalje, u hrvatskoj redakciji, odnosno *Ljetopisu zagorske sklavinije*, opisuje se kako je Konstantin vršio misiju u Hazarskoj zemlji (Hazarski kaganat od VII do sredine X st.): "I pojde on u Kazariku i onde dobrovoljno primiše ga i veseljahu se

32 Isto, 392-394, 396.

33 O pojmu *narod* u biblijskoj teologiji usp. X. L. Dufour, *Rječnik biblijske teologije*, 630-654.

34 L. Havlik, *Moravskaja narodnost*.

35 M. Hellmann, *Der Begriff Populus*, 161-167.

36 Usporedi: V. Markotić, *Ho ton Hrobaton*, 11-37.

gospodstvu njegovu. I onde pribiva kraljujući Sveti puk koji Kostanc biše obratil." To je potvrđeno u *Žiću Konstantina – Italskoj legendi*. Dok, dakle, hrvatska redakcija govori historijski egzaktno o Konstantinovoj misiji "u Kozariku", u latinskoj redakciji stoji "Caesaream", što Mijušković prevodi kao "Cezarska pokrajina". Šišić je, doduše, "ispravio" tekst u "Casariam", ali se iz faksimila vidi da u vatikanskom rukopisu stoji "Caesaream". Ta pojedinost dokazuje da je latinski redaktor naprosto krivo prevodio slavenski izvornik.[37]

Još jedan primjer koji dokazuje da je latinski tekst prijevod slavenskog izvornika odnosi se na datiranje smrti "blaženoga kralja" Budimira. Latinski tekst o tome smušen je i nejasan, a glasi: "Regnavit praeterea rex sanctissimus XL annis et menses quatuor gennuitque filios et filias, et septima decima die intrante mense martio mortuus est sepultusque est in ecclesia sanctae Mariae in civitate Diocleitana honorifice et cum magnis exequiis." I Orbinijev talijanski prijevod navodi da je Svetopelek vladao četrdeset godina i četiri mjeseca, te da je umro sedamnaestoga dana mjeseca ožujka, ne spominjući koje se godine to dogodilo. U hrvatskoj redakciji to mjesto glasi: "I potom blaženi kralj kraljeva lit četrdeset i miseci tri s voljom (onogaj) ki sve može. I imi u starost svoju sina. I sedminade(se)te dan umri, na devet miseca marča i pogreben bi u crikvi blažene svete Marije u gradu Dokoliji s velim početenjem i plačem svega puka i naricaše za njim plačući." Latinska i talijanska redakcija navode samo dan i mjesec (17. ožujak) kao dan smrti kralja, ali je to bez navođenja godine besmisleno. Marulić je, naišavši na nejasan tekst, jednostavno izostavio podatak sa brojem sedamnaest.[38] Međutim, hrvatska redakcija daje tekstu puni smisao ukoliko se razabere pravi raspored riječi. Konstrukciji riječi "i sedminade(se)te dan umri na devet miseca mrča" treba samo dati drugi redoslijed, tako da glasi "i sedminade(se)te na devet dan umri miseca marča", tj. umro je u ožujku 917. godine. Takva jezička sintagma za označavanje rednih brojeva uobičajena je u starim slavenskim tekstovima, pa i u hrvatskoj redakciji. Dosadašnji istraživači to nisu uočili, a isto vrijedi i za stare redaktore.[39] Ali, upravo hrvatska redakcija jedina daje logičan podatak o datumu Budimirove smrti.[40]

37 Marulić, ne znajući valjda za Hazariju, na ovom mjestu prevodi "Caesaream". S. Mijušković, *Ljetopis*, 186-187. F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 392.

38 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 308, 400-401.

39 Prvi put sam na tu pojedinost ukazao u radu *Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju*, 235.

40 Ne stoji, dakle, navod nekih autora da *Ljetopis popa Dukljanina* ne sadrži nijedan datum.

Prema tome, može se zaključiti da hrvatska redakcija nije daleko od protografa. U prilog tezi da je hrvatska redakcija starija od latinske može se navesti i okolnost da ona imenuje mjesto na kojem je sabor održan. Kaže se da kardinali i biskupi koji su došli na sabor "najdoše kralja na planini, ka se diše Hlivaj". Ne znajući tačno koji je to lokalitet, Marulić te riječi prevodi "in campo qui Clivna appellatur", kao da je sabor održan u Hlivnu. U latinskoj redakciji i u Orbinija ovo mjesto označava se kao Dalma. O čemu se zapravo radi? U jugoistočnom dijelu Duvanjskoga polja postoji brijeg koji se i sada zove Lib ili Hlib. Vjekoslav Klaić kaže da je "oko brijega Hliba ili Liba" na jugu polja stajao ilirski, a poslije rimski grad Delminij (Dalma, Delmis). Odmah ispod Hliba (Liba) na istok nalazi se Kongora, gdje se nalazilo sjedište župe.[41] Marko Vego objašnjava porijeklo ovog naziva: "Ime Kongora nastalo je od latinske riječi *Congressus*, mjesto na kojem su se ljudi sastajali prigodom vjerskih i političkih manifestacija."[42]

Jedino hrvatska redakcija bilježi podatak o brijegu Hlibu, pokraj kojeg je lokalitet koji podsjeća na neko saborovanje. Sabor je, dakle, vjerovatno održan u Kongori, ispod "planine" zvane Hlibaj, Hlib, Lib, a ime Kongora treba izvesti iz riječi *congregacio* – opći sabor.[43]

Toponim Kongora svakako označava mjesto gdje se sabirao narod, dakle gdje je bio sabor. A da je Hlibaj baš u Duvnu, vidi se iz daljnjeg teksta u kojem se spominje grad Dalma, "ki po Poganih bi razrušen", "gdi sa (s) hodom biše", tj. gdje je održan Sabor. Dakle, ako je hrvatska redakcija prijevod latinske redakcije, kako tvrdi Šišić, postavlja se pitanje: Otkud njezin autor zna za tako beznačajan brijeg kao što je Hlibaj (Hlib) u Duvanjskom polju i da li je baš slučajno da je lokalitet uz Hlib označen kao Kongora, mjesto za saborovanje?

Nadalje, u latinskoj verziji društveni odnosi i ustrojstvo države preinačeni su prema prilikama sa početka XIII st., dok hrvatska redakcija odražava starije stanje. To se naprimjer vidi kod ustanove *satnika* (u latinskoj redakciji "Centuriones"). U hrvatskoj redakciji kaže se za banove i dûže da su imali biti od plemenita roda ("od pupkorizine plemeniti"), a i knezovi od njihova "kolina", ali se to istovremeno ne traži za satnike, već "satnike učiniše svake zemlje

41 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 396, 304. Usp. V. Klaić, *Narodni sabor*. Tu je donesena i karta Duvanjskog polja i Županjca.

42 M. Vego, *Kultna mjesta*, 94.

43 Usp. *Lexicon latinitatis medii aevi Jugoslaviae*, sv. I, JAZU, Zagreb, 1973, 278.

ljudi", tj. imali su se birati. Takve distinkcije za satnike nema u latinskoj redakciji, već se i za njih navodi da imaju biti "ex nobilioribus earundem provinciarum".[44] Formulacija u hrvatskoj redakciji više odgovara organizaciji vojno-teritorijalnih zajednica po načelu "stotina", kakvo se javlja u mnogih naroda, pa i u Južnih Slavena, na prijelazu u feudalno uređenje. Predfeudalni karakter vidim i u pojedinosti da je prema hrvatskoj redakciji Budimir posvećen i potvrđen za kralja "s voljom svega puka", dok je odgovarajuće mjesto o privoli puka izostalo u latinskoj redakciji. To, dakako, ne podrazumijeva sudjelovanje "svega puka", već samo onih koji su predstavljali puk, među kojima su bili najvažniji oni od "pupkorizine plemeniti" i koji su od njihova "kolina". Ovdje je od temeljne važnosti okolnost da vladar dolazi na vlast izborom, bez obzira na to na koga se misli pod "svetim pukom".

Nije potrebno ovdje ponavljati primjere koje je iznio Medini u prilog postavci da je hrvatska redakcija bliža protografu. On je, među ostalim, ukazao na činjenicu da je opis Sabora na Duvanjskom polju vjernije prikazan u hrvatskoj, negoli u latinskoj redakciji, posebno sa stajališta ustrojstva države kakvo je moglo biti u vrijeme održavanja toga legendarnog sabora.[45] Medini je, međutim, smatrao da je hrvatska redakcija prijevod s nekog latinskog teksta, ali boljeg nego što je sačuvan u postojećoj latinskoj redakciji. Međutim, ovdje je, mislim, pokazao da postoji veza između postojeće hrvatske i postojeće latinske redakcije, te da je hrvatski tekst bliži protografu, dok je latinski kasniji prijevod.[46]

3.
LJETOPIS ZAGORSKE SKLAVINIJE KAO HISTORIJSKI IZVOR

Jezgru *Ljetopisa popa Dukljanina* čini 9. pogl. sa opisom Sabora na Duvanjskom polju, koji je uslijedio nakon pokrštavanja Slavena i uređenja njihovih odnosa s Romanima u gradovima. Drugi važni događaj, uz Duvanjski sabor, jeste trajno naseljavanje "velikog mnoštva" koje se doselilo sa dalekog ruskog sjevera na slavenski jug preko rijeke Velike (Velije). Ti događaji opisani su u 4. do 10. pogl.

44 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 399, 307.

45 M. Medini, *Starine dubrovačke*, 29-64.

46 Neke jezičke pojedinosti također idu u prilog postavci da je hrvatska redakcija prethodila latinskoj: npr. u 14. pogl. ugarski kralj se označuje kao "rex Ungarinorum". Naziv Ungarini koristi se i u 12. i 13. poglavlju. Sudeći po nastavku, naziv Ungarin samo je nevješto latiniziran. Miletić, *Podaci o Bosni*.

Hrvatske kronike, odnosno u *Ljetopisu zagorske sklavinije*. Tu su nabrojani "kraljevi" koji su "kraljevali" ili "gospodovali" u tom "kraljevstvu", počevši od Silimira do Svetolika (Stjepan). Postavlja se pitanje: Ko je bio u stanju, iz kojih razloga i s kojim namjerama napisati jedno djelo takvog sadržaja, i to na slavenskom jeziku? Možda je netačni podatak o uspostavi Dukljanske nadbiskupije na Duvanjskom saboru put da se otkrije autorstvo *Ljetopisa zagorske sklavinije*. Činjenica da je u spisu prešućeno Metodovo djelovanje također može pomoći rješavanju pitanja nastanka *Ljetopisa zagorske sklavinije*. Smatram da je prototip *Ljetopisa* nastao već u devetom desetljeću XI st., u nekom samostanu gdje se njegovala slavenska pismenost, tj. u jednom od ćirilometodskih samostana u "zagorskoj sklaviniji".[47] Osnovna mu je namjera bila rehabilitirati ćirilometodski nauk u očima Rimske kurije. Takvu pretpostavku iznio je već Vatroslav Jagić. Spominjući slavenske samostane iz bule pape Aleksandra II, on kaže: "U jednom od ovakvih manastira zapodjede se po mome mišljenju prvi osnov one slovjenske kronike, koju, kako naprijed rekosmo, bezimenović pop dukljanski u 12. vijeku prevede sa slovjenskoga na latinski jezik."[48] Međutim, Jagić nije dosljedan, jer u istoj knjizi na drugom mjestu tvrdi da je latinski tekst stariji od hrvatskog.[49] S pravom se postavlja pitanje ne bi li, ako je hronika "zapodjenuta" u slavenskom samostanu, slavenski tekst morao biti podloga latinskom prijevodu. Ako je pisac bio redovnik iz nekog ćirilometodskog samostana na području "zagorske sklavinije", onda mjesta u *Ljetopisu* gdje se slavi Konstantin i daje pozitivna slika o njegovu djelu dobivaju na značaju. Taj tekst o Konstantinu pisan je nezavisno od ostalih, danas pristupačnih izvora. Čini se da se temelji na nekim nama nepoznatim zapisima, ili na tradiciji koja se čuvala u slavenskim samostanima. Nadahnut od Svetog Duha – kaže se u *Ljetopisu zagorske sklavinije* – Konstantin je u Hazarskoj zemlji propovijedao kršćansku vjeru i obratio tamošnji "sveti puk". Tom prilikom obratio je na kršćanstvo i Budimira, koji je išao Ćirilu u posjetu u Hazarskoj zemlji. *Ljetopis zagorske sklavinije* pripisuje Ćirilu u zaslugu da "na viru krstjansku obrati svu Bulgariju". Konstantinova latinska legenda također povezuje pokrštavanje Bugara sa Ćirilom. U *Ruskoj hronici*, koja je sastavljena u Kijevu u prvoj polovini XI st. (oko 1040.), spominje se također Duvanjski sabor.

47 Postojanje tih samostana na području "zagorske sklavinije", i to upravo u vrijeme u koje se datira nastanak *Ljetopisa*, nedvojbeno je potvrđeno, kako će to biti pokazano na drugom mjestu.

48 V. Jagić, *Historija književnosti*, 138.

49 Isto, 113.

Ljetopis zagorske sklavinije sadrži također podatak koji se ne može potvrditi nijednim drugim izvorom, prema kojem je Kostantin na putu za Rim svratio u "kraljevstvo svetoga puka" (novopokrštenu sklaviniju) pa je – boraveći tu "nekoliko dan" – "napunio i utvrdio kralja u viri" i krstio one "ki još u kraljevstvu bihu nekršteni". Važno je uočiti da se u *Ljetopisu zagorske sklavinije* ne govori o moravskoj misiji, ali se kaže da je "sveti muž" Kostanc "zaredio svećenike" i "istumači iz grčkog knjigu harvacku". Za Kostanca se dalje kaže da je istumačio evanđelje i sve "pistule crkvene" (*pistula*, tj. epistola, poslanica, izraz koji se javlja u starijih bosanskih i dalmatinskih pisaca), kako starog, tako i novog zakona, te misu. Pritom se naglašava da je "učinio knjige sa papinim dopuštenjem", svakako ne slučajno. Autor je, kako se čini, imao pred očima povlasticu pape Ivana VIII iz 880, na koju se pozivao prilikom polaganja zakletve i bosanski biskup Radogost 1171. godine. Time se, izgleda, htjelo istaknuti da pape nekada nisu smatrali slavenski jezik u crkvi protivnim katoličkoj vjeri.[50]

Konstantinova slavenska misija bila je – prema *Ljetopisu* – provedena u tri pravca:

a) zaređivanje popova; pod popovima se uvijek razumijevaju svećenici koji vrše službu Božiju na narodnom jeziku (popovi glagoljaši, popovi u okviru Crkve bosanske, pravoslavni popovi);

b) prevođenje *Svetog pisma* sa grčkog na narodni jezik;

c) uvođenje mise na narodnom jeziku.

Naglašavanje činjenice da je papa odobrio slavensko bogoslužje (što je izostalo u latinskoj redakciji), imalo je posebnu svrhu, s obzirom na okolnost da je *Ljetopis* pisan u odbranu slavenskog bogoslužja. Napokon, *Ljetopis* je zabilježio da je papa pozvao Konstantina k sebi u Rim, želeći ga upoznati, jer je čuo "da biše tolik puk obratio u viru Isusovu". Po papinu dopuštenju, poslanik koji je došao Konstantinu posvetio ga je "za koludra". Navodi se da je to bio papa Stipan (Stjepan V, 885-891), što je dakako pogrešno, ali to je papa s kojim se povezuje Duvanjski sabor, što znači da se Konstantinova misija nije lučila od tog događaja.[51]

50 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 393. I u brevijaru popa Mavra govori se također kako je Konstantin sastavio knjige s papinim dopuštenjem i "vse knjigi hr'vat'ske tlmač'še". *Žitija Konstantina Ćirila i Metodija*, 183.

51 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 393-394.

Uočljivo je da se u tekstu gotovo i ne spominje Metod, mada je on za južnoslavenske zemlje važniji od Konstantina. To je razumljivo i s obzirom na animozitet rimske knjige prema Metodu. *Ljetopis zagorske sklavinije* pisan je kako bi izazvao odjek u Rimu, a spominjanje Metoda smetalo bi tom cilju. Jedini trag Metodu u *Ljetopisu zagorske sklavinije* sačuvan je na onom mjestu gdje je riječ o knjizi zvanoj *Methodius*. Nasuprot tome, autor za Konstantina kaže da je "jedan človek mnogo naučen i filozof, muž... sasvim dobar i sveta života, velik meštar i velik spametan i od ditinstva muž svet, nadahnut duha svet(og)a, Božji sluga i muž, blaženi muž Kostanc koji razumom svojim dobivaše".[52] Svi spomenuti epiteti odaju autora kao Konstantinova privrženika, vjerovatno nekoga slavenskog redovnika. Nastanak *Ljetopisa zagorske sklavinije* stoji, čini se, u određenoj vezi sa uspostavljanjem Bosanske biskupije, koje je uslijedilo oko 1054. godine. Metodski samostani bili su jedino središte kršćanstva prije osnivanja Bosanske biskupije. Oni su nastavljali tradiciju Moravske nadbiskupije. Očito je da su djelovali nezavisno od opće crkve, od koje su se sve više udaljavali.

Teritorij Bosanske biskupije – koji se prostirao na čitavom području "zagorske sklavinije", obuhvaćajući tako, osim Bosne, još i Usoru i Donje Kraje – bio je otpočetka pod jurisdikcijom Splitske metropolije. Ta metropolija bila je glavni instrument papinske politike u razbijanju ćirilometodske aktivnosti, za što imamo potvrde već počevši od Splitskog sabora 925. godine. Preko Splita, kao sjedišta metropolije, rimska crkva intervenirala je u svim akcijama i u vrijeme kada su metodski samostani prerasli u "hiže krstjana", optuživane kao rasadišta hereze. I po priči o protjerivanju Splićana i Trogirana, kao i heretičkih prvaka Mateja i Aristodija, vidi se da Splitska nadbiskupija nije odgovarala nastojanjima bana Kulina, a pogotovo je bila neprihvatljiva za Crkvu bosansku.[53] Raspravljajući o ćirilometodskim temeljima Crkve bosanske, posebno sam obrazložio da je sabor u Splitu, održan 1060, bio od presudne važnosti za budućnost crkvenih odnosa u Bosni. Bosanski ćirilometodski redovnici bili su

52 Isto, 392, 394.

53 Prve vijesti o progonima bosanskih heretika povezane su sa Splitom. Uporedo sa papinskom akcijom protiv heretika u Kulinovoj Bosni, splitski nadbiskup Bernard progonio je heretike u Splitu i Trogiru. Progonjene heretike primio je Kulin, od kojeg je papa Inocent III tražio da im se oduzmu imanja i protjeraju ne samo iz Bosne već i ugarskog kraljevstva. U istrazi koja je okončana zakletvom na Bilinu polju papa je kao svoje legate odredio nadbiskupa Bernarda uz svoga kapelana Ivana de Casamarisa. Bernard ipak nije sudjelovao u istrazi, a umjesto splitskog na Bilinu polju vidimo dubrovačkog nadbiskupa, inače naklonjenog banu Kulinu.

ugroženi udarima na slavenski jezik u crkvi. Iz pisma pape Aleksandra II, kojim su potvrđeni zaključci tog sabora, razabire se da je pod prijetnjom izopćenja zabranjeno "da se Slaveni promiču u svete redove ako nisu naučili latinski".[54] Protivmetodska usmjerenost tog sabora, kojem je područje Bosne jurisdikcijski pripadalo, nije ostala bez posljedica. Tvrdilo se da je Metod "mnoge stvari protiv katoličke vjere na istom slavenskom jeziku lažući napisao". U tom kontekstu valja tražiti razloge da se u jednom od metodskih samostana pojavila potreba pisanja spisa koji bi objasnio Konstantinove zasluge za kršćanstvo u južnoslavenskim zemljama. U spisu koji je tako nastao svjesno je izbjegnuto Metodovo ime. Uključivanje bosanskog područja u sastav Splitske nadbiskupije i kampanja protiv "Metodove doktrine", koja je, čini se, dosegla najviši stupanj na saboru 1060, završila je time da se Bosanska biskupija uspjela 1089. osloboditi jurisdikcije Splita i doći u sastav novoosnovane Barske nadbiskupije. Neobično je da se jedna velika biskupija izdvaja iz ugledne Splitske nadbiskupije i to s odobrenjem protupape Klementa III. U poveljama o uspostavljanju Barske nadbiskupije posebno se apostrofiraju slavenski samostani.

Nema sumnje da je do te crkvene reorganizacije došlo voljom crkvenih i političkih činilaca u Bosni i u Dukliji. S obzirom na odbojan stav Splitske nadbiskupije prema slavenskom jeziku u crkvenom životu, logično je pretpostaviti da su se slavenski redovnici opredijelili za Barsku nadbiskupiju. Poslije neuspjeha kralja Mihajla da utemelji posebnu crkvenu organizaciju, kralj Bodin, koji je u svojoj državi sjedinio Duklju, Travuniju, Hum, Rašku i Bosnu (prije 1085.), uspio je uspostaviti Dukljansku nadbiskupiju, za koju je, kako se čini, pridobio i slavenske redovnike (grčkoga obreda). Nije bez značaja ni okolnost da se oni izričito spominju u aktu kojim je osnovana nadbiskupija (1089.), a također i godine 1120/1121.[55]

Osim toga, splitska crkva našla se u okviru ugarsko-hrvatske države, što je bio još jedan razlog više da se Crkva bosanska htjela od nje odvojiti. Ni slavenski samostani, koji su prerasli u hiže bosanskih krstjana, ni država nisu bili skloni podrediti se Splitskoj nadbiskupiji. Kasnije, za bana Kulina, okretali su se radije ka Dubrovačkoj nadbiskupiji. Za dukljanskog kralja Bodina izlaz je nađen u uključivanju u Dukljansku nadbiskupiju. Na jednoj strani stajala je metropolija sa sjedištem u Splitu, koja je provodila isključivo latinsku politiku, a na drugoj strani Dukljanska metropolija, koja je također bila latinska, ali je dopuštala i slavenske samostane.

54 F. Šišić, *Priručnik*, 237.

55 Uporedi: F. Milobara, *Dukljanska kraljevina*, 694.

Izloženi argumenti uočljivi su i u *Ljetopisu zagorske sklavinije*. U tekst *Ljetopisa* uklopljena je i izmišljena tvrdnja da je na Duvanjskom saboru Duklja uzdignuta na stupanj nadbiskupije i da je u crkvi Sv. Marije u Dukliji pokopan "mudri, dobri i blaženi" kralj Budimir, kao i njegov nasljednik Svetolik. Crkvena organizacija navodno je bila uspostavljena "kako i prvo raspa biše bilo", što znači prije avarsko-slavenske seobe.[56]

Starost Dukljanske nadbiskupije potvrđuje bula Klementa III, u kojoj se ističe da je na molbu slavnoga kralja Slavena Bodina Petru potvrđen nadbiskupski palij, kako su ga imali i njegovi prethodnici i data mu je vlast posvećivati biskupe dukljanske pokrajine.[57] Na ovaj način *Ljetopis zagorske sklavinije* poslužio je kao dokaz da su prethodnici dukljanskog nadbiskupa Petra imali nadbiskupski palij i vlast te posvećivali biskupe dukljanske pokrajine, još od Sabora na Duvanjskom polju. Prema tome, *Ljetopis zagorske sklavinije*, nastao u jednom od slavenskih samostana u Bosni, imao je za cilj rehabilitirati ćirilometodsko djelovanje pred Rimskom kurijom i opravdati "obnovu" Barske nadbiskupije i njezinu jurisdikciju nad Bosnom. Polazilo se od postavke da je Rimska kurija uvijek uvažavala tradicionalnu crkvenu podjelu. Zbog toga je izmišljeno da je na Duvanjskom saboru, odmah nakon pokrštavanja Slavena, dakle već u prvo doba, utemeljena uporedo sa salonitanskom crkvom, kao metropolijom za donju Dalmaciju, još i Dukljanska metropolija za gornju Dalmaciju ili Crvenu Hrvatsku.

Tvrdnja o tako ranom uspostavljanju Dukljanske metropolije očito je krivotvorina. Ako se, naime, uzme da je Duvanjski sabor održan 885. ili 886, isključena je mogućnost da bi tada mogla biti osnovana Dukljanska metropolija. U to doba Prevalitanska metropolija imala je sjedište u Draču. Iz jednog popisa sufragana Dračke metropolije skraja IX ili spočetka X st. vidi se da je ova metropolija imala petnaest sufragana, a među njima Dokleju, Skadar, Drivast, Pilot i Bar.[58] Prema Porfirogenetu, grad Duklja bio je u ruševinama sredinom X st., a to znači da je izmišljena i priča o Crkvi sv. Marije u Dukliji, u kojoj je navodno pokopan Budimir i okrunjen Svetolik. Valja napomenuti da hrvatska redakcija ne donosi podatke o crkvenoj podjeli na Duvanjskom saboru. Jedino se kaže da su imenovani nadbiskupi u Solinu i Dukliji i biskupi, pri čemu se ne zaboravlja

56 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 396-401.

57 S. Stanojević, *Borba za samostalnost*, 159.

58 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 66-69.

istaknuti da ih razdijeliše "po gradovih onakoj, kako i prvo raspa biše bilo".[59]

I Ferdo Šišić bio je mišljenja da je novu crkvenu organizaciju, koju su zagovarali dukljanski vladari kralj Mihajlo (1050-1081) i Bodin (1081-1101), valjalo opravdati uporištem u davnini: "Tako je negde potkraj 1088. pošao u Rim barski episkop Petar s pratnjom i zatražio u ime svoga kralja Bodina od Klimenta III. Viberta, da bi sjedinjenu dioklijsko-barsku episkopiju uzdigao na arhiepiskopiju, odnosno 'obnovio' nekadašnju 'dioklijsku arhiepiskopiju', koje je tobože mitropolitansko pravo prešlo na barskog episkopa. Dabome, to je tvrđenje barski episkop Petar znao pred papom i njegovom kancelarijom, kojoj su tada stajali na čelu fanatički mu privrženici, lateranski arhiđakon kardinal episkop de Santa Rufina i kardinali Anastazije i Varina, potkrijepiti i nekim dokazima (jamačno tobože 'ispravama' i istorijskim zapisima 'svojih prethodnika'."[60] "Istorijski zapis prethodnika" o kojem govori Šišić bio je nesumnjivo sadržan ponajprije u 9. i prethodnim poglavljima *Ljetopisa zagorske sklavinije*. Na taj način branila se povijesna utemeljenost ranog osnivanja Dukljanske nadbiskupije. *Ljetopis zagorske sklavinije*, sa podacima o odlukama Duvanjskog sabora, bilo je najuvjerljivije predstaviti u okviru šire južnoslavenske hronike, pa su tekstu *Ljetopisa* dodani neki drugi historijski zapisi. *Ljetopis* je, zajedno sa proširenim dijelovima, preveden na latinski kako bi bio što prihvatljiviji crkvi. Dakako, zbog vjerodostojnosti priređena je postojeća slavenska verzija, koja se do danas sačuvala u *Hrvatskoj kronici* (pogl. 1-23.), dok je naknadno napisano preostalih pet poglavlja, tj. dodatak o tri hrvatska kralja. Prema tome, čini se da je već u vrijeme pokreta za uspostavljanje Dukljanske nadbiskupije postojala i slavenska i latinska verzija *Regnum Sclavorum*, tj. dio *Ljetopisa popa Dukljanina* do 35. pogl. latinske verzije, te pretežan dio *Hrvatske kronike* do 23. poglavlja. Iako je *Regnum Sclavorum* sastavljen od zapisa različitog porijekla, analiza Milorada Medinija pokazala je da postoji jezičko i stilsko jedinstvo, što znači da je istovremeno provedena redakcija cjelokupnog teksta. To je vjerovatno bilo u času kada je *Regnum Sclavorum* trebao poslužiti kao opravdanje za uspostavu Dukljanske nadbiskupije, tj. potkraj 1088, kada je biskup Petar u Rimu pred papom branio i obrazlagao tu potrebu. U isti mah redigirana je i slavenska verzija, što dokazuje postojanje uporednoga latinskog i slavenskog teksta. Naravno, i u tom poslu slavenski tekst služio je kao predložak. Smatram da je *Regnum Sclavorum* redigiran

59 Isto, 397.

60 Isto, 79.

u Dubrovniku, bez obzira na činjenicu što dokazuje prava dukljanske crkve, ali će o tome biti riječi kasnije. Ovdje se može samo ukazati na okolnost da je Dubrovnik godine 1088. u borbi sa Splitom također nastojao da se dukljanska crkva osamostali od Splitske nadbiskupije. Osobito je važno da je biskup Petar tada obnašao i čast dubrovačkog biskupa. U istom položaju u odnosu na Splitsku nadbiskupiju našli su se tada i Dubrovnik, i Bar, i Bosna.[61] U tu svrhu sačinjen je *Ljetopis zagorske sklavinije*, s tim da je njegov nastavljač htio dati značenje Konstantinovoj djelatnosti, kao i zaključcima Duvanjskoga sabora koji su se odnosili na Crkvu. Iako se zbivanja odnose prvenstveno na Bosnu, Usoru i Donje Kraje, ljetopisac je nastojao obuhvatiti sve južnoslavenske zemlje u dalmatinskom zaleđu. Zbog toga je kralja Budimira predstavio kao vrhovnog glavara svih zemalja pa je u njegovo "gospodstvo" uključio, ne samo zagorje već i primorje. Naravno da neko južnoslavensko "kraljevstvo" u to doba nije postojalo, ali je postojala veza između sklavinija u unutrašnjosti. *Ljetopis* je napisan vjerovatno nekad između 1054, kada je osnovana Bosanska biskupija, i 1089, kada je uspostavljena Barska nadbiskupija, u okviru koje su legalizirani slavenski samostani na području Bosne. Može se pretpostaviti da se pritisak na djelovanje slavenske misije najviše osjećao poslije 1054, kada je Bosanska biskupija ušla u sastav latinske splitske crkve, sa kulminacijom na Splitskom saboru (1060), koji je osudio liturgiju na narodnom jeziku i proglasio Metoda heretikom. Bodinovo proširenje na teritorij Bosne moglo je uslijediti poslije 1083, pa bismo vrijeme nastanka *Ljetopisa* mogli odrediti u razdoblje između 1083. i 1088, napose stoga što su pisac *Ljetopisa*, odnosno dubrovački redaktor – osobito spominjući izmišljenu Crkvu sv. Marije u Duklji, gdje bi bio ukopan Budimir i okrunjen Svetolik – vjerovatno imali pred očima viziju Bodinova slavenskog kraljevstva. Prema tome, *Ljetopis zagorske sklavinije* mogao je nastati između 1083. i 1088. godine.

4. PORFIROGENETOVE "OSTALE SKLAVINIJE" – PODRUČJE NA KOJE SE ODNOSI *LJETOPIS ZAGORSKE SKLAVINIJE*

Smatram da je protograf *Ljetopisa zagorske sklavinije* sastavljen negdje u Bosni i da se odnosi na povijest bosanske sklavinije.

61 Ovo mišljenje kosi se s činjenicom da se između Dubrovnika i Bara tokom čitavog XI st. vodila borba oko crkvene jurisdikcije. Vidi: N. Klaić, *Povijest Hrvata*, 20, 66, 121, N. Budak, *Prva stoljeća*, 38.

Kada to tvrdim, razrađujem donekle postavku koju je iznio M. Medini. On je istakao razlike u *Ljetopisu popa Dukljanina* u dijelu za koji je utvrdio da nema veze sa Dukljom, te ga nazvao *Trebinjskom kronikom*. Posebno je upozorio na jezičke razlike između ustanovljena dva dijela. Međutim, ni dio koji je nazvao *Trebinjskom kronikom* nije jedinstven. Upravo 9. i poglavlja koja slijede čine, prema Mediniju, zasebnu cjelinu.[62] To je onaj dio za koji smatram da se odnosi na Bosnu u razdoblju od početka IX do sredine X st., odnosno na ona područja koja Porfirogenet naziva "ostale sklavinije". Govoreći u 29. pogl. djela *De administrando imperio* o Dalmaciji i plemenima, Porfirogenet spominje Hrvate, Srbe, Zahumljane, Travunjane, Konavljane, Dukljane i Neretljane (Pagane), koji su zbog nesposobnosti tadašnjih bizantskih careva, posebno Mihajla Mucavog (820-829), postali samostalni i nezavisni, ne pokoravajući se nikome. Ta plemena – nastavlja dalje ljetopisac – nemaju arhonte, nego samo starce-župane, baš kao i ostale sklavinije. Među "ostale sklavinije" mogla bi se svrstati i na kraju 32. pogl. Porfirogenetova djela uzgredno spomenuta "horion Bosona" (zemlja Bosna). *Sklavinije* su – kako to primjećuje G. Ostrogorski – oblasti koje su pripale Slavenima i koje su stvarno bile izvan domašaja bizantske vlasti, ali još nisu imale vlastitu državnu organizaciju. Do druge polovine IX st. Bizantu je pošlo za rukom ponovno zaposjesti obalne predjele i uvesti tematsko uređenje. U zaleđu su neka područja bila obuhvaćena tematskim uređenjem, u drugom su ušla u slavenske državne organizacije, ostajući izvan domašaja bizantske vlasti.[63] Bosna je pak išla drugim razvojnim putem, tako da je dugo ostala izvan dohvata bizantske države, ostajući neodređena "sklavinija" i uporno zadržavajući mnoge arhaične ustanove. Zbog prevladavanja naziva *sklavinija*, dugo vremena ne javlja se ime Bosna. Ovaj se naziv prvi put javlja zapravo u Porfirogeneta, sredinom X st., ali se ni tada još nije bio ustalio.[64]

Nijedan vladar iz popisa vladara u *Ljetopisu*, izuzimajući kneza Ratimira, ne spominje se u drugim savremenim izvorima. Ratimira spominju franački anali i *Conversio Bagoaniorum et Carantanorum* iz 838. godine. Unatoč tome, mislim da bi popis vladara naveden u *Ljetopisu zagorske sklavinije*, počevši od Silimira pa do Svetolika–Stjepana, mogao biti prihvaćen kao pouzdan. Poređenje

62 M. Medini, *Starine dubrovačke*, 113-156.

63 G. Ostrogorski, *Vizantija i Južni Sloveni*, 3-14.

64 D. Mandić tvrdi da se ime Bosna spominje prvi put već 753. godine (*Rasprave i prilozi*, 145-193) što je zaključio pogrešnom interpretacijom sabora na Duvanjskom polju. Usp. M. Hadžijahić, *Pitanje vjerodostojnosti*, 258-259.

različitih podataka pokazuje da popis vladara sadrži čvrst hronološki slijed. Imena tih "kraljeva", osim Ratimira i eventualno Budimira (koji bi mogao biti vladar koji se spominje u pismu pape Ivana VIII iz 873.), nisu poznata iz drugih historijskih vrela i ne mogu se pripisati vladarima u drugim političkim zajednicama na slavenskom jugu. Ako ti vladari nisu pripadali nijednoj južnoslavenskoj zemlji među onim o kojima govori Konstantin Porfirogenet, preostaje mogućnost da se smjeste u "ostale sklavinije". Ako se, dakle, pretpostavi vjerodostojnost popisa slavenskih vladara iz *Ljetopisa zagorske sklavinije* i prihvati teza da se Ratimirov "regnum" nalazio južno od Save, može se zaključiti da se ovaj popis odnosi na područje Bosne.

U raspravi o pitanju na koji se teritorij odnosi *Ljetopis zagorske sklavinije* treba obratiti pažnju i najstarijim dubrovačkim hronikama. Pisci hronika slavenske vladare nazivaju *bosanskim*. Prve hronike nastale su u XV st., ali je moguće da su se temeljile na nekim starijim predlošcima.[65] Poistovjećivanje "kraljevstva svetog puka" i Bosne sadržano je u Ragnininoj tvrdnji da je Konstantin ("Kirillo monaco") pokrstio sve Bugare i Bosance. Ragnina se obilato služio latinskom verzijom *Ljetopisa popa Dukljanina*, u kojoj stoji da "muž Božji Konstantin pokrsti sav bugarski narod i Svetopeleka zajedno sa cijelim njegovim kraljevstavom". "Kraljevstvo svetoga puka" Ragnina je izjednačio sa Bosnom.

U najstarijim dubrovačkim hronikama nalaze se mnoge priče i podaci koji se odnose na ranosrednjovjekovnu povijest Bosne, o kojoj je sačuvano vrlo malo povijesnih dokumenata. Spomen Bosne i Bosanaca u tim vrelima daleko je učestaliji negoli bilo koji drugi slavenski etnonim, odnosno toponim zbog važnosti bosanskog prostora za Dubrovnik. Kada se govori o pripovijestima dubrovačkih ljetopisaca, koje se odnose na povijest Bosne prije banova Borića i Kulina, postavlja se pitanje treba li sve te priče promatrati isključivo kao legende, ili ima osnove za pretpostavku da barem neke od njih sadrže povijesnu istinu. Smatram da dubrovački hroničari nisu izmislili te događaje, već su ih zabilježili na temelju starijih predložaka. Natko Nodilo i Milorad Medini, koji su se bavili pitanjem pouzdanosti dubrovačkih hronika za starije razdoblje, donekle se razlikuju u svojim ocjenama. Nodilo, govoreći o vremenu nastanka dubrovačkih ljetopisa, zaključuje da je tek jedan ljetopisac, živeći u drugoj polovini XV st., sastavio najstariji sloj dubrovačkih ljetopisa. Zatim, smatra da su podaci ljetopisa pouzdani tek od XV st. nadalje,

65 *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 193.

kada se mogu provjeravati u ispravama i drugim savremenim izvorima. Pa ni Resti, "najpoznatiji ali i najpojmljiviji historik dubrovački" za staro doba, sve do 1012. nije mogao navesti niti jedne jedine isprave, a do 1100. kao da je vidio "ciglih pet". Osvrćući se na povijest Bosne, Nodilo na jednom mjestu kaže: "U svima stvarima bosanskim, nije moguće istupati kano iz očaranog okruga ovoga trojstva: Radoslav, Berislav, Stjepan." Konačno zaključuje da ne treba potpuno odbaciti najstariji sloj hronike, ali da ga treba "čitati i rabiti istim oprezom, kojim se rabe izvori za povijest Helade prije olimpijade...".[66] Medini je otišao dalje, kako u pitanju datiranja prvih ljetopisa, tako i u pogledu njihove upotrebljivosti za povijesnu znanost. Za najstarije dubrovačke ljetopise drži da čine dva jasno odvojena sloja. Vijesti u prvom sloju zabilježene su oko 1380, a onda su drugi ljetopisci dalje opisivali događaje. Očito je da sve ono što prvi ljetopisac pripovijeda iz najstarijih vremena Dubrovnika nije poteklo od njega; to isključuje već jezik kojim su razne zgode opisane. Legende, priče i razni zapisi postojali su i prije njega, a njima možemo dodati kao vrelo i porodične tradicije. Pitanje može jedino glasiti: Je li tek oko godine 1385. nepoznati pisac taj materijal sabrao i sredio u formi ljetopisa, ili je prije njega postojala kakva hronika, koju je on iskoristio? Medini zaključuje da je morala postojati neka stara hronika do godine 1001.: "Što Anali (Anonimovi) nose iz prošlosti Dubrovnika prije g. 1001 ne može ni po svom sadržaju biti napisano od pisca iz 14. vijeka, već nas vodi u 11. ili najkasnije u prvu polu 12. vijeka. Dakako, Anonimovi anali s njima i kronika, bili su mnogo puta prerađeni, dopunjeni i prepisani, pa zato za određivanje vremena kad je kronika bila napisana, moramo više paziti na glavni sadržaj koji se teže mijenja nego na pojedinosti koje se i hotice u najboljoj namjeri mogu izmijeniti; jer često puta prepisivač hoće da bude jasniji od pisca, pa da čitaocu razjasni štivo, zamjenjuje stare izričaje novim." Uvažavajući kasnije interpolacije i iskvarenja, Medini tvrdi da "u kronici nema ništa što bi isključivalo njenu starinu, a opći utisak je da je sastavljena u doba kad se Dubrovnik nije bio razvio ni u građanskom, ni u administrativnom, ni u crkvenom pogledu onako kakva ga znamo u 13. vijeku".[67] Prema tome, i Nodilo, a osobito Medini, nalaze da se ne smije unaprijed poricati određeni historijski temelj u često fantastičnim pričanjima dubrovačkih hronika. Ti izvori su posebno važni za istraživanje bosanske povijesti u ranom srednjem vijeku, s obzirom na okolnost da su upravo Bosni davali istaknuto mjesto. Sa mnogo više povjerenja prilazio je dubrovačkim hronikama i ljetopisima V. Makušev, koji je mnogo prije Nodila objavio neke od tih izvora. Makušev se sa puno povjerenja odnosio čak i prema datumima koji su označavani uz pojedine događaje, iako je očito da su te datume pojedini ljetopisci proizvoljno navodili, te se razlikuju od izvora do izvora.[68]

66 N. Nodilo, *Prvi ljetopisci*, 100, 105, 121-122, 128.

67 M. Medini, *Starine dubrovačke*, 7-12.

Ako se razmotri društveno i državno ustrojstvo uspostavljeno na Duvanjskom saboru, kako je opisano u hrvatskoj redakciji, ono je, kako se čini, najbliže predfeudalnom uređenju Bosne. Upozorio bih da je uloga bana, onako kako je prikazana u *Ljetopisu zagorske sklavinije*, najbliža onoj koja je ostvarena u Bosni, pa i u Humu (lokrumske isprave nazivaju i zahumske vladare *banovima*). I u Hrvatskoj se javlja *ban*, ali je to u Bosni titula vladara dok je ban u Hrvatskoj bio podređeni vladarev izvršilac. Ban triju hrvatskih župa: Krbave, Like i Gacke, prvi put spomenut kod Konstantina Porfirogeneta, bio je u neku ruku namjesnik hrvatskoga kneza. Od XI st. ban je bio najugledniji svjetovni velikodostojnik uz vladara. U Bosni, međutim, ban je na čelu zemlje, sa ovlastima koje su otprilike zacrtane na Duvanjskom saboru.

Jedan od dokaza koji upućuju na zaključak da teritorij o kojem govore pogl. 4-10. *Ljetopisa zagorske sklavinije* treba tražiti u Bosni, zasniva se na mišljenju da se poprište događaja opisanih u ovom spisu nalazi u zaleđu, a ne na moru. To je uočio i Šišić, ali iz tog opažanja nije izvukao odgovarajuće zaključke. "Uopšte" – primjećuje Šišić – "opaža se jasno, da ljetopisac nije imao za more i događaje na moru – iako je živeo u Baru – baš mnogo smisla i interesa, već je težište svega pričanja kopno."[69] Pri opisu pribježišta Romana–Latina poslije naseljavanja Slavena uopće se ne spominju otoci. Prema djelu *De administrando imperio* neki otoci i neki primorski gradovi bili su upravo jedini koji su pružili pribježište Romanima pred avarsko-slavenskom najezdom. Da je *Ljetopis zagorske sklavinije* izvorno napisan u primorskim krajevima, ne bi mogao izgubiti iz vida činjenicu o bijegu starog stanovništava na otoke.

Kasno primanje kršćanstva koje obilježava Budimirovo kraljevstvo također upućuje na zaključak da je taj "regnum" u Bosni. Počeci pokrštavanja Hrvata i Srba datiraju već od cara Heraklija (610-641), ali proces pokrštavanja u unutrašnjosti bio je znatno sporiji, što svjedoči i Konstantin Porfirogenet. U Budimirovu kraljevstvu masovno pokrštavanje uslijedilo je tek djelovanjem slaven-

68 N. Nodilo, *Prvi ljetopisci*, 110. V. Makušev, *Izsljedovanija ob istoričeskih pamjatnikah i litopisateljah Dubrovnika.*

69 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 174.

skih misionara, kako se to opisuje u *Ljetopisu zagorske sklavinije*, što se pak slaže i sa 29. pogl. djela *De administrando imperio*. Kasna kristijanizacija u Bosni odrazila se negativno i na zastupljenost kršćanskih toponima. Proučavajući to pitanje na čitavom Balkanu, Jireček je zapazio da je Bosna najsiromašnija kršćanskim nazivima mjesta. To je objašnjavao utjecajem patarenstva i kasnije islama, ali ni zakašnjelost pokrštavanja nije bez utjecaja.[70] Ime Goti, kojim su dalmatinski Romani označavali Slavene, pogotovo one koje su smatrali hereticima zato što su se borili za narodni jezik u crkvi, odgovara upravo Bosancima. Činjenica da se bosanskoj vladarskoj dinastiji Katromanića pripisivalo gotsko porijeklo mogla je priređivačima *Hrvatske kronike* dati povoda za takvu identifikaciju, što znači da su u vladarskom katalogu *Ljetopisa zagorske sklavinije* vidjeli i bosanske vladare. Zbog toga je *Ljetopis* spojen s *Libellus Gothorum*. Bosna je, osim toga, gotovo pola stoljeća bila u sklopu istočnogotske države, za razliku, naprimjer, od nekadašnje rimske provincije Prevalitane, koja, kako to utvrđuje i Šišić, "nikad nije bila sastavna čest Teodorikove gotske države".[71]

Smatram da se ni razlozi jezičke naravi ne protive tezi da je *Ljetopis zagorske sklavinije* nastao u Bosni i da se na nju odnosi. Zadaća je, dakako, jezikoslovaca da svestrano razmotre postojeći tekst *Hrvatske kronike* i o tome izreknu meritorno mišljenje. *Ljetopis zagorske sklavinije* pisan je ikavicom s elementima čakavštine, a to navodi na zaključak da je njegov prototip mogao nastati i u Bosni. Istina je da postojeći tekst sadrži i takve riječi koje su u nas poznate istom u novije doba, ali je do toga moglo doći kasnijim prepisivanjem i izmjenama, nastalim usljed pogrešnog čitanja.

Teza prema kojoj je protograf *Ljetopisa zagorske sklavinije* nastao u Bosni zanimljiva je i u svjetlu pitanja o tome da li je inače u Bosni postojala tradicija pisanja hronika, odnosno rodoslova vladara i velmoža. Na to pitanje može se potvrdno odgovoriti zahvaljujući istraživanjima Milorada Medinija, Vladimira Mažuranića, Sime Ćirkovića i Pave Anđelića. Prema navedenim autorima, postojale su brojne bosanske, humske i trebinjske hronike. Te hronike, kao i one koje su nastale u Dubrovniku, od XV st. nadalje, temelje se na starijim predlošcima.[72] Ćirković smatra da se *Humska hronika* dijelom sačuvala u Orbinijevu djelu *Il regno degli Slavi*, jer skoro čitava glava o Humu predstavlja "ekscerpt iz ovog izgubljenog

70 K. Jireček, *Das christliche Element*.

71 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 114.

72 M. Medini, *Starine dubrovačke*. V. Mažuranić, *Izvori*, 121-153. S. Ćirković, *Izvori Mavra Orbina*. P. Anđelić, *Srednjovjekovne kronike*, 69-100.

izvora". Prema Ćirkoviću, taj izvor nastao je u drugoj polovini XIV st., a prema Anđeliću u vrijeme Tvrtkova krunisanja. Anđelić je pokušao rekonstruirati tekst *Humske hronike*.[73] Na *Povijest kuće Kotromanića* prvi je upozorio Sima Ćirković, raspravljajući o izvorima Mavra Orbinija, dok je Pavo Anđelić rekonstruirao fragmente te hronike. Prema Ćirkoviću, ova hronika nastala je početkom XV stoljeća.[74] Spomenutim hronikama mogu se priključiti i dva spisa o kojima, doduše, malo znamo, ali ih valja registrirati zato što se o njihovim piscima govori izričito kao o hroničarima Bosne. Trag im se nalazi u analima Jakova Luccarija. Razmatrajući popis autora kojima se služio Luccari, V. Mažuranić je posebno skrenuo pažnju na izgubljena domaća djela, od kojih se neka tiču i Bosne.[75]

U uskoj vezi sa starim hronikama stoje i vladarski rodoslovi, koji se u Bosni počinju sastavljati u doba Tvrtkova banovanja. Tvrtkovo rodoslovlje, koje je nastalo između 1374. i 1377, sačuvalo se u više inačica. Sastavljeno je u svrhu opravdanja Tvrtkovih pretenzija na kraljevsku krunu Nemanjića. U genealogiju je unesena i ženska linija kojom je Tvrtko bio povezan s Nemanjićima.[76] Poslije će se, počevši od XVI st., nastaviti s izradom rodoslova (i grbovnika) slijedeći Tvrtkovu koncepciju o "sugubom vijencu", tako da će se u njima povezivati i "bosansko ali iliričko" i "arapsko vladanje", dakle dinastije Kotromanića i Nemanjića.[77]

Među stare zapise bosanskog porijekla Anđelić uvrštava i jednu legendu o porijeklu Kosača iz XV st., koja se sačuvala u Orbinija. Anđelić kaže da je tekst nastao negdje oko Drine, vjerovatno oko sredine XV stoljeća. Najmlađi ljetopis iz doba državne samostalnosti Bosne bio bi opis smrti kralja Tomaša. Između više tekstova o tom događaju, Anđelić je izabrao verziju koju donosi Orbini.[78]

Kao što se vidi, u srednjovjekovnoj Bosni su u priličnom broju zastupljeni hronografski popisi, od kojih su najstariji *Ljetopis zagorske sklavinije* i *Trebinjska hronika*.

73 S. Ćirković, *Izvori Mavra Orbina*, 379-428. P. Anđelić, *Srednjovjekovne kronike*, 85-91.

74 S. Ćirković, *Izvori Mavra Orbina*, 427.

75 V. Mažuranić, *Izvori*, 121-153.

76 Đ. Radojičić, *Doba postanka*, 21-36.

77 A. Solovjev, *Postanak ilirske heraldike*, *Prinosi*, 187-135.

78 P. Anđelić, *Srednjovjekovne kronike*, 97-100.

5. DUBROVAČKO PORIJEKLO *HRVATSKE KRONIKE*

U usporedbi sa latinskom verzijom *Hrvatska kronika* sadrži dvadeset i tri poglavlja teksta i dodatak o tri hrvatska kralja, od 24. do 38. poglavlja. Za razliku od latinske verzije, hrvatska redakcija ne sadrži dubrovačku legendu, dijelove dubrovačke hronike, legendu o sv. Vladimiru niti povijest Duklje. Prema Šišiću, najstariji podatak o postojanju te redakcije nalazi se u *Supetarskom kartularu*, dodatku koji govori o hrvatskim banovima, "a tempore regis Suetopelagi usquae ad tempus Suinimiri regis Croatorum". Spomen Svetopeleka Šišić smatra dokazom da je "hrvatska redakcija u svome sadašnjem opsegu, to jest zajedno sa prikazom smrti kralja Zvonimira... postojala već u 14. veku".[79] Po mojem mišljenju, to samo dokazuje da se u XIV st. u okolini Splita znalo za latinsku redakciju *Ljetopisa popa Dukljanina*, a ne za postojanje hrvatske redakcije, koja uopće ne spominje Svetopeleka, nego samo "dobrog kralja" Budimira. Brojni povjesničari prihvatili su Šišićevu tezu da je postojala hrvatska redakcija *Ljetopisa*. Ostalo je, međutim, nezapaženo da je V. Jagić nešto ranije datirao *Hrvatsku kroniku*, revidirajući svoj prethodni stav da je ona nastala u XVI stoljeću. Jagić kaže da "u toj zbrkanoj kronici vredno je spomena to, da još ništa nema o sv. Jeronimu, tobožnjem obretniku glagoljice i prevodiocu sv. pisma". Taj kriterij odmiče ovu posve zamršenu hroniku u nešto ranije doba, kada verzija Jeronima još nije bila svuda rasprostranjena, "a o njoj znamo da se već oko godine 1248. jedan senjski biskup njome poslužio kao preporukom, da lakše ishodi kod pape Inocencija IV. dopuštenje slavenske mise za svoju biskupiju".[80]

Radi datiranja nastanka *Hrvatske kronike* potrebno je osvrnuti se na njezine najstarije rukopise. Odmah se može reći da najstariji kodeks, Kaletićev prijepis u Vatikanskom arhivu, nije nastao prije 1546. godine. Ostali prijepisi još su novijeg postanka. Međutim, predložak po kojem je nastao Kaletićev prijepis znatno je stariji. Taj predložak pronašao je 1500. splitski plemić Dmine Papalić u Poljicama kod Splita, u kući Markovića iz plemena Kačića. Papalić je prepisao taj predložak, ali je i njegov prijepis nestao. Jerolim Kaletić je 1546. u Omišu prepisao latinicom isti predložak. Taj je prijepis dospio u posjed Ivana Lucića, a ovaj ga darovao Vatikanskoj knjižnici, u kojoj se i danas čuva. Kaletićev prijepis rađen je površno, a jezik mu sadrži dosta neologizama.[81] Predložak *Hrvatske kronike* koji je pronašao Papalić na njegovu molbu preveo je na latinski Marko Marulić 1510. godine. Kako je to pokazao Stjepan Gunjača, Marulićev prijevod prilično je pouzdan, premda je i on skraćivao tekst da bi, kako kaže, olakšao čitanje.[82]

Od posebne važnosti jeste pitanje starosti predloška koji je 1500. otkrio Papalić.[83] Kaletić, koji je imao u rukama knjigu koju je pronašao Papalić, opisuje je kao "jednu knjigu pisanu hrvackim pismom". Marulić je temeljem paleografske i jezičke analize ustanovio da je to djelo sastavljeno dalmatinskim govorom, pisano "prastarim pismom".[84] I treći zapis, na kraju Marulićeva prijevoda hrvatske redakcije, u rukopisu Narodne biblioteke u Beogradu iz sredine XVII st., svjedoči o Papalićevu predlošku kao "prastarom" ("in libro quodam pervetusto scriptam").[85]

Sva tri zapisa o kodeksu koji je pronašao Papalić, tj. o *Hrvatskoj kronici*, svjedoče da je taj kodeks već 1500. bio vrlo star. Nasuprot Šišićevoj tezi, a osobito postavci nekih autora da *Hrvatska kronika* potječe iz još kasnijeg vremena, smatram da je ona nastala već krajem XII stoljeća. Tako rano datiranje u punom je skladu sa navedena tri zapisa. Tvrdnju da je *Hrvatska kronika* ne samo najstarija južnoslavenska hronika pisana narodnim jezikom, već i jedna od prvih domaćih hronika u zemljama srednje Evrope, temeljim na podatku iz Lukarevićevih anala. Luccari (1551-1615) pripovijeda o jednoj jako staroj hronici koja se tada nalazila kod dubrovačkog plemića Frana de Poza, sina Jeronimova. Pošto je ispričao neke zgode iz dubrovačke povijesti u doba cara Emanuela Komnena (1143-1180), Luccari doslovno kaže slijedeće: "Republika je uskoro ratovala sa Melekdokom Grabićem knezom Neretljana. Nakon što je uspostavljen mir, Republici je odavao Melekdok velike počasti Dubrovčanina obećavajući da će se u svakoj prilici savjetovati s njima. To je činio prije svega zato što je bio osoba... vrlo razborita u svojim vlastitim poslovima, kao i u odnosu na svoje stare, jako želeći da o ovome ostane uspomena i kod bližih i kod potomaka. Saznavši da se u Dubrovniku čuvaju uspomene i podvizi slavnih slavenskih po-

79 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 106-113, 121-149. D. Švob, *Pripis supetarskoga kartulara*. N. Klaić, *Povijest Hrvata*, 33-34.

80 V. Jagić, *Izgnanici iz Moravske*, 26-27.

81 M. Medini, *Starine dubrovačke*, 275, bilj. 89.

82 S. Gunjača, *Kako i gdje je*, 241-252.

83 Stipe Gunjača i Benedikta Zelić-Bučan s pravom ukazuju da je Maruliću i Kaletiću kao uzor služio predložak koji je pronašao D. Papalić. S. Gunjača, *Kako i gdje je*, 236-255. B. Zelić-Bučan, *Bosančica u Splitu*, 1-9.

84 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 382. S. Gunjača, *Kako i gdje je*, 252.

85 M. Kurelec, *An unknown Manuscript*, 113-114.

glavara, rado je prihvatio prijateljstvo s Dubrovčanima, kojima je često govorio i nagovarao ih, da u svojim spisima slave i pokazuju svijetu ime i hrabrost Neretljana. Često je tvrdio, ako mu u ovom pogledu bude udovoljeno želji, da nikada neće zaboraviti tu pažnju. Jer slike, kipovi i bilo kakva druga zdanja i tvorevine moraju nestati, ako ni zbog čega, a ono zbog surovosti vremena. A uspomene, sadržane u spisima, takve su da će trajati vječno."[86]

Po mojem mišljenju "stara kronika", koja je pronađena kod Frana de Poza, a pričala je o uspomenama i podvizima slavenskih glavara, nije ništa drugo nego redigirani *Ljetopis zagorske sklavinije*, sastavljen između 1083. i 1088, zatim dijelovi *Trebinjske hronike*, zapisi o drugim južnoslavenskim zemljama, te kazivanje o Tihomilu. To zapravo čini prva 23 pogl. *Hrvatske kronike*, a to je upravo tekst kojim se prekida uporedni latinski tekst *Ljetopisa popa Dukljanina*. Činjenica da se sa 23. pogl. prekida uporedni hrvatski i latinski tekst upućuje na zaključak da su i jedna i druga verzija tog dijela *Ljetopisa* mogle nastati u istom razdoblju, po svemu sudeći nešto prije 1088. godine. Smatram da je primjerak hrvatske redakcije – pronađen u Krajini, u porodici Kačića godine 1500, a danas izgubljen – priređen u Dubrovniku odmah poslije 1190, i to po želji kneza Kačića, zvanog Malduč. Preostaje da se nešto kaže i o ličnosti Malduča, odnosno kako ga Luccari naziva Melekdok. Luccari ga smješta u vrijeme nakon obnove bizantske vlasti na Jadranu, u doba cara Emanuela Komnena, dakle nakon 1180. godine. Melekdokov dolazak u Dubrovnik veže sa sklapanjem mira između Neretljana i Dubrovčana. O tom miru postoji pismeni ugovor koji su u Dubrovniku u ime Neretljana potpisali župan Brečko sa četrdeset uglednih Kačića, kao i sa Borislavom, Simonom i Bogdanom Kačićem, sinovima omiškog kneza Nikole (poznatog po sukobu sa splitskim nadbiskupom Rajnerijem iz godine 1180.).[87] Luccarijev Melekdok jeste knez koji je na tom položaju naslijedio Brečka. Kao kneza spominje ga oko 1200. Andrija II Arpadović, koji zapovijeda Malduču, "knezu Kačića i svim njegovim rođacima" da prestane s daljnjom pljačkom i da protjera sa svoga područja gusare i patarene.[88] Tragom Luccarijevih podataka i onoga što se zna o Papalićevu pronalasku "jedne stare knjige" upravo na području Krajine, mislim da se vrijeme i mjesto nastanka rukopisa mogu ustanoviti s priličnom sigurnošću. Dubrovčani su itekako imali interesa udovoljiti želji bivšeg protivnika s

86 J. Luccari, *Copioso ristretto*, 39.

87 Faksimil i tekst ugovora objavio je Josip Lučić, *Povijest Dubrovnika*, 112 i 138.

88 N. Klaić, *Historijska uloga*, 153, 156.

kojim su htjeli uspostaviti prijateljske odnose. Raspolagali su kodeksom u kojem se dosta govorilo "o uspomenama i podvizima slavnih slavenskih poglavara", ali ne i o povijesti neretvanskog područja. Zato su Dubrovčani, potaknuti Maldučevim interesom, postojeći tekst *Ljetopisa zagorske sklavinije*, *Libellus Gothorum* i dijelove *Trebinjske hronike* proširili poglavljima o tri hrvatska kralja.

Ne bi se moglo, međutim, reći da je autor dodataka o tri hrvatska kralja bio posebno naklonjen Hrvatima, koje je okrivio da su umorili kralja Zvonimira, te ih je stigla kazna tuđinske vlasti. U isti mah pisac je "slavio i pokazao svijetu ime i hrabrost Neretljana", ističući da su oni (kao i Bosanci), za razliku od Hrvata, izabrali svoga vladara nakon što je "panonski kralj" Bela zauzeo kraljevstvo ("Bosnenses dominum suum sortiti sunt Naronenses suum, Crovati alienum").[89] S obzirom na komentare o sudbini Hrvatske i Hrvata, dodatak je mogao biti sastavljen u Dubrovniku u XII stoljeću.[90]

Postavlja se pitanje: Jesu li i u kojoj mjeri navodi u Marulićevoj verziji *Hrvatske kronike* historijski zasnovani? Da li je, naime, osnivanjem ugarsko-hrvatske državne zajednice Neretva izgubila ili izabrala svog vlastitog vladara? Jakša Ravlić, naprimjer, smatra da je Neretva tada dobrovoljno dijelila sudbinu s Hrvatskom, dok Nada Klaić dolazi do drugih postavki. Ona tvrdi da o "nekom osvajanju neretvanske kneževine nije moglo biti govora". Pritom je ostalo otvoreno drugo pitanje, tj. "nisu li možda neretvanski knezovi priznavali vrhovnu vlast Arpadovića?" Autorica smatra da "tek u drugoj polovici 12. stoljeća dolazi do vrhovništva ugarsko-hrvatskog vladara nad omiškim knezovima... To vrhovništvo nije samo labavo

89 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 416. Neretljane spominje jedino Marulićeva redakcija, koja je vjerodostojnija od hrvatske. Slično piše bosanski ljetopisac Lašvanin: "Bošnjaci se pridaše Beli, kralju ungarskomu; s ovim da između sebe obiraju bana svoga, koga da kralj ungarski potvrdi. I tako odabraše Ivana Kotromanića za bana od Bosne." Fra Nikola Lašvanin prvi događaj datira u godinu 1059, a drugi u godinu 1079. (*Ljetopis*, 81.) Međutim, o ugarskom suverenitetu nad Bosnom u doba gubitka hrvatske samostalnosti nema ni govora. N. Klaić, *Iz problematike*, 14-15. Bosna se tada upravo bila otrgla od Duklje i izrazito osnažila, o čemu se posebno raspravlja u poglavlju sa popisom slovinskih vladara.

90 Nada Klaić za *Hrvatsku kroniku* s pravom kaže: "Mišljenje koje ima pisac Hrvatske kronike o Hrvatima tako je nepovoljno da je malo vjerovatno, da je ovaj oblik legende o Zvonimirovoj smrti nastao bilo u Hrvatskoj ili splitskoj okolici. Kako autor Hrvatske kronike – uzevši u obzir njezino posljednje poglavlje ne zna ništa ni više ni bolje o Hrvatima od popa Dukljanina, to je sva prilika da je on živio daleko od Hrvatske." *Pregled izvora*, 23. J. Ravlić, *Makarska i njezino primorje*.

i nominalno, nego štoviše vrlo često potpuno zaboravljeno. To pokazuju ugovori koji omiški kneževi sklapaju u 12. i 13. stoljeću."[91] Ako se prihvati mišljenje Nade Klaić, može se bolje shvatiti i samosvijest kneza Malduča da se u pismenom obliku ovjekovječi težnja Neretljana za samostalnošću, pri čemu nisu izostajali junački podvizi, hrabrost i slava.

Neretva je bila samostalna i u času sastavljanja *Hrvatske kronike*. Taj položaj očitovao se već za prvih Arpadovića, pa je podatak *Hrvatske kronike* da su i poslije najezde "panonskog kralja" Neretljani zadržali svoga vladara pouzdano povijesno svjedočanstvo. U hronici koja se čuvala u Poze bilo je nedvojbeno zastupljeno slavensko ime. Slavenski etnonimi u tekstu koji je priređen u Dubrovniku zamijenjeni su po svoj prilici zato što se polazilo od postavke da je neretljanska povijest najuže povezana sa hrvatskom. Prevodeći *Hrvatsku kroniku* Marulić je shvatio, kako se to vidi iz *Pozdrava gospodinu Papaliću*, da ona sadržava "djela dalmatinskih i hrvatskih kraljeva". Zbog toga se u "hrvatskom dodatku" govori o hrvatskim vladarima, sve do Zvonimira koga su Hrvati "ubili bez krivnje".[92] Uostalom, izvan hrvatskog dodatka o Bijeloj Hrvatskoj govori se u *Hrvatskoj kronici* uglavnom sporadično.

Hrvatska kronika nastala je u isto vrijeme kad i trgovački ugovor bosanskog bana Kulina sa dubrovačkim knezom Krvašem od 1189, pisan slavenskim jezikom. "Sva tri sačuvana primjerka Kulinove isprave, zatim Nemanjina hilandarska povelja i ćirilski zapisi u izvoru su i prijepisu Nemanjine isprave iz godine 1186, nastali su otprilike u isto vrijeme (kraj 12. i početak 13. stoljeća), a njihovi pisari potječu iz iste sredine i nastavljaju tradicije iste pisarske škole. U njihovu pismu očituje se u jednu ruku povezanost sa suvremenim ćirilskim spomenicima, a u drugu ruku utjecaj zapadne latinske kulture."[93]

Smatram da ni pisca *Hrvatske kronike* ne treba tražiti daleko od toga kulturnog središta u Dubrovniku. Jezik hrvatske redakcije, koliko god ga je iskvario Kaletić, odaje da je sastavak nastao negdje gdje se miješaju čakavsko i štokavsko narječje, a to može biti upravo Dubrovnik. U znanosti prevladava pretpostavka da je Luccarijeva "stara kronika" bila napisana bosančicom. Šišić sa "punom sigurnošću" ustanovljava da su "one knjige stare u Markovića" bile

91 N. Klaić, *Historijska uloga*, 1970, 149-151.

92 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 382, 415-416.

93 J. Vrana, *Da li je sačuvan*, 5-57.

napisane ćirilicom, "i to takozvanom bosančicom".[94] Benedikta Zelić-Bučan iznijela je argumentaciju da je hrvatsko pismo hrvatske redakcije "zaista bila bosančica".[95] Određenu rezervu prema navedenoj tezi izrazio je Vjekoslav Štefanić, koji je zapazio da je pri označavanju datuma Zvonimirove smrti uzeta brojčana vrijednost slova koja je vrijedila u glagoljici, tako da nije isključeno da je *Hrvatska kronika* nastala na temelju glagoljskog predloška.[96] Lubomir Havlik smatra da je "dalmatinska legenda" – kako on naziva pogl. 8-10. *Ljetopisa popa Dukljanina* – prvobitno napisana staroslavenskom glagoljicom.[97] Držim da je prihvatljivija i utemeljenija postavka da je rukopis bio napisan bosančicom, i to u Dubrovniku.

6.
UDIO DUBROVČANA U NASTANKU LATINSKE (TALIJANSKE) REDAKCIJE

Dubrovnik je imao odlučujući udio već prilikom koncipiranja teksta koji je biskup Petar predstavio Rimskoj kuriji 1088, uoči same uspostave Dukljanske nadbiskupije. Mišljenja sam da su odnosi u razdoblju prije uspostave Barske nadbiskupije 1089. bili dobri te da je Dubrovnik bio naklonjen akciji biskupa Petra u Rimu. Očito su namjeravali preko biskupa Petra priključiti Kotor jurisdikciji dubrovačke crkve. Pritom su potcijenili politiku dukljanskog vladara Mihajla, koji je želio crkvenom organizacijom obuhvatiti čitavo svoje područje. Dubrovčani su nastojali u svoju nadbiskupiju uključiti i prevalitanske biskupije, kao sufraganske, prije sviju Kotor. Spominjući razaranja gradova u Prevalitani, Luccari tvrdi da je u ono vrijeme posljednji nadbiskup Duklje Ivan pobjegao u Dubrovnik, gdje su ga izabrali za biskupa, a on je nadbiskupsko dostojanstvo prenio iz Duklje u Dubrovnik.[98] Dubrovčani su imali dalekosežne planove i sa barskim biskupom Petrom. Kako je to uvjerljivo pokazao Stjepan Antoljak, nakon što su uklonili sa položaja omraženog biskupa Vitala II i bacili ga u tamnicu, postavili su na njegovo mjesto upravo barskog biskupa Petra. U pismu pape Grgura VII od 9. 1. 1078. Petar se označava kao barski i dubrovački biskup: "Uputite Petra barskog i dubrovačkog biskupa ili druge pogodne poslanike, sa kojima bi mogao u raspri, koju je između splitskog nadbiskupa i

94 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 160.

95 B. Zelić-Bučan, *Bosančica u Splitu*, 1-9.

96 V. Štefanić, *Hrvatska književnost*, 81.

97 L. Havlik, *Dukljanska kronika*, 7.

98 M. Faber, *Pravo barskih nadbiskupa*, 11.

dubrovačkoga, pravdu istražiti i kanonski presuditi."[99] Iz ovog pisma, upućenog "Michaeli regi Sclavorum", jasno se razabire da se Mihajlo kod pape zalagao ne samo za priznanje svoje države kao kraljevine, već je u sporu dubrovačke i splitske crkve stao na stranu Dubrovčana, a protiv Splita.[100] Situacija se, međutim, temeljito izmijenila nakon uspostave Barske nadbiskupije 1089, kada je započela bespoštedna borba između dubrovačke i barske crkve, koja je okončana tek 1255. godine.[101] Za nas je u ovoj prilici od presudne važnosti da je u pripremama oko uspostavljanja Barske nadbiskupije Dubrovnik stajao na strani Bara, a protiv Splita, i da je u zajedničkoj akciji sudjelovao kotorski biskup Petar, koji je tada ujedno djelovao i kao dubrovački biskup. Smatram da je u argumentaciji pred papom poslužio *Ljetopis zagorske sklavinije*, tačnije njegovo 9. pogl., u kojem se govorilo o uspostavi nadbiskupije u Duklji na Duvanjskom saboru, te o Ćirilovim zaslugama za kršćanstvo. Rimskoj crkvi trebalo je predočiti latinski prijevod *Ljetopisa* i tako je nastao *Regnum Sclavorum*. Smatralo se potrebnim da se *Ljetopis zagorske sklavinije* proširi pa je tako nastala *Hrvatska kronika* (tada bez dodatka o tri hrvatska kralja). Mislim da je biskup Petar dao pripremiti *Regnum Sclavorum* i *Hrvatsku kroniku* u Dubrovniku, prije odlaska u Rim 1078. godine. Početkom XIII st. te je tekstove pronašao nepoznati barski svećenik, redigirao ih i dodao im povijest Duklje, pa je tako nastao *Ljetopis popa Dukljanina*.

Posredan dokaz da su prvi dio *Ljetopisa popa Dukljanina* i *Hrvatske kronike* nastali u Dubrovniku jest i činjenica da se podaci sadržani u ta dva ljetopisa susreću u dubrovačkim hronikama i u drugim izvorima dubrovačkog porijekla. Prije godine 1601, odnosno 1666, kada se pojavilo Orbinijevo, odnosno Lucićevo izdanje, podatke iz *Ljetopisa* donose (prema Šišiću) lokrumski falsifikati, pismo dubrovačkog nadbiskupa Ivana Mlečanina, dubrovački ljetopis Milecije, te hroničari Nikola de Ragnina, Ludovik Cerva Tubero i Seraphino Razzi. Šišić smatra da su se tim podacima koristili Toma Arhiđakon, Andrija Dandolo, Flavio Biondo, te Šibenčani Dinko Zavoreo i Ivan Tomko Mrnavić.[102] U Dubrovniku je postojalo nekoliko predložaka *Ljetopisa*. Dubrovački hroničar Nikola de Ragnina obilato se služio primjerkom *Ljetopisa popa Dukljanina*, prevodeći iz njega na talijanski pojedine odlomke. Tubero (1459-1527) izričito kaže da je imao u rukama prastari primjerak anala pisca iz

99 S. Antoljak, *Miscelanea*, 189-192.

100 F. Rački, *Documenta*, 189-192.

101 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 63-82.

102 Isto, 47-62.

Duklje. Značajan je Tuberov zapis o tom primjerku, gdje kaže: "Taj spis, iako je po izgledu bio vrlo star, kada je dospio u moje ruke, ipak nije toliko bio oštećen raspadanjem dugih godina, da se ne bi mogao čitati." On sam nije prenio mnogo podataka iz *Ljetopisa*, ali je značajno da govori o Duvanjskom saboru, koji smješta u 886. godinu. Pozivajući se na *Dukljanske anale*, tj. *Ljetopis popa Dukljanina*, Tubero zna i za epidaurskog nadbiskupa Ivana ("pontificem Epidaurium, quem Diocleatis auctoris annales Joannem nominant"). Tu ličnost ne nalazimo u postojećoj latinskoj verziji, što također potvrđuje tezu da je to bio drugačiji tekst.[103] Dubrovčanin Mavro Orbini preveo je i objavio *Ljetopis popa Dukljanina*, kao dodatak svome djelu *Il regno degli Slavi*. Orbini je očito imao pred sobom bolji tekst, kojem danas više nema traga.[104] Možda se Orbinijevim predloškom poslužio i Luccari.[105] Brojnost različitih verzija *Ljetopisa popa Dukljanina*, koje su čuvane u Dubrovniku, još je jedno svjedočanstvo u prilog postavci da je rukopis ondje i nastao.[106]

Nadalje, činjenica je da se čitava poglavlja u *Ljetopisu popa Dukljanina* odnose na dubrovačku prošlost. To posebno vrijedi za pripovijesti o nastanku Dubrovnika. Izlaganje o Pavlimiru i njegovu potomstvu (pogl. 25-27.) izravno se nastavlja tamo gdje završava kazivanje o Tihomilu (koje sadrže i latinska i hrvatska verzija). Poslije kratke cenzure, Dubrovčani nastavljaju izlagati svoju povijest. Dubrovačkog porijekla jeste također intervencija u 9. pogl. *Ljetopisa*, prema kojoj su na Duvanjskom saboru Srbija ili Zagorje podijeljeni na Bosnu i Rašku. Bosna i Raška bile bi prema toj podjeli sastavni dijelovi Zagorja ili Srbije. Znakovito je da podatak o razdiobi Srbije na Bosnu i Rašku nije sadržan u Marulićevoj verziji, a u hrvatskoj redakciji tekst je pobrkan. Ni u primjerku kojim se poslužio mletački dužd i hroničar Andrija Dandolo (1309-1354) vjerovatno nije bilo spomena o takvoj podjeli. U *Ljetopisu zagorske*

103 L. Cerva Tubero, *Commentaria*, 188 i dalje.

104 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 28.

105 Luccari, kao i Orbini navodi za Budimira da je kao prvi slavenski kralj koji je primio kršćanstvo prozvan Svetopelek. Orbini i Lukarević se slažu i u tome što kralja Stjepana i kraljicu Margaritu poistovjećuju sa dalmatinskim kraljem Stjepanom iz 31. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina*, Luccari, *Copioso ristretto*, 8-9.

106 Za razliku od Dubrovnika, gdje se uveliko prerađivao *Regnum Sclavorum*, pa i *Ljetopis popa Dukljanina*, u Duklji gotovo da nema podataka o sačuvanim rukopisima. Može se samo naslućivati da se sredinom XVII st. u Kotoru čuvao primjerak *Ljetopisa*. To bi se moglo izvesti iz jednog podatka nadbiskupa Rafaela Levakovića, koji je u Kotoru pronašao neki stari spis o dalmatinskim i srpskim kraljevima.

sklavinije tog izjednačavanja nije bilo. Prije svega, naziv Srbija javlja se prvi put u X st. u djelima bizantskih pisaca i u papinskoj kancelariji, ali u nas teško prodire: "Prvovenčani zna da se tituliše 1199. godine magnus iuppannus totius Servye, 1220. rex totius Servie, ali na svom jeziku kaže uvek 'srpska zemlja'. Isto tako i Dušan, koji se potpisuje grčki, u srpskim poveljama kaže uvek 'samodržac Srbljem i Grkom'. Reč Srbija poznata je srednjevekovnim Srbima obično u stranim jezicima."[107] Prema tome, naziv Srbija potvrđuje da je taj dio 9. pogl. *Ljetopisa* stranog, po mojem mišljenju dubrovačkog porijekla.

Jedno mjesto u 9. pogl. hrvatske redakcije *Ljetopisa* svjedoči o tome da se pod imenom Srbija podrazumijeva Raška, ali ne i Bosna. Kada ljetopisac kaže: "i rike, ke ishode iz gor od zapada sunčenoga i pristaju uz veliku riku Dunaj, onuj riku zvaše Surbiu", ne podrazumijeva Bosnu, jer bi spomenuo rijeku Savu. Područje Srbije određuje prema Dunavu i rijekama koje tamo izviru, a to su Djetinja, Rzav, Moravica, Morava, Raška, Ibar, Sitnica i Lab. Da je to područje Srbije odnosno Raške, vidi se iz 14. pogl. hrvatske redakcije, gdje doslovno stoji: "Zagorje, ko Srbiju zovu, ča jest g Dunaju i g Bugare, ko se sada zovu, ča jest tja do Paunja polja". Paunje polje jesu Pauni oko Uroševca, na jugu Kosova. Srbija je i ovdje smještena uz Dunav, sjeverno od Kosova.[108] Termin i pojam *zagorje* različito je određen u 9. pogl. i na drugim mjestima u različitim verzijama Dukljaninova ljetopisa. Prema 11. pogl., Zagorje bi sačinjavale Raška i Bosna, dok se u 14. pogl. govori o području sjeverno od Kosova. Zagorje se spominje i u 2. i 3. pogl. te u dodatku *Hrvatske kronike*, u 27. i 28. poglavlju. Na svim navedenim mjestima Bosna se odvaja od Zagorja: u 2. pogl. kazuje se kako je Stroin osvojio Bosnu i pošao u Dalmaciju, pa ni to "ne bi mu dovoljno", već je poslao s vojskom sina "da bi obujal i donju zemlju i zagorsku". U 27. pogl. navodi se kako "veliko bogactvo biše, tako u Zagorje, kako u Primorje za pravednog kralja Zvonimira", dok se u 28. pogl. za Belu I, koji "vaze kraljevstvo Hrvatske", dodaje: "I vazam Hrvate, i zagorsko i primorsko i bosansko kraljevstvo".[109] Prema izloženom, Zagorje se protivrječno određuje već u samom *Ljetopisu*. Zagorje u smislu 9. pogl. ne javlja se nigdje ni u starijim, ni u novijim povijesnim izvorima, osim u onim

107 A. Solovjev, *Pojam države*, 66. "Srbija se javlja samo u spisima crkvenog karaktera u kojima se oseća grčki uticaj (...). Strani izvori se obilato služe nazivom Serbia ili Servia. Ona se nalazi u tituli ugarskih kraljeva od početka XIII veka." M. Dinić, *O nazivima*.

108 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 398, 403-404.

109 Isto, 386-387, 412, 416.

koji se temelje na *Ljetopisu popa Dukljanina*.[110] Ove nedosljednosti proizašle su iz činjenice da je naziv Zagorje, a također i Prigorje, stajao u predlošku, ali samo u smislu župe Zagorje.

Povijesni izvori kasnijega srednjeg vijeka, kao i turskog razdoblja, spominju Zagorje kao bosansku župu (županiju) između Gornje Neretve i Drine. Zagorje leži tačno na sjevernoj strani od planinskog lanca koji ide od Prokletija do Zelengore i čini u ovom dijelu vododjelnicu između rijeka koje utječu u Jadransko more i u Savu.[111] Na južnoj strani tog planinskog lanca nalazi se Podgorje, o kojem govori *Ljetopis popa Dukljanina* u 30. pogl. latinske redakcije. Na Zagorje se nastavljaju Neretva i Rama, koje po Dukljaninu također pripadaju Prigorju. Na južnoj strani ovoga planinskog lanca leži Podgorje "latine Submontana" (30. pogl.), a sučelice mu je na sjevernoj strani župa Zagorje, koja je više nego vjerovatno i u Dukljaninovo doba bila samo župa, latinski nazvana Transmontana (9. pogl.).[112] Zagorje se očito nalazilo u prvobitnom tekstu, ali je do nas dospjela verzija sa iskrivljenim podacima i umecima. Zagorje koje je stajalo nasuprot Podgorju nešto je posve drukčije negoli široki prostor Raške i Bosne.[113] Prema tome, teško da je jedan domaći pisac mogao tako odrediti Srbiju u drugoj polovini XI st. – smatram da je tekst tada nastao – a još manje u drugoj polovini IX st., kada je mogao biti održan Sabor.

Nasuprot tome, Dubrovčani su imali interesa na taj način povezati Srbiju i Bosnu. Polazeći od postavke da se crkvena podjela ravnala prema političko-teritorijalnoj podjeli, Dubrovčanima je bilo jako stalo da opravdaju formulaciju "regnum Serviliae quod est Bosna". Zbog toga je nastalo više dubrovačkih krivotvorina koje su korištene u kasnijoj borbi dubrovačke i barske crkve, pa je u istu svrhu trebao poslužiti i falsifikat u 9. poglavlju. Borba dubrovačke crkve poslije 1089. uglavnom se svodila na dva pitanja. Jedno je pitanje priznanja statusa nadbiskupije, a drugo jurisdikcije nad okol-

110 Usporedi: N. Radojčić, *Društveno i državno uređenje kod Srba*, 259-284.

111 Š. Bešlagić, *Srednjovjekovni*.

112 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 327-307.

113 Analizirajući navode u *Ljetopisu popa Dukljanina* o podjeli Srbije na Rašku i Bosnu, Relja Novaković nalazi da "sa Dukljaninovim podacima o Bosni i Raškoj kao sastavnim delovima Surbije (Srbije) nešto nije u redu. Najverovatnije je da su neki poremećaji nastali u kronološkom određivanju... Moramo se pitati šta je Dukljanin uopšte hteo da kaže sa onom podelom Surbije na Bosnu i Rašku kad u čitavom svom spisu nijednoj od njih ne pridaje nikakav značaj... Ova podela Surbije na Bosnu i Rašku sasvim je nejasna." Novaković, *Gde se nalazila*, 137 i dalje.

nim zemljama, kako na području prevalitanskih biskupija, tako i na području biskupija Slovinije (Trebinje, Hum i Bosna). Posebno je bilo sporno pitanje jurisdikcije nad Bosnom, budući da se ona ne spominje u buli Benedikta VIII iz 1022. godine. Ta povelja bila je glavni izvor dukljansko-dubrovačkih razmimoilaženja poslije 1089, jer je njome novom dubrovačkom nadbiskupu Vitalu vraćena jurisdikcija koju je navodno imala Epidaurska nadbiskupija. Kao područje Dubrovačke nadbiskupije navode se Zahumlje, Srbija, Trebinje, Kotor, Bar i Ulcinj. Dubrovniku su, dakle, priključene prevalitanske biskupije sa sjedištem u Kotoru, Baru i Ulcinju. U buli se ne spominje Bosna. S druge strane, uključivanje Srbije bilo je bez značaja za Dubrovnik, jer je Srbija (Raška episkopija) upravo u to doba (oko 1020.) pripala ohridskoj autokefalnoj crkvi. Osim klera prevalitanskih biskupija, splitski nadbiskup bio je također protiv nove organizacije Crkve, jer je time bilo smanjeno područje njegove jurisdikcije.

Pozicije dubrovačke crkve oslabile su nakon uspostavljanja Dukljansko-barske nadbiskupije bulom protupape Klementa III Viberta od 8. 1. 1089. godine. Tada su, prema načelu o podudarnosti crkvene i političko-teritorijalne podjele, Dukljansko-barskoj nadbiskupiji, osim prevalitanskih biskupija, pripale Srbija, Bosna i Travunija. Dubrovačkoj crkvi priznat je status nadbiskupije, ali samo do brda pred samim gradom. U borbi koja je uslijedila Dubrovčani su kod pape dokazivali da se pod Srbijom u buli iz 1022. podrazumijevala Bosna. To je jasno iz izjave koju je u sporu s barskom crkvom dao dubrovački nadbiskup Ivan, o čemu je 1252. obavijestio dubrovačke poslanike u Mlecima. Nadbiskup Ivan tvrdio je pod zakletvom pred papom da su pod jurisdikcijom dubrovačkog nadbiskupa tri vladavine ("regna") i to zahumska, Srbija, koja je Bosna ("Servilie quod est Bosna") i Travunija. Vladavina zahumska proteže se do splitske provincije, vladavina srpska do kaločke crkvene provincije, a vladavina trebinjska do dračke crkvene provincije.[114] Sa istim ciljem sa kojim je nastupao nadbiskup Ivan 1252, krivotvorene su u Dubrovniku i papinske bule, i to Klementa III od 21. 6. 1188, Grgura IX iz 1227, odnosno iz 1238. godine. U sve tri navedene isprave nalazi se formulacija "Serviliae quod est Bosna". Ne može se nikako zamisliti da bi u vrijeme kada su navodno izdane te bule Papinska kurija bila toliko neupućena da nemanjićku Srbiju i Kulinovu Bosnu smatra jednom državom ("regnum"). Jedino pravo objašnjenje za to

114 F. Rački, *Documenta*, 481.

poistovjećivanje nalazi se u težnji dubrovačke crkve da dokaže svoje pravo na jurisdikciju nad Bosnom.[115]

Svi izneseni podaci upućuju na zaključak da su mjesto i uloga Dubrovnika od presudne važnosti za nastanak *Ljetopisa popa Dukljanina*. Šišić i Medini također su uočili da su Dubrovčani imali udjela u oblikovanju latinske redakcije, ali nisu pritom u potpunosti ocijenili značenje dubrovačkog doprinosa. Medini je, naprimjer, utvrdio da su dubrovačke intervencije uslijedile "negdje u 14. vijeku", jer nije išao tako daleko da bi već začetke *Ljetopisa* vidio u Dubrovniku.[116] Mora se napomenuti da je *Ljetopis popa Dukljanina* bio kroz stoljeća u krugu zanimanja učenih ljudi u Dubrovniku. Preinake su provedene i nakon što je oblikovana prva kompilacija. Izrazitim primjerom tih promjena smatram ona mjesta gdje se Tihomil, pobjednik nad Mađarima (X st., pogl. 22. i 23.) poistovjećuje sa velikim županom srpskim Tihomilom (1165-1168, pogl. 24.). Čini se također da se tek u razdoblju poslije ljetopisca Dukljanina u latinskoj redakciji pojavljuje i Časlavljevo ime.

Po svemu se čini da je u Dubrovniku, kao kulturnom središtu neuporedivo važnijem od Bara, nastao cijeli prvi dio latinske redakcije *Ljetopisa popa Dukljanina* (1-35. pogl.). U prilog ovoj postavci govore i leksikološki rezultati do kojih je došao Medini. On smatra da se tzv. dukljanski dio jezički i stilski razlikuje od prvog dijela *Ljetopisa*, što znači da je riječ o najmanje dvojici redaktora.[117] Povijest Duklje je nedvojbeno izvorno djelo popa Dukljanina, dok su poglavlja koja joj prethode od drugog pisca. Smatram da je prvi dio *Ljetopisa* kompilacija sastavljena od više hronika i zapisa koji su tada postojali u Dubrovniku. Ondje je nastala *Hrvatska kronika* na slavenskom jeziku, a zatim su prva dvadeset i tri poglavlja prevedena na latinski jezik i nazvana *Regnum Sclavorum*. To je prijevod slavenskog naslova *Kraljevstvo Slavena*, koji je poslužio kao okosnica u izradi *Hrvatske kronike*. Latinski prijevod dospio je potom u ruke nepoznatom barskom svećeniku koji je nadopisao legendu o sv. Vladimiru i svoj vlastiti sastavak o povijesti Duklje.

Hrvatska kronika dosta se vjerno držala slavenskih predložaka, tako da je taj tekst, usprkos promjenama, sačuvao izvornost. U pripremi latinske verzije priređivač je htio pokazati svoju učenost pa je unosio više vlastitih dionica. Raspolagao je i nekim izvorom o

115 Za sve pobrojane bule Stanojević utvrđuje da su krivotvorine. *Borba za samostalnost*, 163, 140.

116 M. Medini, *Starine dubrovačke*, 29-33.

117 M. Medini, *Kako je postao*, 134.

slavenskoj misiji, u kojem je našao moravskog Svetopeleka i na toj osnovi je iskonstruirao južnoslavenskog kralja Svetopeleka. Ne razumijevajući pojam "sveti puk" iz *Ljetopisa zagorske sklavinije*, preveo ga je vlastitim imenom Svetopelek. Latinski tekst donosi više podataka o slavenskoj misiji i Konstantinu, nego slavenski izvornik, što pokazuje da je latinski prevodilac raspolagao još i nekim drugim izvorom o djelovanju Konstantina i Metoda. Dakako da je i ljetopisac Dukljanin proveo određene izmjene u *Regnum Sclavorum*.[118]

7.
KADA JE NASTALA LATINSKA REDAKCIJA *LJETOPISA POPA DUKLJANINA*?

U predgovoru *Ljetopisa* barski svećenik spominje "svetu nadbiskupsku stolicu dukljanske crkve" ("sanctae sedis archiepiscopatus Dioclitanae ecclesiae"), koje su svećenici, starci i omladina zamolili autora da im prevede sa slavenskog na latinski jezik spis o Gotima, koji je latinski naslovljen kao *Regnum Sclavorum*. To znači da je u doba sastavljanja *Ljetopisa* dukljanska crkva bila u statusu nadbiskupije. Ta činjenica baca novo svjetlo na prevladavajuće teorije koje tvrde da je *Ljetopis* sastavljen u borbi za uspostavu Barske nadbiskupije.[119] Ako se prihvati podatak o postojanju nadbiskupije u doba kada je sastavljen spis, onda ne dolazi u obzir kao vrijeme nastanka spisa razdoblje od 1142. do 1199, kada je barska crkva bila u statusu biskupije. Ako je to tako, onda se ne bi moglo prihvatiti ni mišljenje V. Mošina, koji tvrdi da je "Ljetopis postao sredinom 12. vijeka, tačnije baš 1149. godine".[120] Šišićevo datiranje, prema kojem je *Ljetopis* napisan "potkraj 12. ili odmah na početku 13. veka" smatram prihvatljivijim. Tu dataciju potkrijepio je podacima iz Dukljaninova predgovora: "Vreme postanka našeg Ljetopisa može se dokučiti i na osnovu Dukljaninovih uvodnih reči, ondje gde kaže, da je napisao samo ono, što je čuo 'od naših otaca pa vremešnih staraca' kako iznose u istinskom pričanju. To znači da su ti očevi i starci bili – s obzirom na zaključnu čest – Ljetopisa savremenici poslednjih dukljanskih događaja, naime propasti kralja Đure i vladanja Dragimirova i Radosavljeva, dakle otprilike između 1128. i 1148., kod toga treba naročitu pažnju skrenuti činjenici, da se pop Dukljanin nigde i nikad ne poziva na svoja sopstvena zapamćenja.

118 Usp. F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 138-139.

119 To pogrešno stajalište zastupao sam i sâm, posebno u radu *Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju*.

120 V. Mošin, *Ljetopis*, 23-27.

Uzmemo li sada, da je pop Dukljanin mlađi od njih za punu generaciju ili trideset godina, onda nam se ukazuje kao najdocnije vreme postanka našeg Ljetopisa otprilike godina 1180." Šišić zaključuje da je djelo moglo biti napisano samo u vrijeme cara Manuila Komnena, najkasnije prije 1204. godine.[121]

Iz dosadašnjih izlaganja proizlazi da *Ljetopis popa Dukljanina* nije mogao nastati prije 1199, kada je uspostavljena Barska nadbiskupija. Budući da je predložak prvog dijela sačuvan u *Hrvatskoj kronici*, koja je nastala oko 1190, ona mora biti starija od *Ljetopisa popa Dukljanina* najmanje desetak godina. Većina povjesničara prihvaća Jirečekovu pretpostavku da je "terminus post quem non" pisanja *Ljetopisa popa Dukljanina* godina 1215, kada je tijelo sv. Vladimira preneseno iz Krajine u Drač.

Moje mišljenje o nastanku *Hrvatske kronike* i latinske verzije *Ljetopisa* podudara se sa Šišićevim. *Hrvatska kronika*, naime, redigirana je odmah poslije 1190, a prije toga nije mogao nastati ni *Ljetopis popa Dukljanina*. Brojna pogrešno shvaćena i prevedena mjesta u *Ljetopisu zagorske sklavinije* u latinskoj verziji dokaz su da je *Hrvatska kronika* prethodila *Ljetopisu popa Dukljanina*. Iz Dukljaninova predgovora također se može zaključiti da je tekst *Regnum Sclavorum*, kako su Dubrovčani vjerovatno nazvali svoju verziju *Ljetopisa* bez dukljanskog dijela, poslužio ljetopiscu Dukljaninu za izradu cjelovitog spisa. On kaže da je zamoljen prevesti sa slavenskog jezika na latinski spis o Gotima koji se latinski naziva *Regnum Sclavorum*. Dukljanin nigdje ne kaže da je on sam pisac djela *Regnum Sclavorum*, kako tvrde gotovo svi dosadašnji istraživači.[122] Otvoreno je, međutim, pitanje da li je tačan Dukljaninov navod da je on preveo sa slavenskog na latinski spis o Gotima (*Regnum Sclavorum*). Prema Medinijevoj jezičkoj analizi jasno je da se prvi dio *Ljetopisa*, koji se može označiti kao dubrovačka redakcija, znatno razlikuje od dukljanskog dijela, kojem je autor pop Dukljanin. Da je Dukljanin preveo sa slavenskog na latinski *Regnum Sclavorum*, sigurno bi jezički izraz bio isti u cijelom *Ljetopisu*. Ali, kako je već u vrijeme priprema *Ljetopisa* postojala i slavenska redakcija, barski svećenik mogao se i njome poslužiti pri redigiranju svoga teksta, pa je tako dao sebi za pravo tvrditi da je preveo tekst na latinski. Dajući konačnu redakciju cijelog *Ljetopisa*, učinio je i neke zahvate u *Regnum Sclavorum*. Prije svega, od njega nedvojbeno potječe katalog biskupija u 9. pogl. za koji se obično tvrdi da odražava stanje

121 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 82-105.

122 Isto, 292.

kakvo je bilo u Dukljaninovo doba te da mu je podloga krivotvorena bula pape Kaliksta II (1112-1124), bez datuma. Osim toga, uočljivo je da Dukljaninov tekst odražava prilike i shvaćanja na prijelazu iz XII u XIII st., za razliku od *Regnum Sclavorum*, koji odražava ranije stanje. Valja spomenuti i mišljenje E. Peričića da je autor *Ljetopisa popa Dukljanina*, odnosno *Regnum Sclavorum*, kako bi trebao glasiti naslov *Ljetopisa*, neki Grgur Zadranin, koji je došao na čelo dukljanske crkve oko 1172. i njome upravljao vjerovatno sve do 1194. godine. Pred povratak u rodni Zadar sastavio je hroniku *Kraljevstvo Slavena*. Prema Peričiću, svrha hronike bila je "obnova crkvene i državne vlasti u Duklji oslanjanjem na rimskog papu i bizantskog cara, svakako uz jaku i pravednu vlast domaćeg vladara". Navodno autorstvo Grgura Zadranina mora se, međutim, dovesti u pitanje. Sigurno je, naime, da je *Ljetopis* napisan u vrijeme kada je dukljanska crkva bila u statusu nadbiskupije, što znači poslije 1199. pa ako se pretpostavi da je Grgur Zadranin bio na čelu barske crkve u razdoblju od oko 1172. pa vjerovatno do 1194, onda je teško prihvatiti mišljenje da bi on mogao biti i autor *Ljetopisa*.[123]

8.
JUŽNOMORAVSKA HRONIKA

Podaci o Konstantinu u *Hrvatskoj kronici* srodni su dijelovima *Moravske legende*. Istina, ne postoji tekstualna podudarnost između dva spomenuta izvora, ali se podaci slažu i na jednak način odstupaju od ostalih tekstova o slavenskoj misiji. Četvrto i peto poglavlje *Moravske legende* očito su naknadno uklopljeni u tekst. Po nekim autorima čitava *Moravska legenda* jeste "puka mehanička kompilacija više starih ćirilometodskih tekstova". Prema L. Havliku, *Moravska legenda* nije mogla nastati prije XIII st., ali se oslanjala na starije predloške.[124] Mislim da je predložak 4. i 5. pogl. bila neka hronika u kojoj se govorilo o slavenskoj misiji u južnoj Moravskoj. Iz tog predloška preuzeta je priča o pokrštavanju moravskog kneza i njegova naroda. Postoje uočljive sličnosti između 4. i 5. poglavlja *Moravske legende* te 8. i 9. pogl. *Hrvatske kronike*.

Hrvatska kronika: "Jedan človik mnogo naučen i filozof, imenom Konstanc... izide iz Tesalonike i pojde u Kazariku i ondje pripovida viru krstjansku i kršćaše ki se obraćahu... I na viru krstjansku obrati svu Bulgariju."

123 E. Peričić, *Sclavorum regnum*.
124 L. Havlik, *Dukljanska kronika*, 20.

Moravska legenda: "Audiens autem princeps Moraviae quod factum fuerat a Philosopho in Gazarorum provincia... Egressus itaque primo venit ad Bulgaros, quos, divina gracia cooperante, sua predicacione convertit ad fidem."

Hrvatska kronika: "I tada biše papa Stipan i posla listove ka svetu mužu Kostancu zovući ga k sebi, jere slišao biše, kako pripovidaše viru Isusovu i da biše tolik puk obratio na viru Isusovu, i zato ga viditi želiše. I tako sveti muž Kostanc zaredi popove i knjigu harvacku i istumači iz grčkoga knjigu harvacku... i naredi misu i utvrdi zemlju u viru Isukrstovu. I voze prošćenje i obrati k Rimu put svoj, koji mu god posluh svet zapoviden biše. I gredujući navrati se na kraljevstvo Svetoga puka koga biše na viru obratio. Kojih gospodovaše mudri i dobri kralj Budimir koji po Kostancu biše naučen u viru. I razumivše kralj prišastje Kostanca, bi vele vesel i s počtenjem primi ga... I u svem kralj virova i krsti se sa svimi, ki još u kraljevstvu njegovu bihu nekršćeni. I popa kada biše poslal po blaženoga muža Kostanca, posal koji k njem dojde, po papinu dopušćenju posveti ga za .... I pribivše blaženi muž s kraljem nikoliko dan... pojde k Rimu."

Moravska legenda: "Ab inde procedens venit in teram Moraviae... Unde cotidie cum fratre suo Metudio perlustrabat civitates, vicos et oppida, stillando in aures infidelium verba vite... Dum hec saluberrimus vir Dei predicaret, elogia et in corde regis ac populi sui hac doctrina firmiter confostatus... Quatinus catholice fidei firmiter iniciaretur sacramentis. Hoc ut audierunt viri savati pre ganchio lacrimati, pro eorum conversacione et desiderio de parcabantur Dominum instancius, deinde sacri baptismatis unda munclatum eterno regi munus acceptabile regem obtuleunt mortalim... Et ideo facto est gens sancta, populus acquisitionis... Cumque viri Dei ipsum regem cum populo suo religiosa solicitudine ad fidei lumen ammino provocassent, illis deinde Vetus et Novum Testamentum... de Greco et Latino transferentes in Sclavonica lingua Canonicas horas et missas. In ecclesia Dei publice statuerunt decantare. Manserunt autem in Moravi annis quatuor et dimidium..."[125]

U *Moravskoj legendi* govori se o zemlji Moravskoj, a u *Hrvatskoj kronici* o "kraljevstvu svetog puka". Kao što će se to posebno obrazložiti, pod Moravskom se podrazumijeva ne samo Velika Moravska, već i južna Moravska, koja je istovjetna sa "kraljevstvom svetog puka". Tekst se odnosi na južnu Moravsku u prvom redu zato što je u Konstantinovo doba Velika Moravska bila odavno

125 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 392-394. *Magnae Moraviae fontes historici*, 256-262.

pokrštena djelovanjem irskih redovnika. Nasuprot tome, u južnoj Moravskoj ili u "kraljevstvu svetog puka", kršćanstvo još nije bilo rašireno, pa je logično pretpostaviti da se *Moravska legenda* i 9. pogl. *Hrvatske kronike* odnose upravo na to područje. Oba teksta jednako nazivaju narod o kojem je riječ: "sveti puk" (*Hrvatska kronika*) ili "gens sancta" (*Moravska legenda*). Taj izraz *Moravska legenda* izričito objašnjava sintagmom "populus acquisitionis", tj. pridobijeni puk. Kao što je već rečeno, i u spisu *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, napisanom poslije 871, izraz *populus* znači to isto. *Moravska legenda* pripovijeda o pokrštavanju moravskog kneza, a to nikako ne može biti velikomoravski knez Rastislav, koji je bio dijete kršćanskih roditelja i nadasve zaslužan za kršćanstvo, jer je potaknuo uvođenje narodnog jezika u slavensku crkvu. "Kralj" koji je još bio poganin može biti "kralj" samo južne Moravske. Uočljivo je da se u 4. i 5. pogl. *Moravske legende* govori o "kralju", dok se u ostalom tekstu spominje "knez" ("princeps"), kada je riječ o Svetopeleku. I to je dokaz da su pogl. 4. i 5. *Moravske legende* preuzeta iz teksta koji se odnosi na južnu Moravsku. *Hrvatska kronika* također koristi riječ *kralj* kada govori o "kraljevstvu svetog puka".

Na temelju iznesenog može se zaključiti da je uporedo s *Ljetopisom zagorske sklavinije* postojala još jedna južnomoravska hronika koja je poslužila nepoznatom sastavljaču spisa nazvanog *Moravska legenda.* Što se tiče južnomoravske i hrvatske hronike, posebno mogućnosti da je jedna od njih poslužila drugoj kao izvor, teško je dati odlučan odgovor. U postojećim ćirilometodskim tekstovima često se navode podaci koje sadrže južnomoravska, odnosno *Hrvatska kronika*, pa bi bilo korisno posebno razmotriti postojeće saglasnosti i odstupanja. To je, doduše, dijelom već učinio Havlik, ali sa stanovišta tradicionalnoga gledanja na nastanak *Ljetopisa popa Dukljanina*, odnosno *Hrvatske kronike.* Mislim da je u raspravama o slavenskoj misiji došlo do previda činjenice da je uz Veliku Moravu na jugu postojala i Donja Morava. Ako se i priznavalo postojanje još jedne Morave, najčešće se pogrešno locirala, na njitranskom području Panonije, ili u porječju Morave u Srbiji, ali nikada u Bosni. Nasuprot tome, smatram da je južna Morava mogla biti jedino na području Bosne, Usore i Donjih Kraja.

III.
DOSADAŠNJA POGREŠNA POLAZIŠTA

1.
PORFIROGENETOVA BOSONA

Prvi spomen Bosne nalazi se, kao što je poznato, pri samom kraju 32. poglavlja Porfirogenetova djela *De administrando imperio*, pod naslovom *O Srbima i zemlji u kojoj sada obitavaju.* Završavajući opis "sadašnje" ili pokrštene Srbije, Porfirogenet spominje njezine "naseljene" gradove, zaključujući ovu glavu sa

što se obično prevodilo riječima: "i u zemljici Bosni Katera i Desnik". Spomen Bosne u poglavlju o Srbima, kao i navod Anonima u 30. pogl. *De administrando imperio*, prema kojem se Hrvatska "prema Cetini i Hlivnu primiče Srbiji", služili su kao dokaz da je Bosna bila sastavni dio Srbije. Budući da je to prvi spomen Bosne uopće, držalo se da je Bosna i prije i poslije Porfirogeneta, odnosno Časlava bila uključena u Srbiju. To se mišljenje potvrđivalo podatkom iz franačkih anala o bijegu posavskog kneza Ljudevita iz Siska ka Srbima u Dalmaciju, te zaključcima Duvanjskog sabora o podjeli Srbije na Bosnu i Rašku.[1] Već je objašnjeno da se navod o bijegu Ljudevita ne odnosi na Bosnu, a o teritorijalnoj podjeli na saboru na Duvanjskom polju također se raspravlja na drugom mjestu. Ovdje se valja osvrnuti na podatke koje daje Konstantin Porfirogenet. Smatram da se Porfirogenet čak na još tri mjesta izravno dotiče Bosne. U 29. pogl. navodi plemena "oko Dalmacije", kao što su "Hrvati, Srbi, Zahumljani, Travunjani, Konavljani, Dukljani i Neretljani, koji se nazivaju i Pagani", pa kaže da ta plemena nisu imala arhonte, već samo starce župane, "na isti način kao i ostale sklavinije". Oko Dalmacije podrazumijevajući ovdje Dalmaciju u najužem smislu postojalo je dakle još sklavinija. Područje "ostalih sklavinija" može se locirati pomoću zemljopisnih odrednica koje *De administrando imperio* daje za Hrvatsku, Zahumlje, Srbiju i Ugarsku. Istočne granice Hrvatske bile su župe Hlivno, Pliva i Pesenta. Arhontija Zahumljana pružala

1 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 83, 92. *Annales regni Francorum*, 158. F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 304-309, 396-401.

se do rijeke Neretve, sa planinama prema sjeveru. Južna granica Ugarske u Porfirogenetovo doba išla je rijekom Savom. Srbija je, pak, zemlja koja "leži ispred svih ostalih zemalja".[2] Prema tome, južno od rijeke Save, istočno od Hrvatske, sjeverno od Zahumlja i zapadno od Srbije smješten je prostor o kojem Porfirogenet ne govori pobliže, već ga samo označava kao "ostale sklavinije". To područje sačinjavaju Bosna, Usora i Donji Kraji.

Mislim da se još jedno mjesto u djelu *De administrando imperio* odnosi na "ostale sklavinije", odnosno Bosnu, Usoru i Donje Kraje. U 30. pogl. spominje se "nezavisni arhont, koji je na razne strane slao poslanstva, a prijateljska samo arhontu Hrvatske".[3] Taj "nezavisni arhont" nije pripadao ni Hrvatskoj, ni Srbiji, ni Zahumlju, ni Travuniji, ni Dukiji, ni Paganiji, jer da se opažanje o tom "nezavisnom arhontu" odnosi na bilo koju od tih zemalja, Porfirogenet bi to spomenuo govoreći o tim zemljama. Preostaje zaključak da se radi o području "ostalih sklavinija". Kada Porfirogenet kaže da je arhont tog područja bio nezavisan, čini to promatrajući iz aspekta bizantske politike. Kao što će se vidjeti, upravo su "ostale sklavinije" bile ponajmanje podložne utjecaju Bizanta. Porfirogenet kaže da je taj arhont vladao u Iliriku i Panoniji. U obzir dolaze jedino dijelovi Ilirika i Panonije, gdje su ove dvije regije graničile, a to onda znači područje Bosne, Usore i Donjih Kraja. Također, mislim da se na Bosnu odnosi i spomen "moravskog arhonta" u Porfirogenetovu spisu *De cerimoniis aulae byzantinae*.[4] Ranije sam obrazložio da se Bosna jedno vrijeme nazivala i Morava. Taj naziv Porfirogenet je preuzeo iz nekog ranijeg predloška i primijenio ga na Bosnu. Sredinom X st., kada je Porfirogenet pisao *De administrando imperio*, ime Bosne još se nije bilo dovoljno afirmiralo. To područje nazivalo se samo općenitim nazivom *sklavinija*. Porfirogenet je obično precizan kada opisuje granice duž bizantske teme Dalmacije, za razliku od opisa unutrašnjosti, kada je uglavnom neodređen i daje samo opće orijentire. Bosna je bizantskim piscima ostala uglavnom nepoznata, jer nije ulazila u bizantsku političku sferu.

Uostalom, geografska znanja bila su takva da je Cyril Mango mogao napisati: "Kako je Bizantinac 9. vijeka gledao na svijet oko sebe? O Zapadu, uključujući tu čak i Italiju, imao je sasvim nejasnu predodžbu. Kroničar Teofan, naš glavni izvor za to razdoblje, zna manje o Karlu Velikom, koji je bio njegov suvremenik, nego današnji

2 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 82-83, 108.

3 Isto, 80. Porfirogenet na tom mjestu govori o arhontu jedne skupine Hrvata koji su se odijelili i otišli prema Panoniji. Op. redaktora.

4 Citirano prema: *Istorija naroda Jugoslavije*, sv. II, Beograd 1950, 48.

učenik."[5] Autor nalazi objašnjenje i smatra da je glavni uzrok tome bilo slavensko zauzimanje Balkana, koje je otežalo komunikacije između Istočnog i Zapadnog carstva.[6] Tako ni Porfirogenet nije mnogo znao o Bosni pa joj nije ni posvetio posebno poglavlje, kao što je to učinio za ostale zemlje u susjedstvu bizantske Dalmacije.

Iz Porfirogenetova izraza *horion*, koji on koristi za označavanje teritorija tadašnje Bosne, u literaturi se često izvodio zaključak da se radi o izrazito skučenom području, "zemljici". Međutim, Anto Babić kaže da oba izraza, *hora* i *horion* imaju jednako značenje (iako je *horion* deminutiv od *hora*), tj. da prvenstveno označavaju omeđen prostor. I kod samog Porfirogeneta ima primjera gdje on ova dva termina koristi u istom značenju. Zemlju Zahumljana, naprimjer, na jednom mjestu obilježava izrazom *hora*, a na drugom izrazom *horion*, isto tako i zemlje Trebinjana i Konavljana. Zemlju Neretljana ili Paganiju Porfirogenet dosljedno označava izrazom *hora*, iako je površinom zaista mala. Babić zaključuje da Porfirogenetov podatak pokazuje samo toliko da je Bosna, kao i druge zemlje koje su tu opisane, postojala kao zaseban teritorij, ali ne govori ništa o njezinoj veličini. Kad se to ima u vidu, mogu se sa više povjerenja uzimati u obzir Dukljaninovi podaci o Bosni.[7]

Nakon što je poimenično nabrojao šest gradova "pokrštene" Srbije, Porfirogenet dodaje da se u Bosni nalaze dva naseljena grada, Katera i Desnik. Naziv Katera romanskog je, a Desnik slavenskog porijekla. Gotovo bez izuzetka prihvaćeno je mišljenje da je Katera dominantna uzvišica na jugoistočnom rubu Sarajevskog polja, sa desne strane rijeke Željeznice, u čijem je podnožju smješteno selo Kotorac. Što se tiče ubikacije utvrđenja Desnik, ona je u historiografiji ostala sporna. Na temelju iznesenoga Porfirogenetova podatka zaključivalo se da je Bosna bila dio Srbije. Međutim, to je tumačenje neodrživo. Porfirogenet, naime, ne kaže da bi se Katera nalazila *u* Bosni, već *prema* Bosni. Da je želio kazati da su ta dva grada u Bosni, onda bi u tekstu stajalo ἐν τὸ χωρίον Βόσωνα. U grčkom jeziku se prijedlog ἐις koristi sa akuzativom i označava smjer, dok se prijedlog ἐν koristi sa lokativom i označava mjesto.[8] Prema tome, kako Porfirogenet nije upotrijebio prijedlog ἐν, njegove se riječi ne mogu prevesti "i u zemljici Bosni Katera i Desnik". Upotrijebio je prijedlog ἐις, što znači da to mjesto treba prevesti

5 Prema: D. Talbot Rajs, *Rani srednji vek*, 111.

6 Isto.

7 A. Babić, *O pitanju*.

8 Usp. W. Bauer, *Griechisch-Deutsches Wörterbuch*, 401. A. Music – N. Majnarić, *Gramatika*, 199.

izrazom koji označuje smjer, u konkretnom slučaju *prema* Bosni, a ne *u* Bosni. To znači da Katera i Desnik nisu uopće bili u Bosni, već prema Bosni, tj. u "pokrštenoj" Srbiji. Tako bi čitava rečenica zapravo glasila u prijevodu: "U pokrštenoj Srbiji su naseljeni gradovi Destinik, Černavusk, Megiret (Međurječje), Dresnik, Salines, a prema Bosni Katera i Desnik. Na ovaj način smo, doduše, "osiromašeni" podacima o gradovima Bosne u X st., ali je donekle riješeno pitanje o statusu Bosne u Porfirogenetovo doba.[9] Nema nikakve zapreke da se Katera i Desnik lociraju izvan prvobitne Bosne. Upravo "prema Bosni", u općini Pljevlja, postoji na rječici Ćehotini mjesto Gradac, a sjeverno od njega Kotarac, koji bi se mogao prepoznati kao Porfirogenetova Katera.[10] Gradac bi mogao biti Porfirogenetov Desnik. Posebno ime Desnik izgubilo se i zaboravilo te je bilo zamijenjeno općim imenom, kojim se obično nazivaju utvrđenja iz ranoga srednjeg vijeka. Dosadašnja teza o Kateri kao gradu u Bosni i jezgri oko kojeg se osnivala bosanska država otpada i zbog toga što u skladu s novijim mišljenjima začetke bosanske države ne treba tražiti u Sarajevskom, već u Visočkom polju. Na argument prema kojem Hrvatska prema Cetini i Hlivnu graniči sa Srbijom, koja prema tome obuhvaća i područje Bosne, gotovo se nije vrijedno ni osvrtati. Srbija se prema Cetini i Hlivnu samo "približavala" Hrvatskoj. Hlivno je prema 30. pogl. spisa *De administrando imperio* jedna od županija Hrvatske i u staro doba nije ni pripadalo Bosni. Prema Porfirogenetu, Hlivno je graničilo s Paganijom, koja se prostirala od rijeke Neretve do rijeke Cetine. Porfirogenetov navod da se Srbija približavala Hlivnu ništa ne dokazuje u pogledu Bosne.[11]

9 Čini se da je do krive interpretacije prvog spomena Bosne došlo i zato što su se pojedini autori držali latinskog prijevoda *De administrando imperio*, umjesto grčkog izvornika. U latinskom jeziku prijedlog *in* dolazi i u akuzativu i u ablativu, dok to nije slučaj sa grčkim jezikom, koji razlikuje upotrebu prijedloga εἰς i ἐν. U prilog takvom tumačenju govori mjesto u 8. pogl., gdje se navode riječi εἰς τὸ μέρος Βουλγαρίας , što treba prevesti kao: "...prema krajevima Bugarske (nastanjen je narod Pečenega)". Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 31. Pogrešan prijevod ovog mjesta prvi je uočio P. Anđelić, iako o tome nije ništa objavio. To svoje shvaćanje donekle je nagovijestio u prilogu *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*.

10 Gradac, danas selo u dolini Ćehotine, spominje se 1425. godine. G. Škrivanić, *Imena*, 54.

11 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 82-83.

2. PITANJE TERITORIJALNOG OPSEGA ČASLAVLJEVE DRŽAVE

U srpskoj i hrvatskoj historiografiji, osim nekih izuzetaka (Relja Novaković, Nada Klaić), uzima se kao gotova činjenica da se Bosna u doba srpskog kneza Časlava (927 – oko 960) nalazila u sastavu Srbije, koja se prostirala od Jadranskog mora do rijeke Save. Općenito je prihvaćeno da je Bosna sa tuzlanskom oblašću sve do Save bila sastavni dio Časlavljeve države. Štaviše, polazeći od postavke da je Časlavljeva vlast u Bosni dokazana, u nedostatku drugih povijesnih uporišta, smatra se da je Bosna sa tuzlanskom oblašću bila od svojih početaka pa sve do XII st. u sastavu Srbije. Zbog toga se srednjovjekovna Bosna proučavala kao posebna politička jedinica uglavnom od vremena bana Kulina (1180?–1204?) ili u najboljem slučaju od bana Borića (1154–1163). Prema tome, pitanje o tome da li je Časlav vladao u Bosni od prvorazredne je važnosti za status Bosne u X stoljeću.

Treba napomenuti da se sve znanje o Časlavu temelji na dva izvora: prvi je 32. pogl. djela *De administrando imperio*, a drugi latinska i Orbinijeva talijanska verzija *Ljetopisa popa Dukljanina* (pogl. 22-23). Potonji izvor valja odbaciti, jer se ni u hrvatskoj redakciji, ni u Marulićevu latinskom prijevodu Časlav uopće ne spominje. Tu je riječ o drugoj ličnosti, Seislavu. Ni dubrovački hroničari, sa izuzetkom Nikole de Ragninae, ne znaju za Časlava, već govore o kralju Berislavu (Anonim), odnosno o Gotoslavu (Tubero). Ragnina (1494–1582) navodi ime Časlava, kojeg naziva bosanskim, a ne raškim kraljem. Dodaje da su Časlava zvali i Berislav.[12] Relja Novaković o Časlavljevoj državi kaže sljedeće: "Pisci su Časlavu... pripisali ogroman prostor, mada se iz izvora ne može ni izdaleka naslutiti kolika je bila Srbija u doba Časlava. Porfirogenet ne spominje ni jednu jedinu oblast, dok Dukljanin u opisu zbivanja u doba Časlava spominje Bosnu, Drinsku županiju i Rašku, ali ni on ne kaže određeno šta je od toga pripadalo Časlavu... Ali u vezi sa prikazanim ogromnim prostranstvom Časlavljeve države ima i drugih neizvjesnosti. Naime, ako iz izvora proizlazi da Časlav nije vodio nikakve osvajačke ratove, već je samo kako kaže Porfirogenet 'sredio i naselio zemlju... sredio je ovu zemlju i kao

12 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 406-411. Zanimljivo je da je Šišić dopustio mogućnostda je možda već sam Dukljanin "promenio ime (Berislav?) u Časlav". Ipak je zaključio da je u *Ljetopisu* "verovatno reč baš o istinskom srpskom vladaru Časlavu". Isto, 439-440.

arhont se u njoj učvrstio', onda je ta zemlja po obimu morala biti ona pre 924. godine, pre Simeonovog upada. Ali ako je tako, onda Časlav nije mogao vladati Zahumljem, jer je tamo kao arhont upravljao Mihailo Višević, možda čak i Neretljanskom oblašću, a nigde se ne kaže da su Zahumlje i Neretljanska oblast posle Mihailove smrti pripale Časlavu. Kad uz to znamo, da je gotovo kroz čitav IX i početkom X veka Srbija pred opasnošću od upada tada moćnih Bugara, da je u to vreme bilo i ratova i da se u jednom takvom ratu, pod Mutimirom, spominje granica kod Rasa... kako možemo objasniti da je odjednom Časlav postao vladar Srbije čak i na Savi od donjeg Vrbasa do blizu Beograda, a uz to i primorskih oblasti zajedno sa nekim ostrvima." Što se tiče Bosne, Novaković smatra da je ona u Porfirogenetovo doba bila samostalna.[13]

Polazeći od postavke da je *De administrando imperio* jedini pouzdan povijesni izvor o Časlavu, mislim da se može zaključiti da Srbija u to vrijeme nije imala velik opseg te da je bila ugrožena bugarskim upadima. Doba koje je neposredno prethodilo Časlavljevoj vladavini obilježeno je bugarskim osvajanjem Srbije. Njome je vladao arhont Zaharije, kojeg je napao bugarski arhont Simeon. Porfirogenet piše: "Zaharije tada pobježe u Hrvatsku, a Bugari pošalju poziv županima da dođu kod njih i odvedu arhonta Časlava (koji je rođen u Bugarskoj i tamo se nalazio). Namamivši ih zakletvom i odvevši ih do prvog sela, odmah ih zarobe, uđu u Srbiju i pokupe sav narod od malog do velikog i odvedu u Bugarsku, a neki od njih umaknu i odu u Hrvatsku i zemlja ostade pusta!"[14] Iz tog spisa, pogotovo iz navoda da je Srbija raseljena i ostala pusta, pa joj se narod nalazio u Bugarskoj i Hrvatskoj, proizlazi da je Srbija prije dolaska Časlava na vlast bila mala zemlja. Dojam koji se stječe iz navedenih Porfirogenetovih podataka ništa se bitnije ne mijenja ni nakon priče o dolasku Časlava u zemlju koju je oslobodio preuzevši u njoj vlast: "Poslije sedam godina Časlav pobježe iz Bugarske sa još četvoricom iz Preslava, dođe u Srbiju i u zemlji nađe samo 50 ljudi, samaca bez žena i djece, koji su živjeli od lova. Zavladavši zemljom, obrati se caru Romeja, tražeći od njega pomoć i potporu i obećavajući da će služiti i pokoravati se njegovim zapovijestima, kao i arhonti prije njega. I otada car Romeja stalno mu je dobra činio, tako da se, doznavši za to, Srbi koji su se zatekli u Hrvatskoj i Bugarskoj i ostalim zemljama, a koje je Simeon bio raselio, skupiše oko njega. Štaviše, mnogi iz Bugarske pobjegnu u Carigrad i njih car Romeja zaodjene, obdari i pošalje Časlavu. I pošto je pomoću bogatih darova

13 R. Novaković, *Gde se nalazila*, 269-270, 114.

14 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 90-91.

romejskog cara sredio zemlju, on je, kao i ranije pokorno potčinjen caru Romeja i zahvaljujući velikodušnosti cara i njegovim mnogim dobročinstvima, sredio ovu zemlju i kao arhont se u njoj učvrstio."[15]

Iz Porfirogenetovih navoda, dakle, ne proizlazi da je Časlav preduzimao bilo kakva osvajanja. Želio je konsolidirati zemlju sakupivši oko sebe raseljeno stanovništvo, oslanjajući se pritom na bizantsku državu kao njezin vazal. To je sve što Porfirogenet kaže o svome savremeniku Časlavu, pa je zaista nepojmljivo kakve su sve dalekosežne zaključke izvodili pojedini povjesničari. Relja Novaković osobito skreće pažnju na činjenicu da u posljednjem navodu Porfirogenet govori o *zemlji*, a ne o *zemljama*.[16] Pozivati se na *Ljetopis popa Dukljanina* u pitanju teritorijalnog određenja Časlavljeve države smatram potpuno promašenim, ne samo zato što latinska, odnosno talijanska verzija (koje jedino spominju Časlava) ne mogu poslužiti kao pouzdan izvor, već i zbog činjeničnih neslaganja sa Porfirogenetovim spisom *De administrando imperio*. Prema Porfirogenetu, Časlav je Klonimirov sin. Međutim, po latinskoj redakciji *Ljetopisa popa Dukljanina*, Časlav je sin kralja Radoslava, kojem je preoteo vlast i protjerao ga iz zemlje. Postojao je, doduše, srpski vladar sa imenom Radoslav, ali na prijelazu iz VIII u IX st., dok je Časlav živio stoljeće poslije toga. Nadalje, neutemeljeno je Šišićevo zaključivanje da je pop Dukljanin "zaista očuvao istorijske tragove srpsko-mađarskih bojeva u Podrinju i u Posavini i da je veoma verovatno da je istorijski srpski knez Časlav zaista poginuo u tim bojevima negde u Posavini..."[17] Da se u slučaju Časlava latinski tekst *Ljetopisa popa Dukljanina* ne može smatrati vjerodostojnim pokazuje i jedno mjesto u njegovom 24. poglavlju. Tu se navodi kako je Krešimir opustošio Uskoplje, Luku i Plivu (granično područje u gornjem toku Vrbasa). Bosanski ban, videći da se s njim ne može mjeriti u borbi, pobjegao je ugarskom kralju.[18] Krešimir se poistovjećuje sa hrvatskim kraljem Mihajlom Krešimirom (949-969) i uzima se da je Časlav tada poginuo u borbi protiv Mađara, a da ga je u Bosni na vlasti smijenio Mihajlo Krešimir II.[19] Vijesti o Časlavljevom ratovanju sa Ugrima u potpunom su neskladu s podatkom o bosanskom banu koji se sklonio kod ugarskog kralja. Na temelju

15 Isto, 53, 56-57.

16 R. Novaković, *Gde se nalazila*, 290-291.

17 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 90-92. F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 406-411, 151.

18 Isto, 323-324.

19 A. Babić, *O pitanju*.

iznesenih podataka nipošto nije moguće zaključivati da je Časlav u to vrijeme vladao Bosnom.

Vrijedna pažnje je i okolnost da prema 23. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina* Časlav i "raški ban" nisu ista ličnost. *Ljetopis* pripovijeda kako "kralj Časlav dade Tihomilu drinsku županiju i kćerku raškog bana za ženu zato što je ubio velikaša Kisa" i iz toga se vidi da su podaci o Časlavu neusklađeni i nepouzdani.[20] Uostalom, i iz Porfirogenetovih riječi može se izvesti zaključak da je Srbija za Časlava bila ograničena na područje Raške.

Porfirogenet kaže da Srbi nisu naselili samo "sadašnju Srbiju", već i Paganiju, Zahumlje, Travuniju i Konavle. Razlikovanje Srbije iz njegova vremena od drugih zemalja znači da Srbiji u doba Časlava nije pripadala ni Paganija, ni Zahumlje, ni Travunija, ni Konavle, a najmanje "ostale sklavinije", koje Porfirogenet i ne ubraja u Srbiju.[21]

Na temelju djela *De administrando imperio,* koje je u tom pitanju mjerodavno zato što je Konstantin Porfirogenet bio Časlavljev savremenik, ne može se zaključiti da je Časlav vladao područjem Bosne. Štaviše, moglo bi se zaključiti da se sredinom X st. područje Bosne, sve do Save, nalazilo u sastavu Hrvatske, u čemu su saglasni *De administrando imperio* i *Ljetopis popa Dukljanina.* Prema 29. i 31. pogl. *Ljetopisa* Krešimir (Mihajlo Krešimir II) "zauzme cijelu Bosnu i vladaše njome", a zatim je "Bosnom vladao Stjepan" (Stjepan Držislav), tako da se tokom druge polovine X st., dakle u Časlavljevo doba, Bosna nalazila u zajednici s Hrvatskom. Takav zaključak proizlazi i iz djela *De administrando imperio*, gdje se u 30. pogl. navodi da arhontija Zahumljana na sjeveru graniči sa Hrvatima, a sučelice sa Srbijom. U 40. pogl., međutim, stoji da su Hrvati susjedi Mađara na jugu. Novaković o tome kaže: "Budući da je pri opisu Ugarske pisac (Porfirogenet) kao mađarske rijeke naveo i Moniš, Tamiš i Tisu, dosta je jasno kakav je geografski položaj Mađara želeo da prikaže, pogotovo kad znamo da u glavi 42. Mađare stavlja između Dunava i Save... Upadljivo je da on južno od današnjeg Srema i dela Slavonije nigde ne nalazi ni Srbe ni Srbiju..."[22] Prema tome, *De administrando imperio* južnu i sjevernu granicu prostora između Zahumlja i rijeke Save, dakle Bosnu, ne označuje

20 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 316-317.

21 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 88. Novija hrvatska historiografija smatra da je opseg Časlavljeve Srbije bio malen te da je granica s Bosnom bila na Drini. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 308. Op. redaktora.

22 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 305-306, Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 83, 105. R. Novaković, *Još o nekim pitanjima*, 274.

kao granicu Srbije, što bi bilo logično da je Časlav vladao u Bosni i da su Katera i Desnik bili u sastavu Časlavljeve države. U 30. pogl. djela *De administrando imperio* izričito se kaže da zemlja Hrvatska graniči sa Srbijom prema rijeci Cetini i Hlivnu. Sjeverno od Hlivna, koje je i prema *Ljetopisu zagorske sklavinije* i prema *Ljetopisu popa Dukljanina* granično područje, Srbija nije graničila sa Hrvatskom. Na tom prostoru *De administrando imperio* spominje hrvatske župe Plivu i Pesentu, ali ne kaže da bi se tu nalazila granica prema Srbiji. U Časlavljevo doba Srbija se nalazila "sprijeda", odnosno "ispred svih ostalih zemalja", kako se to ističe u 30. pogl. djela *De administrando imperio.*[23]

3.
ZDESLAV ILI ČASLAV?

Pripovijest o Časlavu u latinskoj verziji *Ljetopisa popa Dukljanina* ni u jednoj pojedinosti ne može se potvrditi nekim drugim pouzdanim povijesnim izvorom. Drugi izvori ne govore o Časlavu, nego o Berislavu, Gotoslavu i Seislavu. Jedino šta je historijski pouzdano o Časlavu jest ono šta iznosi Porfirogenet u *De administrando imperio.* Tim podacima u *Ljetopisu popa Dukljanina* nema ni traga. Prema Dukljaninovoj verziji Časlav je bio sin kralja Radoslava, s kojim se sukobio. Kada je došlo do pobune u Bijeloj Hrvatskoj, pobunjenike je predao vojnicima u roblje, za razliku od oca, koji je zarobljenicima dao slobodu. Nezadovoljni postupkom kralja Radoslava, vojnici su prešli na stranu Časlava, koji je protjerao oca s vlasti. Radoslav je uspio sa svojim ljudima pobjeći u grad Sifont, a odatle u Rim. *Ljetopis* navodi kako je za vladanja Časlava došao sa vojskom u Bosnu ugarski velikaš Kis te opustošio i opljačkao zemlju. Kralj mu je pošao u susret te je došlo do bitke u Drinskoj župi, gdje se borio Tihomil, koji je porazio Ugre. Za zasluge mu je Časlav dao Drinsku župu i kćer raškoga bana, a Ugri, da bi se osvetili, pođoše za Časlavom s nebrojenim ljudstvom te ga nađoše u Srijemu. Noću su prodrli u njegov tabor i ubili ga. Ni latinska redakcija *Ljetopisa popa Dukljanina* ne slaže se s Porfirogenetom.[24] Pripovijesti iz 22. i 23. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina* ne mogu se nikako odnositi na Časlava, nego na hrvatskog kneza Zdeslava (878-879). Tome je pridodata epizoda sa drinskim knezom Tihomilom iz nešto kasnijeg razdoblja.

23 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 83.

24 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 313-321, 408-410.

Očito je, naime, da postoji određena sukladnost između pripovijesti o Seislavu i povijesnih podataka o pokretu koji je vodio protiv pape bizantski štićenik Zdeslav. On je, kako izvještava Ivan Đakon pod godinom 878, vrativši se iz Konstantinopola, potpomognut carskom zaštitom, uspio prigrabiti kneževinu Slavena (Hrvata) i odatle protjerati Domagojeve sinove. Ivan Đakon dalje kaže da je 879. "neki Slaven" imenom Branimir (Brenamir) ubio Zdeslava te prisvojio njegovu kneževinu.[25] Hrvatima je za vrijeme Zdeslava nametnuta prevlast Bizanta i, što je za ovo razmatranje još važnije, to je bio pokušaj da hrvatska crkva potakne raskol sa Rimom. Zato se Zdeslav smatrao odmetnikom. Opis kakav je dat u *Hrvatskoj kronici* slaže se sa povijesno utvrđenim činjenicama o Zdeslavu. U tekstu *Hrvatske kronike* epizoda sa Seislavom prikazana je kao događaj iz hrvatske prošlosti ("vaze gospodstvo očevo i progna dobroga kralja oca svoga s nevirnim Hrvati"; prognan kralj "iz priko mora frediše, a to iz Pulje i grediše na hrvacke strane"). Seislav je zapravo isto ime koje i Zdeslav. Seislav se prema *Hrvatskoj kronici* "prozva odmetnik", odnosno, kako još preciznije prevodi Marulić, on je nosio pridjevak "apostata", a to odgovara Zdeslavovu odmetništvu od Rima. *Hrvatska kronika* izričito kaže da se poslije "prokletstva i zle smrti" odmetnika Seislava kralj vratio "s blagosľovom svetoga oca pape".[26]

Postoji još jedan izvor koji upućuje na pretpostavku da je Seislav iz *Hrvatske kronike* zapravo Zdeslav, a to je natpis koji je pronađen u bazilici na groblju u Biskupiji kod Knina. Ovaj natpis izazvao je dosta rasprava među povjesničarima i arheolozima. Marko Perojević donosi crtež natpisa i prijevod u kojem na kraju stoje i riječi: "Neka također uzvišeni križ Božji brani od neprijatelja one koji ulaze /i svu crkvu/ i sve vjernike koje je ova sloga držala /zajedno/, a muž odmetnik Sedeh pretvarao se da je /slogu/ ima. Za to ga Krist sa kraljevske tvrđave nebeskog svoda domalo istjera /s vlasti ili života/. Gospodin Pavao biskup prinosi ovu zastavu." U natpisu izričito stoji "apostata Sedeh", iz čega Perojević izvodi ime Sedehslav. On pobija mišljenje Frane Bulića, Šišića, Prage i Barade, prema kojem je "presulus" Pavao splitski nadbiskup Pavao (1015-1030), pretpostavljajući na temelju jednog starijeg popisa ninskih biskupa da je biskup Pavao iz natpisa bio ninski biskup u razdoblju od 877. do 879. godine. Perojević je izveo zaključak da se knez Zdeslav odmetnuo od Ninske biskupije, koja je bila podložna Rimu.

25 F. Rački, *Documenta*, 373-374. Vidi: I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 259-260.

26 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 406-408.

Razbijajući jedinstvo i crkvenu slogu među Hrvatima izazvao je bunu i bio ubijen. U znak pobjede nad njim, ninsko-hrvatski biskup Pavao dao je uklesati natpis o kojem je riječ.[27]

27 M. Perojević, *Apostata Sedeh*, 146-149.

IV. ASIMILACIJSKI PROCESI

1. NEKOLIKO UVODNIH NAPOMENA

Područje Bosne bilo je zahvaćeno ne samo dvostrukom seobom (najprije Slaveni, a potom Hrvati i Srbi), nego još dvama velikim selidbenim valovima. Jedna selidbena struja, dakako slavenska, dolazila je sa krajnjega ruskog sjevera (negdje u trećem desetljeću IX st.), a druga je uslijedila na samom početku X st. iz Velike Moravske. Ta doseljavanja shvaćam kao dugotrajni proces koji počinje sredinom VI st. i završava se prvih godina X stoljeća. Naravno da je prilično neuobičajena teza o tako velikom vremenskom rasponu doseljavanja, kao i uključivanje Normano-Slavena i Velikomoravaca u etničke procese na slavenskom jugu, ali nadam se da će sve to izdržati kritiku.

Za podatke o doseljavanju Normano-Slavena ("treća seoba") glavni je izvor 5. pogl. *Ljetopisa zagorske sklavinije.* U latinskoj verziji *Ljetopisa popa Dukljanina* tu je riječ o dolasku Bugara sa Volge. To je jedan od brojnih primjera neodgovarajućeg prijevoda slavenskoga izvornika. Četvrta slavenska seoba na jug dovela je u Zahumlje "nekrštene stanovnike s rijeke Visle", zvane Litciki, na čelu sa Vusebutzom (Višom) u Zahumlje. O tome u 33. pogl. govori *De administrando imperio*, a kako se čini i *Žitije Metodovo.*

Vladislav Skarić skrenuo je u više svojih radova pažnju na te seobe. Skarić uočava postojanje dviju izdvojenih glavnih oblasti, jedne "gornje Drine s njenim pobočnim dijelovima s lijeve strane" i druge "sjeverne Bosne između Vrbasa i Bosne", u kojima se pojavljuju toponimi koji nedvojbeno potječu iz jezika zapadnih i istočnih Slavena. Skarić je pojavu tih toponima povezivao sa prvom seobom na jug, zaključujući da je među doseljenim južnoslavenskim plemenima bilo i poneko pleme istočne ili zapadne grupe. Dokazujući svoje stajalište, Skarić ukazuje da se, naprimjer, drvo jasika jednako naziva u svim južnoslavenskim jezicima, a da to drvo zapadni i istočni Slaveni zovu po osnovnim oblicima *osa, osika, osina.* Od osnovnog oblika *osa* Skarić je na području eponimne Bosne nabrojio lokalitete Osanica, naselje i valjda potok u selu Nehovićima (općina Gornja Prača u rogatičkom kotaru), Gornje i Donje Osovo (općina Živaljevići i Godomilje) u rogatičkom kotaru. Od značenja je i ime rijeke Oskave, lijeve pritoke Sprače, "kojim se imenom zove i jedna pritoka Morave u Čehoslovačkoj". Skarić se dalje poziva na nazive sela na riječnim ušćima. Radi se o složenim imenima od dvije riječi, od kojih je jedna *usti*, a druga ime rijeke koja na tom mjestu ima svoje ušće. Skarić spominje Ustibar, Ustilim, Ustiprača, Ustikolina i Ustirama. Takvi nazivi pojavljuju se samo u velikoruskim krajevima te u Bosni, što znači da su i istočnoslavenska plemena ostavila traga na tom području. Međutim, najviše primjera se odnosi na Veliku Moravsku. Skarić se poziva na češku riječ *dobiti* i *dobojavati*, tumačeći naziv Doboj, koje se susreće u Bosni na nekoliko mjesta. Spominjući Kralupe kod Visokog, upozorava na dva mjesta istog imena u sjevernoj Češkoj. Ime Višegrad (na Drini) pojavljuje se i u drugim slavenskim zemljama, poimenično Višegrad kod Praga, koje spominju vrlo stare češke historijske predaje, te Višegrad kraj Dunava iznad Budima. Naziv Naklo u selu Rakovici u sarajevskom kotaru povezuje sa češkom riječju *nakel.*[1]

Slaveni, Hrvati, Srbi, Normano-Slaveni i Moravljani dali su osnovno etničko obilježje narodu u Bosni i Hercegovini. Ne može se zanemariti ni udio zatečenog stanovništva; Iliro-Panonaca, Romana, Avara, možda i Gota u procesima etničke amalgamacije, ali ipak je prevladala slavenska sastavnica. Govoreći o integraciji u Bodinovo vrijeme, "nikog puka s mnoštvom bez čisla", pridošlog "ispriko rike Velije", pisac *Ljetopisa zagorske sklavinije* kaže da "mnogo lju-

1 V. Skarić, *O geografskoj nomenklaturi*, 1927, 30-53. Isti: *Jedan slavenski uzor*, 141-144. Iz Skarićeva pisanja mogao bi se izvesti zaključak kao da se riječ *usti* pojavljuje na slavenskom jugu isključivo u Bosni. Ne odbacujući Skarićev rad, G. Škrivanić iznosi primjere iz više južnoslavenskih krajeva na temelju kojih proizlazi da se imenica *usta* "najčešće vezuje za ušće reke, a na primorju još i za morske zalive". Jedan od najstarijih spomena *usta* kao toponima nalazi se u žitiju Simeona Nemanje od sina mu kralja Stefana Prvovjenčanog iz 1226. godine. Očito je da se migracije Normano-Slavena nisu ograničile na Bosnu, već su zahvatile i druge južnoslavenske krajeve, kako to uostalom proizlazi i iz *Ljetopisa zagorske sklavinije* te *Prvog žitija Naumova.* Vidi: prilog G. Škrivanić, *Imenice usta i vrh*, 55-57. Koliko mi je poznato, jedino se J. Šidak osvrnuo na Skarićevu teoriju o doseljavanjima sa ruskog sjevera, ali osporavajući je. Šidak se izjašnjava protiv Skarićeve postavke o postojanju nekog ruskog etničkog elementa u središnjoj Bosni. Šidak smatra da ne postoji nikakav historijski podatak o nekom ruskom plemenu u Bosni, niti da za imenicu *trzan* uopće ima izravnih historijskih potvrda, a za ostale primjere iz nomenklature potrebna je, po Skarićevom vlastitom priznanju, jača lingvistička podloga. J. Šidak, *Problem bosanske crkve*, 130.

beznivo živiše", tim više što "vire i jezika bihu jednoga".[2] Prema tome, srodnost (slavenskog) jezika te poganske vjere pridonijeli su njihovoj etničkoj homogenizaciji. Međutim, ta etnička homogenizacija u jadranskom zaleđu zahvatila je i neslavenske etničke skupine.

2. "ZAGORSKA SKLAVINIJA" – NAJSTARIJA SLAVENSKA DOSELJAVANJA

Sklavinija na području Bosne ima svoje davnašnje početke. Franjo Barišić, razmatrajući hronologiju slavenskog i avarsko-slavenskog naseljavanja istočnog Balkana prije dolaska Srba i Hrvata, zaključio je da su se prva slavenska plemena doselila na područje Bosne sredinom VI stoljeća. Prokopijev podatak o velikoj skupini Slavena, koji su prešli "redom sve ilirske planine" i "stvorili se u Dalmaciji", Barišić tumači da se odnosi na istočnu Bosnu.[3] Arheološki nalazi, npr. onaj u Mušićima kod Višegrada u istočnoj Bosni, potvrđuju pretpostavke o doseljavanju prvih slavenskih skupina već u VI stoljeću.[4] Prokopije svjedoči da se skupina koja se "stvorila" u Dalmaciji izdvojila kao jedna od tri skupine iz "velikog mnoštva Slovena". Na zemljište Romeja provali "tolika masa" Slavena kao nikad prije – navodi Prokopije. Ta masa je prodrla prvo preko Dakije, namjeravajući osvojiti Solun i gradove oko njega, ali su od toga odustali i nisu se više uopće usuđivali sići u doline, nego, "prešavši redom sve ilirske planine, stvoriše se u Dalmaciji..." Slavenska vojska pljačkala je prethodno i "strahovita nedjela počiniše po čitavoj Evropi", tj. po pokrajinama južno od Save i Dunava.[5] Veliko mnoštvo Slavena, koje se našlo "u Dalmaciji", "prešavši redom sve ilirske planine", moglo se nastaniti na širokom geografskom prostoru, još i prostranijem od "današnje istočne Bosne". Jezgra iz koje je kasnije izrasla Bosna, tj. sarajevsko-visočka dolina, naseljena je najkasnije do kraja VI st., dakle u razdoblju prije doseljavanja Hrvata i Srba.

Važan činilac u daljnjem razvoju tog prostora jest pojava Avara. Avarski ratnici kretali su se dvama smjerovima: Siscia – Burnum – Jadera te Sirmium – Narona – Epidaurum. Oba prolaze

2 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 389.

3 F. Barišić, *Proces slovenske kolonizacije*, 25.

4 I. Čremošnik, *Die ältesten*, 231.

5 F. Barišić, *Proces slavenske kolonizacije*, 11-27. *Vizantijski izvori*, sv. I, 46.

područjem današnje Bosne i Hercegovine. Prvi veći prodor Avara, i to Kotrigura, uslijedio je iz Sirmiuma u Dalmaciju, 567. godine, po nalogu kagana Bajana. Poznat je i veliki prodor Avara u Dalmaciju 597. godine. Tom prilikom Avari su srušili četrdeset tvrđava i pomoću ratnih sprava osvojili grad nazvan Vonke, kako je to zabilježio Teofilakt Simokata. Grad Vonke vjerovatno se nalazio na putu Sirmium – Salona, negdje u današnjoj Bosni. Veliki prodor Avara datira se i u razdoblje 605-615, a posljednji se spominje 626. godine.[6] Dakako, ostaje otvoreno pitanje jesu li se Avari odmah i naseljavali na prostorima koje su osvajali. Na to se možda može potvrdno odgovoriti, s obzirom na raspored toponima tipa Obar, što je slavensko ime Avara duž spomenutih smjerova prodora. Mislim da je u historiografiji premalo pažnje posvećeno vijesti iz spisa *De administrando imperio* da su Avari poslije pada Salone zauzeli cijelu Dalmaciju i u njoj se naselili. Jedino se – kaže Anonim u 30. pogl. – primorski gradići njima ne predadoše, nego ostadoše u vlasti Romeja, pošto im je more omogućavalo da žive. Uvidjevši da je ta zemlja dobra, Avari se u njoj naseliše. Avarsko osvajanje Dalmacije moglo se dogoditi 626., kada je pala Salona.[7] Smatram da je avarskim osvajanjem bilo obuhvaćeno i bosansko područje u zaleđu Dalmacije, posebno od pada Sirmiuma 582. godine. Arheološke potvrde avarske prisutnosti na području današnje Bosne vrlo su oskudne, ali su toponomastičke mnogo bogatije.[8]

Prema djelu *De administrando imperio* Hrvati su učinili kraj avarskoj prevlasti u južnoslavenskim zemljama. U 30. pogl. stoji da su sedmero braće i sestara, došavši sa svojim narodom u Dalmaciju, zatekli tamo Avare. Nakon nekoliko godina ratovanja Hrvati su pobijedili i pokorili Avare. Otada – kaže dalje Anonim – tu zemlju drže Hrvati, ali u Hrvatskoj još ima avarskih potomaka na kojima se vidi da su Avari. Iste podatke o Avarima iznosi i Porfirogenet u 31. poglavlju. Po naređenju cara Heraklija, Hrvati su zaratili na Avare i protjerali ih. To se dogodilo kada su Hrvati imali za arhonta Porgina

6 *Vizantijski izvori*, sv. I, 121. F. Barišić, *Proces slavenske kolonizacije*, 22-23. Vidi također: I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 76-87. J. Kovačević, *Arheološki prilog*, 79. I. Nikolajević, *Kasnoantička*, 439-444.

7 J. Kovačević, *Arheološki prilog*, 80. Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 79. U hrvatskoj historiografiji pad Salone najčešće je datiran u 614. godinu. Vidi: N. Klaić, *Povijest Hrvata*, I, 139. Novija mišljenja odbacuju tezu o razaranju i propasti Salone i drugih antičkih gradova. Propadanje pojedinih gradova imalo je različite uzroke i trajalo je dugo, tako da se nipošto ne može datirati određenom godinom. O tome vidi: N. Budak, *Prva stoljeća*, 13. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 86-87.

8 Usp. N. Miletić, *Rani srednji vijek*, 390.

oca. Pokršteni su iz Rima također za Heraklija, u vrijeme arhonta Porge.[9] Svi spomenuti događaji zbili su se za cara Heraklija, tj. u razdoblju od 610. do 641. godine. Petorica braće i dvije sestre predvodili su ratničku skupinu koja je zajedno sa doseljenicima iz Bijele Hrvatske dala ime zatečenoj slavenskoj masi u budućoj Hrvatskoj. Dio pokorenih Avara i preostali Romani bili su već sredinom X st. stoljeća asimilirani u hrvatski etnos.[10] U daljem izlaganju Anonim iznosi važan podatak koji se tiče "zagorske sklavinije". Nakon što je govorio o sudbini Avara i utvrdio da su preostali Hrvati, naime oni koji nisu došli u Dalmaciju, ostali u Bijeloj Hrvatskoj, Anonim kaže: "Od Hrvata koji su došli u Dalmaciju, odvoji se jedan dio i zavlada Ilirikom i Panonijom."[11] Ovaj podatak kontinuirano se nastavlja na prethodno pripovijedanje o Hrvatima i Avarima pa izgleda kao da čini s njime organsku cjelinu. Može se, naime, shvatiti da se dio ratničke skupine koja se obračunavala sa Avarima odvojio i zauzeo "Ilirik i Panoniju" (svakako njihove dijelove). Već sam iznio pretpostavku da se ovaj podatak odnosi na područje kasnije Bosne. Za razliku od Hrvatske, u kojoj je ratnička skupina Hrvata dala i svoje ime slavenskoj masi te preostalim Romanima i Avarima, u "zagorskoj sklaviniji" prevladavalo je slavensko ime. Imali su, kaže Anonim, nezavisnog arhonta, koji je na razne strane slao poslanstva, a prijateljska samo arhontu Hrvatske. Ako bizantski pisac kaže da je taj nezavisni arhont slao prijateljska poslanstva samo arhontu Hrvatske, to znači da nije bio u najboljim odnosima ni sa Bizantom. Teofan donosi vijest iz 678. koja bi se također mogla odnositi na područje "zagorske sklavinije". Izvještavajući o zaključenom tridesetgodišnjem miru koji su sklopili halifa Muavija i car Konstantin IV, on kaže: "Kad to doznaše stanovnici zapadnih krajeva, avarski kagan i tamošnji kraljevi, egzarsi, gastaldi i poglavari zapadnih naroda, poslavši preko poslanika darove caru, zatraže da se i njima dadu blagodati mira. Car popusti njihovim molbama i odobri im mir kao gospodar. I velika bezbrižnost nastade na Istoku i na Zapadu."[12] Ako je riječ o zapadnim krajevima, na koje je Bizant polagao prava, onda je među tim kraljevima, egzarsima, gastaldima i poglavarima mogao biti i onaj "zagorske sklavinije". Vijest pokazuje da odnosi tih zapadnih zemalja s Carstvom nisu bili najbolji. Uostalom, Bizant je u to doba bio toliko slab da nije bio u stanju zavesti red ni među

9 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 80, 84-85.

10 O doseobi Hrvata vidi: N. Klaić, *Povijest Hrvata*, 133-140. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 87-92.

11 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 80.

12 *Vizantijski izvori*, sv. I, 224.

Slavenima na Peloponezu i drugim grčkim krajevima, pa je tim vjerovatnije da se vlast Bizanta na tim dalekim zapadnim stranama još manje osjećala.

Neupitno je da prije dolaska Hrvata i Srba nije bilo jače političke vlasti u krajevima koje su kolonizirali Slaveni. To u svakom slučaju vrijedi i za "zagorsku sklaviniju". To je uostalom karakteristika slavenskih društava u toj najranijoj fazi. Pisci kao što su Pseudo-Cezarije, Pseudo-Maurikije, Porfirogenet i drugi govore o anarhiji među Slavenima u to vrijeme. Drukčije nije moglo biti ni u "zagorskoj sklaviniji". Postupno se uvodilo župsko uređenje, ali župe između sebe očito nisu bile jače povezane. Na čelu župa mogli su biti "starci-župani" – koje spominje Porfirogenet – čija je vlast bila ograničena, jer je narod sudjelovao u donošenju svih odluka općeg značaja. Ova sklavinija, osobito u tom najstarijem razdoblju, bila je zapravo konglomerat slabo povezanih župa. Protokom vremena, područje "zagorske sklavinije" širilo se na doline Drine, Bosne i Vrbasa te pritoka tih rijeka, koje su pružale dobre mogućnosti za nastanak većih naselja. Podlogu političkoj organizaciji dale su župe koje su obuhvaćale jednu ili više porodica i ujedno činile vojnu jedinicu. Župe su se postepeno jače povezivale i činile jedinice koje Porfirogenet zove "zemlje" ili "sklavinije". Najprije se oblikovala sklavinija koja se donekle teritorijalno podudara s područjem ilirskog plemena Desidijata. To je područje koje je poslije nazvano Bosna, a nije isključeno da se isprva nazivalo Zagorje. Područje Usore i Donjih Kraja moralo se priključiti ovoj sklaviniji prije održavanja Duvanjskog sabora, jer se iz saborskih odluka može zaključiti da je tada zagorska unutrašnjost činila jednu političku cjelinu. Čini se da je početkom IX st. došlo do prekretnice u integracijskim procesima preddržavnog razvoja južnoslavenskih rodova i plemena. Prema J. Ferlugi, početkom IX st., arhonti se u južnoslavenskim zemljama javljaju možda i prije sredine stoljeća.[13]

Prema hronologiji koju sam pokušao rekonstruirati na temelju 4. do 10. pogl. *Ljetopisa zagorske sklavinije*, naziv *kralj* pojavljuje se u "zagorskoj sklaviniji" u prvim desetljećima IX st., sa "kraljem" Silimirom. Porfirogenetovi spisi također dopuštaju takvo datiranje. Kada, naime, Porfirogenet u djelima *De administrando imperio* i *Život Bazilija I* govori o tome kako se bila ugasila bizantska vlast u južnoslavenskim zemljama, osobito za amorijske dinastije, te ustanovila domaća vlast, onda to znači da se o domaćim vladarima može sigurno govoriti od trećeg desetljeća IX stoljeća. Naglašavam

13 J. Ferluga, *Vizantija*, 7.

da su već tada postojale "ostale sklavinije". Ne mijenja mnogo na stvari okolnost da je i prije Mihajla Mucavog (820-829) Bizant prisvajao suverenitet na cijelom prostoru Dalmacije i južnoslavenskih zemalja, tako da Porfirogenet govori o "davnašnjoj vlasti Romeja". Porfirogenet "ostale sklavinije" prikazuje kao područje gdje vlast Romeja (Bizantinaca) nije bila prisutna, već su se pokoravali "isključivo svojim arhontima", odnosno "starcima-županima". Takvo društveno uređenje postojalo je i u Hrvata, Srba Zahumljana, Konavljana, Dukljana i Pagana.[14]

3.
HRVATSKA I SRPSKA SEOBA U BOSNU I ZAHUMLJE

Današnje područje Bosne i Hercegovine naselili su Hrvati i Srbi u doba tzv. "druge seobe", za vladavine bizantskog cara Heraklija (610-641). Konkretnije govoreći, Hrvati su naselili Bosnu, a Srbi Zahumlje (Hum, Hercegovina), što proizlazi iz tumačenja podataka Konstantina Porfirogeneta. Moram odmah reći da je takvo tumačenje, što se tiče Bosne, neuobičajeno. Međutim, odmah će se vidjeti da je ovo shvaćanje utemeljeno na podacima djela *De administrando imperio*. Prvo mjesto iz kojeg se razabire da su područje Bosne naselili Hrvati jeste ono u 30. pogl., kada Anonim razgraničava sklavinije u provinciji Dalmaciji te kaže da arhontija Zahumljana svojom planinskom stranom na sjeveru graniči sa Hrvatima.[15] Planinskom stranom sjeverno od Zahumlja prostire se Bosna, odnosno "zagorska sklavinija", koju su, prema tome, naselili Hrvati. U dosadašnjim objašnjenjima ovog mjesta riječi "sjeverno od Zahumlja" tumačile su se kao da se odnose na područje sjeverozapadno od Zahumlja. Međutim, Porfirogenetov tekst to ne kaže. Moguće je da su Hrvati o kojima se govori na ovom mjestu upravo oni koji su se izdvojili i pošli u "Panoniju i Ilirik", gdje su uspostavili posebnu političku jedinicu. Prema Porfirogenetovu opisu, Hrvatska ne graniči sa Zahumljem nigdje, osim na istoku, a istočnu granicu Hrvatske prema Zahumlju čini župa Imotski, zajedno sa župom Hlivno. Anonim je dosljedan i u daljem tekstu iste glave kada opisuje granice Srbije, koja leži ispred svih ostalih zemalja, na sjeveru se primiče Hrvatskoj, a na jugu graniči sa Bugarskom. Kada se u *De administrando imperio* kaže: "ispred svih ostalih zemalja", time vjerovatno podrazumijeva Rašku ("sadašnju Srbiju"), koja je, gledana iz Bizanta, zaista bila smještena ispred svih ostalih zemalja te se nastavljala na Zahumlje i Paganiju. Iz Anonimovih navoda proizlazi da je i Zahumlje smatrao Srbijom, jer je ono, kako kaže ranije, na sjeveru graničilo sa Hrvatskom.[16] *De administrando imperio* zapravo razlikuje Srbiju u širem i Srbiju u užem smislu. Kada, naprimjer, u 30. pogl. kaže da od rijeke Cetine počinje zemlja Hrvatska, a prema Cetini i Hlivnu graniči sa Srbijom, onda očito ima na umu Srbiju u širem smislu. Kada pak Anonim u 30. pogl. spominje da arhontija Zahumljana graniči sprijeda sa Srbijom, onda se podrazumijeva Srbija u užem smislu, Raška. Još neka mjesta u *De administrando imperio* potvrđuju tezu o hrvatskom naseljavanju "zagorske sklavinije". U 42. pogl. Porfirogenet tvrdi da Mađari (Turci) žive "između Save i Dunava", dakako, u njegovo doba. Mađari bi prema tome na jug dopirali do Save. U 40. pogl. navodi: "Susjedi Turaka (Mađara) su na istočnoj strani Bugari, gdje ih dijeli rijeka Istar, koja se zove i Dunav, na sjevernoj strani su Pačinazi (Pečenezi), na zapadnoj Franci, a na južnoj Hrvati, koji graniče s Mađarima prema planinama.[17] Područje prema Hrvatima o kojem Porfirogenet ovdje govori jest Potisje, s pritokama Tise, Krs, Morš, Tamiš, koje izričito spominje, a jedina planina koja bi došla u obzir bila bi Fruška gora. Prema tome, Fruška gora i rijeka Sava pri ušću (42. pogl. *De administrando imperio*) činile bi granicu između Mađara na sjeveru i Hrvata na jugu.

Kada se svi ti podaci povežu, proizlazi da su Hrvati na jugu graničili sa Zahumljem, a na sjeveru je granica bila rijeka Sava sa Fruškom gorom.

Da bi se bliže locirali krajevi koje je naselio taj dio Hrvata, posebno je važno ukazati da spis *De administrando imperio* kao krajeve naseljavanja istovremeno navodi Ilirik i Panoniju. Uzevši u obzir da su odvojeni od Hrvatske i da je Panonija obuhvaćala i pojas južno od Save, dok se Ilirik protezao uporedo, ali dublje u unutrašnjost, taj dio Hrvata najlogičnije je smjestiti na područje buduće Bosne, što je u skladu s ostalim podacima iz 30, 40. i 42. pogl. Porfirogenetova djela. Prema tome, uobičajeno tumačenje da se taj podatak odnosi na panonske Hrvate nije uvjerljivo, posebno zato što panonska Hrvatska nije zahvaćala ondašnji Ilirik. Pod Ilirikom se ima podrazumijevati područje koje je preostalo nakon teritorijalne reorganizacije kojom je Panonija izdvojena iz sastava Ilirika kao

14 *Vizantijski izvori*, sv. II, 79.

15 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 83.

16 Isto, 83.

17 Isto, 107-108, 105.

zasebna provincija.[18] Panonija ("pokrajina Panonija II") dodiruje se sa Ilirikom u Bosni, pa moguće i u Mačvi, preko Jadra do Kolubare. Dakako da Mačvu i sjevernu Srbiju nisu mogli naseliti ti "odvojeni Hrvati", pa preostaje Bosna.

Međutim, neki povjesničari smještaju to osvajanje Ilirika i Panonije čak u vrijeme Tomislava i njegova zauzimanja panonske Hrvatske. Mislim da ni to nije održivo iz dva razloga. Prvo, panonska Hrvatska, prema bizantskim piscima, ne bi spadala u Ilirik. Osim toga, *De administrando imperio* govori o nezavisnom arhontu koji je vladao u zemlji izdvojenih Hrvata, a to znači da nije mogao biti Tomislavov podanik. Odvajanje dijela Hrvata moglo se zbiti odmah poslije hrvatske seobe, koja se dogodila prije srpske seobe, ali se moglo desiti i nešto kasnije. Vrijedno je pažnje da Anonim govori o nezavisnom arhontu u prošlom vremenu, što bi značilo da sredinom X st. nije bilo te nezavisne sklavinije. To je još jedan dokaz u prilog tezi da je riječ o "zagorskoj sklaviniji", jer se posljednjem vladaru Svetoliku-Stjepanu gubi trag između 932. i 934. godine. Ovakvo mišljenje usamljeno je u historiografiji, ali valja napomenuti da je već Lucius smatrao da se na ovom mjestu radi o Bosni.[19]

Pisac 30. pogl. precizno se izražava navodeći da se arhontija Zahumljana pruža od rijeke Neretve planinskom stranom prema sjeveru, a tu su zaista planine Bitovnja, Ivan, Bjelašnica, Visočica i Treskavica, inače vododjelnice jadranskog i crnomorskog sliva. Precizan je i kada govori o Hrvatima, a ne o Hrvatskoj sjeverno od Zahumlja, te također kada kaže da je ispred Zahumlja Srbija, koristeći ime zemlje, a ne naroda, kao u slučaju Hrvata. Srbi su, naime, prema djelu *De administrando imperio*, nastanjivali i Zahumlje, i Srbiju, tako da je bilo potrebno tačno odrediti o kojem se području radi.

Podatak o "nezavisnom arhontu" na području Ilirika i Panonije ne može se odnositi na arhonta ni Srba, ni Zahumljana, ni Travunjana, ni Konavljana, ni Dukljana, ni Pagana (Neretljana), jer da ih je pisac 30. pogl. imao na umu, to bi i napomenuo. "Nezavisni arhont" morao je biti među "ostalim sklavinijama", a tu dolazi u obzir jedino Bosna.

Skrenuo bih pažnju na jednu pojedinost: naime, uočljivo je da Porfirogenet, pa i neki drugi bizantski pisci često pišu tako da proizlazi kao da su Hrvatska i Bugarska imale zajedničku granicu. Mislim da bi se barem u nekim od tih slučajeva moglo raditi o granici Bugarske i "zagorske sklavinije", u kojoj još nije bilo prevladalo bosansko ime, pa su ti pisci uzimali hrvatsko, polazeći vjerovatno od činjenice da su Bosnu naselili Hrvati. Ta granica između Hrvata i Bugara mogla je ići sjeverno od Raške i istočno od rijeke Drine, jer su tada Srbijom i Srijemom vladali Bugari. Podaci bizantskih pisaca o tri rata vođena između Bugarske i Hrvatske, i to za bugarskog kneza Mihajla Borisa (oko 852. pa do 864.), za bugarskog cara Simeona (927) te za Bazilija II (1018), također daju naslutiti da su se Bugarska i Hrvatska dodirivale. Porfirogenet govori i o izmjeni darova nakon rata između Borisa i Hrvata (ne kaže Hrvatske, tako da bi se moglo raditi i o ratu protiv tzv. "izdvojenih Hrvata". O prva dva rata Porfirogenet izvještava govoreći o hrvatskim pobjedama. Poraze Bugara 927. zabilježio je i Teofanov nastavljač, spominjući "neprohodne krajeve" u kojima su Bugari pobijeđeni i nadodajući da su poslije Simeonove smrti okolni narodi – Hrvati, Mađari i drugi – odlučili zaratiti na Bugare.[20] Gotovo isti tekst donosi i Georgije Kedrenos, navodeći još i Srbe, kao i "okolne narode", koji su odlučili zaratiti na Bugare. Posebnu pažnju izaziva i vijest Ivana Skilice o proširenju bizantske vlasti na dio Balkana, u doba cara Bazilija II: "Caru pridoše, poslije potčinjavanja Bugara i susjedna plemena Hrvata, koji imaše kao arhonte dva brata, pa kad se ovi predadoše i primiše počasti i dostojne nagrade, potčiniše se i sama plemena. Samo se Sarmon, koji je vladao Sirmiumom ne htjede pokoriti." Zonara daje kraću verziju, bilježeći ovako: "Kad Bugarska bi pokorena, vlasti Romeja se prikloniše i plemena Hrvata, a osim toga i Sirmium."[21]

18 Raspravljajući o ubikaciji Porfirogenetova Ilirika, Mihajlo Lanović slaže se s Račkim da je Porfirogenetov Ilirik predjel između (rijeke) Bosne i Drine. Lanović pritom kaže da Porfirogenet opisujući borbe Hrvata s Avarima, prikazuje najprije zauzimanje Dalmacije pa onda napose Ilirika i Panonije: "Razlikujući s jedne strane Dalmaciju, a s druge Ilirik i Panoniju, on onda tu nije mogao misliti na Dalmaciju u širem geografskom smislu, u kojem je ona obuhvatala čitav do tada bizantski dio zapadnog Ilirika, nego Dalmaciju u užem političkom smislu kao jednu od pokrajina toga Ilirika." Pa dalje: "I kad zatim navodi i drugu bivšu zasebnu pokrajinu toga dijela carstva, Panoniju, onda pod Ilirikom i nije mogao ništa drugo podrazumijevati nego preostali dio toga područja, a to je spomenuti predjel između Bosne i Drine." M. Lanović, *Ustavno pravo hrvatske narodne države*, 181-182. Neki pak bizantski pisci kao Skilica-Kedren, Nikefor Brijenije i Ana Komnena daleko širi prostor zapadnoga Balkana označuju izrazom Ilirik. Ne dolazi u obzir ni teza Dominika Mandića da se to mjesto odnosi na južnu Dalmaciju, jer Porfirogenet kaže upravo suprotno, tj. da se jedan dio Hrvata odvojio iz Dalmacije.

19 I. Lucius, *De regno*, 46.

20 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 86.

21 *Vizantijski izvori*, sv. III, 251.

4. NORMANSKO-SLAVENSKA (RUSKA) KOMPONENTA – TREĆA VELIKA SEOBA

U 5. pogl. latinske (i talijanske) redakcije *Ljetopisa popa Dukljanina* sadržan je, kako se obično ističe, zapis o dolasku Bugara. Kaže se da je došlo nebrojeno naroda sa velike rijeke Volge, pa se po rijeci Volgi nazvaše Vulgari (Bugari). Međutim, u *Ljetopisu zagorske sklavinije* u 5. pogl. ne spominju se Bugari, nego se navodi da "izlize niki puk s mnoštvom prez čisla tja deri isprike rike velike, ka se dii Velija". Taj puk je zauzeo kraljevstvo Senobujiju, pa Sledusiju, Makedoniju i potom zemlju latinsku, a stigli su i u Bladinovo kraljevstvo.[22] Otvoreno je pitanje šta se ima podrazumijevati pod "kraljevstvom Senobujija" (u Marulića stoji: "regio Sinbagiorum"), odnosno Sladusijom (u Marulića: Seleucia). Iz opisa se vidi da se Senobujija ("regio Sinbagiorum") nalazila na putu od "velike rijeke" Velije prema Bladinovu "kraljevstvu". Nije isključeno da se pod Senobuijom ("regio Sinbagiorum") podrazumijeva Šlezija.[23]

Spomen velike rijeke zvane Velija, odnosno Velikaja pomaže odrediti smjer kretanja puka "s mnoštvom prez čisla". Naime, ako se od Ilmenskog jezera polazi na jug u pravcu Balkana, taj put najprije mora presjeći "ispriko rike velike, ka se dii Velija". Rijeka Velika teče u pravcu sjevera i ulijeva se kod Pskova u Čudsko jezero. I ovdje je netačan prijevod sa slavenskog izvornika u latinskom tekstu *Ljetopisa popa Dukljanina* doveo do pogrešnog zaključka da se radilo o dolasku Bugara (prevodilac je rijeku Veliju – Veliku preveo riječju Volga, pa još i "objasnio" da se po njoj narod prozvao Vulgari).

Posebno skrećem pažnju na činjenicu da se u 5. pogl. *Ljetopisa* naglašava kako je "čudno mnoštvo" doseljenog puka govorilo istim ili sličnim jezikom kojim se govorilo i u "Bladinovu kraljevstvu", kao i u Makedoniji. "Mnogo ljubeznivo živiše toliko veće koliko vire i jezika bihu jednoga" – izričito stoji u *Ljetopisu zagorske sklavinije.*[24] Međutim, turanski ili altarski Bugari, koji su 680. doselili pod knezom Arparuhom, govorili su starobugarskim jezikom, potpuno nerazumljivim Slavenima. Slaveniziranje doseljenih Bugara odvijalo se u dugom toku, koji je trajao do sredine IX st., pa i kasnije. Prema tome, isključena je mogućnost da bi narod o kojem se govori

22 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 389.

23 U Šleziji i uopće Poljskoj utvrđeni su arheološki i toponomastički tragovi Skandinavaca, ali zaključci doneseni na toj osnovi često su pretjerani. H. Lovmjanskij, *Rus i normanny*, 31-56.

24 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 390.

mogli biti Bugari. Medini je uočio kako je mala vjerovatnoća da je hrvatska redakcija ispustila inače poznato bugarsko ime, ako je nastala prema tekstu ljetopisca Dukljanina.[25] Zapravo se uopće nije radilo o izbacivanju imena Bugara, već je to ime upalo u latinsku redakciju pogrešnim tumačenjem spomena rijeke Velike, koja je u tom slučaju bila zamijenjena sa Volgom. Latinski prevodilac očito je nešto znao o dolasku Bugara, pa ih je tako upleo u tekst. "Niki puk s mnoštvom prez čisla", kako se vidi iz zapisa, naselio se i u Bladinovo kraljevstvo, a to znači na zapadnom Balkanu. Međutim, Bugari kao etnos nikada nisu naselili zapadni Balkan, pa je i to jedan od razloga da "niki puk" nisu Bugari. *Ljetopis zagorske sklavinije* odnosi se na dalmatinsku unutrašnjost, za koju nije poznato da su je Bugari ikada u prošlosti nastanjivali.

Tekst *Ljetopisa zagorske sklavinije* daje osnove da se zaključi kako su doseljenici pristigli u golemoj masi – "mnoštvo prez čisla" – a taj puk "izvede žene i dicu i vojsku; s njima gredihu i s' sobom nosahu sve imanje svoje, ki čudnim zakonom bojahu". Bila je to velika vojska s narodom, "čudno mnoštvo", ustrojeno vojnički: "Poglavica njih biše muž vrimenit, koga zovihu njih jezikom bare, ča jest cesar, pod kim biše devet dužev, ki gospodovahu i obladahu taj puk, koga biše čudno mnoštvo".[26] Za identifikaciju ovog naroda važan je podatak da se poglavar tih doseljenika nazivao njihovim jezikom *bare*. A taj "njihov jezik" jeste ruski jezik. Pozivajući se na Dalov rječnik, Šišić taj naziv izvodi od riječi *bojarin*, što znači gospodin, dvorjanin. Navodi i inačice: *barin*, *bary*, *baré.*[27] Nasuprot tome, u bugarskom jeziku nema takve riječi.

Seoba o kojoj se govori u 5. pogl. *Ljetopisa zagorske sklavinije* očito se odnosi na Normano-Slavene. Spomenuti događaj *Ljetopis zagorske sklavinije* stavlja u razdoblje slavenskog vladara Bladina, a njegova vladavina može se barem približno datirati. Bladin je, naime, otac i prethodnik Ratimira, kojem se 838. gubi trag, nakon što je u njegov "regnum" prebjegao, prešavši Savu, knez Pribina. Prema tome, Bladin bi vladao u prvim desetljećima IX stoljeća. Seoba se vjerovatno zbila u doba slaboga bizantskog cara Mihajla II (820-829). Nema dvojbe da je u to vrijeme prestao djelovati bizantski raspored vojnih utvrđenja na Dunavu i Savi, pa je to dalo povoljnu priliku spomenutom mnoštvu "bez broja" za prodor u unutrašnjost Balkana.

25 M. Medini, *Starine dubrovačke*, 35.

26 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 389.

27 Isto, 426. Staroruski riječ *bojarin* preuzeli su i drugi Slaveni, pa i Bugari. U Bosni se javlja već u poveljama bana Mateja Ninoslava (1232-1250).

Zapis u 5. pogl. *Hrvatske kronike* donosi i druge važne podatke. Govoreći o konsolidaciji toga "puka", ljetopisac prethodno napominje da "otaj puk tvrdo viru držaše", pa su u Makedoniji mogli biti uređeni odnosi sa "crnim latinima", "ki se onada (za) Rimljane držahu". A zatim nastavlja: "I videći kralj Bladin čudesa togaj puka i mnoštvo veliko, i razumi da jednim jezikom govore, mnogo bi vesel i tudije spremni poslije i posla k njim. Ki ciča jazika mnogo milostivo i s počtenjem primiše, i u miru staše, dajući im Bladin dohodak, kako cesar biše učinio, i istakniše se stati pod njegov harač."[28] (*Harač* je ovdje zapravo *haralug* – mač.) Naseljavanje na područje Bladinova "kraljevstva" provedeno je dakle mirno. Bladin je doznao da govore istim jezikom, što znači da je s Normanima došlo mnoštvo Slavena. Poslao im je kao pregovarače svoje poslanike. Pregovarajući o miru načinili su sporazum prema kojem se Bladin obavezao da im daje dohodak, "kako cesar biše učinio", a doseljenici su priznali njegovu vlast. Riječ je o mirovnom danku koji je u to vrijeme razrezivan. I Nestor je zabilježio: "Varjazi, koji su dolazili iz zemlje preko mora, dobivali su danak od čuda, Slovena, Mera i Krivića; a Hazari dobivahu danak od Poljana, Severana i Vjatića; dobivali su od dima kunu i vjevericu." Po odredbi kneza Olega iz 882. Novgorođani su morali plaćati Varjazima danak u novcu, vinu i drugim stvarima. A i na jugu car Bazilije je uveo plaćanje danka Slavenima.[29] Nije, dakle, neobično da se Bladin morao obavezati na plaćanje danka nadmoćnim došljacima. Zauzvrat, došljaci su priznali njegovu vlast. Prepisujući *Hrvatsku kroniku*, pogrešno je naveo da se došljaci "utakmiše stati pod harač", upotrijebivši tako orijentalizam koji u našim krajevima nije stariji od početka osmanske vladavine. Smatram, međutim, po smislu teksta da je u predlošku umjesto *harač* stajala prepisivaču nerazumljiva riječ *harlug*, što će reći mač, a mač je simbol vlasti. Riječ je istog korijena kao *karling*, *charoling*, *charling* itd. i ruskog sufiksa *lig*, a označava čelične predmete kao što su koplje, šljem i mač. U prenesenom smislu "stati pod haralug" isto je što i potčiniti se nečijoj vlasti.[30]

28 Isto, 389-390.

29 *Chronica Nestoris*, 9-10.

30 Krešimir Mlač tumači da "riječ harac, često kraćeg oblika harc znači u starom hrvatskom govoru bitka, borba, rat". Međutim, takva tumačenja ne upućuju na zaključak da je riječ o sklopljenom miru, već o ratu. Ni Teofanov tekst koji citira Mlač, čini mi se, nije podudaran sa 5. pogl. *Hrvatske kronike*, a tumačenje imena Bladin koje daje također nije uvjerljivo. *Mimoiđeni izvori*, 419-425. K. H. Menges, *Vostočnie elementi*, 156-157.

Na kraju zapisa u 5. pogl. govori se na slikovit način o integracijskim procesima i sređivanju stanja koje je uslijedilo po dolasku novih doseljenika: "Mnogo ljubazno živiše toliko sreće koliko vire i jazika bihu jednoga. I ne učeše rasipati, da, počeše činiti sela i pribivališća, i napunjavati što rasuli bihu. I tvrdo učeše zemlju uzdržati ku prijali bihu."[31] Autor zapisa ističe vjeru i jezik kao objedinjujuće činioce koji su ubrzali povezivanje doseljenog i zatečenog stanovništva. Jezik je očito bio slavenski, što se tumači da su se Normani, koji su i na sjeveru činili manjinu, gubili u "čudnom" bezbrojnom ("bez čisla") mnoštvu Slavena. Razumljivo je, zatim, da je dolazak golemih masa sa sjevera prouzročio demografske promjene, ali hroničar zapisuje da je sve to prevladano. Bit će da je to miješanje doseljenog i zatečenog stanovništva rastočilo dotadašnje krvno vezane rodbinske zajednice te je došlo do teritorijalizacije, što se nazire u hroničarevim riječima: "počeše činiti sela i pribivališća". Također je važno i hroničarevo zapažanje o doprinosu novonaseljenika u napretku ratarstva u Bladinovu kraljevstvu. Posve je vjerovatno da su doseljenici imali napredniju tehniku obrade zemlje, jer inače hroničar ne bi posebno naglašavao da "tvrdo učeše zemlju uzdržavati". Slavensko-normanski doseljenici vjerovatno su donijeli tropoljni raspored, u kojem se zemlja, kada se iscrpe uzgojem žitarica, ostavlja više godina pod travom, kako bi ponovno dobila plodnost. To je najjednostavniji način poboljšavanja zemlje, zajednički svim slavenskim narodima. Taj stari način obrade zemlje u Bosni je poznat i kao *prijelog*, ruski *perolok*. Možda nije bez značaja ta podudarnost u nazivu.[32]

O doseljavanju Normana ujedinjenih sa sjevernim slavenskim plemenima na Balkan, postoje prilično jake naznake. Pritom ne mislim na južnoitalske Normane, koji se javljaju u XI st. u južnoslavenskom primorju.[33] Riječ je o migracijskim valovima Normana, koji ovamo dolaze kopnom sa dalekog sjevera. Normani su, kao što je poznato, imali važnog udjela u formiranju Irske, Škotske, Engleske, Islanda, Grenlanda, Francuske, južne Italije, možda čak i zemalja Sjeverne Amerike, kao i Rusije (Varjazi), a pripada im određeno značenje i u povijesti Bizanta, ali – koliko znam – nije poznato da bi u ovako ranom razdoblju ikako sudjelovali u povijesti balkanskih zemalja. Ipak, neke činjenice navode na pretpostavku o

31 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 390.

32 Šefkija Bubić, *Češko-moravski elementi u pretfeudalnoj Bosni*. Rad nije objavljen, ali je dostupan u Čehoslovačkoj akademiji znanosti u Pragu.

33 O Normanima na Balkanu, ali u XII st., raspravlja S. Gunjača u prilogu *Ispravci i dopune*, kao i A. Tončev u članku *Italianskite Normani*, 23-38.

djelotvornom učešću Normana u južnoslavenskim zemljama, konkretno na području današnje Bosne i Hercegovine, gdje su ostavili određene kulturne tragove. Čini se da su došli zajedno sa susjednim Slavenima sa područja Ilmenjskog jezera i dalje na sjever oko rijeke Volkova. Ti se Normani javljaju pod imenom Rusa i miješaju se sa Slavenima.[34] Već potkraj VIII i početkom IX st. postoje vijesti o vojnim pohodima tih Rusa na Sarye i primorje Krima, na maloazijsko primorje Bizanta i grad Amastridu (prvo desetljeće IX st.) te na otok Eginu u Egejskom moru.[35] Četrdesetih godina IX st. Ibn-Hardadbeh pisao je o putovanjima Rusa iz najudaljenijih krajeva Slavonije, dakle upravo sa područja Ladoškog jezera, prema Rumskom moru ili prema moru Džurdžan (Kaspijsko more).[36] Možda već u ono rano doba pojedini odredi skreću i na druge strane sa navedenog puta "od Varjaga do Bizanta" kojim idu u osvajanja, ali i trgovačkim poslovima. Već na ruskom sjeveru, a još više nakon doseljavanja na jug, došlo je do slavenizacije Varjaga.

Pretpostavka da se 5. pogl. *Ljetopisa zagorske sklavinije* odnosi na doseljavanje Normano-Slavena nije bez prigovora. Ona podrazumijeva nešto drukčije shvaćanje normansko-slavenske povezanosti, posebno ako se pretpostavi da je započela znatno prije Rjurika, sredinom IX stoljeća. Prema *Nestorovoj hronici*, koja je nastala u razdoblju između 1037. i 1039, doticaji između Normana i Slavena počeli su 859, kada su Varjazi ili Švedi došli preko mora, a Slaveni i Krivići poslali su poziv švedskim Rusima, koji su došli u novgorodsku zemlju pod vodstvom trojice braće: Rjurika, Sineusa i Truvora. Valja napomenuti da je ovo mjesto iz *Nestorove hronike* često bilo osporavano.[37] Ipak, ako se pretpostavi da su prve seobe iz Skandinavije počele već u VIII st., može se zaključiti da su i njihovi prodori u novgorodsku zemlju morali uslijediti najkasnije u prvoj polovini IX st., ako ne i prije. Ti prodori omogućili su međusobne utjecaje koji su se odrazili prije svega na kulturnom i demografskom planu. To je stajalište i dijela moderne historiografije, pa je Tamara Talbot Rice mogla napisati: "Mnogo je verovatnije... da su se pojedini Varjazi uzdigli na istaknute položaje u nekim delovima današnje Rusije nekoliko decenija ranije." (Tj. prije 862.) Ista autorica primjećuje da ovi Varjazi "nisu vodili sa sobom i žene u istočnu Evropu. Ovaj stav pomaže da se objasni brzina kojom su pridošlice bile slavenizirane. Proces je izgleda bio završen za sto pedeset

34 O tome K. H. Menges, *The oriental elements*, 54-55.

35 I. P. Šaskolskij, *O načalnih etapah*, 61.

36 Usp. B. A. Ribakov, *Rus i strana Andalus*, 116-119.

37 *Chronica Nestoris*, 10.

godina, čak i u slučaju kneževskih porodica."[38] Prema tome, pojavu Normana na slavenskom sjeveru treba datirati nekoliko desetljeća prije Rjurika, tj. početkom IX st., pa i prije. To je potrebno utvrditi s obzirom na činjenicu da 5. pogl. *Ljetopisa zagorske sklavinije*, kao i slavensko-normanski nalazi sa područja Bosne nameću iste zaključke.

Gdje je onda zemlja latinska "ki se onda Rimljane daržahu a sada se zovu črni Latini kih cesar s onimi ima mnoge rvanje"? Možda neću pogriješiti ako "črne Latine" smjestim na rijeku Vardar i označim ih kao balkanske Romane. To je u skladu sa mišljenjem Petra Skoka da su nazivi za Slavene i Vlahe oko Vardara bizantskog porijekla.[39] Iz *Ljetopisa zagorske sklavinije* razabire se da je vojnički organizirano "veliko mnoštvo" zauzelo i naselilo se, ne samo u zemlji "črnih Latina" i Bladinovu kraljevstvu, već i u Makedoniji. Nije isključeno da je to naseljavanje uslijedilo u strumičkoj oblasti. Iz sredine X st. postoji svjedočanstvo da tu oblast – u "sastavu Makedonije" – "drže Skiti", kako je to zabilježio Porfirogenet u spisu o temama.[40] On izričito kaže da su tamo naseljeni Skiti, ali čini se da griješi tvrdeći da se to naseljavanje dogodilo već u doba cara Justinijana II (685-695; 705-711).[41] Bit će da se na te Skite odnosi i izvještaj Ivana Kamenijata o pojavi da neka sela u okolini Soluna "plaćaju danak skitskom narodu, koji žive nedaleko", te da Solunci vode trgovinu sa Skitima, osobito kad uzajamno žive u prijateljstsvu i ne dižu se na oružje; a već odavno obje strane na to dobro paze, jer ih zajednički život navodi da izmjenjuju ono šta im je potrebno i među sobom čuvaju mir, vrijedan divljenja i čvrst.[42] Isti pisac pripovijeda dalje o ratovanjima "Skita iz susjedstva" sa Solunjanima. Ratovi su obustavljeni nakon što se "skitsko pleme" pokrstilo. Prije godine 879. osnovana je i posebna biskupija Strimovaca, koji se po mojoj pretpostavci mogu poistovjetiti sa spominjanim Skitima. Područje Strimona organizirano je u temu sredinom IX st., a prije toga imalo je nezavisan položaj.[43]

Pitanje je šta se događalo u strumičkoj oblasti i u zemlji Crnih Latina u vrijeme dolaska "velikog mnoštva" te stoji li to u nekoj vezi

38 Prema: D. Talbot Rajs, *Rani srednji vek*, 152.

39 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 389.

40 *Vizantijski izvori*, sv. IV, 154-156, 158, 159, 161, 162, 171; sv. I, 74.

41 B. Ferjančić navodi bugarskog historičara M. S. Drinova, koji iznosi mišljenje da je vrijeme naseljavanja u doba Justinijana II samo kombinacija cara-pisca. *Vizantijski izvori*, sv. II, 74-75.

42 *Vizantijski izvori*, sv. I, 266-267.

43 Isto, 268-270, 209.

sa pripovijedanjem *Ljetopisa zagorske sklavinije*. Normano-Slaveni došli su u Bladinovo kraljevstvo u trećem desetljeću IX stoljeća. To je doba ustanka pod vodstvom Tome (821-823), koji je zahvatio područje od Male Azije do Makedonije, uz sudjelovanje masa najrazličitijeg etničkog porijekla. U pismu bizantskog cara Mihajla II franačkom caru Ljudevitu Pobožnom iz 824. govori se o velikoj vojnoj sili ustanika u oblastima Mezoje, Evrope, Trakije, Makedonije, Tesalije i "okolnih sklavinija". Prije toga, negdje u razdoblju od 813. do 821. sačuvao se spomen o slavenskom gusarenju po donjem toku rijeke Strimona. U žitiju sv. Grgura Dekapolite navodi se kako je sam svetac na putu iz Male Azije za Solun vidio gusare koji su čamcima kretali duž obala i pljačkali lađe koje pristaju.[44] Bez obzira na okolnost da navedena dva izvora ne daju izravno svjedočanstvo o sadržaju koji nas zanima, iz navedenih podataka proizlazi da su se neke sklavinije, osobito Strimon, u to doba bile odmetnule od carske vlasti. Upada u oči da je u području Strimona došlo do nekoga naknadnog naseljavanja stanovništva. Ti doseljenici slavenskog porijekla bili su poznati pod imenom Skiti, što je bila oznaka za barbare: "Skitima će se označavati novi narodi koji dolaze na Balkan sa Severa, prvo Rusi, ređe Mađari i Hazari..."[45] Zabilježene su i mnoge borbe tih Skita i Vlaha i to upravo u vrijeme koje se poklapa s dolaskom "velikog i čudnog mnoštva". Tim Skitima neka sela u okolini Soluna plaćala su danak kao što je i Bladin plaćao danak došljacima u njegovo kraljevstvo.[46] Međutim, naznake o poistovjećivanju Skita i Normano-Slavena tek su hipoteze. Bit će potrebna daljnja istraživanja, osobito u Makedoniji, da bismo mogli donijeti određenije zaključke.

Dolazak sjevernih Slavena i Normana u Bladinovo "kraljevstvo" i Makedoniju datiram u prva desetljeća IX st., dakle, u razdoblje kada svi došljaci još nisu bili primili kršćanstvo, pa su prema tome još bili pogani.[47] Smatram da su ovi doseljenici proširili neke kultove i na slavenskom jugu, prije svega kult bogova Tura i Peruna, koji imaju ishodište na dalekom ruskom sjeveru.[48]

44 Isto, 254-255.

45 M. Raičković, *O poreklu Tome*, 36.

46 Nije bez značaja napomena izvora da je više autora smatralo kako se i slovensko "kneženie", kojem je Metodije stajao na čelu kao knez, nalazilo u strumskoj oblasti. To je mišljenje zastupao P. Šafarik već 1854, a onda su ga prihvatili F. Rački, F. Dvornik, S. Trvicki i dr.

47 O pokrštavanju Rusa, koje se smješta u 989. godinu, vidi M. N. Tihomirov, *Načalo kristianstva*, 261-273 i P. Kawerau, *Arabische Quellen*.

48 L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, sv. II, 143-146 i dalje.

Tur ili Tor (Thorr) nedvojbeno pripada germansko-skandinavskoj mitologiji pa je njegova pojava na slavenskom jugu više nego znakovita.[49] To vrijedi i za kult Peruna, koji se, doduše, raširio gotovo među sve Slavene, ali je slavensko-normanskog porijekla.[50] Poznato je da su ga prihvatili i Varjazi, poistovjećujući ga s Torom.[51]

O kultu Tura u Bosni pisao je već 1900. Nikola Gržetić, koji ga poistovjećuje sa Velesom (Velosom) i tvrdi da mu "ima još i dan danas traga među slavenskim plemenima bud i mjestnim imenima bud u običajima i narodnom vjerovanju."[52] Štaviše, uspomena na Tura u Bosni sačuvala se do Drugog svjetskoga rata u muslimanskim molitvama, u kojima se u nabrajanju slavenskih "dobrih ljudi" te islamskih "evlija" navodilo i njegovo ime. Islamizacija je dakako oduzela Turu božanski karakter. Posve je izostala svijest da je Tur pogansko božanstvo, ali mu se ime, sa predznakom svetosti, prenosilo iz naraštaja u naraštaj.[53] Imajući pred očima postojanje kulta Tura, mislim da je logičnije toponime kao što su Turovi (ispod Treskavice), Turić (Gradačac), Turići (Vlakovići kod Travnika, Lugovi kod Fojnice, Banovići kod Visokog), Turija (Bihać, Konjic, Tuzla, Visoko, Srebrenica), Turjak (Bosanska Gradiška, Dobrun kod Višegrada) i Turjačani (Bosanska Gradiška) dovesti u vezu s kultom Tura, negoli s istoimenom, ali davno izumrlom životinjom. Ovdje iznesena pretpostavka da bi selo Turovi ispod Treskavice moglo podsjećati na Tura potvrđuje se i okolnošću da se u ovom selu na Vidovdan održavaju narodne zabave (derneci), a Vidovdan je zamjena za svečanosti Tura i Peruna.[54]

Kult Peruna potvrđuje jedino toponomastika. Na području Bosne imenom Perun nazvana su tri lokaliteta: brdo i pod njim vrelo između Vareša i Sutjeske, vrelo pod planinom Ozren te brdo i vrelo u Gornjoj Rami. Na području Makedonije postoji brdo Perun iznad sela Vitolista u predjelu Marijovu te napokon u Hrvatskoj postoji brijeg Peruni kod Stona, brdo Perun kod Splita u Poljicama, te brdo

49 Usp. *Miti narodov mira*, sv. II, 519.

50 L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, sv. II, 138-140. V. N. Toparov, *Fragment slavjanskoj mitologiji*, 16-32.

51 Vittore Pisani također drži da kult Peruna u Kijevu i Novgorodu nije isključivo slavenski, već da je oblikovan pod utjecajem germanskoga Thora. V. Pisani, *Il paganismo balto-slavo*, 46-48. Usp. Josip Korošec, *Uvod v materijalno kulturo*, 90-92.

52 N. Gržetić, *O vjeri starih Slovjena*, 162.

53 Usp. M. Hadžijahić, *Sinkretistički elementi*, 309-313.

54 O imenima s osnovom *tur* na području Rusije usp. S. Raspond, *Struktura i stratigrafija*, 43; V. P. Neroznak, *Nazvanija drevnerusskih gorodov*, 177.

Perun u Istri, sjeverozapadno od Mošćeničke Drage i selo Turjak kod Rožaja.[55]

Istraživanja drevnih običaja i obreda poznatih na Ruskom sjeveru, pa i u Skandinaviji, otkrivaju analogiju sa odgovarajućim običajima u Bosni.

5. VELIKOMORAVSKA KOMPONENTA – ČETVRTA VELIKA SEOBA

Poznato je da je za vrijeme kneza Svetopluka (870-894) Velika Moravska postigla svoj najveći teritorijalni obuhvat. Osim Moravske obuhvatila je dio Poljske sa vislanskom oblasti, zemlju Lužičkih Srba, Češku, dio južne Austrije do Dunava, zapadnu Slovačku i dio Panonije sa Blatnim jezerom, istočno od rijeke Tise. Ubrzo je, međutim, došlo do potpunog raspada i propasti velikomoravske države. Iz državne cjeline najprije su se izdvojili dijelovi Panonije i zapadna Slovačka kao udjelna kneževina. Pri kraju IX st. odvojile su se Češka i zemlja Lužičkih Srba. Najteži udarac nanesen je velikomoravskoj državi upadom Mađara (902-906), a to je značilo njezin konačan raspad. Tada je Velika Moravska potpala dijelom pod vlast Mađara, a dijelom i Čeha. Mađarski prodor, praćen propašću velikomoravske države, izazvao je velika kretanja stanovništva prema jugu. Prema svjedočenju Konstantina Porfirogeneta, stanovništvo koje nije ostalo pod Mađarima razbježalo se među Bugare, Turke, Hrvate i druge narode.[56] Migracijski val bio je usmjeren prema jugu, među Bugare, koji su tada stalno u svojoj vlasti držali i krajeve sjeverno od Save, pa dalje na istok i jug, zatim među Turke (Mađare), pri čemu se valjda misli na negdašnje zemlje Mađara, dalje među Hrvate, po svoj prilici i u granicama hrvatske države i izvan nje, što po mom mišljenju uključuje i područje Bosne. O egzodusu Velikomoravljana, na donekle pretjeran način, govori *Prvo Naumovo žitije*, gdje se tvrdi da je Moravska ugarskim osvajanjem ostala pusta. *Žitije* nije precizno kao Porfirogenet, jer spominje samo bijeg Velikomoravljana među Bugare, ali pod tim pojmom mnogi pisci podrazumijevali su znatno širi slavenski kompleks. *Žitije* pripisuje

55 I. Pilar, *O dualizmu u vjeri starih Slovjena*, 70-71, i dalje. M. S. Filipović, *Tragovi Perunova kulta*, 64-80. Izuzevši pet lokaliteta koje nabraja, ostala Filipovićeva domišljanja o kultu Peruna uglavnom su upitna. Vidi: Š. Kulišić, *Stara slavenska religija*, 204-205.

56 F. Rački, *Documenta*, 357.

Metodu da je predvidio kako će za kaznu na Velikomoravljane navaliti Ugri te popljačkati i opustošiti svu zemlju.[57]

Postavlja se pitanje: Postoje li dokazi da su se neki od izbjeglih stanovnika Velike Moravske naselili u područje "zagorske sklavinije"? Mislim da postoje neki toponomastički, arheološki i etnološki dokazi ili barem naznake. V. Skarić i Š. Bubić istakli su neke karakteristične primjere moravskih utjecaja na području Bosne.[58] Obuhvatnija analiza učinjena je usporednim pregledom cjelokupne onomastike moravskih i bosanskohercegovačkih mjesta, koju je posebno za ovaj rad pripremio Ljubinko Popović iz Sarajeva. On je utvrdio pet stotina toponima koji se pojavljuju u Bosni. Nema dvojbe da jedan dio tih zajedničkih toponima pripada općeslavenskoj baštini, ali je isto tako sigurno da je velik postotak tih naziva specifično moravskog porijekla. U Bosni se, osim toga, nalaze i toponimi izvedeni od moravskog korijena, za koje se ne nalaze slični nazivi navedeni u ovom moravsko-šleskom popisu mjesta.

Od posebne važnosti jeste pojava i rasprostranjenost toponima Bosna, koji se susreću od Bochnije (Bochnia, čita se Bohnja) sjeveroistočno od Krakova na sjeveru, pa dalje na jug. U poznatom turističkom području Česky Raj nalazi se mjesto Bosna, a sjeverno je Srbsko. Također i kod Brna postoji naselje Bosna. U dolini Nitre nalazi se malo mjesto Bošany.[59] Imena tih naselja mogla bi ukazivati na kretanje etnonima Busani, koji navodi Bavarski Geograf. Naziv Busani u spisu Bavarskog Geografa obično se izjednačuje sa nazivom Bušani.

Pitanje je, dakle, ko su bili Bušani i da li se oni mogu izjednačiti s Busanima koje spominje Bavarski Geograf?[60] Spomenuti Bušani nisu jedini koji su tokom raspada velikomoravske države mogli naći utočište u Bosni. Toponimija na području Bosne upućuje na još neka plemena koja spominje Bavarski Geograf. Već je Kaspar Zeuss za plemenske nazive Sitici, Stadici i Sebbirozi našao potvrdu

57 *Magnae Moraviae fontes historici*, sv. II, 178-179.

58 V. Skarić, *O geografskoj nomenklaturi*, 30-53, Š. Bubić, *Češko-moravski elementi*.

59 O ostalim toponimima i antroponimima izvedenim iz etnonima Bosna na potezu od čehoslovačkog sjevera na jug usp. M. Vego, *Postanak imena Bosna i Hercegovina*.

60 Neki autori su bosansko-hercegovačke toponime Buško blato i Bužamin izvodili od Bužana na sjeveru. Međutim, prema Antunu Mayeru ti lokaliteti dobili su ime prema stanici Mons Bulsinius na cesti iz Solina u Argenariju. (*Bosna u ilirsko doba*, 102.)

u toponimiji Bosne.[61] Stadici su prema Zeussu bili u srednjoj Bosni, kao i Sebbirozi, za koje nalazi potvrdu u toponimu Seberut. Odgovarajući toponim za pleme Sitici bilo bi Sitišće kod Šćita u općini Fojnica. Čini mi se da se još za neke toponime na području današnje Bosne može naći uporište u popisu Bavarskog Geografa, i to za etnonime Lendizi i Bruzi. Lendizima bi odgovarao toponim Lendići kod Dnoluke, u općini Jajce, Bruzima Brusnica kod Čelića (Brčko), dalje Brusnica u općini Maglaj, zatim Mala Brusnica i Velika Brusnica u općini Bosanski Brod, Brusnice kod Glamoča, Brusnik kod Prnjavora i napokon Brusovac kod Teočaka (Zvornik).

Nakit i drugi arheološki predmeti moravskoga porijekla nađeni su na području današnje Bosne i Hercegovine. Specifičan oblik naušnica koji, čini se, ima svoje ishodište u Velikoj Moravskoj, nalazi se na još širem području, obuhvaćajući u najstarijem razdoblju sjeverni dio istočne Srbije, južnu Slovačku i južnu Mađarsku (Tokaj). Mirjana Ljubinković utvrdila je dva tipa naušnica: jedan, "čiji je donji deo okrugle karike obavijen gusto namotanom žicom oko centralnog priveska", a drugi, "sa tri nejednake jagode, dve bočne manje, okrugle (ili sa dva cvetolika kolenceta) i jedna centralna daleko veća sa naglašenim centrom". Oba tipa naušnica nađena su na području Velike Moravske i zemalja koje su naselili Velikomoravljani. Bitno je da su u tokajskoj ostavi sa tri nejednake jagode nađena i dva zlatnika bizantskog cara Romana i njegova suvladara Hristifora (iz 921-931) i Nikefora Foke i Vasilija II (iz 963-964), što omogućuje da se nalaz datira na kraj X stoljeća. Na području Bosne i Hercegovine velikomoravski nakit takve vrste pronađen je u ranoslavenskom groblju u Mahovljanima kod Laktaša. U Grborezima, Gomjenici, Bugojnu i oštećenom grobu u Rudicima otkriveno je prstenje sa štitastom pločicom ukrašenom uglavnom u tehnici cizeliranja, koje pripada ketlaškom i velikomoravskom krugu.[62]

Naseljavanje Moravljana na područje današnje Bosne od višestrukog je značaja. Doduše, Moravljani nisu sudjelovali u osnivanju i podizanju "zagorske sklavinije" (koja je uništena nakon 932-934), ali su dali nove poticaje u razvoju političke zajednice koja će se afirmirati kao srednjovjekovna država Bosna. Od temeljne je važnosti da su Moravljani donijeli i bosansko ime na jug. U isto vrijeme u "zagorsku sklaviniju" pristižu i Metodovi učenici, koji su dali temelje bosanskoj pismenosti i kulturi na narodnom jeziku. Čini se

61 K. Zeuss, *Die Deutschen*, 615.

62 M. Ćorović-Ljubinković, *Ka problemu*, 17-25. N. Miletić, *Résultat en Bosnie-Herzegovine des recherches*, 16. Ista, *Rani srednji vijek*, 375-429.

da su Moravljani zajedno sa Normano-Slavenima doprinijeli i razvoju rudarstva u svojoj novoj domovini.

Važno je utvrditi puteve kojima su Moravljani dolazili u Bosnu. Nema nikakve sumnje da su koristili rimske puteve.[63] Može se pretpostaviti da su dolazili preko Sirmiuma, starom rimskom cestom do rimskog naselja Argentarija i dalje. Drugim riječima, to bi značilo da su pretežno naselili istočnu Bosnu. Na to ukazuje i jača zastupljenost moravske toponomastike u istočnoj Bosni. Smatram da su na ta područja stigli i Metodovi učenici.

6. PREDSLAVENSKO STANOVNIŠTVO

O stanovništvu koje je zatečeno prilikom dolaska Slavena govori *De administrando imperio* kao o Romanima, dok ih *Ljetopis zagorske sklavinije* označava kao "krstjane koji latinski govorahu". Razlikuju se u tome što Porfirogenet ima pred očima Romane u primorju, a *Ljetopis zagorske sklavinije* one u unutrašnjosti. Ta dva izvora daju prilično usaglašene podatke, prema kojima se može približno odrediti kada je došlo do suživota i sređivanja odnosa između Slavena i Romana. Anonim u 30. poglavlju spisa *De administrando imperio* sređivanje slavensko-romanskih odnosa pripisuje u zaslugu caru Baziliju (867-886). Prema njegovim riječima, Slaveni su zauzimali čitavu okolinu Dalmacije. Romani su obrađivali zemlju na otocima, ali su ih u tome ometali pogani. Polja na kopnu zauzeli su Hrvati. Zbog toga su se Romani obratili caru Baziliju i tražili od njega pomoć. Na to je car naredio da sve ono što su davali na ime danka strategu ubuduće daju Slavenima te da s njima žive u miru. Romani su morali plaćati strategu male svote novca, kao znak priznanja bizantskog suvereniteta.[64]

Danak Slavenima počeo se uvoditi odmah iza 866/67. godine, nakon saracenskog pustošenja (ako se smatra vjerodostojnom vijest o saracenskom pustošenju u 26. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina*). Čini se da je Dubrovnik na taj način uredio odnose sa Slavenima u zaleđu. Uvođenje mirovnog danka obično se datira oko 867/868. godine. Odredba o danku donesena je jedinstveno za sve gradove južne Dalmacije. Danak je iznosio oko deset funti zlata, tj. 710 zlatnih nomizmi Slavenima i 10 strategu.[65] Nekako u isto vrijeme

63 J. Cibulka, *Der Zeitpunkt*, 318-364.

64 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 83-84.

65 J. Ferluga, *Vizantinska uprava*, 74-78.

došlo je do pomirenja između Slavena i kršćana, "koji latinski govorahu", u unutrašnjosti Dalmacije. Prema *Ljetopisu zagorske sklavinije*, do tog pomirenja došlo je za slavenskog vladara Satimira, koji "poče ljubiti krstjane i ne da jih progoniti". *Ljetopis* spominje da je u isto vrijeme Konstantin išao Mađarima, a budući da kozarska misija pada u 860/861, jasno je da je Satimir vladao otprilike od 860. do kraja 877. godine.[66] Uređenje odnosa između starosjedilaca i Slavena bilo je sastavni dio Bazilijeve reformatorske politike. Nema sumnje da je u vrijeme ovog cara (867-886) načinjen zaokret u slavensko-romanskim odnosima, iako se ne mora uzeti da je to uslijedilo istovremeno i u primorju i u unutrašnjosti. Slaveni u unutrašnjosti počeli su primati kršćanstvo tek u to doba. To ih je još više razdvajalo od Romana, koje *Ljetopis zagorske sklavinije* dosljedno naziva "krstjanima". Dubrovački zapis u 26. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina* sadrži podatak o uvođenju danka koji su morali plaćati "Latini" Slavenima nakon jednoga strašnog saracenskog razaranja koje ih je prisililo da potraže pribježište u planinama gdje prebivahu Slaveni. Oni im nisu dopustili povratak, sve dok se nisu obavezali na plaćanje danka. Sve se to moglo dogoditi odmah nakon petnaestomjesečne saracenske opsade Dubrovnika 866/67, o kojoj izvještava Porfirogenet u 29. poglavlju. Znakovito je da je u "zagorskoj sklaviniji" tada vladao Satimir, koji "kako prija gospodstvo poče ljubiti krstjane", kao što u 8. pogl. svjedoči *Ljetopis zagorske sklavinije*.[67]

Počevši od vremena cara Bazilija, odnosno "kralja" Satimira, a svakako prije Duvanjskog sabora (885/886), uspostavljen je određen oblik suživota između Slavena i Romana u unutrašnjosti. Prije svega, prestali su progoni Romana: "I u to vrime bi učinjeno veselje veliko meju krstjani, i svi oni ki bihu u tvrđavah i u vrsih gorskih i ki tajahu se i krijahu se i ne povidahu se krstjane, očitovaše se, odvrg(ši) strah. I svi ki bihu progonjeni vratiše se i počeše slaviti ime Isusovo." *Ljetopis* zatim nastavlja: "I tako kralj Svetoga puka zapovidi svim, koji latinski govorahu, da se vrate svi u mista svoja i da podižu i naprave gradove, koji po poganah bihu rasuti i požgani. I tako iskaše Budimir kralj Svetoga puka kako bi rasute gradove sazidal i napunil."[68] *Ljetopis zagorske sklavinije* svjedoči da je dio stanovništva "zagorske sklavinije" pripadao romanskom etničkom konglomeratu. Još u drugoj polovini IX st. zadržalo se nešto starosjedilačkog stanovništva i u unutrašnjosti, iako je ono sigurno znatno

66 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 391-392.

67 Isto, 319.

68 Isto, 391-394.

prorijeđeno u vrijeme slavenskih provala. U *Ljetopisu* se spominje da na Duvanjskom saboru "biše veće jezikov", a prije nego što je sazvao sabor, kralj Budimir "zapovidi svim koji latinski govorahu da se vrate svi u mista svoja..."[69] Međutim, već *De administrando imperio* svjedoči da sredinom X st. u jadranskoj unutrašnjosti nije bilo Romana. Porfirogenet izričito kaže da je to stanovništvo iskorijenjeno već prilikom dolaska Slavena u Dalmaciju, osim u primorskim gradovima.[70] To stanovništvo tada još ipak nije moglo posve nestati, pa Porfirogenet vjerovatno bilježi stanje kakvo je bilo u njegovo vrijeme. Činjenica je da kroz više stoljeća na području današnje Bosne i Hercegovine u povijesnim izvorima nema traga egzistenciji Romana ili Vlaha. U prvoj polovini XIII st., u tri od četiri povelje bosanskog bana Ninoslava, Dubrovčani se nazivaju Vlasima i razlikuju se od Slavena, koji se označuju imenom Srbi. Da su tada u Bosni postojali Vlasi kao posebna etnička skupina, bilo bi isključeno da se tim imenom označavaju Dubrovčani. U kasnijim spomenicima nema ovakve identifikacije, već se riječju Vlah označava pastir bilo da je romanskog ili slavenskog porijekla. Spis *De administrando imperio* od sveg stanovništava koje su Avari i Slaveni zatekli prilikom osvajanja priznaje jedino Romane, za koje tvrdi da ih je car naselio u Dalmaciju iz Rima. Svi ti Romani, prema carevim navodima, bili su poubijani prilikom avarsko-slavenske najezde i pljačke koje su potom uslijedile, osim onih koji su našli spas u primorskim gradovima i otocima: Kotoru, Dubrovniku, Splitu, Zadru, Draču te Rabu, Krku, Cresu i otocima zadarskog arhipelaga. Slaveni su potisnuli Romane koji su živjeli u ravnici i po uzvišenijim mjestima i zavladali njihovim zemljištem nakon osvajanja Salone. Porfirogenet dalje kaže da su, u vrijeme kada su Avari protjerali Romane, njihove zemlje ostale puste, pa su Hrvati istjerali Avare i naselili se na davnašnje zemlje Romana. To isto dogodilo se i u "sadašnjoj Srbiji" i Paganiji, zemlji Zahumljana, te Travuniji i zemlji Konavljana, koje su bile opustjele od Avara. Iz tih zemalja istjerani su Romani pa je car tu naselio Srbe.[71] Iz navedenih Porfirogenetovih podataka proizlazi da je u zaleđu dalmatinskih gradova potpuno nestalo starog stanovništva, umjesto kojeg su se naselili Srbi i Hrvati te drugi Slaveni.

Ljetopis zagorske sklavinije u 5. pogl. – spominjući "zemlju latinsku" u predjelima Makedonije – iznosi da se tamošnji Latini "za Rimljane držahu, a sada se zovu črni Latini". Na drugim mjestima u

69 Isto, 374, 396.

70 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 68, 75.

71 Isto, 68, 75, 88, 93, 95.

Ljetopisu zagorske sklavinije ne spominju se izričito ni Rimljani, ni Latini, ali se govori o "krstjanima" za koje se u 9. pogl. kaže da "latinski govorahu". U *Ljetopisu* se opisuju teškoće koje su "krstjani" doživljavali za pojedinih poganskih kraljeva "zagorske sklavinije". O sudbini starog romanskog stanovništva nakon pokrštavanja slavenskih susjeda *Ljetopis* ne donosi nikakve podatke. Do XIV st. ne spominju se više ni Romani, ni Vlasi.[72]

Pokrštavanje je bilo glavni činilac povezivanja došljaka i starosjedilaca. Sve do kristijanizacije Slavena vladali su odnosi neprijateljstva i te dvije skupine bile su odvojene. Antropološke analize kostura iz IX st. s nalazišta Čipuljić kod Bugojna, Vinča kod Beograda, Radolišće i Sveti Erazmo pored Ohridskog jezera pokazuju da nije bilo miješanja slavenskog i dinarskog stanovništva. Nisu pronađeni prijelazni tipovi između tih dviju skupina u istim nekropolama, što znači da su postojale čvrste ženidbene granice između njih dugo nakon doseljavanja Slavena.[73] Općeprihvaćeno je mišljenje da su Romani nestali tako što ih je slavenska većina etnički apsorbirala i asimilirala. Smatram da se to dogodilo znatno prije XIV stoljeća. Ostali su samo topografski tragovi njihovih tadašnjih pribježišta, kao što su naprimjer sela Romani i Vlahovlje kod Kalinovika, Glasinac (Vlasinac), Romanija, Vlašić itd., sve u izrazito planinskim područjima.[74] Proces asimilacije bio je osobito jak u drugoj polovini IX te u X st., o čemu svjedoče i spomenuta antropološka istraživanja.

72 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 389, 394, 390. Komparativna analiza pokazuje da nazivi Vlah i Srblin u ispravama Mateja Ninoslava ne potječu iz Bosne nego iz Srbije, a stigli su preko Dubrovnika. Pojavljuju se i u povelji župana Stefana Dubrovniku iz 1215, koju je pisao notar Paskal iz Dubrovnika, jednako kao i u dvije od tri povelje Mateja Ninoslava (iz 1240. i 1249.). T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 283-285. Op. redaktora.

73 Ž. Mikić, *Prilog antropološkoj strukturi*, 55-69.

74 Mnogi bosanskohercegovački toponimi romanskog su porijekla. U *Repertoriju nastanjenih mjesta u Bosni i Hercegovini* navode se toponimi poput sljedećih: Vlahovići, Vlašići, Romani, ukupno 38 lokaliteta romanskog porijekla. (*Repertorij*, 248, 307 i 308.) Kao primjer uzimam naziv sela Pale, koje se nastavlja na Romaniju sa njezine zapadne strane. Naziv potječe od latinske riječi *palus*, tj. močvara, a selo Pale je zaista smješteno na močvarnom terenu. (Neki autori ovaj toponim izvode od Pavlovića zemlje, u ranom osmanskom razdoblju vilajet Pavli.)

7. PITANJE "GOTOMANIJE"

S obzirom na jake ćirilometodske tradicije u Bosni i Humu, na koje se nastavlja Crkva bosanska, Bosna i Hum su se u dalmatinskim gradovima nazivali "gotskom zemljom". Goti su za Dalmatince bili oni koji se u crkvi koriste svojim barbarskim jezikom i pismom. Kao što je poznato, i rimska crkva protivila se u pojedinim razdobljima slavenskoj liturgiji, pobijajući "nauk Metodov", "kojega nema u svetim knjigama", a ni "Metoda ne nalazimo među svetim piscima". A na splitskom sinodu iz 1060. latinski prelati tvrdili su čak da je glagoljicu, koju su nazvali "gotskim pismenima", pronašao neki "Metod, heretik koji je mnogo toga lažnoga napisao na slavenskom jeziku protiv pravila vjere, zbog čega je po sudu Božjem bio kažnjen iznenadnom smrću".[75] Nakon nestanka Gota s povijesne pozornice, taj naziv označavao je heretika, a takvim su smatrani i oni koji se služe crkvenim knjigama na narodnom jeziku.

Pretpostavka da je *Libellus Gothorum* zaseban spis pojašnjava pitanje "gotskog" kompleksa u *Ljetopisu popa Dukljanina*. Ako se uzme da je *Libellus Gothorum* nezavisno nastala cjelina, prestaju nedoumice o gotomaniji koju izaziva Dukljaninov ljetopis. Tu tvrdnju potkrepljuje usporedba hrvatske i latinske redakcije. Uočljivo je, naime, da se u hrvatskoj redakciji nigdje ne poistovjećuju Goti i Slaveni, kako to čini pop Dukljanin u uvodnoj napomeni *Ljetopisa*, kao i *Regnum Sclavorum* u 5. poglavlju. U hrvatskoj redakciji o Gotima se govori u gotskom dijelu, kao i u 9. te 13. pogl., ali kao o stranom, čak neprijateljskom narodu. U *Ljetopisu zagorske sklavinije* Goti se spominju samo jednom i to kao "nemilostivi Goti" ("lipi i nesrićni grad Solin, koga malo ali ništa biše ostalo, jere po nemilostive Gote biše požgan i rasut").[76] Poistovjećenje Gota i Slavena svojstveno je latinskoj (i talijanskoj) redakciji pa nije isključeno da je na to utjecala dubrovačka romanska sredina. Kako se po svemu čini, ondje je priređena latinska verzija prvog dijela *Ljetopisa popa Dukljanina*. Domaći čovjek, Slaven, teško da bi se ikada proglasio Gotom, a da je to tako svjedoči i hrvatska redakcija. Ali, postavlja se pitanje: Kako je i zašto je došlo do pripajanja *Libellus Gothorum* Dukljaninovu *Ljetopisu*? Jedan od mogućih odgovora na to pitanje jeste postavka, koja se, doduše, može prvi put pismeno dokumentirati tek za prvu polovinu XV st., prema kojoj je bosanska vladarska dinastija gotskog porijekla. Već i samo ime Kotroman –

75 F. Rački, *Documenta*, 189-190, 205.

76 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 397.

Got i Roman – moglo je podsjećati na Gote. Tezu o navodnom gotskom porijeklu dinastije Kotromanić prihvaćaju i neki dubrovački izvori. Iz uputstva što ga je Vijeće umoljenih poslalo 14. 5. 1432. svojim poklisarima u Bosni, može se zaključiti da se pod Kotromanom Gotom (Cotromano Goto), koji je došao iz Ugarske, podrazumijeva Stjepan Kotroman. Tu se napominje da je Kotroman Got bio oženjen sa "dobrom Elisaldom", koja je u Dubrovniku našla utočište sa svoja tri sinčića, od kojih je jedan (Vladislav) bio djed tada vladajućega bosanskog kralja Tvrtka II.[77] Isto to kažu Luccari i Resti.[78] Nasuprot tome, Orbini kaže da je nakon smrti bana Kulina ugarski kralj poslao u Bosnu s vojskom jednog od svojih baruna imenom Cotromano Tedesco. Našavši zemlju bez gospodara, lahko ju je osvojio. Kralj ga je postavio za bana pa su tada u Bosni stalno vladali njegovi potomci. Orbini nastavlja da je Marko Perojević uvjerljivo obrazložio kako to nije mogao biti njemački vojskovođa Gotfrid.[79] U genealoškim ispravama Kotromanića s kraja XVIII st. iznosi se da Kotromanovići iz Patravlja kod Sinja (koji su u taj kraj doselili iz Hercegovine spočetka XVIII st.) vode porijeklo od nekog Ivana Kotromana Nijemca ("Joanni Cotromano Tedesco, che fu Bano della Bosna"). Dok se Ivan vremenski stavlja u doba poslije smrti bana Kulina, genealogija Kotromanovića, kao "conti de Cotromani", datira se u godinu 806. ("dal anno 806").[80] Smatram da Stjepan Kotroman nije osnivač dinastije, nego da je ta kuća i prije njega vladala Bosnom. Prethodnici Stjepana Kotromana, ban Prijezda (oko 1250-1278) i ban Ninoslav (1232-1250) također su pripadnici iste stare vladarske kuće. Ban Ninoslav izričito kaže da su njegovi preci vladali Bosnom "od starine". Tragom ovih podataka Thallóczy zaključuje da su banovi Borić, Kulin, Ninoslav i Prijezda stajali u međusobnoj krvnoj vezi.[81] Zaključak koji se nameće bio bi sljedeći: ako se znalo da se jezgra prvog dijela *Ljetopisa popa Dukljanina* odnosi na bosansku sklaviniju, a u isto vrijeme postojala

77 V. Ćorović iznosi kao mogućnost da je Kotroman Got eventualno istovjetan sa knezom Kotromanom, svjedokom iz povelje iz 1163. o pravima i povlasticama splitske crkve te da je bio povjerenik ugarskog kralja Stjepana sina Gejzina. Vidi: *Pitanje o poreklu*, 15-20.

78 J. Luccari, *Copioso ristretto*, 17, 45. J. Resti, *Chronica Ragusina*, 106, 108, 258.

79 M. Orbin, *Kraljevstvo Slavena*, 140-141. Truhelka, međutim, smatra da nadimak Goto potječe od imena mjesta u Slavoniji. Goto za Kučevo izvodi iz okolnosti da je u tom kraju poslije nastala crkva Sv. Marije de Goto. *Kolijevka i groblje*, 45-57.

80 P. Stanić, *Isprave i rodopis*.

81 L. Thallóczy, *Istraživanja o postanku*, 401-404.

je tradicija o gotskom porijeklu bosanske vladarske kuće, moguće je da je u *Ljetopis*, i to najvjerovatnije u njegovu dubrovačku verziju, umetnut spis koji se našao u toj sredini, a govorio je o istočno-gotskim vladarima. "Gotomanija" u latinskoj verziji *Ljetopisa popa Dukljanina*, ne potječe, dakle, od domaćega slavenskog pisca. Tim imenom romansko stanovništvo primorskih gradova nazivalo je stanovnike unutrašnjosti. Dubrovačke gospođe još u XV st. pogrdno su nazivale "goticama" svoje sluškinje iz unutrašnjosti, kako je to zabilježio Tubero.[82]

Ne treba zaboraviti da je na prostoru srednje Bosne u razdoblju od 490. do 535. postojala Teodorikova istočnogotska država, a poznat je običaj srednjovjekovnih pisaca da pojedine zemlje nazivaju njihovim starim imenima. Na području Bosne nisu izostali ni kulturni tragovi Gota. Pronađeni su komadi ostrogotskog nakita i novca te tzv. *hambarine*, urne uklesane u kamen.[83]

82 L. Cerva, *Commentaria*, 22.

83 F. Šišić, *Priručnik*, 741. Usp. K. Hörmann, *Hamburine*, 243. D. Mandić, *Starine*, 62-63. D. Sergejevski, *Kasnoantički spomenici*, 59. P. Anđelić smatra da hamburine spadaju u slavensku kulturnu baštinu (*Studije*, 52). Đ. Basler, *Arhitektura*, 65, 135-6, 157-60.

V. TERITORIJALNA HOMOGENIZACIJA

1. "ZAGORSKA SKLAVINIJA"

a) *Začeci "zagorske sklavinije" i Bosne*

U pomanjkanju pisanih dokumenata ne mogu se sa sigurnošću pratiti faze plemenske i teritorijalne integracije prije uspostavljanja države Bosne pa je potrebno služiti se metodom analogije. Nasuprot uobičajenom mišljenju da je Bosna nastala teritorijalnim izdvajanjem iz već uobličenih cjelina susjednih država, podržavam stanovište da je državnom razvitku Bosne prethodila politička organizacija samostalnih župa, odnosno prije toga plemena.[1] Tek kasnije, osobito u doba bana Stjepana II Kotromanića (1314-1353), došlo je do teritorijalnog širenja Bosne na račun susjednih država. Sve iznesene napomene bile bi možda suvišne da se nije uvriježilo mišljenje prema kojem je teritorij Bosne u predfeudalnom razvoju bio sastavni dio navodno već razvijenih susjednih državnih cjelina. Uostalom, teritoriji koje povijesni izvori spominju u okviru Bosne (ili bilo koje druge zemlje) vjerovatno su bili njezin sastavni dio i u prethodnim razdobljima, ukoliko ne postoje dokumenti, ili barem naznake da su ranije pripadale nekoj drugoj političkoj cjelini. Mišljenja sam da u predfeudalnom razdoblju teritorijalnog razvoja područja današnje Bosne valja razlikovati dvije etape. Na starom temelju plemenskog i župskog poretka protodržavna organizacija na području kasnije Bosne javlja se u obliku više sklavinija (Porfirogenetove "ostale sklavinije"). Tim sklavinijama upravljali su "stari župani". U toj etapi ne pojavljuje se još ime Bosna ni kao ime zemlje ili župe. Nije poznato kako se je nazivalo to područje. U 2. pogl. djela *Libellus Gothorum* Bosna se naziva "zagorskom zemljom". U opisu pohoda Stroila u Bosnu i Dalmaciju kaže se da je "Stroil poslal sina s mnoštvom vojske u donju i u zagorsku zemlju, a on da je ostao u Prilivitu, a to je u bosanske strane".[2] Iz tako sročenog teksta dobija

1 P. Anđelić, *Studije*.

2 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 383-387.

se dojam kao da je u predlošku Bosna bila označena sintagmom "zagorske strane", a da bi to onima kojima je namijenjen kasniji tekst bilo jasnije, pisac je upotrijebio poznatiji pojam "bosanske strane". Drugo je pitanje, ukoliko ta pretpostavka stoji, da li se odrednica "zagorske strane" odnosila samo na područje buduće Bosne ili na sve Porfirogenetove sklavinije.

Začeci bosanske države javljaju se u istočnoj Bosni, gdje je prema F. Barišću nastala najstarija sklavinija na Balkanu. Barišić ne isključuje mogućnost da je avarsko-slavenska provala prema Jadranskom moru 597. imala za posljedicu "neka naseljavanja". Ipak smatra da su najmasovniji slavenski i avarsko-slavenski emigracijski valovi uslijedili za prvih godina vlade cara Heraklija (610-641), tj. u rasponu između 614. i 618. godine.[3] U tom razdoblju pojavljuju se u slavenskoj masi po prvi put na Balkanu Hrvati i Srbi. Uporedo sa spomenutim naseljavanjima, oblikuju se i druge sklavinije na području buduće Bosne. Sklavinija na Drini kod Višegrada vremenom prenosi svoje središte na porječje gornjeg toka rijeke Bosne.

U to vrijeme postojala je župska organizacija sa "starcima--županima" na čelu. Još prije Sabora na Duvanjskom polju postojala je određena povezanost među župama i zemljama (sklavinijama). Na Duvanjskom saboru, koji datiram u 885/886, ponovno je uspostavljena politička i crkvena organizacija, na temelju još starije organizacije. Da bi se obnovila ta starija organizacija, poslužili su "brveleži" ("privelezi") pribavljeni iz Rima i Carigrada. U *Ljetopisu zagorske sklavinije* pripovijeda se o nastojanjima kralja Budimira da učvrsti svoje kraljevstvo nakon što su se oni "koji latinski govorahu" vratili u "mista svoja". Kralj je sazvao i starce i mudrace gospodstva svoga i savjetovao se s njima. Onda je došao na misao da "pošlje ka svetom ocu papi Stjepanu i ka cesaru Konstantinu, oni k misli njegovoj da bi dali pomoć i da bi mu poslali brveleže stare u kih su pisane sve zemlje i kraljevstva". Na saboru su čitani privilegiji "tako grčkih kako svih kraljevstvi i gospodstva jazika hrvackoga, tako primorsko, kako zagorsko. I toj slišeći vas puk, kako spovidahu privelezi stari, po papi i cesaru poslani od svih zemalja i kako diljahu zemlju od zemlje i kako biše zemlja jod zemlje počtovana, i puk od puka i kraljevstvo od kraljevstva..."[4] O kakvim je starim "brveležima", odnosno "privelezima" donesenim iz Rima i Bizanta riječ? Na to pitanje lahko je odgovoriti. Na saboru se raspravljalo o

3 F. Barišić, *Proces slovenske kolonizacije*, 15, 26.

4 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 394-397.

crkveno-teritorijalnoj podjeli "kako i prvo raspa biše bilo". Nema sumnje da su iz Rima bile donesene crkvene isprave koje su bile od značaja za obnovu crkvene organizacije na zapadnom Balkanu. Što se tiče "brveleža" iz Bizanta, V. Mošin dopušta mogućnost da se mislilo "možda i na neke mirovne ugovore između Bizanta i slavenskih knezova iz starog doba, koji su se mogli čuvati u Bizantu".[5] Ne odbacujući tu mogućnost, smatram da je osnovano pretpostaviti da se "brveležima" mogu smatrati i spisi koji su nastali tokom bizantsko-franačkih pregovora o utvrđivanju granica, započeti u Aachenu 812. godine. Vjerovatno je da su se u pregovorima između poslanika bizantskog cara Lava V kod franačkog cara Ludovika 817. pod "fines sclavorum" podrazumijevali krajevi u bizantskoj sferi koji su graničili sa Hrvatskom. Pregovori su, naime, vođeni o "granicama Dalmatinaca, Romana i Slavena.[6] Pod Romanima se podrazumijevaju stanovnici gradova: "Liburnija i Dalmacija, osim primorskih gradova, pripale su Karlu Velikom, kao što stoji u jednom spisu iz 813, pa bi se dakle izvan franačke sfere, s granicom na Cetini nalazile 'fines Sclavorum'!"[7] Godine 803. provedeno je – barem u glavnim crtama – razgraničenje između bizantske i franačke države, ali je bilo i nekih neriješenih pitanja koja su ostala otvorena i nakon što je 878. nestalo franačke vlasti u Hrvatskoj. Neriješena razgraničenja postojala su i u unutrašnjosti, još i uoči održavanja sabora na Duvanjskom polju, kako se to razabire iz *Ljetopisa zagorske sklavinije*. Iako se nisu sačuvali podrobni podaci o razgraničenju, poznato je da su pod franačku vlast potpale obje Panonije, Istra, Liburnija i Dalmacija, osim primorskih gradova. O tome postoje neke vijesti u Einhardovu životopisu Karla Velikog, u pjesnika Saxa te u Dandolovoj hronici.[8] Te vijesti vrlo su neodređene, pogotovo kad se radi o područjima u sferi bizantskog utjecaja. Iz podatka o pregovorima 817. saznajemo da je u raspravama s bizantskim delegatom "de finibus Dalmatorum, Romanorum et Sclavorum" sudjelovao furlanski markgrof Kadaloh, za kojeg se kaže da mu je bila povjerena briga o granici prema bizantskom području.[9] Kadalohovo područje prostiralo se ne samo po slovenskim krajevima, već je obuhvaćalo i područje dalmatinske i panonske Hrvatske. Sav prostor dalje u unutrašnjost pripadao je bizantskom utjecajnom području. Moguće je da se u tim pregovorima razgovaralo i o razgraničenju u unutrašnjosti bizantske Dalmacije.

5 V. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, 51.

6 F. Rački, *Documenta*, 317.

7 Isto, 315.

8 Prema: F. Kos, *Gradivo*. Einhard, *Život Karla Velikog*, 75.

9 M. Kos, *Gradivo*, 46-47.

Imena Bosna i Morava, kako je obrazloženo, velikomoravskog su porijekla. Prvi naziv nastao je po naselju Bosna u današnjem visočkom kraju, a drugi po moravskoj nadbiskupiji, koja se prostirala na jug sve do Zahumlja. Ime Morava za Bosnu, koje se spominje u više historijskih izvora, ubrzo je napušteno. Ni nadbiskupija se nije dugo održala. O naselju Bosna često se raspravljalo u povijesnoj literaturi. Ne može se sa sigurnošću tvrditi da je postojala župa pod imenom Bosna, ali postojala je zasigurno župa Vrhbosna, koja je, čini se, bila u sastavu Gornje Bosne. Gornja Bosna spominje se u 15. pogl. *Hrvatske kronike*. Zapis se vjerovatno može datirati u sedamdesete godine X stoljeća.[10] Smatram da se ime Bosna od mjesta u gornjem porječju Bosne niz rijeku Bosnu i drugim putevima srazmjerno brzo proširilo u unutrašnjost, pri čemu nisu nestala starija župska i pokrajinska imena. Razlog brzog širenja leži u činjenici da je integracija tog prostora već bila odmakla. Osim toga, bosansko ime proširilo se na sav prostor koji je obuhvatila Crkva bosanska i crkvena pokrajina zvana "civitas Bosna".[11] Teritorijalna homogenizacija završena je u doba bana Kulina (1180-1204). Još početkom XV st. smatrale su se granice Bosne iz vremena bana Kulina, posebno one prema Ugarskoj, pravom bosanske države. Kada je kralj Sigismund pokušao ratom promijeniti granice, vijeće bosanskih velikaša, koje je sazvano u kasno proljeće 1406, uz sudjelovanje hercega Hrvoja i vojvode Sandalja, zaključilo je da se uputi posebno izaslanstvo – sa humskim vojvodom Jurjem, knezovima Vukom i Tomom – zakonitom ugarsko-hrvatskom vladaru Ladislavu, s ciljem da zatraži potvrdu starih i pravih bosanskih granica. Tim povodom Ladislav je izdao povelju kojom je potvrdio i zajamčio Bosanskom kraljevstvu stara prava i granice "kakve su bile za bana Kulina".[12] Bosna se u Kulinovo doba prostirala najmanje "deset dana hoda i više", kako svjedoči papinski poslanik Ivan.[13] Teritorijalno širenje Bosne na susjedna područja može se odnositi samo na područja izvan Kulinove banovine.

b) *Granice "zagorske sklavinije"*

Prema Konstantinu Porfirogenetu mogu se razlikovati tri kruga zemalja u Dalmaciji i njezinoj unutrašnjosti. Jedan krug čini

10 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 404.

11 P. Anđelić, *Glavne etape*, 265.

12 V. Klaić, *Poviest Bosne*, 231 (s pozivom na Luciusa, *De regno Dalm.*, 261-262).

13 A. Theiner, *Vetera monumenta*, sv. I, 19.

tema Dalmacija, a preostala dva kruga čine sklavinije. One koje su od neposrednog interesa za politiku Bizanta car posebno obrađuje, dok sklavinije u dubljoj unutrašnjosti ("ostale sklavinije") samo spominje da su bile nezavisne od Bizanta. Pojam Dalmacije u doba Porfirogeneta ograničen je na nekoliko primorskih gradova sa otocima. Još je, naime, početkom VII st. avarsko-slavenskim uništenjem prostrane rimske provincije Dalmacije – kako zaključuje M. Barada – ime Dalmacija bilo ograničeno na primorska mjesta: Krk, Cres, Rab, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik, Roze, Kotor i Budvu. Ta naselja sredinom VIII st. sačinjavala su bizantsku temu Dalmaciju.[14] Porfirogenet u poglavljima od 29. do 36. govori o Dalmaciji i "susjednim plemenima" pa je, dakle, u tom spisu riječ o plemenima koja su graničila s temom Dalmacijom, a to su: Hrvati, Srbi, Zahumljani, Travunjani, Konavljani, Dukljani, Pagani. Posebno spominje "ostale sklavinije" u 29. poglavlju. Bizant je polagao suvereno pravo na sve spomenute zemlje u susjedstvu Dalmacije. U Porfirogenetovu *Životu Bazilija I* također je primjetno razlikovanje spomenutih krugova. Govoreći o tome kako su se od Carstva odmetnuli Slaveni (koje ovdje poistovjećuje sa Skitima, poput nekih drugih bizantskih pisaca), Porfirogenet doslovno piše: "Pored toga, od onih Skita koji žive u Panoniji, Dalmaciji i susednim oblastima, mislim Hrvati i Srbi i Zahumljani i Dukljani i Neretljani, zbaciše sa sebe davnašnju vlast Romeja i postadoše samoupravni i samostalni, pokoravajući se isključivo svojim arhontima."[15] Na temelju Porfirogenetovih navoda također se razabiru tri cjeline. Prva je obuhvaćala uski pojas bizantske teme Dalmacije. Područja Srba, Hrvata, Zahumljana, Travunjana, Konavljana, Dukljana i Neretljana jesu po Porfirogenetovoj teminologiji "zemlje oko Dalmacije". Sintagma "susjedne oblasti" pokriva prostor izvan pobrojanih južnoslavenskih zemalja i Panonije, a to su, po mojem mišljenju, "ostale sklavinije".[16] Prvi krug spomenutih zemalja bio je, dok je postojalo tematsko uređenje, pod izravnom bizantskom vlašću. Drugi krug zemalja pripadao je bizantskoj sferi, sa izuzetkom Hrvatske, koja je u razdoblju između 803. i 878. došla pod franački utjecaj. Pretenzije Bizanta proširivale su se i na treći krug ("ostale sklavinije"), ali je tamo bizantska vlast bila najmanje prisutna. Zato i Porfirogenet u istom poglavlju napominje

14 M. Barada, *Dalmatia superior*, 93. J. Ferluga, *Vizantiska uprava*, 68-86. I. Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 169 i dalje.

15 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 68.

16 Prvi je o tome pisao Relja Novaković, koji je ukazao na mogućnost da pod "susjednim oblastima" Porfirogenet ima na umu područje Bosne. *Gde se nalazila Srbija*, 81-83.

da "ostale sklavinije" nemaju arhonte već "starce župane". Iz Porfirogenetovih navoda može se zaključiti da su granične župe Hrvatske prema "ostalim sklavinijama" bile Hlivno, Pliva i Pset, odnosno rijeka Sana.[17] Jesu li župe Zemljanik (Zemlanik u banjalučkoj Vrhovini) i Vrbanja prvobitno politički pripadale "ostalim sklavinijama" ili Slavoniji, ostaje nerazriješeno. Činjenica je da su 1334. te dvije župe bile pod jurisdikcijom Zagrebačke nadbiskupije.[18] Međutim, u povelji od 8. 5. 1287, izdatoj za župu Zemljanik, navodi se da su već preci bana Prijezde držali župu Zemljanik. Prije nego što je nastao popis župa Zagrebačke nadbiskupije, župa Vrbanja bila je u sastavu Bosne, što potvrđuje darovnica iz 1322-1324. knezu Vukoslavu Stipaniću Hrvatiniću za župe Banicu i Vrbanju.[19] Na zapadu je granicu Bosne (zapravo "zagorske sklavinije"), prema raspodjeli na Duvanjskom saboru, činila gora Borova, koja se obično poistovjećuje sa Borovom glavom istočno od Hlivna. Od gornje strane rijeke Drine, pri čemu se ima podrazumijevati Drina od sastava Pive i Tare, južna granica Bosne prema zapadu vodi upravo do Hlivna. Tu se *Ljetopis zagorske sklavinije* slaže sa Porfirogenetom, koji kaže da Hrvatska graniči "prema Cetini i Hlivnu", a Hlivno smatra graničnom hrvatskom župom.[20]

I u *Hrvatskoj kronici* postoji mjesto iz kojeg se posredno zaključuje da je hlivanjski kraj bio granični između Bosne i Hrvatske. To je stavak u 15. pogl. gdje je riječ o pohodu "kralja" Kanimira na Donje Hrvate: "I oni izajdoše i dočekaše ga na polje Hlivanjsko." Budući da su Donji Hrvati dočekali kralja u Hlivanjskom polju, pretpostavka je da je to bilo i granično područje.[21] Iz *Ljetopisa popa Dukljanina*, i to 29. pogl., proizlazi da se i Uskoplje, Luka i Pliva, dakle područje gornje vrbaske doline, nalazilo u sastavu Bosne, sve dok ga nije osvojio Krešimir, koji se poistovjećuje sa Mihajlom Krešimirom II.[22] Međutim, prema spisu *De administrando imperio*, Pliva je hrvatska župa. Taj podatak mogao bi se objasniti i pretpostavkom da župa Pliva sve do sredine X st. nije bila uključena u

17 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 182-183. Župa Pset prostirala se "usque ad confinia provinciae que dicitur Bosna" još i 1292. godine. *Codex diplomaticus*, sv. 7, 104.

18 F. Rački, *Popis župa*, 211-213.

19 *Codex diplomaticus*, sv. 6, 588-589.

20 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 399. Prema R. Novakoviću granica prvobitne Bosne dopirala je još više na zapad, do planinskog vijenca Grmeč – Dinara. *Gde se nalazila Srbija*, 100-102.

21 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 404.

22 Isto, 324.

državnu organizaciju, ili da je prvobitno bila sastavni dio Bosne pa ju je osvojio Krešimir II.[23] Za razgraničenje sjeverno od župe Plive ni Porfirogenetov *De administrando imperio*, ni *Ljetopis popa Dukljanina*, kao ni raniji historijski izvori, ne daju nikakve podatke. Preostaje jedino kasnija crkvena podjela iz koje proizlazi da je krajnji sjeverozapadni predio Pounja i porječja Ukrine pripadao u političkom pogledu Slavoniji, a u crkvenom pogledu Zagrebačkog biskupiji, osnovanoj 1094. godine. Krajnja župa Slavonije prema istoku, prema zemlji Usori na području buduće Bosne, bila bi župa Glaž. Granica "ostalih sklavinija" prema sjeveru možda je bila rijeka Sava, istočno od granica župe Glaž, koja je spadala u Slavoniju te od savske pritoke Ukrine pa do ušća Drine u Savu. Iz Porfirogenetovih podataka proizlazi da je Bosna u njegovo vrijeme mogla dopirati do rijeke Save. Logično je, naime, pretpostaviti da je arhontija, koja se osim u Iliriku protezala i u Panoniji, mogla imati Savu kao granicu. Iz jednog navoda bizantskog pisca Kinama također se može zaključiti da je rijeka Sava bila sjeverna granica Bosne. Opisujući svršetak rata cara Emanuela 1155, Kinam za bosanskog bana Borića kaže: "Kada je bio blizu Save, skrene odatle prema drugoj rijeci imenom Drina, koja izvire negdje odozgo i dijeli Bosnu od jedne druge zemlje zvane Srbija..."[24] Borić je, dakle, skrećući sa rijeke Save, i to s njezina donjeg toka na Drinu, dospio u Bosnu. Drugim riječima, zemlja Bosna tada je dopirala do rijeke Save. Kao sjeverna granica Bosne Sava se spominje i u 27. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina*, koje je, prema Mediniju, dubrovačkog porijekla. Opisuje se kako su se – dok je kralj Bel bio u srijemskom kraju – Srijemci složili s Ugrima i zametnuli s kraljem boj. Kralj ih je pobijedio i uništio. Ljetopisac tvrdi da se polje na kojem se odigrao boj, zbog kraljeve pobjede prozvalo Belina: "Potom se Ugri obrate kralju moleći za mir. I kralj sklopi s njima ugovor, da ubuduće ne prelaze rijeku Savu, i to sve od mjesta gdje ističe i kako teče pa do mjesta gdje utječe u veliku rijeku Dunav, a niti kraljevi ljudi da ne prelaze na onu stranu, niti oni na ovu, i oni to prihvate i sklope mir." Kazivanje o Tihomilu i kralju Seislavu iz 23. pogl. također navodi na zaključak da se rijeka Sava može smatrati sjevernom granicom Bosne. Kada je riječ o pohodu ugarskog hercega, koji je okončan u župi Drina, kaže se: "Ovi herceg skupi vojske na Ugrih i pridje u Bosnu." Dalje se navodi da je Seislav

23 I u navodu se u Bosnu računaju krajevi ključke i mrkonjićgradske općine, odnosno s drugu stranu planinske pregrade. (P. Rađenović, *Bosna i njezine granice*, 43-45.)

24 *Vizantijski izvori*, sv. 4, 27-28.

nakon poraza bačen u rijeku Savu. Latinska verzija ljetopisa spominje da se kralj tom prilikom nalazio u Srijemu.[25] Ako se uzme da je prema Porfirogenetu južna granica Ugarske bila na Savi, znači da je ugarski herceg u Bosnu ušao prešavši Savu. Tek uspostavljanjem Mačvanske banovine na početku druge polovine XIII st., Srijem se proširio i na područje južno od Save, tako da je tada obuhvaćao i desnu obalu Save.

Granica "ostalih sklavinija" prema istoku išla je donjim i srednjim tokom rijeke Drine. Prema *Ljetopisu zagorske sklavinije*, na Duvanjskom saboru o istom pitanju se kaže: "Počamše od gornje strane Drine, ča jest na zahod sunčeni do gore Borave a toj prozva Ras, ča je Raška zemlja."[26] Ovdje se uzima "gornja strana Drine" kao granično područje, a to znači gornje porječje, počevši od sastava Pive i Tare, kao i donji tok Ćehotine i Lima. Neke naznake o tome mogu se naći kod Kinama, koji je bio sudionik rata između bizantskog carstva i Ugarske 1155. godine. Na ugarskoj strani kao saveznik našao se i bosanski ban Borić, za kojeg Kinam kaže da je "prešavši Savu došao do Drine", "koja dijeli Bosnu od jedne druge zemlje (zvane) Srbija". Kinam još tvrdi da Bosna nije podložna velikom županu Srba, nego da u njoj narod živi zasebnim načinom života i sam sa sobom upravlja.[27] Ako je "gornja strana Drine" dijelila Bosnu i Rašku, moguća je identifikacija Porfirogenetove Katere sa Gradcem u općini Pljevlja. Tu bi se protezala granica "pokrštene Srbije" prema Bosni.

Općenito se može primijetiti da su krajevi eponimne Bosne, uključujući župu Drina na istok i jugoistok, uvijek činili historijsku cjelinu. I u zemljopisnoj raspodjeli koja se očuvala u narodu, pod pojmom Bosna podrazumijeva se bosansko Podrinje, kao i područje nekadašnje župe Drina.[28] U kasnom srednjem vijeku, kao zemlje Pavlovića i Kovačevića, ti krajevi nisu imali neki poseban status ni tradiciju posebnog teritorija. Pavle Radenović javlja se u poveljama među svjedocima "od Bosne". Područje na istoku i jugoistoku eponimne Bosne, Podrinje i Drina smatralo se sastavnim dijelom Bosne. Sve do Tvrtka I, tj. do 1366, Podrinje se nije javljalo ni u titulama bosanskih vladara, a naziv "drinski knez" pridodao je svome naslovu istom herceg Stjepan Vukčić. Kao što je pokazao Ilarion Ruvarac, uključivanje Podrinja u vladarsku titulu nema nikakve veze sa na-

25 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 322, 316-317, 406-411.

26 Isto, 399.

27 *Vizantijski izvori*, sv. 4, 27-28.

28 E. Richter, *Prilozi*, 43, 21.

vodnim Tvrtkovim osvajanjem tog područja. Podrinje nije pridodano tituli povodom Tvrtkova zauzimanja raških zemalja, kao što su to tvrdili neki autori. Titulirajući se 1366. kao gospodin Podrinja, Tvrtko "nije mogao ni misliti da zauzima srpske (raške) zemlje i da od njih stvara zasebnu oblast Podrinje zvanu..."[29]

Sa južne strane Bosna je graničila sa Podgorjem, odnosno Zahumljem (Humom). Na jugu "zagorsku sklaviniju" od humske zemlje dijelilo je, po svoj prilici, razvođe crnomorskog i jadranskog sliva.[30]

Na temelju navedenih podataka može se zaključiti da je Hrvatska dopirala do gornjeg Vrbasa i gornje Une pravcem sjeverozapad – jugoistok, uporedo s morskom obalom. Područje koje je iz kasnijih dokumenata poznato kao Donji Kraji nije pripadalo Hrvatskoj. Južno od "ostalih sklavinija", tj. Bosne, nalazilo se Zahumlje, odnosno Podgorje. Porfirogenet spominje dva lokaliteta: na sjevernoj strani Zahumlja gradove Bosnu i Hum te rječicu Bonu (Bunu), što znači da je Neretva u gornjem toku mogla biti prirodna granica između Bosne i Zahumlja. U 30. pogl. spisa *De administrando imperio* izričito stoji da se arhontija Zahumljana pruža do Neretve, pri čemu dolazi u obzir gornji tok te rijeke. Istočno, "ispred svih ostalih zemalja", nalazila se "pokrštena Srbija", u kojoj car poimenično navodi osam "naseljenih gradova" koje je teško prepoznati, ali se uglavnom svi slažu da su se ti gradovi, osim Salinesa, Katere i Desnika, nalazili na području budućeg Novopazarskog sandžaka. Salines se, po mojem mišljenju, ne može poistovjetiti sa Tuzlom, kao što čine mnogi historičari. Taj grad se morao nalaziti negdje u blizini pobrojanih gradova, kao i Katera i Desnik, koji se također mogu ubicirati u Sandžaku, kod

29 *Zbornik Ilariona Ruvarca*, 496. Autori koji zastupaju stanovište da je Podrinje sa gornjom Drinom kasnija tekovina Bosne gube iz vida da se još u povelji bana Stjepana II Kotromanića, koja je izdata poslije 1324, kaže da "držaše teritorij ot S(a)ve do mor', ot Cetine do Drine". (Povelju je prvi objavio L. Thallóczy, *Istraživanja*.) Ban Stjepan II Kotromanić se titulirao kao "milošću Božjom ban Bosne i zemalja Usore, Soli, Donjih Kraja, Rame i čitavog Huma knez i gospodin". U toj tituli ne navodi se Podrinje jer se podrazumijeva da je obuhvaćeno Bosnom.

30 Osvrćući se na pitanje sjevernih granica Zahumlja, M. Vego kaže: "Kad car pisac govori o Humskoj zemlji i njezinim utvrdama, onda preko mostarske kotline ne spominje nijedno utvrđeno mjesto. Nije moguće, da bi tadašnji knez Mihajlo Višević dopustio da njegova sjeverna granica ostane bez obrane, već se mora pretpostaviti da je sjeverna Hercegovina bila u bosanskoj ili raškoj ruci ili možda neka neutralna zona, koju je prekoračila svaka vojska prema potrebi svojih težnji..." (*Povijest Humske zemlje*, 51.)

Pljevalja. Prema tome, prilično su jasne i granice Bosne prema jugoistoku.

c) *Zemlje u sastavu "zagorske sklavinije": eponimna Bosna, Usora i Donji Kraji*

Eponimna Bosna

U raspravama o počecima Bosne obično se polazi od postavke da je prvobitna Bosna obuhvaćala uglavnom područje oko gornjeg toka rijeke Bosne. To bi značilo da je sve okolno područje pripadalo drugim razvijenijim državnim tvorevinama, tj. Hrvatskoj i Srbiji, na čija se područja Bosna kasnije širila. Takva shvaćanja temeljila su se na Porfirogenetovom izrazu *horion* (zemljica) za njegovu Bosonu, te okolnošću da je on spomenuo samo dva grada u Bosni: Kateru i Desnik. Pritom se nije imalo na umu da su u Porfirogeneta izrazi *hora* i *horion* zapravo istovjetni, pa i za Zahumlje, Trebinje i Konavle car-pisac koristi i jedan i drugi izraz, kako je to zapazio Anto Babić.[31] Porfirogenet je, međutim, govoreći o opsegu Hrvatske i Zahumlja, dao i neke elemente koji omogućuju određivanje granice "Bosone", odnosno "ostalih sklavinija". Prema tim odrednicama, Bosna nije bila "zemljica" niti se ograničavala samo na gornji tok rijeke Bosne. O tome još izričitije svjedoči *Ljetopis zagorske sklavinije*, kao i neki drugi izvori. Postavlja se pitanje na koje je područje Porfirogenet mislio govoreći o Bosoni. Smatram da je pred očima imao eponimnu Bosnu. Navodeći dva naseljena grada "pokrštene Srbije", koji su činili granicu prema Bosni, mogao je imati na umu jedan ne previše širok prostor, tj. jugoistočnu stranu Bosne. Osim toga, Porfirogenet Bosnu smatra samo jednom od sklavinija, što znači da ne govori o njezinim kasnijim granicama.

Usora

Usora je bila jedna od "zemalja" koja se rano povezala s eponimnom Bosnom. Pitanje je, međutim, ima li se Usorom smatrati čitav prostor do Save na sjeveru i Drine na istoku, ili su župe Soli i Podrinje činile posebne "zemlje" u sastavu Porfirogenetovih "ostalih sklavinija". Slažem se sa mišljenjem M. Dinića da "nije isključeno da se i drevna Spreča računala u Usoru, a naziv Sol samo se po tradiciji održavao u vladarskoj tituli".[32] Najstariji, a i kasniji historijski izvori nazivaju Usoru banovinom. To je karakterizira kao po-

31 A. Babić, *O pitanju formiranja*, 61-62.

32 M. Dinić, *Za istoriju*, 33.

litički individualitet, ali u bližem odnosu sa "ostalim sklavinijama", što potvrđuju povijesni izvori. Ne zna se kada je došlo do bližega političkog povezivanja eponimne Bosne i Usore u okviru "ostalih sklavinija". Vrlo je vjerovatno da se to dogodilo još prije Duvanjskog sabora. Kinam, naprimjer, pišući kako je ban Borić 1155. prešao Savu i dospio na rijeku Drinu, ne spominje Usoru, već govori samo o Bosni.[33] To davnašnje jedinstvo sa eponimnom Bosnom osjećalo se i u kasnijim razdobljima, neovisno o tome što su je Ugri svojatali i odvajali od zajednice sa Bosnom. Štaviše, u pojedinim prilikama gubi se naziv Usora pa i za to područje prevladava bosansko ime. To je nesumnjivo posljedica dugotrajne bosanske tradicije na tom području. Srpski arhiepiskop i pisac Danilo II (XIV st.) navodi, naprimjer, kako kralj Stefan Dragutin (1284) izričito kaže – povodom proširenja srpskih granica na Beograd, Mačvu i sjeveroistočnu Bosnu, koje je dobio od svoga šurjaka Ladislava Kumanca – da su to dijelovi ugarske i bosanske zemlje.[34]

Prema prevladavajućem shvaćanju, u Usori i Soli trebao bi se nalaziti i Salines, koji Porfirogenet spominje među naseljenim gradovima "pokrštene Srbije". Odgovarajuće slavensko ime za Salines glasilo bi Slatina, izvor slane ili kisele vode. U južnoslavenskim krajevima ima na desetke, pa možda i stotine lokaliteta sa nazivom Slatina, ali su povjesničari ipak bili saglasni da to mora biti baš daleka Tuzla u sjeveroistočnoj Bosni. Nasuprot tome, slažem se sa Reljom Novakovićem da "Salines nema smisla tražiti na području današnje Tuzle" te da "uopće nema smisla pomišljati na sjeveroistočnu Bosnu niti na današnju sjeverozapadnu Srbiju". Činjenica je da u Porfirogenetovo doba područje današnje sjeverozapadne Srbije nije bilo u okviru srpske države, što isključuje mogućnost da su joj pripadale Soli. Relja Novaković na drugom mjestu kaže i ovo: "Ako verujemo Porfirogenetovom opisu Srbije, čini nam se da se po tom njegovom opisu ne može zaključiti, da je njegova – 'sadašnja Srbija' dopirala do Tuzle, ustvari i preko nje čak do Save. Opis takve Srbije morao bi biti sasvim drugačiji, jer bi bila u pitanju veoma velika teritorija.

33 Pitanje početnog uvezivanja Usore sa ostalom Bosnom P. Anđelić je uobličio na sljedeći način: "Vladanje bana Ninoslava, zbog izuzetno nepovoljnih unutrašnjih i vanjskih prilika, ne predstavlja vrijeme širenja bosanske države. Stoga se mora računati na neko starije doba u kojemu je moglo doći do uklapanja Usore u Bosnu. Vrijeme vladanja Kulina-bana bi se, po općim uvjetima, moglo smatrati povoljnim za takve procese. Ipak postoje razlozi zbog kojih treba računati da je do određenog stapanja Usore sa Bosnom došlo i mnogo ranije." P. Anđelić, *Studije*, 154.

34 K. Jireček, *Istorija Srba*, 189.

Ona bi morala zahvatiti slivove Drine i Bosne, barem njene desne pritoke, s obzirom na to da se Tuzla nalazi u izvornom delu reke Spreče. Zar bi, da je tako, Porfirogenet za Srbiju rekao da se sa Hrvatskom graniči samo na Cetini i Livnu, a da se u odnosu na primorske oblasti nalazi samo prema planinskim stranama, kad od tih planinskih strana do Save ima u vazdušnoj liniji preko 200 kilometara dok je stvarno udaljenje mnogo veće..."[35] Prema tome, da se Porfirogenetov Salines nalazio u sastavu Srbije, car-pisac govorio bi o Srbiji kao graničnom području sa tuzlanskim krajem prema donjem toku rijeke Save. Neosnovanost inače općenito prihvaćene postavke o pripadnosti tuzlanskog kraja u doba Porfirogeneta vidi se i po tome što se u predslavensko doba uopće ne javlja lokalitet pod nazivom Salines. Ne postoje ni arheološke naznake koje bi upućivale na zaključak da je ovdje u X st. postojao naseljeni grad.

Donji Kraji

Područje Donjih Kraja mijenjalo je svoj opseg. Ime Donjih Kraja Marko Vego izvodi iz imena rimske Donje Panonije, odnosno kasnije Donje Slavonije.[36] Nasuprot tome, Anđelić zapaža da ime Donji Kraji "u sebi sadrži i određeni odnos prema ostaloj (Gornjoj) Bosni".[37] Izraz *kraj* pokazuje da je riječ o rubnoj oblasti, što Donji Kraji uistinu i jesu u odnosu na Bosnu.

d) *Jesu li župe Drina i Zagorje novije tekovine Bosne?*

Iako se ne može ničim dokumentirati da su župe Drina i Zagorje na jugoistočnoj periferiji Bosne u ranom srednjem vijeku pripadale susjednoj Raškoj, prilično je rasprostranjeno mišljenje da su te dvije župe, osobito Drina, teritorijalne tekovine Bosne. Zato se i na to pitanje valja posebno osvrnuti. Župa Drina obuhvaćala je gornju Drinu, sa današnjim gradovima Foča, Čajniče i Goražde. Kao "županija Drina" spominje se u *Ljetopisu zagorske sklavinije* te u pogl. 23. i 27. *Hrvatske kronike*, odnosno *Ljetopisa popa Dukljanina*. U toj župi *Ljetopis* navodi naselja Cvilin (u vatikanskom rukopisu Civedino, poznato i danas kao selo kod Ustikoline, na desnoj obali Drine),[38] Kiskovo (u vatikanskom rukopisu Ciscoro, koje je prema

35 R. Novaković, *Još o nekim pitanjima*, 274-275.

36 M. Vego, *Postanak*, Isti, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, 38-42.

37 P. Anđelić, Studije, 11.

38 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 316, 343-344, 409-410. U Cvilinu se nalazio na jednoj uzvisini Gradac. R. Novaković, *Još o nekima*, 122, 123.

R. Novakoviću identično s brdom Kisać uz rijeku Kolunu, sjeverozapadno od Foče) te Brusno. Prema navedenim lokalitetima, župa Drina prostirala se s obje strane Drine, računajući od drinskih sastavnica Pive i Tare te porječjem Ćehotine. Raspravljajući o statusu župe Drina, R. Novaković zastupa stajalište da je ona vrlo vjerovatno "bila jedna od brojnih županija koje su bile ili samostalne ili labavim vezama vezane bilo za Bosnu bilo za Srbiju". Ipak se čini da je više bio sklon shvaćanju da se župa Drina nalazila u sastavu Raške.[39] I sam sam zastupao to shvaćanje, ali sam dopustio i mogućnost da ta župa nije uvijek ni morala imati zajedničkog vladara, bilo sa Raškom, bilo sa Bosnom.[40] Sada pak držim da se župa Drina nalazila u sastavu "zagorske sklavinije", odnosno Bosne. U 23. pogl. *Hrvatske kronike*, odnosno *Ljetopisa popa Duljanina* stoji da je ugarski velikaš (herceg), koji se prema latinskoj verziji zvao Kis, došao u Bosnu s vojskom, te je opustošio i opljačkao. Na to mu je kralj s velikom vojskom pošao ususret u Drinskoj župi. Raška se spominje jedino zato što je kralj poslije pobjede u znak priznanja dao Tihomilu, koji se istaknuo u odbrani od Ugra, Drinsku župu i kćer raškog bana za ženu. Rat se, dakle, odvijao u Bosni, u župi Drina. To je stajalište najprihvatljivije, ako se polazi od postavke da je *Ljetopis zagorske sklavinije* pouzdaniji od latinske verzije *Ljetopisa popa Dukljanina*. U latinskoj verziji govori se, naime, kako je na Duvanjskom saboru utvrđeno da je granica oblasti Zagorja išla "a magno flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad montem Pini". Navod "od velike rijeke Drine" izazvao je različita tumačenja u historiografiji. *Ljetopis zagorske sklavinije* ne govori neodređeno o "velikoj rijeci Drini". Prema tome, "gornja strana Drine" počinje od sastava Pive i Tare, tamo gdje se nalazila i župa Drina.[41] Skrenuo bih pažnju na jedan kulturološki dokaz da župa Drina nije dijelila sudbinu Raške. Radi se, naime, o pojavi da se na čitavom području Raške učestalo javljaju crkve i manastiri osobenog stila. Takvih spomenika nema na području Drinske župe. Nasuprot tome, ovdje se zapažaju vidni tragovi Crkve bosanske. Poznato je da se na području Raške bosansko "krivovjerje" nije moglo održati. Međutim, na području župe Drina djelovala su dva važna centra Crkve bosanske, u Humskom i u Kunovu, blizu Foče. U oba mjesta postojale su hiže bosanskih

39 R. Novaković, *Gde se nalazila Srbija*, 108, bilj. 82, 122, 175, 228, 342-3. A. Babić smatra da je župa Drina ušla u sastav Bosne oko sredine X stoljeća. A. Babić, *O pitanju*, 68.

40 M. Hadžijahić, *Tihomir*, 414-415.

41 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 316-317, 307, 399, 408-410.

krstjana.[42] U Kunovu je također bila hiža bosanskih krstjana sa metohom (manastirski posjed). Zna se za gosta Cvjetka iz Kunova. Ovdje je nastao i tzv. *Kunovski zapis*.[43] Osim toga, na području župe Drina nije utvrđeno postojanje posjeda humskog eparhijskog vlastelinstva, što također svjedoči o premoći Crkve bosanske.[44]

Postoji, međutim, jedan dokument koji upućuje na pripadnost župe Drina Raškoj za cara Uroša II Milutina. To je nadgrobni natpis velikog čelnika Dimitrija iz 1359, u kojem stoji da je držao Dabar, Gacko i Rudine.[45] Smatram da je Uroš II zaista držao u oblasti Drinu, ali rašku Drinu. Kao što postoji bosansko i srbijansko Podrinje, tako je postojala bosanska i raška župa Drina. Granica između jedne i druge drinske župe nalazila se otprilike tamo gdje je Porfirogenet označio da je išla granica "pokrštene Srbije" prema Bosni (Katera i Desnik), sjeverozapadno od Pljevalja. Zapadno je bila bosanska župa Drina, sa sjedištem u Foči, a istočno raška župa Drina. U osmanskom razdoblju obje drinske župe su činile cjelinu, poznatu kao Kadiluk Drina. Na bosanskoj strani nalazile su se, prema popisu iz 1469, nahije Sokol, Sanobor i Duboštica, a na raškoj nahije Kuhanj, Mrševo, Bokarić, Poblatje i Kova. Godine 1470. raške nahije ujedinjene su u poseban, Mileševsko-prijepoljski kadiluk. Bosanska Drina sačinjavala je poseban kadiluk, sa sjedištem u Foči.[46]

e) *Zagorje*

Prema Marku Vegi, oblast Zagorja oko Kalinovika i gornje Neretve pripala je bosanskoj državi nešto prije 1193. godine. To zaključuje temeljem natpisa na poznatoj ploči bana Kulina, pronađenoj 1898. ispod sela Muhašinovića kod Visokog. Iz ploče se saznaje kako je ban Kulin "zauzeo Kučevsko Zagorje, to jest današnje Zagorje i u čast toga sagradio crkvu". Vego se poziva na podatak da je u Zagorju postojalo naselje Kučevo, sa trgom roblja. On smatra da se ne može raditi o Kučevu u Srbiji, gdje je ban Kulin ratovao protiv Bizanta na strani Ugara.[47] Pavao Anđelić iznosi mišljenje da Kučevsko Zagorje treba tražiti u bližoj okolini Visokog, gdje nalazi dva oronima sa osnovom Kuč (Kučaj i Kučin). Neko

42 V. Skarić, *Grob i grobni spomenik*, 79-82. M. Miletić, *I krstjani*, 127-178. M. Vego, *Zbornik*, 52-53.

43 Usp. M. Hadžijahić, *O jednom*, 55-109.

44 R. Ivanović, *Srednjovjekovni baštinski*, 79-95.

45 M. Vego, *Postanak*, 28, 31.

46 Usp. H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 137-139, 157.

47 M. Vego, *Postanak*, 29.

područje u njihovoj blizini s punim pravom moglo je nositi naziv Kučevsko Zagorje. Nadalje, Anđelić smatra da se u natpisu ne radi o osvajanju Zagorja.[48] Saglasan sam s Anđelićem da je domišljanje o nekom Kulinovu osvajanju kalinovačkog Zagorja neutemeljeno te da Zagorje nije kasnija stečevina Bosne.

Župa Zagorje nalazi se zapadno od župe Drina, koja je već u vrijeme održavanja sabora na Duvanjskom polju bila u zajednici sa "zagorskom sklavinijom", budući da se Bosna protezala "počamše od gornje strane Drine". Moguće je da je Zagorje jedno vrijeme bilo odvojeno od "zagorske sklavinije" i dijelilo sudbinu župa Rame i Neretve. To se moglo odraziti i na ograničeno samostalan položaj Zagorja, kakav ono ima u novijoj povijesti Bosne.

Podgorje

Posebno je teško pitanje ubikacije područja zemlje zvanog Podgorje. Prema 30. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina*, u Podgorje su se ubrajale župe Onogost (Nikšić), Moratia (Morača), Comernica (Komenica), Piva, Gerico (Gacko), Netusini (Nevesinje), Guisemo (Viševo, kraj oko Uloga), Com, Debreca (kraj oko Glavatičeva), Neretva i Rama. U *Ljetopisu zagorske sklavinije* u opisu Duvanjskog sabora navodi se kako je razdioba "zemlje od zemlje" načinjena prema vodama: jednu cjelinu činile su "rike koje ishode iz gor od uzapada sunčenoga i pristaju uz veliku riku Dunaj". "Gornja strana Drine" poslužila je kao granica između Bosne i Raške, dok je drugu cjelinu sačinjavalo područje Primorja sa vodama koje utječu u more. Područje Podgorja, koje je pripadalo jadranskom slivu, činila su dva usporedna planinska lanca oko gornjeg toka rijeke Neretve. Prema *Ljetopisu zagorske sklavinije*, cijelo porječje Neretve i Podgorje spadali bi u Primorje. U 30. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina* govori se o podjeli Predimirova "kraljevstva", zvanog Tetrarhija, koju čine Zeta, Trebinje, Hum i Podgorje. Područje ("regio") Podgorje dato je na upravu Prevladu (Šišić je to ime krivo pročitao kao Svevlad). Poimenično se navode imena župa u Podgorju. Zapis se može približno datirati jer se istovremeno govori o hrvatskom zauzeću Bosne, smrti bugarskog cara Petra (969), bizantskom zauzeću Bugarske i Raške (u proljeće 971.), smrti bizantskog cara Cimiskija (976), a spominju se i dva hrvatska vladara: Krešimir (Mihajlo Krešimir II, 949 – oko 969) i Stjepan (Stjepan Držislav, 969 – oko 997). To znači da bi se Predimirova Tetrarhija, s Podgorjem kao

48 P. Anđelić, *Revizija*, 287-308.

jednom od oblasti, mogla datirati oko sedamdesetih godina X stoljeća. To je ujedno bilo i razdoblje u kojem se, prema dubrovačkim hronikama, raspala "zagorska sklavinija".[49] Prema Anđeliću, Podgorje je najvećim dijelom, osim na krajnjem sjeveroistoku, graničilo s Bosnom. Anđelić smatra da je zemljopisni položaj tog područja neprikladan za uspostavljanje trajnije političke organizacije. To je usko i teško prohodno planinsko područje koje se nalazilo između srazmjerno čvrstih političkih organizama Raške, Duklje, Trebinja, Huma, Hrvatske i Bosne. Po toj postavci treba pomišljati na dugotrajnu autarhiju ovih krajeva, a njihovo povezivanje u posebnu oblast vidjeti kao pokušaj organizacije koja se nije mogla dugo održati.[50] Nasuprot tome, mišljenja sam da je područje Podgorja bilo u određenom vremenskom razdoblju posebna, odvojena zona između Duklje, Bosne i Hrvatske, s jedne, te Trebinja, Raške i Zahumlja, s druge strane. Protezalo se planinskim lancem koji vodi od Vrana i Čvrsnice na jugoistok sve do rijeke Morače u Crnoj Gori. Mislim da je to područje imalo određenu samostalnost od sredine X do sredine XI stoljeća. Podgorje se spominje i kasnije u 45. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina*, u kojem se govori kako je Dragilo provalio iz Zete u podgorsko područje i zadobio Onogost (Nikšić) i velik broj drugih župa, u drugom desetljeću XII stoljeća.[51] Smatram, nadalje, da su sredinom X st. od "zagorske sklavinije" otpale župe Rama, Neretva i Zagorje (vjerovatno sa Viševom i Komom), te da su bile uključene u područje Podgorja, koje je zasnovalo političku cjelinu nazvanu Tetrarhija, sa Zahumljem, Trebinjem i Zetom.

Postojanje Podgorja sredinom X st. može se izvesti i iz podataka spisa *De administrando imperio*, iako se ne spominje izričito. Prema 30. pogl. arhontija Zahumljana pruža se (na sjever) do rijeke Neretve, a planinskom stranom prema sjeveru graniči sa Hrvatima. Taj podatak u punom je saglasju s podatkom iz 33. pogl., iz kojeg proizlazi da sjevernu granicu Zahumlja čine gradovi Buna i Hum te rijeka Buna (Buna, koja se južno od Mostara ulijeva u Neretvu).[52] Vidi se, dakle, da je sredinom X st. u planinskim predjelima sjeverno od Neretve postojao međuprostor koji nije spadao u Zahumlje, a nema elemenata da se pribroji Bosni. To je upravo Podgorje, o kojem

49 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 326-328. P. Anđelić, *Studije*, 108-112.

50 P. Anđelić, *Studije*, 109.

51 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 370-371. M. Hadžijahić, *Regnum Sclavorum*, 40-42, 58.

52 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 83, 93. F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 370-371.

se sačuvao spomen u *Trebinjskoj hronici*. Postojanjem Podgorja u određenom razdoblju može se objasniti pomicanje granica koje se očituje usporedbom podataka o razgraničenjima u drugoj polovini IX st. te jedno stoljeće kasnije. Naime, iz podataka o razgraničenju na Duvanjskom saboru proizlazi da su Rama i Neretva bile u sastavu "zagorske sklavinije", dok to nije bio slučaj u vrijeme tzv. Tetrarhije, koja je postojala nekad od sredine X do sredine XI st. kao najkasnijeg datuma. Postojanje Podgorja objašnjava i činjenicu da su nekadašnje podgorske župe Rama, Neretva i Zagorje prilično samostalno nastupale u bosanskoj srednjovjekovnoj državi. To je uočio Pavao Anđelić, koji kaže: "Sticajem prilika, neke županjske organizacije su povremeno postizale visok stepen političke autonomije. Takav se zaključak nameće kada se posmatra specifičan položaj nekih stranih župa Zagorja, Neretve, Rame i Uskoplja u bosanskom državnom vijeću, koji pokazuje da se još u prvoj polovini 14. stoljeća respektirala pojačana individualnost ovih župa. Opreznim zaključivanjem može se dokučiti da su sve ove župe, prije stupanja u državnu zajednicu sa Bosnom, bile politički samostalne, pa da je i sam čin ujedinjenja izvršen na temelju dobrovoljne i samostalno donešene političke odluke. Kada se ima u vidu fluidna politička situacija 11, 12. i 13. vijeka i geografski položaj ovih župa – na rubu interesnih sfera čvrstih državnih zajednica Bosne i Hrvatske, Huma, Raške i Ugarske, takva konstatacija postaje lakše shvatljivom. Primjer Poljica u susjedstvu Bosne pokazuje da su takvi slučajevi sasvim mogući."[53] Time Anđelić objašnjava i pitanje "kako se mala bosanska župa Rama našla u titulaturi ugarsko-hrvatskih kraljeva. Očito je naime, da je u određenoj političkoj konstilaciji mala Rama bila dosegla široku političku samostalnost tako da je kralj jedne velike državne zajednice sticanje ove političke jedinice smatrao velikim političkim uspjehom."[54]

Ako se analizira slijed događaja ispričan u pogl. 28-39. *Ljetopisa popa Dukljanina* dolazi se do zaključka da je tzv. Tetrarhija, a time i Podgorje, kratkotrajna i beznačajna tvorevina. Možda je glavni udarac Tetrarhiji zadao već Samuilo, koji je pustošio po jadranskom primorju sve do Zadra, krajem desetog desetljeća X stoljeća. "Zemlja otaca" kneza Vladimira oko 999. sastojala se samo od Dukljie i sjevernog dijela dračke oblasti. Istovremeno je Trebinje vraćeno Vladimirovu stricu Dragomiru, ali bez Humske zemlje. Kasnije je Humskom zemljom upravljao knez Ljutovid, koji je čak

53 P. Anđelić, *Studije*, 12-13.

54 Isto, 13.

predvodio rašku, zahumsku i bosansku vojsku kao saveznik Bizanta protiv Vojislava (Dobroslava), negdje ujesen 1043. godine. "Zemlja i oblasti otaca" obuhvaćala je poslije smrti Vojislava samo krajeve Trebinja i Zete. Očito je da se još odranije izgubio trag Tetrarhiji.[55] Prema Anđeliću, Podgorje je nastalo i nestalo krajem X ili prvom polovinom XI st., ako je uopće ikada bilo uspostavljeno kao teritorijalno-politička formacija.[56] U ovoj prilici je od posebnog značaja dio Podgorja koji obuhvaća gornje porječje Neretve do utoka Rame, dakle župe Viševo, Kom, Neretva i Rama, koje i u okviru Podgorja čine posebnu geografsku cjelinu. Za sve spomenute župe može se utvrditi da sredinom X st., u vrijeme pisanja *De administrando imperio*, nisu pripadale Zahumlju, jer Porfirogenet izričito kaže da se Zahumlje prostiralo do rijeke Neretve, a sve pobrojane župe nalaze se sjeverno od te rijeke. Nije isključeno da se u Porfirogenetovo vrijeme sjeverno od Neretve prostirala i Bosna. Ali, Bosna se svakako prije druge polovine XI st. proširila u područje srednje Neretve, kao što je pokazao Pavao Anđelić.[57] Ostaje nepoznato, međutim, da li je taj prodor obuhvatio podgorske župe Kom i Viševo. Tragom podatka iz 30. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina*, koji kaže da se Bosna protezala "do gore Borave", može se zaključiti da je obuhvaćala i Ramu.[58] U svakom slučaju, župe Rama i Neretva zadržale su poseban položaj i kad su ušle u sastav Bosne.

Župa Rama

Župa Rama na krajnjem zapadu Bosne prostirala se do hlivanjskog kraja – prema odlukama Duvanjskog sabora, gdje se kaže: "na zahod sunčani do gore Borave". Prema tome, može se zaključiti da je već u drugoj polovini IX st. ta župa stajala u nekoj vezi sa "zagorskom sklavinijom". Negdje između 1166. i 1172. Rama se počinje javljati u naslovima ugarsko-hrvatskih vladara, da bi se nakon toga izjednačavala s Bosnom ("Rama seu Bosna"), a zatim se posve izostavlja ime Rama i koristi isključivo ime Bosna.[59] Analizirajući svih 13 isprava do godine 1172. u kojima se Arpadovići

55 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 323-324.

56 P. Anđelić, *Studije*, 113. Nastanak i nestanak Podgorja pokušao sam datirati oko sedamdesete godine X stoljeća.

57 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 83, 93. P. Anđelić, *Studije*, 109-110.

58 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 324.

59 Obično se uzima da se od 1138. Rama javlja u naslovima ugarsko-hrvatskih vladara. O tome vidi: N. Klaić, *Iz problematike srednjovjekovne povijesti*, 31 i dalje.

označuju kao "reges Rame", N. Klaić kaže da se radi pretežno o krivotvorinama splitske crkve i zaključuje da Arpadovići sve do smrti Manojla Komnena ne nose taj naslov. Dalje obrazlaže da ni Bosna, ni Rama nisu stajale u vazalnom odnosu prema Ugarskoj: "Neki čvršći odnos između bosanskog i ugarskog vladara, odnos u kojem bi prvi služio drugome, bilo je nemoguće ostvariti i zato što je Bosna stoljećima bila i ostala ugarskom vladaru nedostižna zemlja." Navođenje Rame (odnosno Bosne) u titulama ugarskih vladara bio je samo izraz njihovih presezanja.[60]

Naslov "rex Rame" prvi put pridaje se Beli III, štićeniku bizantskog cara Manojla, koji je u bizantsko-ugarskim ratovima osvojio – osim Srijema, Hrvatske i Damacije – još i Bosnu. Nakon toga, u Manojlovoj intitulaciji redovno je stajalo da je dalmatinski, ugarski, bosanski i hrvatski vladar. A i prije toga, godine 1155, Manojlo je izražavajući svoja presezanja, uvrstio u titular i Bosnu.[61]

Pojava titule "rex Ramae" u naslovu Bele III može se shvatiti i tako da je Manojlo Beli uistinu prepustio župu Ramu, a poistovjećivanje Rame i Bosne u budućim vladarskim titulama samo je izraz povećanih pretenzija. Ako bi bilo tačno da je Bela III držao samo župu Ramu, to bi se nakon Predimirove Tetrarhije dogodilo u slučaju da se župa Rama izdvojila iz zajednice sa Bosnom.

Župa Neretva

Župa Neretva rasprostirala se porječjem donjeg toka Rame i Neretvice, a od utoka Rame u Neretvu rijekom Neretvom do Konjica. Ušla je u okvir Bosne najkasnije sredinom XI stoljeća. Prevlašću Kosača, a možda i ranije za Sankovića, na samom početku XV st., iz župe Neretva izdvojen je hercegovački dio. Anđelić smatra da je župa Neretva pripojena Bosni svakako prije uspostavljanja Bosanske biskupije: "Jedna povelja ugarsko-hrvatskog kralja Bele IV. iz 1244. donosi popis bosanskih župa u kojima se nalaze posjedi bosanske biskupije, među njima i župa Neretva sa posjedom Bolina koji se lako može identifikovati sa današnjom Buljinom. Za imanja u Neretvi, kao i za sva ostala imanja uže Bosne, u povelji se kaže da ih je još ban Ninoslav priznao kao posjede bosanske biskupije. Ako ih je ban Ninoslav samo priznao, onda se mora računati da su oni biskupiji dodijeljeni još ranije. Normalan je postupak da se jednoj instituciji kao što je biskupija osiguravaju izvori prihoda već pri samom osnutku, a činjenica da su takvi posjedi raspoređeni po svim župama tadašnje bosanske države ukazuje da je tako učinjeno i u Bosni. Kako se iz drugih izvora zna da je bosanska biskupija osnovana najkasnije u drugoj polovici 11. stoljeća, to se mora zaključiti da je svakako prije toga vremena, dakle najkasnije polovinom 11. stoljeća, došlo do priključenja Neretve državi bosanskoj. Indirektno saznajemo da se oblast Podgorja raspala, ili bar izgubila Neretvu (i Ramu) najkasnije do polovine 11. stoljeća. Župa Neretva kao politički individualitet bila je u državnom vijeću Bosne. Karakteristično je da se u kasnije vrijeme – a kao izraz pune integracije – za neretvanske velikaše Obrinoviće ne navodi da su 'od Neretve', već se ubrajaju u vlastelu od Bosne ili Bošnjane."[62]

2.
ZAHUMLJE

Od godine 1322. bosanski banovi i kraljevi nosili su naslov "gospodari humske zemlje". Otada je Hum (Hercegovina) činio političku cjelinu s Bosnom. Postavlja se, međutim, pitanje kako je to bilo u najstarije slavensko doba. U tom smislu želim posebno raspraviti pitanja početaka Zahumlja, afirmacije tog područja za kneza Mihajla Viševića te političkih i kulturnih odnosa Zahumlja i Bosne.

O povijesti Zahumlja u ranom srednjem vijeku ne zna se gotovo ništa sve do početka X stoljeća. Dragocjene podatke sadrži prije svega spis *De administrando imperio*. Dio tih podataka istovjetan je kao i za Travunjane, Konavljane i Neretljane (prije svega o zajedničkom porijeklu od nekrštenih Srba). Za Zahumljane Porfirogenet izričito navodi da su zbog mlitavosti i nesposobnosti careva iz amorijske dinastije postali samostalni i nezavisni, ne pokoravajući se ni caru Romeja niti ikom drugom. U spisu *Vita Basilii* Porfirogenet također spominje Zahumljane, koji "zbaciše sa sebe davnašnju vlast

60 Isto, 76-77. O tome ima i drugih mišljenja, naime, kad je Bela II. Slijepi proširio naslov ugarskih vladara na područje Bosne, to je bio izraz ugarskih pretenzija na to područje, više nego svjedočanstvo o stvarnoj vlasti. No, slavonski velikaš i bosanski ban Borić bio je ugarski vazal, što je dokazao i boreći se na strani Ugara protiv Bizanta. Smatra se da je nestao i ubijen u dinastičkim borbama u Ugarskoj. Bosanski ban Kulin, isprva štićenik Bizanta, morao je uskoro priznati vrhovništvo ugarskih kraljeva. Svakako, nakon pripajanja Hrvatske Ugarskoj, Bosna je postala dijelom interesnog područja ugarskih kraljeva. V. Klaić, *Poviest Bosne*, 55 -61 i dalje. M. Dinić, *Bosanska feudalna država*, 562-563. Op. redaktora.

61 N. Klaić, *Iz problematike srednjovjekovne povijesti*, 37-40.

62 P. Anđelić, *Studije*, 109-110, 114.

Romeja i postadoše samoupravni i samostalni, pokoravajući se isključivo svojim arhontima". Porfirogenet ne spominje župe u Zahumlju, ali poimenično navodi pet "naseljenih gradova", očito sjedišta župa.[63]

U tom razdoblju teško da je dolazilo do povezivanja župa u političke cjeline šire od teritorijalnog opsega Zahumlja koje se prema Porfirogenetu protezalo od Primorja do (srednjeg toka) Neretve. U *Ljetopisu zagorske sklavinije*, u 5, 6. i 7. pogl. spominju se, kako "zagorske", tako i "primorske" strane,[64] a te bi "primorske strane" mogle označavati upravo Zahumlje. To bi moglo značiti da je Zahumlje već za Bladina, Ratimira i četiri "nepravedna kralja" bilo u nekoj vezi sa "zagorskom sklavinijom". I u dubrovačkim hronikama spominje se granica između Dubrovnika i Bosne još u ranom srednjem vijeku. Međutim, to nije dovoljno za pretpostavku o tako ranoj integraciji zahumskog područja i Bosne. Krajem IX st. uslijedilo je konačno pokrštavanje Zahumljana, pod drugačijim okolnostima nego što je to bilo u "zagorskoj sklaviniji", gdje je pokrštavanje provedeno vjerovatno nakon Budimirova povratka iz Hazarske zemlje, tj. nakon 861. godine. Ondje su djelovali slavenski misionari, dok su u Zahumlju pokrštavanje provodili rimski svećenici, jer se čitav taj prostor i još mnogo dalje na istok nalazio u području rimske crkve. I Stonska biskupija spadala je u sferu latinske crkve.[65] O latinskom kultu u Zahumlju u doba Mihajla Viševića svjedoči i crkvica u Stonu, koja je mogla služiti kao dvorska crkvica humskih knezova.[66] Nije u opreci sa latinskom orijentacijom Zahumlja u prvo doba ni ono što navodi Porfirogenet u spisima *De administrando imperio* i *Vita Basilii*, da je car na molbu upućenu iz južnoslavenskih zemalja poslao svećenike s carskim čovjekom, pa su pokršteni i oni koji to ranije nisu bili. Bizantu je najvažniji cilj bilo priznavanje vrhovne bizantske vlasti, kako to izričito kaže i Porfirogenet.[67] Putem pokrštavanja htjeli su ponovno uspostaviti bizantski suverenitet i nad Zahumljem, ali se zapravo vlast Bizanta slabo osjećala u svim krajevima izvan tematskog uređenja, pa i u Zahumlju. To proizlazi iz Porfirogenetovih riječi da se Zahumljem i drugim

63 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 88, 93-94. *Vizantijski izvori*, sv. 2, 79.

64 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 389-391.

65 V. Foretić, *Povijest Dubrovnika*, 22.

66 M. Vego, *Ranosrednjovjekovni natpis*, 61-77.

67 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 68-69. *Vizantijski izvori*, sv. 2, 16. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 234-235 i dalje.

zemljama vladali arhonti, "iz reda njihovih suplemenika", "koje su oni htjeli i izabrali", "i od roda koga su oni želili i volili".[68] Anonim u 30. pogl. piše da je Dubrovnik plaćao arhontu Zahumlja 36 nomizmi (funti zlata) danka, a arhontu Travunije također 36 nomizmi. Taj danak uveden je s ciljem uspostavljanja mirnih odnosa među stanovnicima Dubrovnika, koji su imali svoje vinograde u jednoj i drugoj zemlji i Zahumljana, odnosno Travunjana. Taj danak, nazvan *mogoriš*, primali su humski knezovi i njihovi nasljednici sve do turskog osvajanja Popova Polja.[69] Pretpostavlja se da je taj danak uveden nakon 867, za vladavine cara Bazilija, koji se živo zauzeo oko učvršćenja bizantske vlasti u Dalmaciji i daljoj unutrašnjosti.

Međutim, čini se da plaćanje danka Zahumlju i Travuniji nije uvedeno u isto vrijeme kada i plaćanje Slavenima na području hrvatske države. Naime, u spisu *De administrando imperio* posebno se tretira obaveza plaćanja danka gradova Splita, Trogira, Zadra, Cresa, Raba i Krka, u ukupnom iznosu 710 nomizmi. Prije Bazilijeva zavođenja danka strategu se plaćalo 720 nomizmi, a poslije toga plaćalo se Slavenima, a strategu tek simbolično, svega 10 nomizmi.[70] Nakon toga, *De administrando imperio* posebno govori o obavezi Dubrovčana prema arhontu Zahumlja i Travunije, ali to ne dovodi u vezu sa ranijim davanjem danka strategu. To posredno dokazuje da Zahumlje nije spadalo pod stratega. Tek se potkraj svoje vlade Mihajlo Višević priklonio Bizantu te je počašćen visokim titulama antipata (prokonzula) i patricija. Prije toga bio je saveznik bugarskog cara Simeona.[71]

Postavlja se pitanje: Kada je uveden danak za područje Zahumlja i Travunije? Možda bi se to moglo povezati sa zapisom u 26. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina* (koji je dubrovačkog postanka). Tu se govori kako je iz Sicilije izišlo mnoštvo saracenskih lađa), pa su tom prilikom svi primorski gradovi bili razrušeni: "Latini pak u bijegu potraže planine, gdje prebivahu Slaveni. Kad su se Saraceni vratili u svoju zemlju, htjeli su i Latini da se vrate u svoje gradove, ali ih Slaveni uhvate i zadrže kao roblje. Potom ipak mnogi puste Latine na slobodu pod uvjetom da im za sva vremena plaćaju danak i služe. I tako su počeli ponovno graditi primorske gradove, što su ih

68 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 68, 93.

69 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 84. M. Vego, *Postanak*, 43.

70 J. Ferluga, *Vizantijska uprava*, 34.

71 Vidi: I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 278.

bili Saraceni porušili."[72] Navedeni zapis se, po mojem mišljenju, odnosi na saracensko pustošenje, koje se vjerovatno ima datirati u 866-867, kada su stradali gradovi Budva, Risan i Donji Kotor, a Dubrovnik je bio pod opsadom.[73] U takvim prilikama mogao je dio Dubrovčana potražiti utočište među Slavenima u planinama dalje od Dubrovnika, a to je onda bio povod za uvođenje danka, kako se opisuje u *Ljetopisu popa Dukljanina*.[74] Povezivanje svih spomenutih podataka dopušta pretpostavku da se radi o uređenju odnosa u dubrovačkom zaleđu koje se može datirati u 866-867. godinu. U 9. pogl. *Ljetopisa zagorske sklavinije* spominje se kako je "blaženi muž Konstanc" na poziv pape pošao u Rim, pa se dodaje da je "u to vrijeme učinjeno veselje" među progonjenim i izbjeglim kršćanima, koji se vratiše u svoja prebivališta. Tada su napokon dokraja uređeni odnosi sa kršćanima, što će reći Romanima.[75] To se dakle zbilo u vrijeme kada je Ćiril krenuo u Rim, a to se datira u 867/868, što znači upravo one godine kada držim da je uveden danak koji su se Dubrovčani obavezali plaćati Zahumljanima.

Zahumlje se kao zasebna cjelina uobličilo već 869. godine. Naime, prema Porfirogenetu, Zahumljani su sudjelovali u pomorskoj opsadi Barija, koja je trajala od 869. do 871. godine. Grad koji su Arapi držali četrdeset godina oslobođen je zajedničkom akcijom Bizanta, Franaka i pape, pa su tom prilikom bili angažirani Hrvati, Srbi, Zahumljani, Travunjani, Konavljani i Dubrovčani, kao i dalmatinski gradovi Hrvatske i ostali slavenski arhonti.[76] To upućuje na zaključak da je pri opsadi Barija, zajedno sa drugim južnoslavenskim arhontima, sudjelovao lično zahumski arhont. Daljnja politička afirmacija Zahumlja obilježena je vladavinom Mihajla Viševića, koji se prvi put javlja 912, a trag mu se gubi 927-928. godine. Mletački ljetopisac Ivan naziva ga 912. "dux Sclavorum". Mihajlo je tada bio opredijeljen za Bugarsku, nasuprot Bizantu, što pokazuje da nije vodio računa o proglašenom bizantskom suverenitetu. Protivbizantsko usmjerenje kneza Mihajla došlo je do izražaja još i 917, kada je

72 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 318-319.

73 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 68.

74 Šišić smatra da taj zapis "jamačno potpuno odgovara istorijskim činjenicama", ali tvrdi da se događaj zbio u proljeće 841. i konstruira neko ranije "lokalno uređenje između Romana i Slavena u Boki kotorskoj i susednom primorju od Budve do Ulcinja, koje je onda prihvatio i car Vasilije I". *Ljetopis popa Dukljanina*, 444. Međutim, u povijesnim vrelima nema spomena o plaćanju nekoga lokalnog danka na području Boke kotorske i susjednog primorja.

75 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 390.

76 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 70-71.

prijavio caru Simeonu srpskog arhonta Petra da se povezuje sa Ugrima i Bizantom, želeći zaratiti na Bugarsku. Ugled koji je Mihajlo uživao vidi se i po tituli koje su mu davali papa, a onda i bizantski car, nakon što se priklonio Bizantu. Papa Ivan X upućuje 925. pismo "Michali exscellentissimo duci Chulmorum", dok ga Bizant počašćuje titulom antipata i patricija. Kako se navodi u južnoitalskim analima (*Annales Barenses*) knez Mihajlo, koji se tu označuje kao "rex Sclavorum", zauzeo je 926. bizantski grad Sipont na zapadnoj obali Jadranskog mora.[77] To je, poslije vijesti o sudjelovanju Zahumljana u pomorskoj opsadi Barija, daljnja potvrda o drevnoj pomorskoj afirmaciji Zahumlja.

Kada je riječ o Mihajlu Viševiću, posebno je pitanje njegovo porijeklo. Pravi odgovor na to pitanje zadire u znatno širu problematiku, povezanu sa slavenskim doseljavanjima na Balkan. O tome je dao podatke Porfirogenet, koji u poglavlju o Zahumlju kaže: "Rod antipata i patricija Mihajla, sina Višetina, arhonta Zahumljana, potječe od nekrštenih stanovnika na rijeci Visli, koji su nazvani i Litciki, te se naselili na rijeci nazvanoj Zahuma."[78] Prilično je rašireno mišljenje prema kojem navedeni podatak valja shvatiti u smislu da su svi Zahumljani, odnosno Srbi, porijeklom sa rijeke Visle. Manji broj istraživača drži – s obzirom na smještaj stare postojbine Hrvata na području iza Karpata, u današnjoj jugozapadnoj Poljskoj i sjeveroistočnoj Češkoj, a to znači i na rijeci Visli – kako se taj podatak može protumačiti u smislu da su Zahumljani Hrvati. Takva tumačenja pobija Relja Novaković, obrazlažući da su Zahumljani prema Porfirogenetu porijeklom Srbi, dok je samo dio Zahumljana zvanih Litciki porijeklom od nekih Slavena na Visli.[79] Čini mi se da Porfirogenetov tekst ne bi trebao izazivati veće nedoumice. On izričito kaže da su savremeni stanovnici Zahumlja Srbi, koji su ovdje još od vremena onog srpskog arhonta koji je prebjegao caru Herakliju. Nakon toga napominje da vladajuća struktura u Zahumlju nije istog porijekla kao ostali Zahumljani, jer rod arhonta Mihajla Viševića potječe od nekrštenih stanovnika na rijeci Visli. Osobenost Zahumljana sadržana je u činjenici da im vladajuća dinastija nije istog porijekla kao i podaničke mase. Sporno je jedino kada su se Litciki naselili, da li zajedno sa ostalim Zahumljanima, tj. u doba tzv.

77 Isto, 90. N. Klaić, *Povijest Hrvata*, I, 41, 32, 282-283, 292-294. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 278, 296-297. R. Novaković, *Da li su svi Zahumljani*, 19-43.

78 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 93.

79 O državi Vislana usp. J. Lesny, *Panstvo Samuela*, 156-170.

Druge velike seobe ili – što mi se čini vjerovatnijim – tek negdje krajem IX stoljeća. Novaković se opredjeljuje za prvu pretpostavku. Smatra da su Litciki porijeklom bliski Bijelim Hrvatima te da su na Balkan došli najvjerovatnije u isto vrijeme.[80] Nasuprot tome, smatram da se seoba sa Visle u Zahumlje može datirati i u osmo desetljeće IX stoljeća. Uporište za to daju *Žitije Metodija* te *Gallova hronika*. Takvo shvaćanje prilično je rasprostranjeno u poljskoj historiografiji, dok je u južnoslavenskoj historiografiji ostalo nezapaženo i nije našlo odjeka.[81] Jan Potocki je još 1793. razlikovao srpsko pleme Zahumljana od slanskog roda arhonta Mihajla Viševića, a Joachim Lelewel iznio je pretpostavku da je otac kneza Mihajla istovjetan sa nepoznatim vladarem u *Žitiju Metoda*, u tzv. *Panonskim legendama*.[82]

U 9. pogl. *Žitija Metoda* pripovjeda se o Metodovim proročanstvima, pa se kaže: "Vrlo moćan poganski knez u Visli rugao se kršćanima i progonio ih. Metod mu je poručio: 'Dobro bi ti bilo, sine, da svojevoljno primiš krštenje, da ne budeš uhvaćen i prisilno kršten u tuđoj zemlji, pa ćeš se mene sjetiti.'"[83] Bez obzira na činjenicu što navedeni odlomak odaje neke hagiografske elemente, mislim da se njegov sadržaj može u cijelosti usvojiti. Valja imati na umu da je *Žitije Metoda* pisano neposredno nakon Metodove smrti 885. pa je ispričani događaj morao biti u svježoj uspomeni. Metod je postigao samo ograničen uspjeh kod stanovnika Visle, što se najbolje vidi po okolnosti da nije uspio pokrstiti kneza, koji je ostao poganin. Poznato je da je područje Visle, gdje je vladao taj knez, pokršteno tek za Mječislava I (962-992), i to iz Češke. Za vislanskog kneza kaže se u *Žitiju* da je bio uhvaćen i nasilu kršten, ali u tuđoj zemlji. Taj podatak morao bi odgovarati stvarnom stanju, budući da je Svetopluk, kako se drži, između 875. i 879. pokorio državu Vislana i doveo u Moravsku kao zarobljenika kneza Višu.[84] Vislanski knez iz *Žitija Metoda*, kako se po svemu čini, istovjetan je s pretkom (ocem ili djedom) Mihajla Viševića. Podatak iz 9. pogl. *Žitija Metoda* i 33. pogl. spisa *De administrando imperio* mogao bi se odnositi na istu ličnost. Oba izvora govore o knezu koji je vladao na rijeci Visli. Oba izvora naglašavaju da narod na Visli nije bio pokršten, a onda je uslijedilo krštenje, ali izvan Visle. Sudeći po imenu, Viša je bio poganin, a njegovo potomstvo (Mihajlo) već je kršćansko. *Žitije Metoda* navodi da krštenje nije obavljeno dobrovoljno i za knezova boravka na Visli, a po spisu *De administrando imperio*, rod Viševića preselio se sa Visle u daleki kraj u Zahumlju. Može se pretpostaviti da je knez bio protjeran sa Visle u doba sastavljanja *Žitija Metoda* (kako se obično uzima u prvoj polovini 885. ili početkom 886.). S druge strane, Višin sin ili unuk Mihajlo prvi put pojavljuje se na povijesnoj pozornici 912. godine. Teško je povjerovati da bi se u zahumskoj dinastiji sačuvala uspomena o porijeklu sa daleke Visle kroz tri stoljeća, što bi proizlazilo iz uobičajene pretpostavke južnoslavenskih povjesničara da se Porfirogenetov podatak odnosi na vrijeme cara Heraklija. Prihvatljivije je stajalište Lelewela i poljskih autora koji ga slijede.

Ostaje teže rješivo pitanje kada je vislanski knez – koji je bio zarobljen oko 875-879. – stvarno doselio na jug te kada je i gdje pokršten. Prema poljskim autorima, vislanski je knez u velikomoravskoj državi zarobljen i pokršten, a tek potom doselio je u Zahumlje. Može se, međutim, pomišljati i na druge mogućnosti, tj. da je, izgubivši vlast na Visli, odmah prebjegao na slavenski jug, gdje se pokrstio. Također je moguće da je rod Viševića dospio u južnoslavenske zemlje u velikom egzodusu Moravljana poslije propasti velikomoravske države 906. godine. Čini mi se najlogičnijim pretpostaviti da je Viša, izgubivši bitku sa Svetoplukom, prebjegao ravno na slavenski jug i nastanio se sa svojim rodom na rijeci "nazvanoj Zahluma".[85] Krštenje je moglo uslijediti i u novoj sredini, koja je upravo bila pokrštena. Ali, neovisno od činjenice da li se krstio u Velikoj Moravskoj ili na slavenskom jugu, Viša je krštenje vjerovatno primio od latinskog svećenstva. Latinsko bogoslužje provodilo se u to vrijeme u Velikoj Moravskoj i u zemlji u koju je Viša doselio.

To je, po mojem mišljenju, Zahumska rijeka, koja je u svom gornjem toku pripadala župi Viševa. Osim rijeke, još i naselje Zalom-palanka podsjeća na Porfirogenetovu rijeku Zahluma. Napominjem da se u srednjem vijeku i gornja Neretva zvala Viševa, možda po Viši, koji je mogao biti župan te župe na gornjoj Neretvi. Župa Viševa na gornjoj Neretvi bila bi, prema tome, začetak iz koga se poslije razvila država Mihajla Viševića. On je nametnuo svoju vlast

80 R. Novaković, *Da li su svi Zahumljani*, 19-43.

81 Potrebne izvore i literaturu o ovom pitanju pribavio mi je gosp. Jan Lesny, saradnik Instituta Slawianoznanstwa PAN, kojem dugujem zahvalnost.

82 J. Lelewel, *Narody*, 1853, LXXI, LXXII, 686, 693, 710; 499, 500, 506, 511. Isti, *Polska wiekow srednich*. T. Wasilewski, *Wislanska dynastia*, 23-61.

83 *Žitija Metoda*, 51.

84 T. Wasilewski, *Wislanska dynastia*, 48-49, 61. Neki autori poistovjećivali su vislanskog kneza s Vislavom Lijepim iz Poljske legende redigirane krajem XIII ili početkom XIV stoljeća. L. Lenard, *Stari Srbi*, 45-46.

85 Lelewel smatra da je Metod pokušao 884. obratiti Višu na kršćanstvo, a 885. Viša se smjestio na rijeku Zahlum. J. Lelewel, *Geographic*, 34-41.

u Zahumlju, koje se do njegova doba već znatno politički afirmiralo. Pretpostavku da je naziv župe Viševa možda izveden od roda Viševića izrazio je, prilično oprezno, već Vladimir Ćorović.[86]

Zahumlje ili Hum imalo je dva politička središta: jedno na sjeveru, u neposrednom susjedstvu župe Viševa, u Bišću i u Blagaju, a drugo na jugu zemlje, u Stonu, na poluotoku Pelješcu.[87] Čini mi se da je njime u jednom razdoblju, nakon Mihajla Viševića, vladao "kralj Predimir". "Slavni kralj Predimir" spominje se u 28, 30, 31. i 32. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina*, ali mu u drugim izvorima nema traga. Šišić i drugi povjesničari ipak su ga smatrali historijskom ličnošću. Njegovu vladavinu Šišić je datirao u razdoblje od prije 969. do otprilike 980. godine. Medini je, mislim manje uvjerljivo, pretpostavio da je Predimir "narodno ime Mihajlovo"[88]. U *Ljetopisu popa Dukljanina* prilično je zbrkano prikazano njegovo porijeklo. Vjerovatno je bio Trebinjac, koji je jedno vrijeme poslije Mihajla Viševića nametnuo svoju vlast na teritoriju Zete, Trebinja, Huma i Podgorja. Niz podataka koje *Trebinjska hronika* iznosi u vezi s Predimirom moguće je provjeriti pomoću poznatih povijesnih činjenica. *Ljetopis* dovodi Predimira u najbližu vezu sa hrvatskim kraljem Krešimirom, po svoj prilici Mihajlom Krešimirom II (949 – oko 969). Spominje se da je u to vrijeme umro bugarski car imenom Petar. To je bilo 969. godine. Također se navodi kako je grčki car (Ivan Cimiskije) osvojio Bugarsku, a to se dogodilo u proljeće 971. godine. Hronika je zabilježila i bizantsko zauzimanje Raške, što se smješta u 937. godinu. Raški župan, prema navodima hronike, pobjegao je ka Predimiru. Dalje hronika bilježi smrt "grčkog cara" (10. 1. 976.), što je dalo povoda pretpostavci da se Raška posredstvom Predimira oslobodila bizantske vlasti. Donose se podaci o prilikama u kojima je Predimir razdijelio kraljevstvo četvorici svojih sinova, davši Hratimiru Zetu, Boreslavu Trebinje, Dragoslavu Hum i Prevladu (u Šišića pogrešno: Svevladu) Podgorje. Ta četiri okruga nazvao je Tetrarhijom. P. Anđelić ukazuje na mogućnost da je tekst koji govori o podjeli Tetrarhije uzet iz neke povelje, ugovora ili sl.[89] Ako se pažljivo prati hronologija događaja, posebno u dubrovačkim vrelima, dolazi se do zaključka da je neposredno nakon Mihajla Viševića, kojem se gubi trag 928, Zahumlje zauzeo Svetolik-Stjepan, vladar "zagorske sklavinije". To proizlazi osobito iz pisanja Luccarija. On izričito napominje da je Svetolik-Stjepan prvi pripojio Hum Bosni, koja je na taj način izbila na dubrovačke granice. U to se uklapaju i izvještaji dubrovačkih hroničara o svečanom dočeku kralja Stjepana-Svetolika u Dubrovniku i o dobročinstvima koja je tom prilikom učinio Dubrovčanima. Dubrovački izvori izvještavaju da je Stjepan-Svetolik umro bez potomstva.[90] Poslije Svetolika u Bosni je zavladala višegodišnja anarhija, što je iskoristio hrvatski kralj Krešimir. Tadašnji slabi bosanski ban, videći da se ne može u borbi mjeriti s Krešimirom, pobjegne k ugarskom kralju (39. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina*).[91]

Neka imena humskih vladara XI i XII st. do prije 1168, otkada je u Humu vladala nemanjićka dinastija, spominju se u tzv. "lokrumskim krivotvorinama", darovnicama samostanu na Lokrumu. Jednu od tih povelja – kojom je zapravo riješen spor između benediktinaca iz Pulsana u Apuliji u korist lokrumskih benediktinaca, o posjedovanju crkve Sv. Pankracija na Babinu polju – navodno je izdao bosanski ban Borić. To podrazumijeva da bi za Borića Zahumlje (prije 1154-1163) bilo sjedinjeno s Bosnom. Dubrovačke hronike (Resti, Luccari, Orbini) također su saglasne da se u Borićevoj vlasti nalazio i Hum sa Trebinjem. Ti dubrovački izvori govore i o ratu Borića sa Dubrovnikom, Borićevu porazu, a zatim o uspostavljanju uzajamnog prijateljstva.[92] Nedeljković tvrdi da je Borić zaista vladao Humom, ali mislim da su mu slabi argumenti kojima dokazuje da je Borić bio iz Huma. To što Borić u povelji spominje Ljutovida i druge "naše prethodnike – vladare zemlje", koji su u svojim spisima potvrdili da su crkvu Sv. Pankracija na Mljetu držali benediktinci, ne upućuje na zaključak da je Borićevo porijeklo u Humu, već samo

86 V. Ćorović, *Historija Bosne*, 124. Ni Relja Novaković ne isključuje mogućnost da bi Porfirogenetova rijeka Zahluma mogla biti rijeka Zaloma u Nevesinjskom kraju, pa pritom dodaje: "U svakom slučaju vredelo bi krajnje pažljivo istražiti nazive iz Nevesinjskog kraja i uporediti ih sa nazivima negde sa područja gornje Visle." R. Novaković, *Odakle su Srbi*, 78.

87 Naziv Hercegovina izveden je prema tituli hercega Stjepana Vukčića Kosače, "hercega od Svetog Save". Naziv Hercegovina za sve zemlje hercega Stjepana javlja se prvi put 1454. godine. M. Vego, *Postanak*, 48.

88 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 448-455. M. Medini, *Starine*, 56-57.

89 P. Anđelić, *Trebinjski ljetopis*, 79.

90 Samo Ragnina izjednačava tog kralja Stjepana sa Svetolikom. *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 5-6, 15-18, 193-195. J. Luccari, *Copioso ristretto*, 5-6. Jedino Resti dopušta mogućnost da se zaključuje o granici između Dubrovnika i Bosne. J. Resti, *Chronica Ragusina*, 21. Op. redaktora.

91 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 324.

92 J. Resti, *Chronica Ragusina*, 53-54. J. Luccari, *Copioso ristretto*, 19-20. M. Orbin, *Kraljevstvo Slavena*. O banu Boriću vidi: N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, 62-86. Op. redaktora.

da su njegovi prethodnici, kao vladari Huma, priznavali benediktincima njihovo pravo. Nedeljković je, međutim, u pravu kada, pobijajući Šišićeve tvrdnje, navodi da krivotvoritelj iz lokrumskog samostana ne bi u ispravu unio ličnost koja je na tom području nepoznata i nema nikakvih prava.[93]

U najstarijoj povijesti Zahumlja svakako nas najviše zanima odnos prema "zagorskoj sklaviniji", odnosno Bosni. O tome nije moguće dati tačnije podatke zbog pomanjkanja izvora, a prema vrelima drugorazredne vrijednosti Zahumlje bi, prije konačnoga sjedinjenja s Bosnom za bana Stjepana Kotromanića godine 1322, činilo s Bosnom političku zajednicu za Svetolika-Stjepana u trećem desetljeću X st. i za vladavine bana Borića, sredinom XI stoljeća.[94] Anđelić piše o kulturnom jedinstvu i srodnosti s užom Bosnom još u ranom srednjem vijeku, prije ujedinjenja nekadašnjih samoupravnih područja, kao što su Trebinje, Hum i Neretva. On smatra da to područje treba promatrati i istraživati kao cjelinu.[95] Jasan primjer te stare kulturne povezanosti jest *Miroslavljevo evanđelje*, nastalo na tlu Huma prije njegova pripajanja Bosni, za potrebe kneza Miroslava, brata ili polubrata srpskog velikog župana Nemanje. Ovo evanđelje se po pravopisu, jeziku i načinu ukrašavanja ničim ne udaljava od kulturnih spomenika nastalih na tlu Bosne.[96] U toj kulturnoj bliskosti Bosne i Zahumlja vjera je bila vrlo važan činilac. Postoje, naime, određene naznake da se već poslije 1044. patarenstvo pojavilo na poluotoku Ratu sa Stonom, jednim od središta Zahumlja. U to vrijeme uslijedilo je po svoj prilici i preustrojstvo ćirilometodskih samostana u Bosni u krstjanske hiže. Nije nevjerovatno da su u toku ovih promjena u tu zajednicu bosanskih krstjana ušli i krstjani iz Zahumske zemlje.[97]

93 B. Nedeljković, *Postojbina*, 55-69.

94 Usporedi: V. Klaić, *Poviest Bosne*, 50-51. F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 248.

95 P. Anđelić, *Periodi*, 199. Isti, *Glavne etape*, 265-290.

96 N. Budak, *Prva stoljeća*, 128 i dalje.

97 Vidi: F. Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, 216-218 i dalje.

VI. OD SLAVENSKOG (ZAGORSKOG) DO MORAVSKOG I BOSANSKOG IMENA

1. IMENA ZA BOSANSKI PROSTOR U RANOM SREDNJEM VIJEKU

Ime Bosna ne javlja se ni za zemlju, ni za rijeku prije X stoljeća. Nije za očekivati da bi se to ime moravskog porijekla moglo sresti na jugu prije 906, tj. prije propasti velikomoravske države. Zato je spomen Bosne u spisu *De administrando imperio*, koji je nastao između 948. i 952, najstarije povijesno svjedočanstvo o imenu Bosna. To ime nije se ustalilo ni u Porfirogenetovo doba, jer on taj prostor naziva još i "ostale sklavinije", Morava, odnosno "nezavisna arhontija". Ali, u drugoj polovini XI st., kada je pisan *Ljetopis zagorske sklavinije*, bosansko ime bilo se dovoljno učvrstilo, pa je prostor od "gornje strane Drine" do "gore Bosare" označen kao Bosna. "Zagorska zemja", "zagorska sklavinija", "zagorsko kraljevstvo", Zagorje, koje se spominje u opisu Duvanjskog sabora označava prostor buduće Bosne.[1] Kada je prevladao naziv Bosna za područje bosanske sklavinije, naziv Zagorje sveden je na jednu pograničnu župu prema Raškoj.

2. SKLAVINIJA NA PROSTORU KASNIJE BOSNE

"Zagorska sklavinija" koja se spominje na Duvanjskom saboru prostirala se od Drine na istoku do "gore Borove" na zapadu, a na jug i sjever vjerovatno do Zahumlja, odnosno Usorom do Save. U tu sklaviniju naselilo se u trećem desetljeću IX st. "veliko mnoštvo", o čemu govori *Ljetopis zagorske sklavinije* u 5. poglavlju.[2] Doseljavanje slavenske mase sa sjevera moglo je samo učvrstiti slavensko ime na tom području. To je možda jedan od osnovnih

1 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 308.

2 Isto, 389.

razloga da je upravo na području Bosne, Usore i Donjih Kraja slavensko ime pustilo duboke korijene i uporno se kroz stoljeća održavalo. Brojni su primjeri iz kojih se vidi da se područje Bosne dugo vremena označavalo nazivom *sklavinija* i drugim sličnim izrazima. Ta slavenska nominacija nije nimalo neobična, jer se koristi za sve slavenske zemlje, osobito one pogranične. Najčešće strani izvori tako nazivaju slavenska plemena, narode i zemlje. U nekim izvorima slavenskim imenom označavaju se čitave regije, pa i u predjelima naseljenim Srbima i Hrvatima, gdje se još nije bilo učvrstilo hrvatsko i srpsko ime. Napokon, slavensko ime služilo je kao "nomen proprium" za pojedina slavenska plemena i krajeve. Među takvima može se spomenuti pleme novgorodskih Slavjana te Slavonija i Slovenija. Pod imenom *sklavinija* i drugim sličnim oblicima javljaju se osim Bosne i druge južnoslavenske zemlje, odnosno sva južnoslavenska plemena od Drave do Drima.[3] Naprimjer, u Hrvatskoj je knez Branimir prvi za kojeg znamo da su ga nazivali ne samo "dux Sclavorum", nego i "dux Croatorum". To je ujedno i najstariji spomen hrvatskog narodnog imena u ovom dijelu Evrope.[4] U Bosni je opće i slavensko ime napušteno nešto kasnije nego što je to bilo u Hrvatskoj i Srbiji. Nerazlikovanje slavenskih plemena i njihovo obuhvaćanje općim slavenskim nazivom karakteristično je za strance, a upravo su oni ostavili najviše povijesnih svjedočanstava o Južnim Slavenima u najstarijem razdoblju njihove povijesti. Bizantski, franački i papinski izvori teško razlikuju južnoslavenska plemena. Naprimjer, u bizantskim se izvorima izraz *sklavinija* koristi i kao oznaka za slavensku unutrašnjost Dalmacije nasuprot romanskim gradovima na obali. Slični se primjeri nalaze i u *Ljetopisu popa Dukljanina*. U pripovijesti o povratku Pavlimira Bela iz Rima spominje se kako mu se narod "slavenske zemlje razveselio".[5] I dubrovački izvori, nasuprot dubrovačkim građanima, spominju "Sclavos de Sclavonia". U dubrovačkom statutu na jednom mjestu navodi se da se pod "dominos Sclavoniae" podrazumijeva raški kralj, bosanski ban, kao i humski te zetski knez. Tako je to protumačio Frano Gundulić.[6]

3 I. Beuc, *Još o problemu*, 162. O nazivanju Hrvata imenom Slaveni: F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, 37-40. Začuđuje da jedan cijenjeni učenjak kao što je Mihajlo Dinić mogao tvrditi da je "za Dubrovčane srednjeg veka Sclavonia bila samo Srbija". M. Dinić, *O nazivima*.

4 I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 262-263.

5 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 318-321.

6 *Liber statutorum civitatis Ragusii*, knjiga 3, glava 56, 79.

U kontekstu problema "sklavinija" mislim da je posebno važno razmotriti šta Porfirogenet podrazumijeva pod "ostalim sklavinijama". Iz njegovih podataka o "ostalim sklavinijama" može se zaključiti sljedeće:

1) Riječ je o više sklavinija, tj. o Bosni, Usori i Donjim Krajima, koje su bile na neki način povezane. U spisu *De administrando imperio* podrobno je opisan položaj Srbije, Hrvatske, Zahumlja, Trebinja-Konavala, Duklje i Neretve. Prema tim podacima, granice Hrvatske, Neretve i Zahumlja određuju područje Bosne, Usore i Donjih Kraja.

2) "Ostale sklavinije" bile su vrlo slabo povezane s Bizantom i nakon Bazilijevih reformi. Zbog toga se makedonsko područje, gdje je uvedeno tematsko uređenje, ne može ubrojiti među te sklavinije.

3) Porfirogenet navodi da u "ostalim sklavinijama" nisu vladali arhonti nego samo "starci župani". Ustrojstvo župa tipično za sklavinije u Bosni se održalo još duboko u srednji vijek, kako je to u više priloga pokazao Pavao Anđelić. "Nezavisni arhont", kojeg spominje Anonim u 30. pogl. spisa *De administrando imperio*, odvojio se od Hrvata iz Dalmacije i zavladao Ilirikom i Panonijom.[7] Polazeći od postavke da se Ilirik i Panonija dodiruju u Bosni, tog "nezavisnog arhonta" smjestio sam u Bosnu. Podatak o nezavisnom arhontu može se povezati sa "kraljevima", o kojima se govori u 10. pogl. *Ljetopisa zagorske sklavinije*. Činjenica da su se "ostale sklavinije", nezavisne od Bizanta, nalazile na prostoru između "Panonije i Dalmacije" učvršćuje uvjerenje da se radi o području današnje Bosne.

Svakako je neobično da se slavensko ime ne pojavljuje u postojećem tekstu *Ljetopisa zagorske sklavinije*. U latinskom (talijanskom) tekstu koji sam naslovio kao *Regnum sclavorum* spominje se slavensko ime na više mjesta. Na svim tim mjestima u hrvatskoj redakciji nalazi se hrvatsko ime. Ali, mislim da je u protografu stajalo slavensko ime te da je vjerovatno i naziv djela glasio *Kraljevstvo Slavena* (*Regnum Sclavorum*). Hrvatski redaktor, namjenjujući spis Neretljanima, zamijenio je slavensko ime hrvatskim. Ta izmjena, potom dio o podjeli Srbije na Duvanjskom saboru i dodatak o tri hrvatska kralja, preinake su koje je redaktor *Hrvatske kronike* učinio u odnosu na izvornik. Mora da je u protografu stajalo slavensko ime, osobito ako se prihvati pretpostavka da Pucićev kodeks – pronađen u Dubrovniku u posljednjem desetljeću XII st. – govori o uspo-

7 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 80-81.

menama i podvizima slavnih slavenskih glavara. Sintagma "regnum Sclavorum" dobro je bila poznata u Dubrovniku, odakle je vjerovatno dospjela i u Bar.

Brojni su primjeri iz kojih se vidi da se pod slavenskom nominacijom često podrazumijevalo upravo današnje područje Bosne. U više dokumenata koji se odnose na Crkvu bosansku ta se crkva naziva "ecclesia Sclavoniae", odnosno "slavenska crkva". To ne znači ništa drugo nego da je za područje na kojem je djelovala bio uvriježen naziv *sklavinija*. Talijanski dominikanac Anselmo iz Aleksandrije u svojoj raspravi *O krivovjercima* oko 1270. izričito izjednačava Slavoniju i Bosnu, navodeći kako su se neki trgovci "iz Slavonije", tj. iz zemlje koja se zove Bosna, putujući u Carigrad, upoznali s krivovjerjem i vrativši se u domovinu propovijedali taj nauk. Prema Šanjeku, to se dogodilo između 1147. i 1167. godine. Kada su brojčano ojačali, osnovali su crkvu, čiji se biskup zove biskup Sklavonije ili Bosne.[8] U dominikanskim dokumentima iz sredine XIII st., koji govore o uspostavljanju Ugarske dominikanske provincije, spominje se da je njihova zadaća bila propovijedati "krivovjercima" u Slavoniji, tj. u zemlji koja se zove Bosna. I tokom XIV st. u dominikanskim dokumentima Crkva bosanska se naziva "ecclesia Sclavoniae", a sama Bosna Slavonijom.[9] Također, u više papinskih isprava Bosna se označava slavenskim nazivom. Postoje papinska pisma iz 1234. o progonu heretika u Sklavoniji. U pismu od 14. 10. 1234. papa Grgur IX potiče hercega Kolomana da hrabro i snažno udari na krivovjerce u krajevima Sklavonije ("versus partes Sclavoniae"), a u pismu datiranom 17. 10. 1234, upućenom latinskom biskupu u Bosni, papa ga naziva "propovjednikom protiv heretika u Sklavoniji" ("contra hereticos Sclavoniae predicanti"). Prema tome, slavensko ime kroz niz stoljeća često je bilo "nomen proprium" za područje Bosne.[10]

8 F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani*, 35-36.

9 *Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum*, 307. F. Šanjek, *Bosansko--humski krstjani*, 35, 36, 41, 52, 55, 108. Šidak je još ranije ustanovio da su heretičku Crkvu bosansku na Zapadu zaista nazivali "ecclesia Sclavoniae". – J. Šidak, *Studije o crkvi bosanskoj*, 179.

10 *Codex diplomaticus*, sv. 3, 415-416. Opće slavensko ime koristilo se za sva područja nastanjena Slavenima na kojima nije bio dovršen proces narodnog određenja. O tome govore i nazivi općeslavenskog karaktera koji su se održali do danas – Slavonija, Slovenija, Slovačka... Prema tome, teško je održiva teza da se naziv Sclavonia odnosio samo na Bosnu, odnosno da se tim imenom može odrediti područje Bosne. Op. redaktora.

3. ZAGORJE – JEDAN OD NAZIVA ZA BOSNU

U *Libellus Gothorum*, gdje se prikazuje predslavensko doba, u 2. i 3. pogl. Bosna se izjednačava sa "zagorskom zemljom", odnosno "zagorskim kraljevstvom". U 2. pogl. "zagorska zemlja" smješta se uporedo s donjom Dalmacijom i objašnjava da je "zagorska zemlja" isto što i "bosanske strane". U 3. pogl. Bosna se poistovjećuje sa "zagorskim kraljevstvom".[11] Navedene identifikacije nisu, dakako, od značaja za moguću političku podjelu, ali možda pokazuju da se naziv Zagorje za Bosnu učvrstio već i prije Duvanjskog sabora. U *Ljetopisu zagorske sklavinije* "zagorske strane" i Zagorje spomenuti su u 7. i 9. pogl., a "primorske strane" i "zagorske strane" uzimaju se kao jedna cjelina. Najjasniji podatak u tom smislu sadržan je u 9. pogl. gdje je riječ o razgraničenju Zagorja i Primorja na Duvanjskom saboru. Bosna se poistovjećuje sa Zagorjem, kao i Raška zemlja, a intervencijom Dubrovčana u tekstu Zagorje postaje isto što i Srbija.[12] U svakom slučaju, Raška je, kao i Bosna, mogla biti označena kao "zagorska zemlja", ali samo u zemljopisnom smislu. U političkom smislu, Raška se nije mogla označavati kao Zagorje. Ako se, naime, uzme da su vladari iz kataloga "zagorske sklavinije", počevši od Silimira pa do Svetolika, zaista postojali, za što su pruženi određeni dokazi, onda oni ne mogu biti vladari Raške, odnosno Srbije. Naime, zahvaljujući Porfirogenetu, barem su nam poznati srpski vladari, počevši od Višeslava-Vojislava, koji je vladao oko 780, pa do Časlava.[13] Katalog srpskih vladara nigdje se ne podudara s katalogom iz *Ljetopisa zagorske sklavinije* pa je, dakle, riječ o dvije političke jedinice.

Zemlja Gebalim, koja se spominje u jednom židovskom spisu, nastalom oko 959. na dvoru andaluzijskog vladara Abdurahmana III, također bi se mogla tražiti u Bosni. Naziv Gebalim, što znači Zagorje, odnosio se na neku slavensku zemlju na putu prema Ugarskoj, odakle

11 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 295, 307, 387, 399, 403, 412, 416.

12 U ostalim dijelovima *Hrvatske kronike*, odnosno *Ljetopisu popa Dukljanina*, sadržaju naziva Zagorje daje se različit smisao od onog kakav je u *Libellus Gothorum* i *Ljetopisu zagorske sklavinije*. U 14. pogl. Zagorje se smješta na područje Srbije: "ča jest g Dunaju i g Bugare, ča jest tja do Paunja Polja". (Paunje su Pauni oko Uroševca na jugu Kosova). Zagorje i Primorje spominju se i u tzv. "hrvatskom dodatku", također u različitom značenju od onog koje ima *Ljetopis zagorske sklavinije*: Bela Prvi "vaze kraljevstvo hrvatsko. I vazam Hrvate, i zagorsko i primorsko i bosansko kraljevstvo."

13 G. Ostrogorski, *Porfirogenitova hronika*, 79-85.

je pismo trebalo ići u Hazarsku zemlju.[14] Vladimir Mažuranić smatrao je da se pod Gebalimom ima podrazumijevati Hrvatska, ali mislim da se prije radi o Bosni.[15] Naime, zaleđe Dalmacije bilo je poznato pod imenom Zagorje, dok nije prevladalo ime Bosna. Put iz Španije u Hazarsku zemlju vodi preko područja Bosne, dalje u Ugarsku, pa preko Bugara (na Volgi) do Rusa. Prema Mažuranićevim pretpostavkama, poslanstvo je putovalo iz Hrvatske u Španiju i natrag morskim putem. Ako je zaista tako, onda je morskim putem iz Španije, preko Otrantskih vrata pa kopnom, dolinom Neretve u današnju Bosnu i dalje, za Crno more – put kraći, negoli preko srednjeg i sjevernog Jadrana. Tome treba dodati podatak da su već od sedamdesetih godina IX st. posvjedočene veze između "zagorske sklavinije" i Hazarske zemlje. U *Ljetopisu zagorske sklavinije* zapisano je kako je "kralj" Satimir uputio u Hazarsku zemlju na izobrazbu budućeg "kralja" Budimira.

4.
MORAVA

Ako se Metodova nadbiskupija teritorijalno protezala i južno od Save, dokle nikada nije dopirala velikomoravska država, nije neobično da se susrećemo s nazivom Morava i u krajevima izvan te države. Poznati su primjeri da se po crkvenoj pokrajini nazivala i zemlja, pa se čini da je to bio slučaj i s Moravom južno od Save. Već pojava imena Velika Moravska navješćuje da je postojala i neka druga Morava. Analogno tome, Porfirogenet naziva pradomovinu Hrvata na sjeveru Velikom Hrvatskom, a njihovo novo područje na jugu Hrvatskom. Jednako tako Teofan i Nikefor razlikuju Velik Bugar na sjeveru od Bugarske na jugu.[16] Prema tome, činjenica da se u historijskim izvorima spominje Velika Moravska navodi na pomisao da je postojala jedna druga Moravska. Konstantin Porfirogenet zna za Veliku Moravsku i Moraviju na jugu.[17] Na razlikovanje dviju Morava ukazao je već Tomo Maretić, ali on je teritorij Morave suzio samo na Panoniju. Maretić piše: "Ima nekoliko dokaza, da se Panonija zvala Morava. Tako jedan staroslavenski izvor veli o sv.

14 L. Glesinger, *Jevreji i Hrvati*, 35-45.

15 V. Mažuranić, *Gebalim*, 28-39.

16 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 87. F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 271 i dalje.

17 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 38-39, 101, 104, 106-107.

Metodiju, da je bio arhiepiskop Вышьнюю Моравой". Radi se o genitivu duala, tj. dviju Morava, ili Morave (u užem smislu) i Panonije (Niža Morava ili Donja Morava je zemlja uz srpsku rijeku Moravu). Salcburški anonim veli o Mojmiru, koji je prognao Pribina, da je bio "dux Maravorum supra Danubium", dakle, morala je postojati i Morava "infra Danubium", tj. Panonija. U grčkom *Žitiju sv. Klementa*, učenika Metodova, spominje se "panonska Morava". Sve to dokazuje da je u Moravi i Panoniji živio isti narod.[18]

Poznati slavist Lubomir Havlik još je podrobnije razradio pitanje naziva Morava, upozoravajući da se to ime ne odnosi samo na velikomoravsku državu. Havlik naglašava da izvori govore o "regna Moravorum", dakle u množini ili u dualu. Havlik poistovjećuje Moravu sa zapadnom Mezijom. Očito misli na Moravu u sjevernoj Srbiji, mada je ona odmah poslije 870, potpadanjem pod jurisdikciju Carigradske patrijaršije, bila izgubljena za Metodovu moravsku nadbiskupiju. Havlik se dalje poziva na *Conversio Bagoarioum et Carantanorum* (c. 10), u kojem se navodi kako je Mojmir I imenovan upraviteljem "Maravorum supra Danubium", tj. teritorija poviše Dunava. Ukazuje na zanimljivu činjenicu da su se južno od Dunava uobičajili nazivi "Pannonia superior" i "Pannonia inferior", ali u IX st. obje te Morave označavaju se kao *gornje*, vjerovatno za razliku od tadašnje Donje Morave, smještene na Balkanu.[19] Ime Donja Morava za područje Nitra, koje se javlja u XVI st. dalo je povoda da niz autora Donju Moravu iz Metodova vremena smješta na područje velikomoravske države. Mislim da to ne dovodi u pitanje postavku o Moravi na Balkanu. U Metodovo doba i kasnije nedvojbeno se u povijesnim izvorima susreće jedna balkanska Morava, koja se obično smješta u Ilirik. Činjenica da se jedno područje u današnjoj Slovačkoj nazivalo Donjom Moravom ne dovodi u pitanje postojanje Morave na Balkanu. Bizantolog Gavro Manojlović također je uočio postojanje dviju zemalja pod nazivom Moravska. Jedna je Velika Moravska, "na obje strane današnjega gornjomoravskoga Dunava k jugu sve do Blatnoga jezera kao jezgra i ishodišta velikoga Svetoplukova carstva", a drugo je "nova" Morava, za koju je Manojlović (kao uostalom i drugi autori) pretpostavljao da je bila na Moravi u današnjoj Srbiji. Prema Manojloviću, naziv "veliki" za Veliku Moravsku treba shvatiti u smislu "stari", "drevni".[20] Imre Boba zastupa

18 T. Maretić, *Slaveni u davnini*, 144. Prije Maretića o postojanju dviju Morava raspravljao je Joachim Lelewel, *Geographie du Moyen age*, 29.

19 L. Havlik, *Moravskaja narodnost*, 170-171.

20 G. Manojlović, *Studije*, 112.

teoriju da Velika Moravska nije bila sjeverno, već južno od Dunava, te da je obuhvaćala današnji Srijem, Slavoniju, Bosnu i jedan dio Mađarske.[21] Mislim da se velikomoravska država u svakom slučaju mora smjestiti sjeverno od Dunava i da se ne može poricati njezin udio i značenje u djelovanju Konstantina i Metoda. Drugo je pitanje na koje područje treba ograničiti posljednje razdoblje Metodova djelovanja. Naprimjer, u Srijemu nakon 870, uspostavljanjem episkopije pod Carigradskom patrijaršijom, sa sjedištem u Sirmiumu, nisu ostvareni povoljni uvjeti za rad Metoda i njegovih učenika. Inače, Boba je prvi koji je Porfirogenetova moravskog arhonta poistovjetio sa bosanskim. Dakle, iz više povijesnih izvora proizlazi zaključak da je, uz Veliku Moravsku sjeverno od Dunava, postojala još jedna Morava, za koju ima uvjerljivih razloga da se poistovjeti s područjem današnje Bosne.

Bavarski Geograf svjedoči o postojanju dviju Morava, od kojih se jedna može smjestiti na područje buduće Bosne. Ovaj autor, u tekstu koji je nastao oko 873, razlikuje dvije Morave: Maskarii (Velika Moravska) i Merehanos. On kaže da opisuje "krajeve koji dotiču naše međe", ali se nije ograničio na krajeve sa sjeverne obale Dunava. Spominje, naprimjer, Bugare (Vulgari) te skupinu od sedam plemena u južnoj Rusiji. Čini se da se držao područja na kojem su djelovali Konstantin i Metod. Bavarski Geograf razlikuje dvije Moravske i po tome što je Velika Moravska imala svega jedanaest, a ova druga Morava trideset gradova.[22] Merehanos-Morava nalazi se, prema Bavarskom Geografu, na granici prema Franačkoj državi, kao što se nalazila i Bugarska. Riječ je o istočnoj granici Franačke države, pa su Bugari (u Srijemu) stajali na sjeveru, a Morava sa Merehanima na jugu. Nije se moglo raditi o srpskoj Moravi, kako tvrde pojedini autori, iz jednostavnog razloga što Morava u sjevernoj Srbiji nije graničila sa Franačkom državom.

Najvažniji spomen Morave kao arhontije na jugu nalazi se u Konstantina Porfirogeneta u djelu *De ceremoniis aulae byzantinae*, gdje uporedo s arhontom Hrvatske, arhontom Srba, arhontom Zahumljana, arhontom Konavala, arhontom Travunjana i arhontom Duklje spominje i arhonta Moravije.[23] Porfirogenet u spisu *De administrando imperio* izričito navodi da su Svetopelekovu državu uništili Turci (Mađari).[24] Prema tome, Velika Moravska koju su uništili Mađari nije ona ista Moravska kojoj bizantski car upućuje naredbe. Da je u *De ceremoniis aulae byzantinae* riječ o Moravi na jugu pokazuje i okolnost da su na jugu i ostale arhontije koje Porfirogenet u tom kontekstu spominje (Hrvatska, Srbija, Zahumlje, Konavli, Trebinje i Duklja).[25] Smatram da se pod Moravom u spisu *De ceremoniis* ima razumijevati Bosna. Činjenicu da Porfirogenet u *De administrando imperio* spominje ime Bosna, a u *De ceremoniis* Morava, tumačim okolnošću da je preuzimao podatke iz dva različita izvora. Poznato je da je Bosna imala arhonta na čelu, za razliku od srbijanske Morave, koja nije imala starih arhontija pa je isključeno da joj se obraćao bizantski car.[26] Na početku 13. pogl. *De administrando imperio* Porfirogenet izričito kaže da je južno od Mađara smještena velika Moravija ili zemlja Svetoplukova. Prema 41. i 42. pogl., Mađari su smješteni s one strane rijeke Dunava, u zemlji Moraviji koju su opustošili i preuzeli od Moravljana, te s ove strane, između Dunava i rijeke Save.[27] Južno od Save, a to je područje današnje Bosne, Porfirogenet spominje arhontiju Moraviju. On očito nije razlikovao Moravu od Velike Moravske, pa i područje južno od Save zove Svetopukovom Velikom Moravskom. Porfirogenet ne dovodi u pitanje navedeno tumačenje da su južni susjedi Mađara Hrvati, jer je Morava teritorijalna odrednica, a Hrvati etnička, pa jedno drugome uopće ne protivrječi.[28] Porfirogenetove granice Ugarske bile bi posve nejasne kad bi se pod Velikom Moravskom ili Svetopukovom zemljom podrazumijevala velikomoravska država. Međutim, ako se prihvati da se Porfirogenetov navod odnosi na južnu Moravu, otpadaju sve nedoumice. U Porfirogenetovo vrijeme, uostalom, postojala je samo južna Morava, a Ugarska nije ni mogla graničiti sa Velikom Moravskom, koja je 906. već bila propala. Tada je Velika Moravska postala sastavni dio Ugarske. Prema tome, Ugarska bi graničila na istoku s Bugarima, na zapadu s Francima, na sjeveru s

21 I. Boba, *Moravia's history reconsidered*. Isti, *Novi pogled*. Takvi prijedlozi u znanosti nisu prihvaćeni. Vidi: N. Budak, *Prva stoljeća*, 102. Također vidi Budakov osvrt na knjigu u: *Historijski zbornik* 40, 1987, 430-432. Op. redaktora.

22 Vidi: P. Šafarik, *Slovanske starožitnosti*, sv. I, 229.

23 *Vizantijski izvori*, sv. 2, 48.

24 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 104-105.

25 J. Ferluga kaže: "Da je Moravija ili Moravska vezana za grupu država na zapadnom dijelu Balkanskog poluostrva vidi se iz toga što je ona posljednja u toj skupini, dakle piše se svim vladarima od Hrvatske do Moravije uključno!" J. Ferluga, *Lista adresa*, 166, 168.

26 Imre Boba kaže da je taj moravski knez vladao negdje južno od Save. Na drugom mjestu izričito navodi da moravskog arhonta treba poistovjetiti s Bosnom. I. Boba, *Moravia's history*, 5. Isti, *Ćiril-Konstantin i Svetopluk*.

27 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 38-39, 107, 108.

28 Isto, 105.

Pečenezima, na jugu s (južnom) Moravskom ili "zagorskom sklavinijom", odnosno "prema gorama" s Hrvatima. Lista južnoslavenskih vladara u *De ceremoniis*, prema Jadranu Ferlugi, najvjerovatnije je sastavljena u doba vladavine Lava VI (886-912), a poslije nije dotjerivana.[29] Mislim da je ta tvrdnja važna upravo za objašnjenje pojave moravskog arhonta među južnoslavenskim vladarima. Činjenica je da se ne spominje bosansko ime. Početkom X st. bosansko ime se na jugu još nije bilo učvrstilo. Moravska nadbiskupija još nije bila sasvim ugasila pa je na budućem bosanskom prostoru prevladavalo moravsko ime za zemlju. I arhont se zvao moravski arhont pa je tako vjerovatno posljednjih godina vlade Lava VI dospio i u listu južnoslavenskih vladara.

O postojanju više slavenskih država pod imenom Morava svjedoči i hronika Regina, opata samostana u Prmu (umro 915). Regino pod godinom 860. (zapravo je ispravno datiranje u godinu 870) govori o tome kako je Ludovik Stariji (830-876) dao oslijepiti velikomoravskog kneza Rastislava (Rastis), nakon što ga je u ratu porazio. Ludovik je u to doba ratovao protiv slavenskih plemena, dakle ne samo protiv Rastislavljeve Velike Moravske. Izričito naglašava da je upao s vojskom u "regna" Moravljana.[30] Za ubikaciju Gornje i Donje Moravske važan je i jedan podatak iz spisa *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, nastalog oko 871-872. godine. U 10. poglavlju tog traktata navodi se kako je Mojmir I imenovan knezom "Moraviorum supra Danubium".[31] Velikomoravska država dopirala je do Dunava pa se dotle prostiralo i Mojmirovo područje. S obzirom na podatak da je anonimni savremenik držao potrebnim napomenuti da je Mojmir bio knez Moravljana iznad Dunava, tj. prostora velikomoravske države, to podrazumijeva da je bilo Moravljana koji su živjeli i izvan velikomoravske države. Iz pisanja ruskoga ljetopisca Nestora u razdoblju od 1079. do 1080. nije jasno ima li se pod Moravom razumijevati samo Ilirik ili Velika Moravska, Panonija i Ilirik, ali u svakom slučaju Nestorova Morava obuhvaća Ilirik, dakle i predjele izvan velikomoravske države. Nestor zna i za slavensku zemlju u kojoj vlada Rastislav, Svetopluk i Kocelj. Iz teksta se vidi da i Nestor – kao što je u ono doba slučaj i s papinskom kancelarijom – smatra da su Slaveni u Iliriku starosjedioci. Po Pavlovoj poslanici Rimljanima pogrešno se zaključivalo da je sam Pavao širio kršćan-

29 J. Ferluga, *Vizantijsko carstvo*, 87.

30 *Magnae Moraviae fontes historici*, sv. 1, 135-136.

31 *De conversione*, 6-14. F. Kos, *Convertio Bagoariorum*.

stvo na Balkanu.[32] Nestor čak tvrdi da je sveti Pavao propovijedao na slavenskom jeziku te da je postavio sv. Andronika za sirmijskog biskupa, a njega je naslijedio Metod.[33] Tu je očito nastojanje da se ukaže na legitimitet Metodova proglašenja panonskim biskupom, radi ostvarenja misije među Slavenima. Na temelju svega izloženog, smatram da ne može biti dvojbe o postojanju jedne balkanske Morave, koja je bila sastavni dio Metodove nadbiskupije. Nasuprot prevladavajućem mišljenju da je balkanska Morava istovjetna s porječjem srbijanske Morave, tj. sjevernom Srbijom, smatram da je treba tražiti u Bosni.

Ime rijeke Morave u Srbiji dolazi od imena Margus, poznatog već u rimsko doba. To ime nema nikakve veze s Moravljanima, već su ga Slaveni preuzeli od starosjedilaca.[34] Osim toga, ne postoje nikakvi dokazi da je na području sjeverne Srbije postojala neka srazmjerno samostalna arhontija. To područje osvojili su Bugari i tada je bilo u sastavu bugarske države, a zatim je organizacijom crkve potpalo pod Carigradsku patrijaršiju.[35] Bit će da je ime Morava za biskupiju prihvatila i Moravska episkopija pod jurisdikcijom Carigradske patrijaršije. Moravska episkopija postojala je istovremeno s Metodovom moravskom nadbiskupijom, što je daljnji dokaz da valja razlikovati Metodovu južnu Moravu i Moravsku episkopiju u sjevernoj Srbiji. Pristupanjem bugarske crkve 870. patrijaršiji u Carigradu, područje sjeverne Srbije došlo je pod utjecaj Istočne crkve. Na carigradskom saboru 879, koji je sazvao Focije, sudjeluje i moravski episkop Agaton. František Dvornik s pravom naglašava da je episkopija s Agatonom na čelu osnovana "za Slavene nastanjene u porječju Morave u današnjoj Srbiji". Dvornik smatra da ime te biskupije ne dolazi po imenu rijeke Morave, već po gradu Moravi, "koji bijaše smješten pri utoku Morave u Dunav".[36] Da episkopiju

32 Prema *Rim*, 15, 19, apostol Pavao je krajeve oko Jerusalema i naokolo do Ilirika napunio Kristovim evanđeljem – kako je to javljao oko 58. godine kršćanima u Rimu.

33 *Chronica Nestoris*.

34 R. Rogošić, *Veliki Ilirik*.

35 Svjestan da se moravski knez iz *De ceremoniis* ne može ubicirati u sjevernu Srbiju, Relja Novaković piše: "O arhontu Moravije nagađa se mnogo veoma, ali najviše se pomišlja na neku arhontiju u oblasti reke Velike Morave. Pri tomu se zaboravlja da je to područje u IX. i X. veku gotovo celo bilo pod bugarskom vlašću, pa bi bilo prirodnije očekivati da je pismo upućeno arhontu Bugarske." R. Novaković, *Gde se nalazila Srbija*. Vidi također: M. Dinić, *Braničevo*, 3, 10.

36 F. Dvornik, *Les Slaves*, 233-234.

Moravu valja tražiti u sjevernoj Srbiji svjedoči i spisak biskupa potčinjenih ohridskom nadbiskupu, u kojem se navodi i moravski episkop.[37] Postojala je, dakle, episkopija Morava na Moravi, ali u okviru Carigradske patrijaršije. Nema sumnje da je bila smještena u porječju srbijanske rijeke Morave. Ali, istovremeno je postojala i ćirilometodska nadbiskupija Morava u Iliriku pod papinskom jurisdikcijom. Moravska nadbiskupija (osnovana 869.) nije dugo trajala pa je s nadbiskupijom postupno iščeznulo i ime za zemlju.

5. NASTANAK IMENA BOSNA

Ime Bosna javlja se prvi put u obliku Bosona u 32. pogl. spisa *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta. Bosna se, dakle, ne spominje u historijskim vrelima prve polovine X stoljeća.[38] U historiografiji se uglavnom smatra da je bosansko ime postojalo već u starosjedilaca prije dolaska Slavena pa su ga, dakle, Slaveni zatekli. U brojnim pokušajima da se objasni odakle ime Bosna, prevladavaju oni autori koji ime izvode iz ilirske, odnosno rimske starine, a manji dio autora zastupa tezu o slavenskom porijeklu imena. Neki stariji autori izvodili su ime Bosna od imena Pečenega i Besa. Mavro Orbini, naime, tvrdi da su Besi živjeli u Trakiji skupa s Bugarima. Protjerani od Bugara, oni su se naselili u predjelima među Savom, Unom, Drinom i Jadranskim morem te pretvorivši u imenu *e* u *o* prozvaše se Bosi, a odatle i Bosna.[39] Jasno je da su sve te teorije bez znanstvene vrijednosti.

Mišljenje da se rijeka Bosna nekada zvala Bassant ili Basanius – prema rimskoj postaji Ad Bassane (Bassantis), koja se smješta na lijevu obalu Save, gdje je danas slavonsko selo Petrovci – bilo je prilično rašireno. Drugi autori opovrgavali su tu postavku, smatrajući da je rimska postaja dala ime rijeci Bosut, a ne Bosni. Nasuprot tome, Antun Mayer smatra da imena rijeka Bosuta i Bosne imaju isti korijen, ilirskog porijekla. Ćiro Truhelka također je pokušao protumačiti ime Bosante, smatrajući da su Rimljani tako nazivali Bosnu.[40]

37 *Magnae Moraviae fontes historici*. Usporedi: J. Kalić, *Crkvene prilike*, 29.

38 Dominik Mandić tvrdi da se ime Bosna spominje već 753, što je zaključio pogrešnim tumačenjem i datiranjem sabora na Duvanjskom polju. D. Mandić, *Rasprave i prilozi*, 191.

39 N. Gržetić, *O vjeri starih Slavena*, 143.

40 W. Tomaschek, *Die vorslawische Topographie*, 499-500. N. Vulić, *Reka*

Više autora izvodi porijeklo riječi Bosna od rijeke Bathinus, na kojoj su se pobunjeni Panonci predali Rimljanima na kraju ustanka 6-9. godine.[41] Ta postavka temelji se na jednom solinskom natpisu, koji je teško oštećen upravo na mjestu koje bi se imalo čitati Bathinus. Od cijele riječi čitljiva su jedino početna slova: "Ba...". Pretpostavlja se da natpis spominje cestu koja vodi "ad Bathinum flumen", udaljenoj od Salone 156 milja. Prema spomenutim autorima, ta cesta dijelila je pleme Breuka od Desidijata. Solinski natpis povezuje se s vijestima o panonsko-dalmatskom ustanku 6-9. godine, koji je zahvatio područja Breuka i Desidijata. Smatra se da su ova plemena nastanjivala područje bosanske Posavine te da ih je dijelila rijeka Bathinus, po kojoj je Bosna dobila ime.[42] Čitava ta konstrukcija stoji na slabim nogama, jer je natpis oštećen i nečitljiv, a osim toga nije dokazano ni da su Breuci i Desidijati zaista nastanjivali područje Posavine, niti da je ustanak ondje okončan. Postoji mišljenje i da je Bosna prozvana po starokršćanskoj biskupiji sa sjedištem u Bistui, koja se, prema toj teoriji, nalazila u Mošnaju kod Travnika ili – što je manje vjerovatno – u današnjoj Zenici. To mišljenje je u historiografiji ostalo usamljeno.[43] Među teorije koje se odnose na porijeklo riječi Bosna spadaju i one koje su to ime izvodile na temelju vlastitih imena plemenskih starješina. Tako je Marko Vego, tragajući za bosanskim imenom u drevnoj slavenskoj, čak protoslavenskoj starini, iznio mogućnost da korijen imena Bosna "nije daleko" od imena "antskog kneza Boza iz 4. vijeka", napominjući pritom da su "stari pisci smatrali da su Anti istovjetni Slavenima".[44] Drugi autori su postanak imena Bosna objašnjavali prema prirodnim bogatstvima te zemlje: soli, šumama i rudi. Mišljenje da je Bosna isto što i "zemlja soli" iznio je 1889. Lajos Thallóczy, ali je, kako navodi Truhelka, to svoje tumačenje napustio.[45] Na ta mišljenja kasnije su se nadovezali još neki autori. Prema Niki Županiću, ime Bosna bilo bi hatidskog porijekla i značilo bi "šumsku zemlju", "šumadiju". On povezuje prastaro stanovništvo Bosne s iberskim Baskima. Baskijsku riječ *basoa* – šuma, povezuje sa imenom Bosne.[46]

Bathinus, 6-7. A. Mayer, *Bosna u ilirsko doba*, 105-107. Ć. Truhelka, *Nešto o bosanskim solanama*, 576.

41 N. Vulić, *Le fleuve Bathinus*, 143-151. D. Popović, *Prilozi*, 287-309. G. Alfoldy, *Eine Strassenbah*, 323-327. I. Bojanovski, *Dolabelin sistem*, 195.

42 Isto, 192-202.

43 J. Jelenić, *Problem imena Bosna*, 5.

44 M. Vego, *Postanak.*

45 L. Thallóczy, *O značenju imena Bosna*, 5-11. Ć. Truhelka, *Nešto o bosanskim solanama*, 576.

46 N. Županić, *Tragom za Pelazgima.*

Po mojem mišljenju sve su ove teorije bez temelja, kao i druge koje polaze od toga da je ime Bosna neslavenskog porijekla. Sve kada bi ova domišljanja i imala nekog temelja, postavlja se pitanje zašto se to ime, bilo za zemlju, bilo za rijeku, ne pojavljuje ni u grčkim, ni u rimskim izvorima, kao ni onim vezanim uz doseljavanje Slavena. Rimski pisci spominju Drinu, Vrbas, Unu, Savu, ali ne i Bosnu. Neki su autori pritoku Save zvanu Valdasus, Vadasus, koju spominje Plinije, izjednačavali sa Bosnom.[47] Među mnogim teorijama o nastanku imena Bosna najprihvatljivija je ona koju je iznio Vego, ali uz određene ispravke. On je uvjeren "na temelju topografije, da je u pradomovini stanovnika Bosne postojalo, živjelo ime Bosna i kao takvo zabilježeno u izvorima ili je ostalo u toponimima na terenu. Zato nije bilo teško jakom i mnogobrojnom plemenu Bosna da pri dolasku u centralnu Bosnu potisne staro predslavensko ime ili imena na području Gornje Bosne i ujedini srodna slavenska plemena i rodove pod jednim imenom Bosna, koje je označilo i rijeku Bosne. Ne sumnjam da je predslavenska Bosna imala svoje drugo ime u doba Ilira i Rimljana. Možda je postojalo neko staro bosansko ime koje su Rimljani ili doseljeni Slaveni zbrisali i zemlju oko rijeke Bosne do Vranduka nazvali Bosnom."[48] Vego je, dokazujući svoju tezu, naveo više historijskih izvora i toponomastičkih podataka u kojima se na širokom slavenskom prostoru u raznim oblicima javlja vlastito ime ili toponim Bosna.[49] Za razliku od Vege, smatram da je bosansko ime došlo na slavenski jug mnogo kasnije, početkom X st., pa je Porfirogenetov prvi spomen uslijedio u prilikama dok se to ime još nije bilo čvrsto ustalilo. Teza o slavenskom porijeklu imena Bosna sve je prihvaćenija u znanosti.[50] Na VII. međunarodnom slavističkom kongresu, održanom 1978. u Zagrebu i Ljubljani, Danijel Alerić podnio je referat pod naslovom *Toponim Bosna kao slavistički problem.* Autor se suprotstavlja uvriježenom mišljenju prema kojem su predslavenskog postanka imena svih velikih rijeka na teritoriju koji su zaposjeli Južni Slaveni. Autor zaključuje kako bi toponim Bosna iz korijena *bosn-* mogao biti slavenskog porijekla.[51]

Ako je riječ Bosna slavenskog porijekla, neovisno od okolnosti da postoje nedoumice o korijenu iz kojeg se ona izvodi,

47 C. Sax, *Neben die Entstehung*, 436-437.

48 M. Vego, *Postanak*, 20.

49 Isto, 13-26.

50 *Vostočno slavjanskaja onomastika*, 116. T. Lehr Splawinski, *Slownik starozytnošci slowianskih*, 153.

51 D. Alerić, *Toponim Bosna*, 5-12.

postavlja se sljedeće pitanje: Postoji li kakva prethodna etnonimija koja se izvodi iz tog korijena? Smatram da Bosnu, odnosno Bosance kao etnonim spominje Bavarski Geograf u spisu *Descriptio civitatum ad septemtrionalem plagam Danubii*, koji je nastao u drugoj polovini IX stoljeća. Spis je, kako se čini, pripremljen za njemačke misionare i opisuje narode među kojima se odvijala slavenska misija. Osim područja Velike Morave, spis je obuhvatio i južnu Rusiju, gdje su u zemlji Hazara na putu iz Chersona za Krim braća vršila misiju. U spisu je spomenuto 57 etnonima, među kojima i Busani. Među navedenim etnonimima javljaju se i Suabi te također Zerinani, Zerniani, Serviani, Serbiani, koje neki autori poistovjećuju sa Srbima. U znanosti se općenito drži da se etnonim Busani odnosi na stanovnike oko rijeke Bug u Poljskoj, zvane Bužani. Jedino Lelewel i Zeuss smatraju da su Busani prethodnici Bosanaca u staroj domovini.[52] Neosnovanost teze o Busanima kao stanovnicima Buga proizlazi iz činjenice da područje Buga u vrijeme kada je nastao spis Bavarskog Geografa nije bilo zahvaćeno slavenskom misijom, a popis plemena, kako se obično smatra, sastavljen je na temelju podataka nekog svećenika Moravske biskupije i stoji upravo u vezi sa djelovanjem Ćirila i Metoda. Osim toga, Bavarski Geograf ne koristi naziv Busani kao toponim već kao etnonim. Na području Buga, koji utječe u Vislu, živjelo je najprije pleme Duljeba, a onda pleme Volinjana. *Povest vremenih let* kaže: "Duljebi živjahu uz Bug, gdje su sada Volinjani."[53] Zato, kada Bavarski Geograf govori o Busanima, on ne podrazumijeva geografsko područje. Logično je pretpostaviti da su raspadom velikomoravske države sa početka X stoljeća, Busani krenuli na jug. Na području oko Nitre, s kojeg su krenuli, ostavili su trag u imenu sela Bosani, koje se spominje 1313. kao obveznik desetine nitranske crkve.[54] Mogli su putovati od Nitre Dunavom, preko Save i Drave do izvora Bosne ili na lijevu obalu Drine, cestom od Sirmiuma preko Argentarije do Romanije i do Visočkog polja. Pogled na zemljopisnu kartu upućuje da je busansko pleme iz Velike Moravske, pokrenuto ugarskim prodorom, najkraći put do juga imalo Panonijom i rijekom Bosnom uzvodno, na čijem se izvoru zaustavilo ili, pak, rijekom Drinom. Prigovor koji bi se mogao staviti tezi da je ime Bosna moravskog porijekla temelji se na okolnosti da su malo poznati slučajevi da se hidronim izvodi iz imena neke etničke skupine. Konkretno, ako ime Bosna potječe od moravskih došljaka,

52 B. Horak, D. Travniček, *Descriptio*, 26-27. J. Lelewel, *Geographie*, 43.

53 J. Marquart, *Osteuropäische*, 146-7. G. A. Haburgaev, *Etnomimija*, 179-181.

54 M. Vego, *Postanak imena*, 111.

malo je vjerovatno da bi se po njima prozvala rijeka. Na to odgovaram postavkom da se Bosna najprije javlja kao naziv za prostor, po kojem je kasnije prozvana rijeka. Prije toga nosila je ilirsko ili rimsko ime.

VII.
KATALOG KRALJEVA "ZAGORSKE SKLAVINIJE"

1.
JE LI KATALOG KRALJEVA IZMIŠLJEN?

Kao što je to više puta isticano, pogl. 4-10. *Hrvatske kronike* predstavljaju zasebnu cjelinu, kojoj je, po mojem mišljenju, najprikladniji naslov *Ljetopis zagorske sklavinije*. Tu je, držim, sadržana povijest "zagorske sklavinije" (kasnije Bosne, Usore i Donjih Kraja), s katalogom od deset njezinih vladara ("kraljeva"). Od tih deset vladara samo se Ratimir, a možda i Budimir poimenično spominju u drugim povijesnim dokumentima. To, dakako, izaziva opravdane sumnje da su sva ta imena jednostavno izmišljena. To je uostalom stajalište i dosadašnje historiografije. Ako se, međutim, imena vladara navedena u ovom katalogu uglavnom ne mogu provjeriti pomoću drugih historijskih izvora, upućuje li to na neophodnost da se katalog treba odlučno odbaciti? Ako se ne mogu provjeriti imena, mogu se provjeriti drugi povijesni podaci. Najprije, ne stoji tvrdnja pojedinih istraživača da se u *Ljetopisu* ne daju nikakvi hronološki podaci. Za Silimira se navodi da je kraljevao "lit dvadeset i jedno". Za Budimira je označen bliži datum njegove smrti i broj godina koliko je "kraljevao". Iako nedovoljni, navedeni vremenski podaci od neke su koristi ako se dovedu u vezu sa cjelinom teksta. I podaci o pojedinim fazama u odnosima Slavena i Romana koje donose, s jedne strane *Ljetopis zagorske sklavinije*, a s druge *De administrando imperio*, daju određena uporišta da se hronološki uporede. Posebno bih skrenuo pažnju na podatke obaju izvora o vremenu pokrštavanja u dalmatinskoj unutrašnjosti. Prema *Ljetopisu zagorske sklavinije* pokrštavanje je provedeno u doba Konstantina, a prema *De administrando imperio* (20. pogl.) većina Slavena pokrstila se za cara Bazilija, a to znači u isto vrijeme. Po *Ljetopisu*, franačkim analima te spisu *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Ratimir se vremenski može smjestiti najkasnije u 838. godinu. Razdoblje Satimira i Budimira vezano je uz Konstantinovu misiju, o kojoj se govori u *Ljetopisu zagorske sklavinije*. Na to se nadovezuju podaci o pokrštavanju te o Duvanjskom saboru. Napokon, dubrovačke hronike također donose podatke o slavenskim "kraljevima" koji se slažu sa navodima *Ljetopisa zagorske sklavinije*. To se posebno odnosi na

priču o Svetoliku-Stjepanu, posljednjem "kralju" "zagorske sklavinije".[1]

Kao što se vidi, pripovijesti o "kraljevima" "zagorske sklavinije" nalaze potvrdu u drugim izvorima različitog porijekla. Hronološki slijed događaja, kako se oni iznose u pripovijedanju o "kraljevima", ne otkriva nikakav anahronizam. Moje je mišljenje da je katalog preuzet iz nekog povijesno utemeljenog predloška. Latinska redakcija *Ljetopisa* donosi redoslijed "kraljeva" konstruiran tako kao da je već od gotskih vremena pa do dukljanskoga kneza Radoslava vladala jedna dinastija. U maniru srednjovjekovnih hroničara, autor nije smio dopustiti prekidanje genealoške sukcesije, pa makar to bilo historijski netačno. U *Ljetopisu zagorske sklavinije* nema te pojave. U 7. pogl. izričito se kaže da je Ratimir umro – "i ne ostavi sina na njegovu mistu".[2] Hronologija vladara ne može se iz kataloga tačno ustanoviti. Ne postoje neka čvršća uporišta na temelju kojih bi se moglo utvrditi kada su vladali Silimir i Bladin, pa ni treći vladar Ratimir. U *Ljetopisu zagorske sklavinije* navodi se samo da "kraljeva Silimir lit dvadeset i jedno", ali kada je to bilo, ostaje nepoznato. Ratimir je vladao do 838, a za očeva života bio je suvladar. Vrijeme vladavine tih vladara možda bi se moglo utvrditi usporedbom podataka iz *Ljetopisa* i podataka koje donosi Konstantin Porfirogenet.

Porfirogenet u *Vita Basilii* govori o odmetništvu slavenskih plemena od Bizanta za amorijske dinastije (820-867) te kaže kako, "pokazujući potpuno odvajanje, većina njih odstupi i od svetog krštenja, da ne bi zadržali nikakav zalog prijateljstva i pokornost prema Romejima".[3] Razdoblje krize u odnosu prema kršćanstvu odražava i *Ljetopis zagorske sklavinije* na mjestu gdje se govori o Ratimiru. Za Silimira se kaže da "krstjane ljubljaše", isto tako i za Bladina, dok su vladari koji slijede, sve do Satimira, bili neprijateljski raspoloženi prema kršćanima. Ratimir "poče mimored činiti protiva krstjanom i iskaše zatrti ime krstjansko". Satimir, u razdoblju kada je amorijska dinastija zamijenjena makedonskom, ponovno prihvaća pokrštavanje.[4] To bi značilo da je razdoblje netrpeljivosti prema kršćanima bilo od 820. do 867, za vladanja amorijske dinastije. U skladu s tim, Silimir, koji je vladao 21 godinu, počeo je vladati na samom početku IX stoljeća.

Poslije "kralja" Ratimira, kojem se gubi trag 838, slijede četiri neimenovana "nepravedna kralja". Kao datum "post quem non" njihove vladavine može se uzeti Konstantinova hazarska misija 860-861. (doba "kralja" Satimira). *Ljetopis zagorske sklavinije* bilježi da je u to vrijeme dio kršćana, izložen progonima, prihvatio poganstvo. Taj je podatak u punom vremenskom i stvarnom saglasju sa spomenutim Porfirogenetovim podacima u *Životu Bazilija I.* Te apostazije počele su za vladavine Mihajla (820-829) i trajale su tokom amorijske dinastije, do vremena cara Bazilija (867-886), kada su oni koji "otpadoše i potpuno odstupiše od svetog krštenja" privedeni u kršćanstvo. Po *Ljetopisu zagorske sklavinije*, otpadanje od kršćanstva zahvatilo je i dio Romana.[5] Vladavina "kralja" Satimira, koja zatim slijedi, može se odrediti po navodu *Ljetopisa zagorske sklavinije* da u to razdoblje pada Konstantinova hazarska misija (860/861). Podatak da su za Satimira prestali progoni krstjana (Romana) također pomaže u dataciji njegove vladavine. Zna se da su za cara Bazilija (867-886) uređeni odnosi između Romana i Slavena. Za Satimira "opet poče vira procvitati i očitovati se krstjane, jere cića straha krijahu se". Kao što je poznato, *Ljetopis zagorske sklavinije* poistovjećuje naziv Roman sa nazivom *krstjanin*, što znači da su i ti podaci u skladu s carevim navodima. Vladavina Satimirova nasljednika Budimira obilježena je slavenskom misijom, što je prilično pouzdana vremenska odrednica. U razdoblju vladavine Satimira i Budimira spominje se papa Stjepan, car Mihajlo III (842-867), Konstantinov put u Rim (867) i obnova Splitske nadbiskupije (po svoj prilici 886.). Podaci koji se tiču slavenske misije, po svemu sudeći, zapisani su po usmenoj predaji pa je hronološko izlaganje neprecizno, ali je činjenično vjerodostojno. Ljetopisac izričito navodi da je Budimir "kraljevao" četrdeset godina i tri mjeseca te da je umro u ožujku 917. godine. Posljednji "kralj" "zagorske sklavinije", Svetolik-Stjepan vladao bi – prema podacima Ragnine i Luccarija – od 927. do 932. ili 934. godine.

Prema Ragnini, Sveotlik-Stjepan je "kralj Bosne". Za tog Stjepana, odnosno Svetolika, Ragnina veže legendu o bosanskom kralju Stjepanu i kraljici Margariti, navodnim obnoviteljima Crkve sv. Stjepana u Dubrovniku i višestrukim dobročiniteljima Dubrovnika. Doduše, Luccari ne kaže izravno da bi taj Stjepan bio

1 Najstarije dubrovačke kronike su iz 15. stoljeća, a osim toga one samo preuzimaju podatke iz *Ljetopisa popa Dukljanina* te nipošto ne mogu služiti kao potvrda njegove autentičnosti. Op. redaktora.

2 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 391. N. Banašević, *Ljetopis*, 126.

3 *Vizantijski izvori*, sv. 2, 79.

4 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 390-391.

5 *Vizantijski izvori*, sv. 2, 79-80. F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 391.

istovjetan sa Svetolikom, ali je odnekle preuzeo podatak da je bosanski ban Stjepan I proširio bosanske granice na Hum, do zidina Dubrovnika i da je umro 932. bez nasljednika.[6] Luccarijevo datiranje Svetolikove smrti u 932. gotovo se u potpunosti podudara sa datiranjem koje se može izvesti iz *Ljetopisa zagorske sklavinije*. Naime, tamo stoji, doduše u ponešto zbrkanom tekstu, da je Svetolik bio na vlasti "sedamnadesete lit i sedam miseci", dakle sedamnaest godina i sedam mjeseci. Ako se tih sedamnaest godina pribroji datumu smrti njegova prethodnika Budimira, izlazi da je vladao do 934. godine. Mislim da se u navedenom saglasju podataka ne radi o slučajnosti, već je očito da je Luccari, datirajući Svetolikovu smrt, koristio pouzdan izvor. Prema tome, mislim da se podaci o spomenutim "kraljevima" mogu smatrati prilično sigurnim.

Hronologija vladara iz *Ljetopisa zagorske sklavinije* bila bi sljedeća:

- Silimir (početak IX – početak trećeg desetljeća IX st.)
- Bladin (početak trećeg desetljeća – kraj trećeg desetljeća IX st.)
- Ratimir (kraj trećeg desetljeća IX st. – 838.)
- Četiri "nepravedna kralja" (838. – prije 860.)
- Satimir (prije 860. – prije 877.)
- Budimir (prosinac 877. – ožujak 917.)
- Svetolik–Stjepan (ožujak 917. – 932. ili 934.)

2. SILIMIR (početak IX – početak trećeg desetljeća IX st.)

Za vladavine Silimira (ili možda Želimira) rodovi i plemena počeli su se povezivati i nastali su temelji određenog državnog ustrojstva. Prema *Ljetopisu*, Silimir je bio poganin. Prije Silimira zemlja je bila u "raspu", koji su izazvali prodori Avara i slavenskih plemena. Razlike između došljaka i starosjedilaca bile su kulturne, jezičke, etničke te vjerske. *Ljetopis zagorske sklavinije* ukazuje na "mnoge hudobe i progonjenja i zlobe i krstjanom nepravde", što su

6 *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 193-194. J. Luccari, *Copioso ristretto*, 5. U 2. izdanju redaktori su izostavili ove podatke, pa se navodi kako je Budimira naslijedio njegov sin, "mnogo pobožni" Svetolik.

ih činili doseljenici.[7] Međutim, Silimirovo razdoblje kao da predstavlja određenu prekretnicu. On, "ako i paganin biše, sa svakim mirom i z ljubavlju živiše, čineći jednako pravdu. I vele krstjane ljubljaše i ne dadiše progoniti jih."[8] Iako će tek za Budimira, nakon pokrštavanja cjelokupnog stanovništva, razlike biti prevladane, Silimirova je vladavina u svakom slučaju važna etapa u prvim začecima bosanske države. Zato su, čini se, u pravu neki stari pisci, kao naprimjer Ivan Franjo Jukić, koji Silimira-Želimira označava kao prvog bosanskog vladara.[9] Sredivši odnose sa starosjedilačkim "krstajanima", Silimir im je nametnuo danak. To je ujedno i najstariji podatak o Silimorovu danku, znatno prije nego što je dalmatinskim gradovima nametnuta obaveza plaćanja danka Slavenima. Možda bi se to moglo povezati s pokušajem Leona V da s franačkim carem raspravi pitanja "de finibus Dalmatarum, Romanorum et Sclavorum", što se desilo 817. godine.[10] Uvođenjem danka i pokazivanjem snošljivosti prema kršćanima otpočelo je jedno mirno i sređeno razdoblje: "I tako opet napuni zemlju hrvatsku. I počinu za njega zemlja i za njegova gospodstva krstjane u miru pribivaše."[11] Latinska verzija prevodi rečenicu: "I tako opet napuni zemlju harvatsku", kao: "Napuni (zemlju) mnoštvom Slavena." Kako se prethodno tvrdi da je Silimir živio u ljubavi s kršćanima, koje nije dao progoniti, a oni su mu uzvratili plaćanjem danka, mislim da to valja shvatiti u smislu da su se kršćani, nakon prestanka progona, vratili u svoja ranije prebivališta i tako "napunili zemlju". Sličan sklop ("napuniti rasute gradove") upotrijebljen je kasnije u tekstu kada je bilo riječi o povratku kršćana iz njihovih pribježišta za kralja Budimira, pa se najvjerovatnije to "naseljavanje" za Silimira odnosi na Romane.

3. BLADIN (treće desetljeće IX st.)

Prema *Ljetopisu zagorske sklavinije*, Silimira je naslijedio njegov sin Bladin. Odmah na početku teksta o Bladinu u *Ljetopisu* se pojavljuje nejasnoća. U Kaletićevu prijepisu stoji: "Bladin i sin njegov zauja gospodstvo i počana očevo misto gospodovat i redom

7 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 388.
8 Isto.
9 I. F. Jukić, *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb 1851. Citirano prema *Sabrana djela*, knj. I, Sarajevo 1973, 253.
10 F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 312-313.
11 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 388.

i putom oca svoga Silimira."[12] Postavlja se pitanje da li je veznik *i* umetnut Kaletićevom nepažnjom, pa ga treba izostaviti, kako se obično u izdanjima *Hrvatske kronike* i čini, ili treba shvatiti da je Bladin vladao sa svojim sinom Ratimirom. Čini se da ljetopisac ipak govori o suvladarstvu, jer dalje odmah nastavlja rečenicom: "I Bladin kraljujući tako imi sina i bi ime sinu njegovu Ratimir. I ta, kako ulize u znanje, poče kazati se vele, ohol i mimored suproć svakomu okoran." Odmah dodaje, aludirajući na suvladarstvo: "Budući jošće otac u gospodstvu..."[13] – što potvrđuje tumačenje da se taj dio teksta odnosi na Ratimira, koji je na neki način bio očev suvladar. *Ljetopis zagorske sklavinije* naglašava da je Bladin "gospodovao redom i putom otca svoga Silimira", što će reći da je nastavio politiku svojeg oca. To znači da se i za Bladina radilo na sređivanju prilika, posebno u odnosu prema kršćanima, koji su i dalje plaćali danak.

U *Ljetopisu zagorske sklavinije* zabilježen je u doba Bladinove vladavine dolazak nekoga puka "s mnoštvom prez čisla", koji je prešao veliku rijeku Veliju sa ženama, djecom, vojskom i svim svojim imanjem. Na čelu tog "čudnog mnoštva" stajao je poglavar, njihovim jezikom nazvan *bare*, pod kim "biše devet dužev". Jedan dio tih ljudi prešao je u Makedoniju. Kralj Bladin, videći to veliko mnoštvo "i razumi da jednim jazikom govore", sklopio je s njima mir, dajući im dohodak, dok su se oni potčinili njegovoj vlasti. Tako se središe prilike, a doseljenici "tvrdo učeše zemlju uzdržati, ku prijali bihu".[14] Latinska verzija *Ljetopisa popa Dukljanina* prikazuje taj događaj kao dolazak Bugara, a rijeka Velika preimenovana je u Volgu. Međutim, kako je to posebno obrazloženo, nije riječ o dolasku Bugara, nego Slavena sa sjevera. Za Bladina ti naseljenici "počeše činiti sela i pribivališća i napunjevat što rasuli bihu".[15] Nagle promjene koje su nastale doseljavanjem "bezbrojnog mnoštva", pridošlica koji su za sobom vodili žene i djecu te stoku i ostalo pokretno imanje, zahtijevale su da se urede sela i naselja. To znači da je u Bladinovo doba načinjen značajan iskorak u pravcu teritorijalizacije rodova i plemena.

12 Isto, 389.
13 Isto.
14 Isto.
15 Isto, 389-390.

4. RATIMIR (kraj trećeg desetljeća IX st. – 838.)

Ratimir je bio treći vladar ("kralj") "zagorske sklavinije". *Ljetopis zagorske sklavinije* prikazuje ga kao nemilosrdnog zatirača kršćanstva, što znači da je za njegove vladavine došao kraj miru i snošljivosti koje su bili zaveli Silimir i Bladin. Položaj u kojem su se našli kršćanski Romani, kako u primorskim tako i u zagorskim stranama, *Ljetopis* opisuje sljedećim riječima: "(Ratimir) biše velmi krstjanski neprijatelj i poče mimored činiti protiva krstjanom i iskaše zatrti ime krstjansko po svem kraljevstvu svome. I tako mnoge grade i mista krstjanska raščini, a krstjane u hlapstvo obrati. I tako primorske gradove zgara rečene u kih se opet bihu zemljaci i mišćane skupivše (se) podvrgnuli za oca njegova kralja Bladina rasu i u hlapšćinu obrati. Tada krstjane, videći se u toj tuzi i nevolji, počeše po gorah i vrsih od gor i tvrjah činiti kako tko mogaše za shraniti se dokla Bog prigleda i dvigne bič poganski i dokla milostiv prigleda tolikim nevoljam."[16] Posebno naglašavam podatak prema kojem je Ratimir kršćane u hlapstvo (ropstvo) obraćao, dakle, vlastite je podanike, zbog ispovijedanja kršćanstva, pretvarao u robove. To je prekinuto u doba Satimira i Budimira, koji su štitili i podupirali kršćane, potakli Konstantinovu misiju i na Saboru na Duvanjskom polju uredili imovinske prilike Crkve.[17] Ratimir, kao knez "regnuma" južno od Save, spominje se 838. u franačkim spisima, kao i u *Conversio Bagoariorum et Carantanorum.*[18] Historiografija većinom smatra Ratimira hrvatskim knezom i bugarskim vazalom. Kao početak njegove vladavine Šišić uzima 829, vjerovatno polazeći od podatka da su te godine Bugari po drugi put zauzeli i opustošili Donju Panoniju i Panonsku Hrvatsku. Bugari su protjerali knezove koje su bili postavili Franci i zamijenili ih svojim vazalima. O tome izvještavaju franački anali pod 827. godinom. Tu se navodi kako su Bugari na lađama uputili vojsku u Panoniju, gdje su ognjem i mačem opustošili slavenske starosjedioce i protjerali njihove knezove, a postavili bugarske upravitelje.[19] Jedan od tih bugarskih upravitelja bio je, prema dosadašnjim tumačenjima, i knez Ratimir. Nasuprot tome, smatram da kneza kojeg su postavili Bugari nije moguće

16 Isto, 390-391.
17 Isto, 392-400.
18 F. Kos, *Conversio*, 135. F. Rački, *Documenta*, 336-337.
19 F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 324. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 194. *Annales regni Francorum*, 164-174.

poistovjetiti s Ratimirom iz *Ljetopisa zagorske sklavinije*, "jer se Pop Dukljanin uopšte nigde i nikad ne obazire na panonsko-hrvatske strane", kako kaže Šišić.[20] Ratimir je bio knez samostalnog regnuma južno od Save, što će reći knez "zagorske sklavinije".[21]

U spisu *Conversio* se govori kako je "nekog Pribinu" knez Moravaca protjerao iz njegove zemlje iznad Dunava. Nakon toga, Pribina je došao Ratbodu (franačkom prefektu na istoku) koji ga je predstavio kralju Ludoviku. Po kraljevoj naredbi, Pribina je bio poučen u vjeri i pokršten, a potom je boravio kod Ratboda. Međutim, među njima je došlo do nekog nesporazuma pa je Pribina, bojeći se, prebjegao sa sinom Hozilom (Koceljem) i svojima u područje Bugara. Odatle je otišao na Ratimirovo područje ("de Vulgariis Ratimari ducis adii regionem"). U to je vrijeme kralj Ludovik poslao Ratboda da uništi kneza Ratimira. Kneževa vojska našla je spas u bijegu. Pribina je sa svojima prešao Savu, gdje ga je primio grof Salahonn i ondje se izmirio s Ratbodom.[22] Iz opisa se jasno razabire da Ratimirovo područje nije bilo ni u kakvom podređenom odnosu prema Bugarima. Naglašava se da Pribina prelazi iz jednog u drugo područje. Ni iz čega ne proizlazi da bi zemlja Ratimira bila istovjetna sa bugarskim novoosvojenim područjem u istočnoj Panoniji i Srijemu. Tamo su Bugari, zauzevši te krajeve 827, smijenili domaće knezove i postavili svoje upravitelje. Za tačno ubiciranje područja Ratimira posebno je znakovito da je Ratbod napao kneza Ratimira u predjelu južno od Save. Pribina je, naime, nalazeći se u Ratimira u vrijeme napada, morao prijeći Savu, kako bi se našao na sigurnom terenu. Taj zapis iz 838. prvi je historijski spomen jednog slavenskog regnuma južno od Save, iz kojeg se začela kasnija bosanska srednjovjekovna država. Ta 838. također je jedino hronološko uporište u Ratimirovoj vladavini. Datiranje početka njegove vladavine u 828. ili 829. ne dolazi u obzir, jer Ratimir nije bio nikakav bugarski vazal

20 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 426.

21 Vidi o tome: M. Hadžijahić, *Pitanje vjerodostojnosti*. Moje mišljenje prihvatio je Marko Vego, koji je tim povodom primijetio: "Čini mi se da je Hadžijahić na čvršćim temeljima kad je poredio franačke analiste iz 838. godine koji su spomenuli nekog Ratimira čija je regija smještena između Franačke i Bugarske, južno od rijeke Save. To je upravo Bosna. Ovo ga je navelo da zaključi da je vjerovatno Dukljaninov Ratimir istovjetno lice s ovim Ratimirom u Bosni. Tim je dobio najstariji podatak o spomenu jednog bosanskog kneza iz 838. godine. Mislim da će nauka ovu posljednju tvrdnju usvojiti i prihvatiti kao činjenicu, dok će mišljenje o kralju Budimiru iz Bosne biti još podugo na tapetu naučnih krugova." (*Oslobođenje* od 29. 8. 1972.).

22 F. Kos, *Conversio*, 135.

pa se njegova vladavina ne može određivati prema datumu bugarske najezde na rijeci Dravi. Prema *Ljetopisu zagorske sklavinije* Ratimir nije ostavio sina. Naslijedili su ga u kraljevskoj vlasti "jedan od njegova kolina". Čak ni treći i četvrti nasljednik poslije Ratimira nisu bili "kralji togaj kolina". Nasuprot tome, latinska redakcija *Ljetopisa popa Dukljanina* stvari prikazuje tako kao da je redovito sin nasljeđivao oca, što je manje uvjerljivo.[23] Treba primijetiti da, osim Restija, koji preuzima podatke iz latinske redakcije *Ljetopisa popa Dukljanina*, dubrovačke hronike nisu zabilježile nijednog od ove trojice kraljeva, tj. Silimira, Bodina i Ratimira.[24] To je donekle razumljivo ako se ima na umu da povijest Dubrovnika ne počinje prije sredine IX st., a navedeni vladari vladali su u prvoj polovini IX stoljeća.

5.
ČETIRI "NEPRAVEDNA KRALJA" (838. – prije 860.)

Ljetopis zagorske sklavinije ne navodi imena četiriju "kraljeva" koji su slijedili nakon Ratimira, već se samo ustanovljava da su bili nepravedni i prema kršćanima neprijateljski raspoloženi, pa se kaže: "I tako mnogi krstjane ne mogahu trpiti i mnogi stisnuti od nevolje k poganom se pričinjahu i k njih zakonom pristavahu." Pritisak na kršćane, od kojih su neki počeli prividno napuštati kršćanstvo i vraćati se poganstvu, potvrđuje i Teofanov Nastavljač, koji govori o otpadu od kršćanstva mnogih, već pokrštenih Južnih Slavena za amorijske dinastije (820-867).[25] Razdoblje četiriju "nepravednih kraljeva" obilježeno je i prekidom prijenosa vlasti sa oca na sina. *Ljetopis* izvještava da četiri "nepravedna kralja" nisu bili dugovjeki, a to se slaže i s datiranjem njihove vladavine u razdoblju od 838. do prije 860. godine. Jedan od četiri "nepravedna vladara", vjerovatno posljednji, možda je sudjelovao, zajedno s Bugarima, u ratu protiv kralja Ludovika Njemačkoga, 853. godine. O tome se sačuvao zapis u *Annales Bertiniani*, pod godinom 853, gdje se kaže da su Bugari, pridruživši sebi Slavene, ratovali protiv Ludovika,

23 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 299, 301. O toj razlici između hrvatske i latinske redakcije usp. M. Medini, *Starine dubrovačke*, 41-42.

24 J. Resti, *Chronica Ragusina*, 18-19.

25 *Theophanes Continuatus*, 288-289. Iz tog podatka se ne može zaključiti da se događao pritisak na kršćane, nego da su ti narodi povezivali kršćanstvo s bizantskom vlašću, pa su ga zajedno s njome i odbacivali. Op. redaktora.

kralja njemačkoga, ali su bili pobijeđeni.[26] U historiografiji se nije pomišljalo da bi južno od Save, na prostoru buduće Bosne, u to doba postojao kakav regnum koji bi graničio s Bugarima, pa se taj podatak tumačio tako kao da su Bugari pridružili sebi podanike, prema jednima iz Panonske Hrvatske (Rački, Šišić, Dušan Popović), a prema drugima iz Rastislavove Moravske (Šafarik, Jireček, Gros, Hauptmann). Ali, panonski Hrvati u to vrijeme bili su pod franačkim, a ne pod bugarskim suverenitetom. Moguće je da su Bugari zatražili pomoć od Rastislava, ali je još vjerovatnije da su sklopili savez sa vladarem Slavena o kojem govori *Ljetopis zagorske sklavinije.*

6.
SATIMIR (prije 860. – 877.)

Poslije četiri "nepravedna kralja" slijedio je Satimir. Dubrovački hroničar Resti spominje ga pod imenom Svetimir, "re di Bossina, padre di Svetopelek o sia Svetopilo".[27] Prema *Ljetopisu zagorske sklavinije*, živio je u doba Konstantinove hazarske misije 860/861. godine. Satimir je poboljšao odnos prema kršćanima i povezao se s Hazarima i Dubrovnikom. Čim je stupio na vlast, "poče ljubiti karstjane i ne da jih progoniti". A u njegovo vrijeme "opet poče vira procvitati i očitovati se krstjane". Naime, zbog progona prethodnih kraljeva bilo je mnogo pritajenih kršćana "jere cića straha krijahu se".[28] Ta su mjesta, nepažnjom prevodioca, izostala u latinskoj verziji. Ako se prihvati da je *Ljetopis zagorske sklavinije* nastao u nekom ćirilometodskom samostanu u Bosni, ovo je svjedočanstvo tim dragocjenije.

U vrijeme Satimira sklopljen je i trgovački ugovor između Dubrovnika i Bosne koji Resti stavlja u 831. godinu.[29] Bosanski "kralj" Svetimir obavezao se davati Dubrovniku 50 volova, 500 ovnova i 200 tovara žita i osigurati Dubrovčanima potpunu slobodu trgovine u Bosni. Općina mu je zauzvrat poklonila 14 lakata skrleta za jedan plašt "alla bosnese". Resti, komentirajući taj akt, kaže da je to prvi ugovor koji su Dubrovčani sklopili sa svojim susjedima, "započevši uklanjati ono prirođeno divljaštvo koje je do tog vremena

26 *Latinski izvori za b'lgarskata istorija*, sv. 2, 286-287.
27 J. Resti, *Chronica Ragusina*, 21.
28 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 392.
29 J. Resti, *Chronica Ragusina*, 21. Godine koje navode dubrovački hroničari za starije razdoblje posve su proizvoljne i naknadno dodavane.

vladalo kod kralja Slavonije".[30] O ugovoru iz 831. govore i starije hronike, tj. Anonimova i Ragninina, ali ne spominju ime bosanskog "kralja".[31]

7.
BUDIMIR (prosinac 877. – ožujak 917.)

Kao što je objašnjeno u poglavlju o izvorima, pojava imena Svetopelek u latinskoj i talijanskoj verziji *Ljetopisa popa Dukljanina* posljedica je krivo shvaćenog teksta protografa. U 9. pogl. slavenskog izvornika prevodilac nije razumio značenje izraza "sveti puk", a znajući nešto o vezi sa moravskim knezom Svetoplukom i slavenskom misijom, njemu nejasnu sintagmu "sveti puk" preveo je kao Svetopelek i izostavio spomen Budimira. Pod imenom Svetopeleka tražila se neka povijesna ličnost, kao kralj Tomislav (Kukuljević, Klaić, Manojlović i drugi), knez Branimir (Šišić), kralj Petar Krešimir IV (Jelić), odnosno Porga (Rus), ali smatram da su to sve redom promašaji. Po mojem mišljenju, Budimir iz 9. pogl. *Ljetopisa* jeste povijesna ličnost upravo tog imena.[32] Izuzev Luccarija i Orbinija, dubrovački hroničari ne znaju za ime Budimir.[33] To ide u prilog postavci da je do pogreške u čitanju izvornika došlo upravo u Dubrovniku. Tubero naziva Budimira Seuropylus, a Dandolo i Biondo Suethopolecus. Sva trojica hroničara smatraju ga dalmatinskim kraljem.[34] Moje mišljenje jeste da je Budimir stvarna, povijesna ličnost, vladar "zagorske sklavinije". To mišljenje iznio sam i obrazložio u radu *Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju.* Ime Budimir spominje se u hrvatskim ispravama od IX do XI st. kao ime hrvatskih dostojanstvenika. Postoji i više lokaliteta koji su vezani za ovo ime, među kojima posebnu važnost dajem selu u Sarajevskom polju zvanom Butmir, poznatom prethistorijskom nalazištu ("butmirska kultura"). Zahvaljujući turskim katastarskim defterima iz XV st., znamo da se u to vrijeme današnji Butmir nazivao Budimir. Godine 1455. selo je zabilježeno kao Budmir, a

30 Isto.
31 *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 19, 197.
32 Resti navodi da je Svetopelek (Budimir) sin Svetimira, bosanski, odnosno dalmatinski vladar. J. Resti, *Chronica ragusina*, 21, 24, 30. *Ragusina* ne spominje Budimira, već samo navodi da je monah Kiril pokrstio sve Bugare i Bosance. *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 192.
33 J. Luccari, *Copioso ristretto*, 3. M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena.*
34 L. Cerva Tubero, *Commentaria*, 196. F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 24.

1485. kao Budimire.[35] Iako sam odbacio svoju raniju tezu da bi Porfirogenetova Katera mogla biti na lokalitetu Gradac, u Sarajevskom polju, blizu sela Kotorac i Butmir, još uvijek smatram da je znakovita pojava toponima Butmir na području gdje se nalazila jezgra najstarije bosanske države.[36] Utvrđeno je da arheološki materijal Gradca najviše potječe iz pretpovijesnog razdoblja, ali se svi slažu da ima ostataka i iz ranog srednjeg vijeka. Polazeći od pretpostavke da je Budimir bio stvarna ličnost, mogao je biti vladar Dukije, Neretve, Bosne i Podgorja, tj. onih južnoslavenskih zemalja za koje nije poznata vladajuća dinastija 885/886. godine. Ali, smatrao sam da postoje razlozi da legendarnog slavenskog kralja Budimira smjestimo u Bosnu.

U *Ljetopisu zagorske sklavinije* o Budimiru se govori vrlo opširno. Prikazan je kao važna ličnost u procesu pokrštavanja te kao reformator koji je sazvao Duvanjski sabor. Zemlja je bila bremenita sukobima proizašlim prije svega iz progona kršćana, "ki bihu u tvrđavah i u vrsih gorskih i ki tajahu se i krijahu se i ne povidahu se krstjane". Taj dio stanovništva živio je u strahu. Budimir "zapovidi svim koji latinski govorahu, da se vrate svi u mista svoja i da podvižu i naprave gradove, koji po poganeh bihu rasuti i požgani". U nastojanju da promijeni postojeće odnose, Budimiru "ulize u misal, kako bi za svoga vremena opet zemlju, kako je i prvo bila (dal) napraviti, zašto imaše mnoštvo ljudi, da sve biše izmišano. I tako razboriti kralj odluči zemlju i ljudi i staviti opet u prave zakone. I iskaše kako bi mogal najbolje iznajti." U nastojanju za "red najti" i "put ukazati" Budimir se obratio i na "sve starce i mudrace gospodstva svoga", ali bez uspjeha, prema *Ljetopisu*, u vrijeme nakon što je odlučio sazvati sabor.[37] Opis Budimirova djelovanja u *Ljetopisu zagorske sklavinije* sadrži i hronološke podatke koji se uklapaju u neke poznate povijesne događaje. Iz *Ljetopisa* proizlazi da je Budimir vladao četrdeset godina i četiri mjeseca, i to od prosinca 877. do ožujka 917. godine. U to razdoblje padaju slavenske misije, masovno pokrštavanje u jadranskoj unutrašnjosti te uspostavljanje Metodove nadbiskupije, kojoj je pripadala i "zagorska sklavinija".

Iz *Ljetopisa zagorske sklavinije* razumije se – iako to nije tačno prevedeno u latinskom tekstu – da je Budimir, prije nego što je postao

35 V. Klaić, *Narodni sabor*, 8. O selu Butmir vidi: H. Šabanović, *Bosansko krajište 1448-1463*.

36 A. Benac, *Sarajevo kroz arheološke spomenike*. Isti: *Gradac Ilinjača kod Kotorca*. V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, 32. B. Čović, *Novi podaci*.

37 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 394-395.

kralj, naslijedivši oca Satimira, boravio u Hazarskoj zemlji. U *Ljetopisu* se izričito kaže: "I pojde i on u Kozariku i ondi dobrovoljno primiše ga i veseljahu se gospodstvu njegovu." U Hazarskoj zemlji Budimir se sastao sa Konstantinom, koji je ondje propovijedao i krstio pa i Budimira "biše među inim obratil rečeni Božji sluga i muž". Budimir "za mnogo dan pričaše se s filosofi, kojih razumom svojim dobivaše". A kada je Kosntantin na putu u Rim navratio u "kraljevstvo svetog puka", gdje je gospodovao mudri i dobri kralj Budimir, ljetopisac spominjući Budimira napominje da već "po Konstancu biše naučen u viru". Konstanc tada samo "napuni i utvrdi kralja u viri".[38]

Iz *Žitja Sv. Ćirila* vidi se da su se za Konstantinova boravka u Hazarskoj zemlji vodile teološke rasprave, u kojima su sudjelovali židovski, kršćanski i islamski učenjaci. Konstantin je širio kršćanstvo među Hazarima pa su mnogi "odbacili poganske gnusobe i nezakonite ženidbe". Postoji i treće svjedočanstvo koje potvrđuje navod o dolasku Budimira u Hazarsku zemlju i o njegovu susretu s Konstantinom. Naime, u *Proložnom žitju Metoda*, nađenom u jednom rukopisu iz 1405, opisuje se Konstantinovo i Metodovo djelovanje u "Kozariji". Kaže se da su se Konstantinu i Metodu obratili Slaveni, tražeći krštenje, Hazari, tražeći učitelja, Moravljani, tražeći biskupa, Bugari, tražeći učitelja i nastavnika.[39] Takva formulacija ne mora obavezno značiti da su se svi pobrojani narodi obratili braći za vrijeme njihova boravka u Hazarskoj zemlji. Na taj način autor teksta vjerovatno je htio na slikovit način obuhvatiti misiju svete braće. Međutim, budući da imamo podatak da je Budimir došao u Hazarsku zemlju, gdje se sastao s Konstantinom i primio krštenje, nakon čega je uslijedilo pokrštavanje njegova naroda, može se pretpostaviti da se navod u *Proložnom žitju* o molbi Slavena da ih sveta braća pokrste odnosi upravo na Budimirov odlazak u Kozariju.[40] Ta pretpostavka poklapa se sa činjenicom da su Slaveni iz "zagorske sklavinije" upravo u to doba pokršteni. Osim toga, u 8. pogl. *Ljetopisa zagorske sklavinije* izričito se kaže da kralj Satimir, otac Budimirov, "poče ljubiti karstjane i ne da jih progoniti, iza njega opet poče vira procvitati". Satimir je očito na poticaj Bizanta odlučio pokrstiti svoju zemlju. U tu svrhu izaslao je svoga sina, budućega kralja Budimira, u Hazarsku zemlju, znajući da ondje boravi Konstantin. Tamo

38 Isto, 392.

39 *Žitja*, 47, 65, 98-100.

40 U hrvatskoj historiografiji se smatra da se radi o Rastislavljevim poslanicima. F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 368. Op. redaktora.

Budimir "mnogo dan pričaše se s filozofi (Ćirilom), kojih razumom svojih dobivaše".[41] Po povratku je Budimir pokrstio svoju zemlju. Budimir, pokršten već u Hazarskoj zemlji, bio bi prvi kršćanski vladar "zagorske sklavinije". Prema *Ljetopisu zagorske sklavinije* Budimir je kraljevao četrdeset godina i tri mjeseca.

8.
SVETOLIK-STJEPAN
(ožujak 917. – 932. ili 934.)

Posljednji vladar u katalogu "slovinskih" kraljeva jeste Svetolik. Na njega se odnose brojne dubrovačke legende. Prema Ragnini, Svetolik-Stjepan bio je "re di Bosna", veliki prijatelj Dubrovčana, koji je podigao Crkvu sv. Stjepana u Dubrovniku, što ne može biti tačno, jer je riječ o crkvi koju spominje već Konstantin Porfirogenet sredinom X stoljeća.[42] Pripovijedajući o Svetoliku (Stjepanu), Ragnina se naslanja na starije anonimne anale, s tom razlikom što spominje ime Svetolik, dok Anonim govori samo o "bosanskom kralju Stjepanu". Obje hronike govore o tome kako je bosanski kralj Stjepan pozvao i svečano primio u Bosni župnika "dum Srđa" ("don Sergio"), saradnika sv. Hilariona. Sa "dum Srđem" bilo je mnogo plemića, koje je kralj pri odlasku bogato nagradio. Dao im je veliku svotu zlata i srebra, poslavši s njima jednoga velikaša da u Dubrovniku podigne, kao kraljev zavjet za ozdravljenje, Crkvu sv. Stjepana. Za dvije godine njegov velikaš zaista je podigao na Pustijerni crkvu, koja je stajala 600 (6800?) perpera. Za svećenika u novosagrađenoj crkvi postavio je nekog Stojka, kojem je u blizini izgradio i kuću za stanovanje. Ragnina dopušta mogućnost da je Crkvu sv. Stjepana sagradio i Radoslav Bel, a da ju je Stjepan samo obnovio. Oba izvora opširno pripovijedaju i o kraljevoj ženi Margariti (Mari), koja je Dubrovnik obdarila srebrom za izradu relikvijara. Potom se pripovijeda o tome kako je kralj s kraljicom i svojim velikašima posjetio Dubrovnik, gdje je najsvečanije dočekan. Tom prilikom obdario je milostinjom svećenike, redovnike, redovnice i sirotinju sa više od 2000 dukata (po Ragnini perpera). Dubrovčanima je darovao Župu, Brgat, Šumet, Rijeku i Zaton. Po selima je izgradio crkvice u čast sv. Stjepana. Kada je umro kralj Stjepan, Dubrovčani su ga uz najveće počasti ožalili, kao da je bio gospodar Dubrovnika.

41 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 391-393.

42 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 75. *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 193 i dalje.

Kralj Stjepan nije ostavio potomstvo. Po njegovoj smrti Mara (Margareta) se stalno nastanila u Dubrovniku, gdje se zaredila, te joj je povjereno čuvanje svetačkih moći. Darovala je općini 200 libara srebra. Podigla je i crkvicu posvećenu sv. Margareti. Umrla je u Dubrovniku, a prije toga ostavila je svojim rođacima iz roda Crose da se brinu o relikvijama.[43] U skladu s tradicijom da je Stjepan bio bosanski kralj, godine 1571. bio je postavljen i natpis u kojem je stajalo da je – kako se govori ("dicasse") – "bosanska kraljica Margareta podigla hram djevici Margareti u nekoć blažena vremena". U jednoj kasnijoj verziji, koju donose Resti i Tubero, kralj Stjepan poistovjećuje se sa Stjepanom, Krešimirovim sinom (Stjepanom Držislavom?), koji je, prema 31. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina*, vladao Bijelom Hrvatskom i Bosnom.[44] Orbini govori o kralju Krešimiru, gospodaru u Hrvatskoj i Bosni i njegovoj ženi Margareti.[45] Ovu drugu dubrovačku tradiciju o Stjepanu kao hrvatskom kralju posebno je branio Nikola Bjelovučić, koji smatra da se radi o Miroslavu (945-949).[46] Treću verziju o kralju Stjepanu dao je Ferdo Šišić, tvrdeći da se "priča o bosanskom kralju Stjepanu i njegovoj ženi kraljici Mari splela s pohodom kralja Stjepana Dušana i kraljice Jelene u Dubrovnik potkraj 1350". Šišiću služi kao dokaz i činjenica da dubrovačka anonimna hronika navodi da je kraljica poslala Dubrovčanima "dar od srebrene kovine glama", a "samo (se) i isključivo novobrdsko srebro zvalo glamsko srebro", "a samo srpski je vladalac – i nijedan drugi – bio gospodar Novog Brda, gde se dobivalo glamsko srebro".[47] Za naše razmatranje značajno je da se Svetolik prema najstarijoj verziji izjednačuje s navodnim bosanskim kraljem Stjepanom. Nema dvojbe da priča o dobročinstvima kralja Stjepana i kraljice Margarete (Mare) sadrže mnogo legendarnih elemenata, ali možda uz to sadrži i istinitu povijesnu jezgru. Pitanje kralja Stjepana i kraljice Margarete ostaje i dalje otvoreno, ali smatram da postoje jake naznake da je verzija o njihovom bosanskom porijeklu vjerodostojna.

Svetolikovom smrću "zagorska sklavinija" kao da je prestala postojati, ili je barem zapala u krizu izumiranjem vladajuće dinastije,

43 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 327. *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 15-18, 193-195. S. Skurla, *Moćnik*, 69. V. V. Makušev, *Izsljedovanija*, 60.

44 J. Resti, *Chronica Ragusina*, 27-28. N. Bjelovučić, *Crvena Hrvatska*, 60-61.

45 M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, 136.

46 N. Bjelovučić, *Crvena Hrvatska*.

47 F. Šišić, *O hrvatskoj kraljici Margareti*, Dubrovnik 1929.

jer dubrovački izvori saglasno kazuju da je Svetolik-Stjepan umro bez nasljednika.[48]

9. RASPAD "SLOVINSKOG KRALJEVSTVA"

Upravo sredinom X st. Bosna je prvi put u svojoj povijesti došla pod vlast jedne susjedne države, i to Hrvatske. Prema 29. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina*, Krešimir je, ratujući zajedno s ujakom, opustošio Uskoplje, Luku i Plevu. Bosanski ban, međutim, videći da se ne može s njim mjeriti u borbi, pobjegao je k ugarskom kralju. Potom je Krešimir zauzeo čitavu Bosnu i vladao njome.[49] Općenito se smatra da se pod Krešimirom iz 29. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina* podrazumijeva hrvatski kralj Mihajlo Krešimir II (949-oko 969).[50] Na zapis u 29. pogl. *Ljetopisa* nastavlja se zapis u 31. pogl., gdje se navodi da se Krešimirovu bratu rodio sin Stjepan (koji se poistovjećuje sa Stjepanom Držislavom, oko 969-997.). Kaže se da je on, nakon očeve smrti, vladao Bijelom Hrvatskom i Bosnom i poslije njega njihovi nasljednici stalno su vladali u Hrvatskoj.[51] Nasljednici Stjepana Držislava vladali su, dakle, samo u Hrvatskoj, ali ne i u Bosni. Iz navedenih podataka slijedi da je Bosna bila sjedinjena s Hrvatskom gotovo tokom cijele druge polovine X stoljeća. Kako je *De administrando imperio* nastao u razdoblju od

48 Svetolika Stjepana valja razlikovati od bosanskog kneza Stjepana o kojem izvještava pop Dukljanin u 42. pogl. *Ljetopisa*. On kaže da je dukljanski kralj Bodin nakon zauzimanja Raške zauzeo i Bosnu i ondje postavio kneza Stjepana, poslije 1083. godine. Bosna je ostala u državnoj zajednici s Dukljom najkasnije do 1102/3. godine kada je kako se pretpostavlja umro kralj Bodin. Primjetno je da je u doba Bodinove vlasti Bosna politički ojačala i osamostalila se. Dubrovački izvori daju vrlo važnu ulogu knezu Stjepanu. Već Milecije, a potom Anonim i Ragnina primjećuju njegovo značenje u odnosu na Bodina, pa ga čak i izjednačuju s Bodinom. Pričaju također da je Stjepan (bosanski kralj) četiri godine opsjedao Dubrovnik. Uvidjevši da ga ne može osvojiti sagradio je podno Srđa utvrdu kako bi Dubrovčanima zapriječio prolaz na kopno. *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 26, 174, 209. Pitanje je na koga misle dubrovački izvori pod imenom Stjepan, jer je to ime koje oni vrlo često pridaju bilo kojem vladaru iz zaleđa misleći na njegovu vladarsku čast (ovjenčani). Ukoliko se ne spominje i narodno ime teško je identificirati o kome se zapravo radi. Op. redaktora.

49 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 323-324.

50 F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 436. N. Klaić, *Povijest Hrvata*, I, 314-316. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 308-309.

51 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 327.

948. do 952, to bi značilo da je Bosna bila u sastavu Hrvatske u doba njegova nastanka. Mislim da bi se taj zaključak mogao prihvatiti. Tako dobivaju novu težinu Porfirogenetovi navodi da Zahumljani graniče na sjeveru sa Hrvatima (30. pogl.), da su južni susjedi Mađara Hrvati (40. pogl.) te da Srbija, pod kojom car-pisac podrazumijeva i Zahumlje – graniči na sjeveru sa Hrvatskom (30. pogl.).[52] Na taj način uvezuje se i epizoda sa ugarskim pohodom protiv Bosne, o kojem se govori u 23. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina* i *Hrvatske kronike*. U toj odbrani istaknuo se neki mladić Tihomil, koji se oženio kćerkom brata Ćudomira iz Bijele Hrvatske i s njom imao dva sina, od kojih je jedan bio Krešimir. Još je Šišić smatrao da ta pripovijest sadrži vjerodostojnu jezgru.[53] Dubrovačke hronike također potvrđuju da je Svetolik-Stjepan ostao bez nasljednika, da je poslije toga nastalo u zemlji bezvlašće i, napokon, da je u Bosni uspostavljena hrvatska vlast. Anonim spominje dvojicu bosanskih kraljeva imenom Stjepan u različitim razdobljima. I za jednog i za drugog tvrdi da su ostali bez nasljednika. Mislim da je Anonim imao različite predloške, pa je od jedne proizveo dvije ličnosti, te da je tu riječ o Svetoliku-Stjepanu.[54] Hroničar Ragnina, govoreći o Svetoliku-Stjepanu, također tvrdi da je ovaj umro u svom kraljevstvu, bez zakonitoga nasljednika. Kod obojice hroničara datacija je Svetolikove smrti pogrešna (815, odnosno 818.).[55] Resti, koji Stjepana zove "kraljem onoga dijela Bosne koji se zove Bijela Hrvatska", jedini bi mogao biti tačan u datiranju, smještajući navedene događaje negdje poslije 940. godine. I on piše da je kralj Stjepan umro u Bosni, ne ostavivši potomaka.[56] Dubrovački hroničari slažu se u podatku da Svetolik nije imao nasljednika i da je poslije njega u Bosni nastalo rasulo. O tome se ništa ne kaže u 10. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina*, gdje je riječ o Svetoliku, odnosno njegovim nasljednicima. Govoreći o jednom kralju Stjepanu, dubrovački Anonim priča kako je u Bosni nastao građanski rat, jer su neki htjeli za gospodara Dukađina iz Albanije (!), kojeg je bosanski kralj natjerao u bijeg. Ovaj se sklonio u Dubrovnik, zbog čega je kralj zaratio i protiv tog grada. Ranjen, kralj se morao povući u Bosnu, gdje je umro. Po drugoj Anonimovoj i po Ragnininoj verziji, u Bosni je poslije smrti kralja Stjepana nastao velik metež, jer je kralj ostao bez nasljednika. Građanski rat trajao je

52 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 83, 105.

53 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 305-306, 408-409. M. Hadžijahić, *Tihomir*, 397-418.

54 *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 15-16. Vidi bilješku 482.

55 Isto, 194.

56 J. Resti, *Chronica Ragusina*, 27.

sedamnaest godina, sve dok 871. nije došao na vlast jedan hrvatski plemić, Berislav.[57]

Posebno skrećem pažnju na podatak da je bezvlašće trajalo sedamnaest godina. Naime, ako je Svetolik umro između 832. i 834, to bi se podudaralo s podatkom *Ljetopisa popa Dukljanina* da je nekad sredinom X st., Krešimirovim osvajanjem, bosanska vlast zamijenjena hrvatskom. Međutim, činjenica je da se navedeni dubrovački izvori ne slažu oko pitanja ko je bio hrvatski vladar koji je zavladao Bosnom. Posebno valja napomenuti da nijedan od spomenutih izvora ne spominje izrijekom Krešimirovo ime, kako to čini *Ljetopis popa Dukljanina*. Anonimni anali spominju pod godinom 972. kako je u Bosnu došao neki kralj "della linea de Moravia de Harvati". Taj kralj pokorio je nekog Duku iz Albanije, koji je vladao u Bosni pet godina. Uglavnom to isto bilježi i Ragnina.[58] Serafino Razzi daje svoju verziju spomenutih događaja, tvrdeći da je Duka od Albanije, vodeći rat s bosanskim kraljem, zatražio od Dubrovčana, na temelju ugovora, pet stotina naoružanih ljudi, koje su mu oni i dali. Kada je s velikom vojskom došao u "bosansku kraljevinu", u borbi je ubijen "bosanski kralj", koji je potjecao iz Moravske. Albanski Duka nametnuo se bosanskom "kraljevstvu" i držao ga u miru pet godina. Nakon toga, novi "bosanski kralj" ponovno je preuzeo vlast. On je zaratio na Dubrovčane, koji su bili u savezu s Dukom, te ih je zasužnjio.[59] O hrvatskoj vlasti u Bosni poslije građanskog rata govori i Resti, tvrdeći da je Bosance pokorio Tješimir (Tiescimir), uz pomoć bana Hrvatske. Potom prelazi na događaje za koje tvrdi da su se zbili poslije 932. te govori o Stjepanu, "kralju onog dijela Bosne koji se zove Bijela Hrvatska", brkajući možda Svetolika-Stjepana sa hrvatskim kraljem Stjepanom Držislavom.[60] Nema dvojbe da su spomenuti dubrovački hroničari imali na raspolaganju različite izvore, pa iako su dosta nejasni i protivrječni, svi se slažu u jednom, tj. da je – nakon određenog vremena političke krize, nastale smrću Svetolika-Stjepana – u Bosni uspostavljena hrvatska vlast.

Zanimljiv je i podatak da je Bosnom zavladao neki Duka iz Albanije. U arapskim izvorima sačuvan je podatak prema kojem je nekako u isto vrijeme u Kordobi kod kralja Abdurahmana III (912-961) boravilo poslanstvo iz zemlje Slavena, u kojoj je tada vladao Duka. Podatak se ima zahvaliti povjesničaru Ibn Haldunu (1332-1406). U isto vrijeme, prema svjedočanstvu dubrovačkih hronika, zavladao je u Bosni "neki Duka", pa ta podudarnost upućuje da se vijest o "kralju Slavena" odnosi na najstariju povijest Bosne.[61] S obzirom na saglasnost različitih izvora, mislim da se može prihvatiti da je u "zagorskoj sklaviniji" vladao "neki Duka", porijeklom iz Albanije. Pitanje je podrazumijeva li se pod Albanijom Bijela Hrvatska ili možda Prevalitana, kasnija Albanija. Ovdje je važno skrenuti pažnju na okolnost da raspad "zagorske sklavinije" – posebno nakon što su okončani neredi koji su trajali gotovo dva desetljeća – nije istovremeno označio i raspad Bosne kao političke zajednice. Već od vremena smjene koja je nastala uspostavljanjem hrvatske vlasti u Bosni, pojavljuje se bosanski ban.

57 *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 6, 20. Slično piše i Ragnina, navodeći da je Bosnu tada osvoji "un grand uomo delle parti di Crovatia chiamato Berislavo per nome". Isto, 199.

58 Isto, 82, 202.

59 S. Razzi, *La Storia di Raugia*, 38-39.

60 J. Resti, *Chronica Ragusina*, 26-28.

61 V. Mažuranić, *Gebalim*, 36-37. Vidi poglavlje o Zagorju. Pitanje je je li Duka osobno ime ili samo naslov vladara, dux. Op. urednice.

VIII. SABOR NA DUVANJSKOM POLJU

1. HISTORIOGRAFIJA O SABORU NA DUVANJSKOM POLJU

Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju izazvalo je velike rasprave u historiografiji. I oni koji smatraju da je taj sabor zaista održan, ne slažu se oko pitanja ko je bio "kralj Budimir", niti kada je sabor održan. Pojedini autori smatraju da Budimir nije povijesna ličnost te da se pod tim imenom krije neki drugi vladar. Tragom pretpostavki koje su iznijeli F. Rački i I. Kukuljević Sakcinski, najčešće se spominje Tomislav, ali pojavljuju se i druga imena, naprimjer Svetopluk ili Branimir.[1]

U posebnom prilogu pokušao sam dokazati da je sabor na Duvanjskom polju zaista održan, i to po svoj prilici 885. ili 886, pri čemu sam tvrdio da se Budimir ima smatrati stvarnom povijesnom ličnošću.[2] Raspravljajući o pitanjima i nedoumicama oko sabora na Duvanjskom polju, zastupao sam i tezu da su tzv. *Zakon sudnij ljudem* i *Besjeda vladikama zemlje* (homilija u *Kločevu glagoljskom zborniku*) doneseni na tom legendarnom saboru. Tada nisam znao da su sa sličnom tezom prije mene istupili Nikola Radojčić i Vladimir Mošin. Prema Dominiku Mandiću, sabor je održan 753, za pape Stjepana II (752-757) i bizantskog cara Konstantina V Kopronima (741-775). Pritom Mandić polazi od tvrdnje da je u *Kraljevstvu Hrvata* (pod kojim podrazumijeva *Regnum Sclavorum*) kao bizantski car spomenut Konstantin. Carski diplomati Ivan i Leon, za koje je Mandić našao svjedočanstva u izvorima iz vremena cara Konstantina (Ivan je obavljao i određene misije kod pape Stjepana II), bili bi istovjetni sa "plemenitim i mudrim poslanicima Leonom i Ivanom"

1 F. Rački, *Kada i kako se*, 70-89. I. Kukuljević Sakcinski, *Tomislav*, 1-52. F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 24, 126-44. D. Mandić, *Rasprave*, 194-213. V. Košćak, *Pripadnost*, 323-328. Novija hrvatska historiografija smatra da, ako se sabor uopće održao nema nikakvih temelja za poistovjećivanje Budimira s Tomislavom. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 276, 298-299. Op. redaktora.

2 M. Hadžijahić, *Pitanje vjerodostojnosti*, 201-261. P. Anđelić, *Bosansko-hercegovačka*, 70-71. M. Vego, *Postanak*, 25.

na Duvanjskom saboru. Toliko spominjana knjiga *Metodius* sadržavala bi zaključke i zakone koji su doneseni na Duvanjskom saboru. Temeljeći svoje tvrdnje na hrvatskom tekstu *Ljetopisa*, Mandić među ostalim tvrdi da je u *Metodiusu* izvorno moralo stajati da je sabor održan "na planini... Hlibaj", čime se označavala planina Hlib ili Lib u jugoistočnom kutu Duvanjskog polja (kombinacija sa Hlibom-Libom potječe još od Luke Jelića). Odbacujući ranije iznesena mišljenja o saboru na Duvanjskom polju, Mandić posebno podvlači da je sabor morao biti održan još onda "dok je postojala sloga i suradnja između rimskih papa i bizantskih careva, dok se hrvatska država protezala do Valone u današnjoj Albaniji, te dok su po starom slavenskom običaju na sabor dolazili svi Hrvati i slobodni građani". Mandićeva argumentacija u dijelu gdje upozorava na saradnju pape i bizantskog cara zaslužuje punu pažnju, posebno kada se uzme u obzir podudaranje imena dvojice carskih poslanika. Međutim, temeljitija analiza izaziva opravdane sumnje u takav zaključak. Najprije valja spomenuti da je na sličan način, početkom XIX st., Luka Jelić branio danas od svih odbačenu tezu da je Duvanjski sabor održan 1057. za vladavine hrvatskog kralja Petra Krešimira. To je vrijeme u kojem se susrećemo i sa visokim bizantskim činovnicima u Dalmaciji – protospatarom i kapetanom Lavom (1067. i 1069.) i spatarokandidatom Ivanom (u Zadru, 1076.). Mandićeva koncepcija neprihvatljiva je najviše zato što ni u jednoj redakciji *Ljetopisa* kao bizantski car nije spomenut Konstantin, već isključivo Mihajlo. Istina je da je u hrvatskoj redakciji u 9. pogl. na jednom mjestu navedeno kako je Budimir došao na misao da se obrati "ka svetomu ocu papi i ka cesaru Konstantinu". U latinskoj redakciji to je mjesto prevedeno kao "ad imperatorem Constantinopolitanae urbis Michaelem", pa je očito da je riječ o Konstantinopolu. Da se ovdje ne radi ni o kakvom caru Konstantinu, već o Mihajlu, vidi se i iz samog teksta hrvatske redakcije, gdje se u nastavku pripovijeda kako su na sabor došli poslanici "od c(es)ara Mihajla", a iz konteksta je jasno da se radi o istom caru. Vrijedno je napomenuti da se u hrvatskoj redakciji, koju Mandić smatra najpouzdanijom, inače uopće ne spominju carski poslanici Leon i Ivan. "Lakše je vjerovati", kako napominje Medini, "da je latinska redakcija umetla ova imena, nego da ih je hrvatska ispustila". Držim da je Mandićeva postavka o tako ranom održavanju Duvanjskog sabora neodrživa i zato što on smatra da je na tom skupu objavljena slavenska knjiga *Metodius*. Dosljedno tome, čitavo stoljeće prije Konstantina i Metoda postojali bi na slavenskom jugu spomenici pisani narodnim jezikom, što je za tako rano razdoblje prilično teško prihvatiti kao održivu postavku.[3]

3 D. Mandić, *Rasprave*, 145-193. L. Jelić, *Duvanjski*, 135-145.

2. DA LI JE ODRŽAN SABOR NA DUVANJSKOM POLJU?

O Duvanjskom saboru, kao i o četrdesetgodišnjoj vladavini legendarnoga kralja Budimira govori se u 9. pogl. *Ljetopisa zagorske sklavinije*, koji je sačuvao Budimirovo ime, za razliku od latinske verzije *Ljetopisa popa Dukljanina*, koja navodi ime Svetopeleka. Budimiru se pripisuje sazivanje i održavanje u znanosti toliko osporavanog sabora na Duvanjskom polju. Uz Duvanjski sabor i vladavinu "dobrog i pravednog" kralja Budimira vezani su, prema *Ljetopisu zagorske sklavinije*, događaji oko pokrštavanja kralja i cjelokupnog puka te nastanak pisma i najstarijih svetih knjiga na slavenskom jeziku, kao i slavenske mise. Prije toga su izbjegli kršćani sišli sa planina te izašli iz skrovišta pa je došlo do obnove gradova. U okviru te preporoditeljske aktivnosti osjetila se potreba da se popišu sve zemlje i kraljevstva, ali to nisu mogli učiniti ni svi starci, ni mudraci kraljevstva, koje je kralj okupio radi savjetovanja, te je kralj sazvao sabor. U opisu sabora napominje se da su papa Stjepan i bizantski car Mihajlo bili saglasni s tim skupom. Pripremajući sabor, kralj je od pape i cara zatražio stare povlastice "od svih zemalj' i kako diljahu zemlju od zemlje, i kako biše zemlja od zemlje počtovana i puk od puka i kraljevstvo od kraljevstva".[4] Na saboru su, uz različita slavenska plemena, bili izaslanici cara i pape. Najveći je problem u tome što se o održanju sabora na Duvanjskom polju nije sačuvao nikakav spomen u drugim savremenim historijskim vrelima. Ali, možda bi se neke naznake mogle naći u savremenim svjedočanstvima o pokrštavanju u dubljoj dalmatinskoj unutrašnjosti, slavenskoj misiji, reformama bizantskog cara Bazilija (867-886) te papinskim težnjama za prevlašću na tom prostoru.

Masovno pokrštavanje oblikovalo je uvjete za sređivanje odnosa između romanskog i slavenskog stanovništva. Podaci koje daje Porfirogenet o uređivanju romansko-slavenskih odnosa odgovaraju opisu vraćanja kršćana, "koji latinski govorahu", odnosno "ki bihu u tvrđavah i u vrsih gorskih i ki tajahu se i krijahu se i ne povidahu se krstjane". Prema *Ljetopisu zagorske sklavinije* to se zbilo u vrijeme kada je Konstantin navodno boravio u Budimirovu "kraljevstvu", na putu za Rim, što će reći oko 866-867. godine.[5] Konačno pokrštavanje južnoslavenskih plemena u unutrašnjosti uslijedilo je upravo u doba

4 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 397.

5 Isto, 394.

slavenske misije. To se vremenski podudara s Porfirogenetovim podatkom da je većina Slavena na području negdašnje rimske Dalmacije bila pokrštena u vrijeme cara Bazilija. Doduše, iz Porfirogenetovih podataka, koji su očito crpljeni iz različitih vrela, proizlazi da je kristijanizacija bila trajniji proces, koji je završen u doba cara Bazilija. Proces kristijanizacije najkasnije je zahvatio južnoslavenske zemlje u unutrašnjosti, gdje se kršćanstvo ne pojavljuje prije vremena cara Bazilija. Porfirogenet ukazuje na tu okolnost govoreći o Neretljanima, prozvanim i Paganima, zato "što nisu primili kršćanstvo u ono vrijeme kada su pokršteni svi Srbi".[6] Dok Porfirogenet pokrštavanje pripisuje svećenicima iz Bizanta, prema *Ljetopisu zagorske sklavinije* proizlazi da je slavenska misija uključivala i pokrštavanje. Prema *Ljetopisu* "kralj" Budimir je na Konstantinov poticaj pokrstio svoj "sveti puk".

Međutim, smatram da nisu protivrječni Porfirogenetovi podaci, na jednoj, te podaci *Ljetopisa zagorske sklavinije*, na drugoj strani. Čini se, zapravo, da je južnoslavensko područje bilo pokršteno iz raznih središta, te da dinamika pokrštavanja nije bila jednaka na svim područjima.[7] U Zahumlju, a osobito u Bosni, masovno prihvaćanje kršćanstva nije uslijedilo prije Bazilija, a njegovo i dijelom razdoblje njegova prethodnika cara Mihajla (842-867) upravo se poklapa sa vremenom slavenske misije. U *Ljetopisu zagorske sklavinije* tvrdi se da je Konstantin obratio na vjeru svu Bugarsku, zatim Budimira i njegov narod, te da je kršćansku vjeru učvrstio u Branimirovu kraljevstvu. Kada je (krajem 866. ili početkom 867.) pošao u Rim papi, "navrati se na kraljevstvo Svetoga puka koga biše na viru obratio, kojih gospodovaše mudri i dobri kralj Budimir". Taj navod *Ljetopisa* historiografija listom odbacuje. Mislim da to čini s punim pravom, jer Ćirilo je do Rima išao drugim putevima. Mislim da se ovdje ne radi o Konstantinu, već o Metodu, koji je vrlo vjerovatno pohodio slavenski jug. Spominjanje Metoda u jednom spisu kao što je *Ljetopis zagorske sklavinije* nije bilo oportuno, zbog sumnjičavosti i otpora rimske crkve prema njemu. Svrha spisa bila je odbrana slavenske službe i isticanje Konstantinovih zasluga pa se kaže da je on ne samo pokrstio Budimira, već ga je i pohodio u njegovu kraljevstvu. Da je navod o Konstantinovu boravku u "kraljevstvu svetog puka" krivotvorina dokazuje i hronološka neusklađenost. Konstantinov put u Rim datira se u 866/867, dakle u vrijeme dok je

6 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 95, 85, 88.

7 O pokrštavanju vidi: I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 227-238. N. Budak, *Prva stoljeća*, 79-99.

Budimir bio tek nasljednik prijestolja, a na vlasti je bio njegov otac Satimir. Pogrešno je navedeno i ime pape koji je pozvao Konstantina u Rim (papa Stjepan, umjesto Nikola). Pokrštavanje je bilo dijelom posljedica nastojanja za jačanjem papinskog utjecaja, koji je u to doba bio najjači u Hrvatskoj, iako je i ovdje bilo pokušaja snaženja bizantskog utjecaja za Zdeslava. Bilo je važno pokrstiti slavenska plemena i crkveno ih organizirati, osiguravajući jurisdikciju Rima. Politika papinske kurije sastojala se u tome da se obnovi razrušena crkvena organizacija te da se uspostavi nadležnost Rima nad cijelim Ilirikom, pa i u Bugarskoj. S tim u vezi, dalmatinska crkva, ograničena na romansko stanovništvo u dalmatinskim gradovima, imala se reorganizirati obnovom Solinske nadbiskupije, čije bi se sjedište prenijelo u Split. Kada se u *Ljetopisu zagorske sklavinije* navodi da je na Duvanjskom saboru obnovljena Solinska nadbiskupija, to je izraz spomenute papinske politike.[8]

U papinskim dokumentima moguće je naći i tragove o pripremama za održavanje Duvanjskog sabora. U pismu pape Ivana VIII od 7. 6. 879, koje je uslijedilo neposredno nakon poraza Zdeslava i njegove probizantske politike u Hrvatskoj te odlaska Teodozija k papi, kaže se: "Kada se k vama vrati vaš ljubljeni biskup (Teodozije), ne propustite odmah k nama osobno poslati svoje prikladne poslanike, koji će s vaše strane nama i apostolskoj stolici obznaniti o onome što ste nam povjerili te da i mi pošaljemo s njima k vama svoje poslanike, kojima će, po običaju naše crkve, sav vaš puk obećati vjernost." S tim u vezi Ferdo Šišić primjećuje: "Razumije se, to se moglo zgoditi na skupštini (saboru) svoga naroda, to jest na prostranome polju kako je to tada u svijetu bio običaj."[9] Kada se ovo pismo uporedi sa podacima iz 9. poglavlja *Ljetopisa popa Dukljanina*, primjetna je velika podudarnost.

Evo šta se kaže u pismu pape Ivana VIII i u opisu iz 9. poglavlja:

1. Pismo pape Ivana od 7. 6. 879.

2. 9. poglavlje *Ljetopisa popa Dukljanina* (hrvatska redakcija).

– da ne propustite, a da nam ne bi poslali prikladne poslanike

8 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 305.

9 F. Šišić, *Priručnik*, 207-208. Isti, *Povijest Hrvata*, 386-387. Šišić smatra da se podatak o Duvanjskom saboru odnosi na Hrvatsku. Sabor datira u 882. godinu i nagađa da bi Budimir mogao biti hrvatski knez Branimir. Op. redaktora.

– koji će s vaše strane nama i apostolskoj stolici obznaniti što tražite

– a mi ćemo s njima poslati vam poslanike

– kojima će po običaju rimske crkve sav narod obećati vjernost.

– Kralj Budimir... pošlje ka svetome ocu papi Stipanju posle /poslanike/... i moleći rečeni kralj svetoga oca papu da bi... poslali nekoliko i mudraci

– ki po poslih moljaše svet(og)a oca papu, da bi ga hotil napitati hliba nebeskoga i da ga nasladi riči božije, ku srcem željaše čuti

– i k tomu svet(i) otac dobrovoljno progleda i posla naučena človika, a vikarija svoga u ime svoje i svete crikve krstjanske jednoga gardinala, komu poda u svem oblast svoju, da more dati i uzeti, svezati i razvezati. I posla drugoga gardinala i s njimi dva biskupa, a toj da imiju oni sveti puk kripiti u viri i pripovidati, i da jih imaju veseliti od njih otoka učinjenja i popove učiniti i crikve krstiti i ine riči potribne krstjanom narediti.

– i tako kralj zapovidi, da vas puk zemlje njemu podložne skupi se na ovom polji... i postavi kralj zagovor velik svim mistom da svaki brani crikvu i crikvene stvari.[10]

Održavanje sabora poput onog na Duvanjskom polju, u vrijeme kada je papinstvo gubilo pozicije u Bugarskoj i kada je bizantski vazal Zdeslav pokušao otcijepiti Hrvatsku od Rima, bio je imperativ papinske politike radi očuvanja pozicija na Balkanu. Tadašnji papa Ivan VIII uložio je sve napore na Carigradskom saboru (879-880) za vraćanje cjelokupnog Ilirika i Dalmacije pod rimsku jurisdikciju, unatoč protivljenju bizantskog dvora, pa i klera i episkopata u bizantskoj Dalmaciji.[11] Bilo je stoga nužno organizirati sabor poput duvanjskog na kome bi kler i puk iskazao i obećao svoju vjernost papinskoj kuriji.

Prije Duvanjskog sabora *Ljetopis zagorske sklavinije* spominje "starce i mudrace Budimirova gospodstva", s kojima se "kralj" dogovarao prije nego što se odlučio tražiti stare povlastice od pape i cara. Čini se kao da "starci i mudraci" poslije Duvanjskog sabora gube značenje, jer tada "svakomu mistu postavi mejaše i svakomu

10 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 394 i dalje.

11 F. Rački, *Documenta*, 10,13.

tih mist postaviše bana, a nigdi duža". Odlučeno je da "svaki tih banov i dužev budu od pup(k)orizine plemeniti i oni da učine kneze od svoga kolina".[12]

"Starci i mudraci" u *Ljetopisu zagorske sklavinije* odgovaraju "starcima-županima" koji su prema spisu *De administrando imperio* postojali u sklavinijama. Do prekretnice je došlo poslije pokrštavanja u doba cara Bazilija, kada se sklavinije, tj. savezi slavenskih plemena počinju uklapati u tematski raspored. Slično *Ljetopisu zagorske sklavinije*, Porfirogenet u *De administrando imperio* kaže da je car Bazilije u zemljama tada postavio arhonte, koje su oni htjeli i izabrati, od roda kojeg su oni željeli i voljeli. I otada do danas arhonti su u njih iz istih rodova, a ne iz nekog drugog. Isto to tvrdi i u djelu *Vita Basilii*.[13] Car Lav VI (866-912) u *Taktikonu* također zapaža da je pokrštavanje Slavena olakšavalo nametanje bizantske vlasti. On ističe težnju Slavena da imaju vladare iz svoje vlastite sredine i vlastiti način života: "...jer smatrahu boljim da ih uništava poglavica iz sopstvenog roda, nego da se pokoravaju Romejcima i da se podvrgavaju (romejskim) zakonima". Pa i oni koji su pokršteni "čuvaju sklonost prema starim slobodama". Prekretnica je nastupila – prema caru Lavu VI – za njegova oca Bazilija, koji je učinio "da oni napuste stare običaje pogrčivši ih i podvrgnuvši ih upravljačima na romejski način i podarivši im krštenje, oslobodi ih ropstva sopstvenih vladara i nauči ih da se bore protiv narod neprijateljskih Romejcima, postupajući pažljivo prema njima, čime je učinio sigurnim od čestih pobuna Romejce, koji su od njih pretrpjeli mnoge teškoće i ratove u stara vremena".[14]

Bizantska vrela razlikuju se od *Ljetopisa zagorske sklavinije* utoliko što ističu odlučujući bizantski udio u osnivanju južnoslavenskih država. Bizantska dionica u *Ljetopisu zagorske sklavinije* nije toliko istaknuta, ali obraćanje na bizantskog cara, pozivanje na stare bizantske isprave te prisutnost bizantskih poslanika na Saboru svjedočanstvo su da je taj utjecaj postojao.

Podaci u *Ljetopisu zagorske sklavinije* koji se tiču Duvanjskoga sabora nalaze potvrdu u još nekim izvorima. Kako se u *Ljetopisu zagorske sklavinije* kao papa spominje Stipan, a potkraj Bazilijeve vladavine pada pontifikat jednog pape imenom Stjepan –

12 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 394-395, 399.

13 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, XXIX, 68. *Vizantijski izvori*, sv. 2, 16.

14 *Vizantijski izvori*, sv. 2, 258-260.

pape Stjepana V (VI, 885-891), smatram da bi se Duvanjski sabor mogao datirati 885. ili vjerovatnije 886. godine.[15] Taj datum navodi i prilično pouzdani dubrovački povjesničar Tuberon (1457-1527).[16] Pod pretpostavkom da je Sabor mogao biti održan 885. ili 886, postavlja se pitanje jesu li tada između Rima i Bizanta uspostavljeni takvi odnosi da su se poslanici jedne i druge strane mogli naći na zajedničkom poslu, kako to pokazuju sačuvane redakcije *Ljetopisa popa Dukljanina*. Duvanjski sabor dogodio se u drugom razdoblju pontifikata carigradskog patrijarha Focija (858-886). Prvo razdoblje, koje je trajalo do stupanja na prijestolje cara Bazilija 867, bilo je u znaku otvorenih sukoba između Istočne i Zapadne crkve. Car Bazilije, domogavši se prijestolja, odmah je smijenio Focija i postavio ranije svrgnutog patrijarha Ignjacija, koji je na tom položaju umro 877. godine. Naslijedio ga je u međuvremenu rehabilitirani Facije – koji je tada nastojao izbjeći nove nesuglasice i sukobe s papom. U tom razdoblju došlo je do vrlo važnog sporazuma između pape Ivana VIII, s jedne, te cara Vasilija i patrijarha Focija, s druge strane. Sinod u Carigradu (studeni 879. – ožujak 880.), u prisutnosti papinih poslanika, priznao je i svečano ustoličio Focija, pa je tako privremeno uklonjen nesklad i raskol u kršćanskoj crkvi. Tom prilikom riješeno je i pitanje Bugarske u interesu Rimske kurije. Papini poslanici tada su tražili da se jurisdikcija Rima proširi i na cijeli zapadni Ilirik. "Već smo vam ranije kazali, i to sada ponavljamo", navodi se u aktima Carigradskoga sabora odgovor bizantskih predstavnika da "pitanje o granicama dijeceza sada nije na dnevnom redu; ono traži osobito raspravljanje. Ali mi ćemo ipak o toj stvari s vama zajedno upraviti na cara ovu molbu, i kako ga bude Bog vodio i kako bude on htio, bit ćemo s time sporazumni, ako budu netaknuti ostali sveti kanoni." Sporazum među crkvama bio je neokrnjen sve do smrti pape Ivana VIII (15. 12. 882.), ali su se potom odnosi opet na kraće

15 Moglo bi se prigovoriti ovom datiranju zato što *Ljetopis zagorske sklavinije* na jednom mjestu navodi cara Mihajla (na drugom mjestu ime cara je izostavljeno). Ta pogreška mogla bi proizlaziti iz činjenice da je Duvanjski sabor rezultirao iz slavenske misije u doba cara Mihajla, pa je Bazilije zamijenjen svojim prethodnikom, Mihajlom. Opisani događaji oko Duvanjskog sabora po svemu upućuju na doba Bazilija.

16 Osim Tuberona Cerve, od dubrovačkih pisaca na Duvanjski sabor se osvrnuo Resti, držeći se uglavnom podataka iz latinske redakcije *Ljetopisa popa Dukljanina*. Po Restiju, Sabor je sazvao dalmatinski kralj Svetopelek. Za razliku od *Ljetopisa popa Dukljanina*, navodi da su na Saboru od strane Bizanta sudjelovali izaslanici cara Leona (886-912). Ne zna za Duvno, već mu je Dalma mjesto koje se u njegovo vrijeme nazivalo Hlivno. Za Cervu kaže da Sabor datira u 886. godinu. J. Resti, *Chronica Ragusina*, 24-25.

vrijeme poremetili, tako da je papa Marin 883. ponovno izopćio Focija. Ipak je u 886. Focije morao odstupiti. Papa Stjepan V (VI, 885-891) upustio se u pregovore i tako opet nastadoše mirni i dobri odnosi između Istočne i Zapadne crkve, koji su osigurali jedinstvo kršćanstva do 912. godine.[17] Iz pregleda odnosa između Istočne i Zapadne crkve u vrijeme patrijarha Focija, kako ih je prikazao Šišić, proizlazi da je caru Baziliju bilo stalo do dobrih odnosa s papom. Ujesen 985, a pogotovo godinu dana kasnije, odnosi su bili takvi da se Dukljaninovo pripovijedanje o carevu poslanstvu na jedan crkveni koncil ne mora unaprijed odbaciti. Uostalom, za Bazilijeve vladavine bizantski i papini predstavnici sudjelovali su zajedno i na drugim saborima.[18]

Sabor je održan u Duvnu, odnosno u mjestu Hlib ili Lib. Porfirogenet spominje župu Dalen kao jednu od tri župe Paganije (Neretve), a kako se manje-više općenito tumači, Dalen je identičan s Duvnom. Duvno bi, dakle – istina, sredinom X st., a za starije doba nedostaju podaci – bilo u sastavu Neretve. Tu je bila i granica Hrvatske, bar od Držislava (969-997) i njegovih nasljednika. O tome je svjedočanstvo ostavio Toma Arhiđakon, koji kaže da je granica kraljevstva Dalmacije i Hrvatske, tamo "gdje je bio grad Delmis".[19] Sjeverozapadno od grada Delmis bila je "gora Borava", koja je činila zapadnu granicu zemlje Bosne, prema razdiobi na Duvanjskom saboru. Prema Duvnu je, dakle, bilo granično područje Bosne: "Najdoše kralja na planini ka se diže Hlivaj." Uostalom, nije posve isključeno da se Duvno tada nalazilo i u sastavu "zagorske sklavinije", iako je mnogo vjerovatnije da je pripadalo Neretvi, prema Porfirogenetovu navodu o Delenu kao župi Paganije, iz čega se izvodi antički Delminium, odnosno Duvno.[20] U nekom prethodnom razdoblju Duvno je moglo pripadati i Zagorju. Prema *Ljetopisu zagorske sklavinije*, Bosna, odnosno "zagorska sklavinija", protezala se od "gornje strane Drine... do gore Borave", po svoj prilici Borove Glave nadomak Hlivna. Već je Vjekoslav Klaić skrenuo pažnju na činjenicu da je Duvno "sačuvalo brojne tradicije starih ilirskih Delmata (Dalmata), rimske državne i provincijalne uprave, pa i same

17 F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 382-389, J. Srebrnić, *Odnošaji pape Ivana V prema Bizantu i Slavenima na Balkanu.*

18 F. Dvornik, *Les Slaves.*

19 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, XXX, 83. Toma Arhiđakon, *Kronika*, 43. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 299.

20 O različitim mišljenjima u pitanju ubikacije župe Dalen vidi: *Vizantijski izvori*, sv. 2. 35, bilj. 110.

kršćanske crkve".[21] Crkveni ugled Duvna očitovao se i time što je tu već u antičko doba bilo sjedište biskupije. Ovdje je, kako se po svemu čini, mučeničkom smrću umro sv. Venancije u prvim godinama vlade cara Aurelijana (270-275).[22] U Dubnu (gradu Delmisu), kako bilježi Toma Arhiđakon, nalazila se crkva koju je posvetio kapuanski biskup, blaženi German (516-546).

Po svemu se čini da se na Duvanjski sabor odnosi i jedan dokumenat papinske kancelarije. Radi se o instrukciji pape Stjepana V (VI) biskupu Dominiku i svećenicima Ivanu i Stjepanu, koji su izaslani Slavenima. Budući da je taj papa izabran u rujnu 885, to se uzima da je uputa napisana ujesen te godine.[23] Izvornik instrukcije nije do nas stigao, ali je tekst sačuvan u poznatom rukopisnom zborniku papinskih isprava u Britanskom muzeju, pisanom početkom XII stoljeća. U tom zborniku isprave pape Stjepana V (VI) obuhvaćaju 31 list, a među njima je i ova instrukcija, iza koje se odmah nastavljaju fragmenti označeni kao cap. XII-XIV, gdje su sadržane optužbe protiv već pokojnog Metoda, posebno zabrana slavenskog jezika u liturgiji i odluka o smjenjivanju Metodova nasljednika (Gorazda). Obično se ta dva akta pape Stjepana V (VI) uzimaju kao jedna cjelina, pa se tumači da je biskup Dominik, zajedno sa svećenicima Ivanom i Stjepanom, išao knezu Svetopluku da provede novu papinsku politiku uperenu protiv Metodovih učenika. Držim sigurnim da su spomenuta dva akta zasebne cjeline. Činjenica da je poslije upute papinskim legatima zapisana građa koja se odnosi na Metoda, ne daje osnovu da se unaprijed zaključuje kako jedan i drugi spis stoje u uzajamnoj vezi.

Prvi spis upravljen je u izravnom govoru biskupu Dominiku i svećenicima Ivanu i Stjepanu: "Kada budete došli u zemlju Slavena (Sclavorum fines)", kaže se na početku, "toliko se ukrasite čednošću, da svi vaši postupci i postupci svih vaših (vestrumquae omnium) pruže tom neukom narodu (rudi populo) primjer vjerskog ponašanja, imajući pred očima opomenu Gospodina. Neka vide vaša dobra djela i neka veličaju vašeg Oca, koji je na nebesima. A kada dođete vladaru (ad ducem patriae), recite mu: Posjećuju vas proroci apostola Petra, ključara nebesa, i Pavla, učitelja naroda. A gospodin Stjepan, presveti vrhovni svećenik svete katoličke i apostolske rimske crkve i univerzalni papa, to jest duhovni vaš otac, posjećuje vas i šalje vam

21 V. Klaić, *Narodni sabor*, 9.

22 F. Bulić, *Sveti Venancije*, 55-71.

23 Franc Kos datira instrukciju pape Stjepana između rujna 885. i kraja 886. F. Kos, *Gradivo*, 207-208.

ljubazno očinski blagoslov. Grli vas u duhu i ljubi kao jedinog i najdražeg sina. Svi presvijetli biskupi, prečasni svećenici i đakoni s ostalim klerom svete rimske crkve žele vam zdravlje. Stalno se vas sjećaju u Bogu ugodnim molitvama pred pragom blaženih prvaka apostolskih. Sav časni senat, koji je određen od Boga da čuva grad Rim sa ostalim zborom vjernog naroda šalje vam pozdrave. Žele vam, naime, svako blagostanje i da budete jaki u vjeri gospodina našeg Krista i da uživate u slavi svjetskoj. Prvi dan ovo je dovoljno da se rekne, ako budu pitali o državnim poslovima, razborito odgovorite onako kako to spada u čast kršćanske vjere i što dolikuje caru (decentiae imperialis)." U dodatku instrukcije govori se o pitanju da li Sveti Duh proizlazi samo od Oca, ili od Oca i od Sina, te se ističe glavarstvo svete rimske crkve.

Sljedeći akti pape Stjepana V (VI) zabranjuju obred koji je u liturgiju uveo Metod i odobrio papin prethodnik, presvijetli gospodin Ivan. Metodovom nasljedniku zabranjuje se služba prije nego što se lično predstavi papi. Ti odlomci (XII-XIV), bez sumnje se odnose na Veliku Moravsku. Što se tiče uputstva biskupa Dominika i njegova puta u "Sclavorum fines", mislim da se radi o nečem drugom

Papska kurija, kao što je poznato, imala je jake diplomatske veze sa Svetoplukovom Moravskom. Ivan VIII ga naziva "ljubljenim sinom, slavnim knezom". Međutim, Moravski teritorij u latinskim dokumentima označavan je kao "regnum Marahensium", "regnum Moravorum", "terra Moravorum", "regnum Zwentibaldi ducis", "fines Marahensium" i sl.[24] Nasuprot tome, u spomenutoj uputi ime kneza uopće se ne spominje, a zemlja mu je neodređeno navedena kao područje Slavena. Osim toga, u instrukciji papinskim legatima vladar se naziva *dux* ("ad ducem patriae"), a u pismu upućenom Svetopluku on se naziva *kraljem* ("Zventopolco regi Sclavorum").[25] Još jedna pojedinost govori protiv postavke da je poslanstvo išlo u Moravsku, a odnosi se na pitanje naglašavanja načela "filioque" i papina primata. Ako su ta pitanja bila aktuelna u Moravskoj, to je moglo biti u razdoblju prije Metodove odbrane pred papom i papina pisma Svetopluku iz 880. godine. Naprotiv, na Balkanu, gdje se papina vlast u ono doba svodila na područje hrvatske države, pitanje primata rimske crkve i dogmatskog načela "filioque" postavljalo se u prvi plan. Zbog toga ona nisu mimoiđena u instrukciji biskupu Dominiku i njegovoj pratnji. Osim toga, legatima se posebno skreće pažnja da moraju voditi računa o carevu dostojanstvu. Mislim da se

24 L. Bilkova, Z. Fiala, M. Karbulová, *Altmährische Terminologie.*

25 *Latinski izvori za b'lgarskata istorija*, 289-293.

tu može raditi samo o bizantskom caru. Prema svemu, uputa data Dominiku mogla bi odgovarati prilikama i odnosima u kojima je održan Duvanjski sabor.

Još neke pojedinosti u opisu Sabora na Duvanjskom polju mogu naći potvrdu u savremenim povijesnim vrelima. Mislim pritom na saborski zaključak o obnovi salonitanske crkve, što je značilo da se jurisdikcija Rima proširila i na bizantsku Dalmaciju. U *Ljetopisu zagorske sklavinije* kaže se: "I potom učiniše arhibiskupe i biskupe i posvetiše jih, i razdiliše jih po gradih onakoj, kako i prvo raspa biše bilo i ka počtenja bihu prvo imili, da i u napridak onako bude. I tako poslaše dva arhibiskupa: jednoga u lipi i nesrićni grad Solin, koga malo, ali ništa biše ostalo, jere po nemilostive Gote biše požgan i rasut, a drugoga arhibiskupa poslaše u Duklij (Duklji). I mnoge biskupe razdiliše po mistih i podložiše jih pod posluh rečenih arhibiskupov, toliko pod svakoga. I tako mnoge crkve ke bihu zatvorene, uzdvignute biše. I narediše biskupom i arhibiskupom da se svete crikve..."[26] Smatram da ima dovoljno razloga za tvrdnju da je u vremenu koje je prethodilo sazivanju Splitskog sabora (925) obnovljena salonitanska crkva, bez obzira na mogućnost da se ova obnova veže za Duvanjski sabor. Spisi Splitskog sabora skoro bezuvjetno upućuju na zaključak da je salonitanska crkva već odavno bila obnovljena.[27] Uostalom, u pismu pape Stjepana V (VI) biskupu Teodoziju iz 886. imamo izričitu potvrdu da je u to vrijeme došlo do obnavljanja Salonitanske nadbiskupije. Papa se obraća Teodoziju riječima: "Solinska crkva, za koju veliš da je Božjom pomoću obnovljena, žarko želimo da se vrati na stari stupanj. Sve crkve koje je barbarski bijes porušio, neprestano molimo, da se obnove, ali ipak tako, da se pri obnavljanju novih crkava ne zanemare stare..."[28] Formulacije u papinu pismu gotovo su identične sa formulacijom u *Ljetopisu zagorske sklavinije* pa se teško oteti dojmu da je Teodozije, obraćajući se papi, iskoristio istu argumentaciju koja je iznesena i na Saboru. Važno je naglasiti da je upravo Duvanjski sabor pokrenuo niz pitanja o kojima se raspravljalo kasnije na splitskim saborima.

Na Duvanjskom saboru proglašen je i imunitet Crkve. To *Ljetopis zagorske sklavinije* formulira riječima: "I postavi kralj zagovor velik svim mistom, da svaki brani crikvu i crikvene stvari, i da bi ne smio nitkor posiliti crikvu ni redovnika u ničemur i da nitkor

26 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 397-398.

27 F. Rački, *Documenta*, 187, 190-191. Vidi o tome: N. Budak, *Prva stoljeća*, 86-87.

28 F. Rački, *Documenta*, 787. F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 389-390.

nima suproć njoj moći ni slobošćine, razmi njih poglavica, što su arhibiskupi i biskupi."[29] To načelo o zasebnoj jurisdikciji Crkve može se usporediti s odgovorima pape Nikole I na pitanja bugarskog kneza Borisa I (drži se da je taj spis napisan krajem 866.). Tu se kaže da svjetovnjacima ne dolikuje suditi svećenicima ili dijacima niti ispitivati njihov život. To treba prepustiti sudu biskupa.[30]

Kao jedan od ciljeva Sabora u *Ljetopisu zagorske sklavinije* navodi se utvrđivanje granica među zemljama, što se moglo učiniti uspostavom negdašnjega stanja, onako kako su to propisivali "privilezi" ili "brveleži stari". Kralj Budimir, koji je u *Ljetopisu zagorske sklavinije* prikazan kao reformator: "ulize u misal, kako bi za svoga vrimena opet zemlju, kao je prvo bila (dal) napraviti". A da bi se utvrdilo kako je "prvo bila", imali su "poslužiti brveleži stari", u koje su upisane sve zemlje i kraljevstva.[31] U skladu s tim povlasticama, koje su mogle nastati već u vrijeme hrvatskog i srpskog naseljavanja, na Duvanjskom saboru načinjene su knjige koje *Ljetopis zagorske sklavinije* zove *Methodius* i koje sadrže naredbe, podatke o međama i nazive zemalja.[32] Utvrđivanje granica na Duvanjskom saboru išlo je za tim da se uspostavi prethodno stanje. Znači da su te granice već jednom bile uspostavljene, ali su se poremetile, tj. odijelili su se "zemlja od zemlje", "puk od puka", "kraljevstvo od kraljevstva". Kako je Duvanjski sabor donosio odredbe o međama i imenima pojedinih zemalja, razumljivo je da su na njemu iz vlastitih potreba sudjelovali predstavnici svih južnoslavenskih sklavinija, a to su znači Hrvati, Srbi, Zahumljani, Travunjani, Konavljani, Dukljani, Pagani i "ostale sklavinije". Uvrštavanje odredbi o međama u normativne akte nije neobično ni u kasnijoj legislativnoj praksi u našim krajevima. Dokaz za to je Poljički statut, koji sadrži opis granica Poljica. Ne tvrdim da se to unošenje granica u zahumske tekstove izravno nastavlja na tradiciju knjige *Methodius*, ali usporedba s Poljičkim statutom sigurno doprinosi da se bolje shvati podatak o "mejašima", koje je sadržavao *Methodius*.[33]

29 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 398.

30 *Latinski izvori za b'lgarskata istorija*, 109.

31 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 395.

32 O knjizi *Methodius* vidi: N. Budak, *Prva stoljeća*, 131 te ondje navedenu literaturu.

33 Prema V. Mošinu običajno pravo sadržano u Poljičkom statutu kodificirano je nekada na prijelazu iz XI u XII st., ali nepisano običajno pravo koje je prethodilo kodifikaciji mnogo je starijeg postanka. V. Mošin, *Najstariji rukopis*, 9-33.

Može se donekle rekonstruirati i na koji način je provedeno razgraničenje. U 9. poglavlju stoji: "Po rečenih brveležih razdili zemlje i stavi jim mejaše i tolikoje meju gradi i županij. I naredi gradom i mistom zakone i običaje i razdili vode i naredi gradom i mistom dohodak... I svakom mistu postavi mejaše i svakomu tih mist postaviše bana a nigdi duža..."[34] Prema tome, osnovno razgraničenje izvršeno je, kako stoji u *Ljetopisu zagorske sklavinije*, po rijekama, zapravo porječjima. Šta je s onu stranu gore k moru zvalo se Primorje. U tu zemljopisnu cjelinu valja uvrstiti Hrvatsku, Neretvu, Zahumlje, Konavle, Travuniju i Duklju. Preostale zemlje oko Dalmacije svrstane su prema porječju Dunava, naime, "rike je ishode iz gor od zapada sunčenoga i pristaju u veliku riku Dunaj, onuj riku zvaše Surbiju".[35] Ovdje je, doduše, tekst iskrivljen (očito je da se Dunav nikada nije zvao Surbia). Dalje, u tekstu se poistovjećuju Zagorje i Srbija: "I taj na dvoje razdiliše i počamše od gornje strane Drine ča jest na zahod sunčani od gore Borave a taj prozva Bosnu i od Drine do Lipa prozva Ras, ča je Raška zemlja."[36] Razdioba zemalja na Duvanjskom saboru na Primorje i Zagorje provedena je prema reljefu zemljišta, koje se sa dinarskih planina spušta na zapad i jugozapad ka Jadranskom moru (Primorje), a na istok i sjever prema Savi i dalje Dunavu, vododjelnicom koja polazi od Risnjaka, preko Velike i Male Kapele, Ličke Plješevice, Šatora, Vitoroga do Bitovnje, Ivan-planine, Ivan-sedla, Bjelašnice, Treskavice, Lelije i Lebršnika.

Ljetopis zagorske sklavinije govori o "posveti kralja", "voljom svoga puka" (kod Budimira), odnosno o "proslavljenju" "za kralja i gospodina" (kod Svetolika). Kralja je birala općenarodna skupština ("vas puk zemlje"). Na taj je način "posvećen i potvrđen u kraljevstvu" i "dobri knez" Budimir.[37] Opis "posvećenja" i "potvrde" "u kraljevstvu" u *Ljetopisu zagorske sklavinije* posve odgovara prilikama i običajima druge polovine IX stoljeća. Tek u X i XI st. na Zapadu se za legitimnost vlasti obavezno tražila i krunidba.[38] Nakon nekoga vremena, kada je feudalizam ojačao, vladara je biralo bosansko plemstvo "na stanku", ali bez nekog određenog reda nasljeđivanja.[39] Trajno je vladalo načelo da se vladar "izabire". Stjepan Ostoja naprimjer kaže: "izbran na kraljevstvo".[40] Načelo izbornosti,

34 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 399.

35 Isto, 398-399.

36 Isto, 399.

37 Isto, 397.

38 N. Tomašić, *Temelji državnog prava*, 37-124.

39 M. Dinić, *Državni sabor srednjovekovne Bosne*.

40 F. Miklosich, *Monumenta serbica*, 233.

o kojem se najbolje sačuvalo svjedočanstvo u *Ljetopisu zagorske sklavinije*, kod opisa izbora kralja Budimira, vrijedilo je kako u "zagorskoj sklaviniji", tako i u budućoj bosanskoj državi.

Valja se na kraju osvrnuti i na nekoliko prigovora koji se tiču Sabora, prema opisu u *Ljetopisu zagorske sklavinije*. Prije svega, pitanje je zašto je upravo kralj Budimir bio glavni organizator sabora na Duvanjskom polju, koji se, osim toga, održao na teritoriju koji nije spadao u njegovo gospodstvo? U pokušaju da odgovorim na ovo pitanje, mogu napomenuti da je u viziji ljetopisca Budimir prikazan kao "muž dobar i pravedan", "mudri i dobri", "dobri gospodin", "ublaženi kralj", "kralj svetoga puka". *Ljetopis* je očito pristran u pripisivanju Budimiru svih zasluga za održavanje Sabora. U tome su morali sudjelovati i drugi vladari, među njima svakako i hrvatski vladar, sudeći prema pismu pape Ivana VIII knezu Branimiru i hrvatskom narodu, koje se datira između 881. i 882. godine.[41] Sljedeća sporna činjenica tiče se spominjanja Mihajla, umjesto Bazilija u opisu sabora na Duvanjskom polju. Mislim da je do zamjene Bazilija (867-886) i Mihajla (842-687) došlo zbog toga što je ljetopisac shvatio pokrštavanje "slovinskoga kraljevstva" i sabor na Duvanjskom polju kao događaje koji su slijedili neposredno jedan za drugim. Služeći se izvorom o slavenskoj misiji i izvorom o Duvanjskom saboru, ljetopisac je povezao te događaje i pomiješao njihove sudionike. Ako nije imao pismenih predložaka, nego samo usmenu predaju, još je lakše moglo doći do zabune.

Ljetopis zagorske sklavinije (kao i latinska verzija) navodi da je papa na Duvanjski sabor otpremio crkvenog velikodostojnika u rangu kardinala. Čast kardinala postojala je u papinskom Rimu već u VIII st., kada je dodjeljivana biskupima rimskih predgrađa i okoline te sedmorici đakona Crkve svetog Petra. Međutim, tek u drugoj polovini XI st., s velikom reformom crkve, kardinali postaju stalni saradnici pape, a u dokumentima diplomatske naravi učestalo se spominju tek od XII stoljeća. Autor teksta iz XI st. (*Ljetopis zagorske sklavinije*), odnosno XII st. (*Hrvatska kronika*) upotrijebio je termin iz svoga vremena kada je papinskog izaslanika nazvao kardinalom. Konačno, na jednom mjestu gdje se govori o odredbama o imunitetu crkve, stoji: "I tko bi protiva tomu učinio, to je učinio suprotiva kralju i kruni, ča jest suprotiva svemu krajevstvu."[42] Ta formulacija predstavlja anahronizam kada se radi o IX stoljeću. Spomen krune odvojeno od ličnosti kralja kao okrunjene osobe, po Šišićevu miš-

41 F. Rački, *Documenta*, 8-9.

42 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 398.

ljenju, teško da bi mogao nastati prije XIII stoljeća. On smatra da je to naknadno dodana glava.[43] Ako se uzme u obzir da je u Dubrovniku – gdje je, po mojem mišljenju, krajem XII st. nastala *Hrvatska kronika* – mogla biti poznata teorija o kruni kao apstraktnom znaku vlasti, tamo je mogao nastati i dodatak o kojem govori Šišić.

3. KNJIGE *METHODIUS*, *ZAKON SUDNIJ LJUDEM* I *BESJEDA VLADIKAMA ZEMLJE*

U historiografiji se raspravljalo o knjizi zvanoj *Methodius*. Mislim da ni u tom slučaju oslanjanje na latinsku verziju *Ljetopisa popa Dukljanina* nije dalo zadovoljavajuće rezultate. Ovdje se, naime, pripovijeda kako je kralj ustanovio "mnoge zakone i dobre običaje", koji su zapisani u knjizi *Methodius*. Shvaćanje da vladar, a ne sabor, donosi zakone, svakako je odraz prilika u vrijeme kada je nastala latinska redakcija. Međutim, hrvatski tekst izražava starije shvaćanje: sabor je bio mjesto gdje su donošeni mnogi "dobri zakoni". A "ako tko hoće napuno znati naredbu ku učiniše i mejaše kudi postaviše i zemljam imena, vazmi knjigu ke pri Hrvatih ostaše i pri njih se nahode, a zovu se Metodios".[44]

Među teorijama o knjizi *Methodius* najveću pažnju zaslužuje Kostrenčićeva. "U nauci je bilo sporno", kaže Kostrenčić, "što upravo znači da se ti zakoni mogu naći u slavenskoj knjizi koja se zove Methodius. Ispravno će biti mišljenje da je ovdje Pop Dukljanin ciljao, neupućen, na jednu pravnu zbirku, jedan nomokanon... koji je prema tradiciji sastavio nadbiskup sv. Metodije. U životopisu sv. Metoda naime spominje se da je on preveo s grčkog na slavenski jezik jedan takav nomokanon između 865 i 885... Nije nevjerojatno da je prijevod po prevoditelju nosio naziv Methodius, a naš je kroničar opet držao, da su pravni propisi sadržani u tom nomokanonu stvoreni na narodnoj skupštini na Duvanjskom polju."[45]

Da li je Metod sastavio kakav zakon koji je mogao odgovarati prilikama i potrebama Duvanjskoga sabora, koji bi ga onda obznanio? U obzir dolazi Metodov *Nomokanon*, zapravo njegov sastavni

43 Isto, 52-53.

44 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 400. Latinska verzija govori o jednoj knjizi i ne navodi da bi sadržavala odredbe (zapravo sporazume) o imenima zemalja i njihovu razgraničenju. Diskusiju o tome vidi: N. Budak, *Prva stoljeća*, 130-131 i ondje navedena literatura.

45 M. Kostrenčić, *Nacrt historije*, 134-135.

dio zvani *Zakon sudnij ljudem*. Metodov *Nomokanon* spomenut je u *Žitiju Metodovu*. "*Nomokanon*, u strogom smislu tog termina, ne naziva se samo zbornik kanona, crkvenih pravila, već i građanskih zakona, pa i sam sastavljač *Žitija Metodija* taj termin objašnjava riječima *Zakonom pravilo*. Međutim Metodijev prijevod *Sinagoge* je sistematski zbornik kanona, isto tako kao što je *Zakon sudnij ljudem* prijevod *Ekloge*, zbornika građanskih zakona. Odatle slijedi da je spominjući *Nomokanon* autor *Žitija Metodova* imao pred očima ne samo Metodijev prijevod *Sinagoge*, nego i njegov prijevod *Ekloge*, to jest *Zakon sudnij ljudem* kao drugu, građansku čest *Nomokanona*."[46] Moja je pretpostavka da je *Zakon sudnij ljudem*, kojem valja priključiti i homilija u *Klovčevu zborniku*, donesen na Duvanjskom saboru. Hipoteza koju iznosim stoji u suprotnosti sa svim dosadašnjim teorijama o postanku *Zakona sudnij ljudem*: bugarskim, makedonskim, moravskim i panonskim. Bugarska teza, prema kojoj je *Zakon sudnij ljudem* donio knez Boris ili car Simeon, uglavnom je odbačena iz razloga koji idu u prilog makedonskoj i moravskoj teoriji, ali je još uvijek zastupa bugarska historiografija. Metodovo autorstvo *Zakona sudnij ljudem*, kojem se suprotstavlja bugarska teza, dovoljno je obrazloženo, tako da ostaje makedonska i moravska teorija, odnosno njezina varijanta – panonska teorija. Prema makedonskoj teoriji, *Zakon sudnij ljudem* sastavio je Metod oko 885. u Strumi (Strimonu) u Makedoniji, za vojsku koja mu je bila potčinjena. Čini mi se da je moravska teorija uvjerljivija, s obzirom na nedvojbene zapadne elemente u *Zakonu sudnij ljudem*, kao i na jezička obilježja tog pravnog spomenika. Nadalje, općenito se smatra da je *Zakon sudnij ljudem* bio namijenjen svim podanicima, a ne samo ratnicima. Moravska verzija, koju zastupa veći broj uglednih autora, sadrži vrijedne prijedloge, te povijesne i pravne argumente, iako na temelju naznaka, a ne dokaza. Osnovna postavka te teorije jeste da je *Zakon sudnij ljudem* sastavio Metod u okviru svoje velikomoravske misije.[47] Mislim da argumenti koje navode ne vrijede isključivo za Veliku Moravsku, već za čitavo područje na kojem je djelovao sv. Metod. Slijedom iznesenog, ova teorija ima i panonsku varijantu, koju podržavaju H. F. Schmid i Bogo Grafenauer. Oni nalaze da su u *Zakonu sudnij ljudem*, posebno u njegova prva dva članka, sadržane odredbe franačkoga prava ("lex dei").[48]

46 J. Bratulić smatra *Zakon sudnyj ljudem* moravskim zakonom. *Žitja*, 100 Op. urednice. Faksimile *Zakon sudnyj ljudem* objavio je Tihomirov. M. Brandt, *Povijest Rusije*, 184.

47 J. Vašica, *Jazikova*, 521-537. V. Prochazka: *Le Zakon sudyi ljudem*, 359-375, 112-150.

48 H. F. Schmid, *La legislazione bizantina*, 397-403. B. Grafenauer, *Slovensko-nemška borba*, 34-36, b. 95.

Pitanje knjige *Methodius* ne bi trebalo izazivati dvojbe ako se prihvati teza da je Metod autor *Zakona sudnij ljudem* i homilija u *Kločevu zborniku*, koji je usko povezan s tim zakonom. *Ljetopis zagorske sklavinije* kaže da se radi o knjigama s mnogim "dobrim zakonima", koji sadrže naredbe i odredbe o međama i imenima zemalja. Jedan od tih "dobrih zakona" mogao bi biti *Zakon sudnij ljudem*, jer se u *Ljetopisu* propisuju zakonske mjere protiv poganskih običaja, protiv raskalašnog života vladajućeg sloja (vladika), uređuje se porodični život u smislu kršćanskih nazora, jamči se nepristrano suđenje i zaštita imovine itd. Da je pisac propisa donesenih na Duvanjskom saboru bio Metod, dovoljan je dokaz naziv *Methodius* za te "dobre zakone". *Methodius* je, tvrdi *Ljetopis*, napisan u više knjiga "ke pri Hrvatih ostaše i pri njih se nahode". *Kločev zbornik*, zbirka homilija s *Besjedom vladikama zemlje*, zaista se čuvao u Hrvata. Bio je još u XV st. vlasništvo Ivana-Anža Frankopana, posljednjega krčkog kneza. Poslije je dospio u Mletke, a zatim Klozu u Pariz, po kojem je i poznat. Smatra se da je postojeći kodeks napisan u XI stoljeću. Od čitavog rukopisa sačuvano je samo 14 listova, odnosno spomenuta *Besjeda vladikama zemlje*.[49] Nije isključeno da je to zaista hrvatska knjiga *Methodius*. Nije nevažan ni podatak da se *Kločev zbornik*, optočen zlatom i srebrom, pripisivao sv. Jeronimu i smatrao relikvijom, a poznato je da se iz obzira prema rimskoj crkvi ime Metoda prešućivalo i zamjenjivalo imenom sv. Jeronima. Postoji i hronološka podudarnost nastanka *Zakona sudnij ljudem*, odnosno homilija. Uvid u tekst *Zakona sudnij ljudem* svjedoči da ovaj spis odgovara prilikama u južnoslavenskim zemljama neposredno nakon njihova pokrštavanja. Sadržaj *Zakona sudnij ljudem* pokazuje da je taj zakon namijenjen sredini koja je tek primila kršćanstvo i u kojoj su svježe poganske tradicije. Takva je situacija bila u jadranskoj unutrašnjosti, gdje je pokrštavanje uslijedilo uporedo sa slavenskom misijom. Nasuprot tome, u Velikoj Moravskoj već nekoliko naraštaja živjelo je u kršćanstvu, iako ni tamo nije bilo moguće naglo raskinuti s poganskim tradicijama.[50]

Nasuprot *Zakona sudnij ljudem*, koji spominje čitava sela u kojima se ispovijedala stara poganska vjera, *Žitije Konstantinovo*

49 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 400. F. Rački, *Pisma slovjanska*, 89-90. V. Štefanić, *Kločev glagoljaš*, 129-153. T. Žuvić, *Tradicija o Kločevu glagoljašu*, 43-44. Prevladavaju mišljenja da je zbornik nastao u Hrvatskoj. Op. redaktora.

50 V. Vavrinek, *Die Christianisierungund und Kirchenorganisation*, 5 i dalje.

(14. pogl.) svjedoči da je u Moravskoj kršćanstvo već bilo nadvladalo poganstvo, jer je pokrštavanje uslijedilo već oko 800. godine.[51]

Upotreba termina kao što su *kmeti* i *ljudi*, kao i riječi *vladika*, u potpunosti odgovara južnoslavenskoj praksi, kako se to vidi iz kasnijih spomenika. Naziv *kmet* koristio se u *Zakonu sudnij ljudem* u smislu protivteže "prostim ljudima", označavao je, dakle, višu kategoriju na društvenoj ljestvici. U istom smislu odredila je evoluciju termina *kmet* i Maja Miletić. Ona je došla do zaključka da je riječ *kmet* nastala od latinske riječi *comes* te da je označavala neku vrstu podređenosti, ali u višim društvenim slojevima. Nekoliko stoljeća nakon toga to je bila titula vlastele i sudija, ali krajem srednjeg vijeka počinje se tom riječju označavati neslobodno seljaštvo, vezano uz zemlju.[52] U tom prvobitnom značenju susreće se riječ *kmet* i u tri povelje bosanskog bana Mateja Ninoslava (dvije iz godine 1240. i jedna iz 1249.).[53] U Ninoslavovim poveljama također uporedo dolazi i termin *ljudi*. *Zakon sudnij ljudem* razlikuje više kategorija "ljudi", velikih i malih, tj. "prostih ljudi". U južnoslavenskim zemljama termin *ljudi* može označavati državljane općenito, bez obzira na određeni stalež, ali kadšto se luče *ljudi* od *vlastele*. Također i termin *vladika* ("vladika zemlje"), kako se ranije koristio u južnoslavenskim zemljama, ima isti smisao kakav mu je dat u *Zakonu sudnij ljudem*. Na južnoslavenskim stranama *vladika* je isto što i *dominus*, a potom *sacerdos*, *episcopus*, *gospodin*, *vladalac*, neki su od najstarijih naziva za "slovjenske" starješine plemena, naroda itd. Također, uočljivo je da *Zakon sudnij ljudem* spominje samo redovnike, ali ne i svjetovno svećenstvo. Članci o kaznama za blud i druge prekršaje odnose se samo na redovnike, po svoj prilici zato što svjetovna svećenička hijerarhija nije postojala. U članku koji se odnosi na pravo azila u crkvi, doduše, dolazi izraz *svećenik*, ali u smislu onoga koji vrši obred, a to znači da ovaj termin obuhvaća i redovnika. Crkveno uređenje s redovničkim monaškim zajednicama čiji članovi vrše pastoralnu službu odgovara obrascu kakav je postojao na području Bosne.

Sa stajališta usporedbe *Ljetopisa zagorske sklavinije* sa *Zakonom sudnij ljudem* važno je ukazati i na sudski postupak. U *Zakonu sudnij ljudem* postupak je nazvan *posluh*, a taj izraz poznat je i u

51 J. Cibulka: *Velikomoravsky kostel.*

52 M. Miletić, *Circa la parola*, 321. Još je Jagić postavio tezu da kmet dolazi od *comes*. Vidi: V. Mažuranić, *Pravno-povijesni rječnik*, 508 i dalje. Op. redaktora.

53 *Codex diplomaticus*, sv. 4, 107-108, 126, 386-387.

južnoslavenskim zemljama, u značenju svjedočenja uz zakletvu u korist jedne parnične stranke. Tako se nazivala i taksa koja se u toj prilici plaćala.[54] Još jedna podudarnost odredaba *Zakona sudnij ljudem* s *Ljetopisom zagorske sklavinije* sadržana je u pojedinosti da uz porotnike sude također knez i sudija: "I daše svakome banu sedam satnikov i da budu rečeni satnici 3 bani puku suditi, a s duži, aliti o herezi, pet knezov i da s njimi pravo sude puku..." Pa dalje: "I odlučiše da svaki knez prizove jednog satnika i da nima prez rečenog reda nijedan sud biti tvrd."[55] Najvažnija podudarnost kaznenih odredaba u *Zakonu sudnij ljudem* i *Ljetopisu zagorske sklavinije* jeste u favoriziranju novčanih kazni nad tjelesnim i nad kaznom lišavanja slobode (najtipičniji su u ovom pogledu primjeri *vražda* i *penzam*). U oba dokumenta postoji institucija kolektivne odgovornosti (roda ili sela). Zajednička im je i primjena *pokore*, jedne od ustanova koje *Zakon sudnij ljudem* određuju kao spomenik zapadnog porijekla. Crkveni sabor u Splitu 925. propisuje pokoru u slučaju ubistva gospodara ili vladara zemlje.[56] U tom kontekstu nije bez značaja ni podatak da se za krađu konja i buntovništvo predviđa kazna utjerivanja u ropstvo, umjesto sakaćenja ili smrtne kazne, koje za takva djela predviđa *Ekloga*.

Još jedna naznaka ide u prilog postavci da je *Zakon sudnij ljudem* bio namijenjen Južnim Slavenima, sudionicima Duvanjskog sabora. U *Zakonu sudnij ljudem* govori se otpadanju od vjere ratnika koji bi došli u zarobljeništvo pogana ili muslimana. Muslimani se ne spominju u 54 sačuvana rukopisa *Zakona sudnij ljudem*, ali je vjerovatnija pretpostavka da je taj izraz u pojedinim rukopisima ispušten, negoli da je dodan. Doticaji Velikomoravljana s muslimanima nisu zabilježeni, dok su Slaveni na Jadranu i u unutrašnjosti stupali u odnose sa muslimanskim Arapima. Arapi, kao gospodari Krete, Sicilije te južne Italije, zalijetali su se po Jadranu i u vrijeme u koje je nastao *Zakon sudnij ljudem*. U odbrani od saracenske opsade

54 V. Mažuranić, *Pravno povijesni rječnik*, 1037.

55 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 399-400.

56 Inače se nameće usporedba nekih kapitula Splitskoga sabora iz 925. s pojedinim odredbama *Zakona sudnij ljudem*. U 13. kapitulu Splitskoga sabora utvrđene su mjere za ubistvo svećenika, dok se u 14. kapitulu govori o uništavanju crkvenih stvari. Na sličan način, *Zakon sudnij ljudem* nalazi potrebnim predvidjeti kao krivično djelo skrnavljenje i paljevinu hramova. Također podsjećaju jedne na druge odredbe iz područja porodičnih odnosa (kapitula 14. i 15. Splitskoga sabora iz 925. koje se odnose na otpuštanje žene, odnosno na oženjene svećenike te odgovarajuće odredbe *Zakona sudnij ljudem*. F. Rački, *Documenta*, 190 i dalje.

Dubrovnika, koja je trajala petnaest mjeseci godine 866-867, sudjelovala su i plemena iz unutrašnjosti. U južnoslavenskim zemljama vidimo, dakle, neprekinut kontinuitet pravnih ustanova statuiranih u *Zakonu sudnij ljudem*, za razliku od Velike Moravske, u kojoj se mogu dokumentarno potvrditi samo pojedine od navedenih ustanova i gdje *Zakon sudnij ljudem* "nije utjecao na kasniju evoluciju češkog prava".[57] *Zakon sudnij ljudem*, kao prerada bizantske *Ekloge*, prilagođena slavenskim prilikama, sadržava usto i dosta zapadnih elemenata, pa je i po tome mogao pripadati onom slavenskom području gdje su se najizrazitije preplitali bizantsko-zapadnjački utjecaji.

Napokon, napominjem da mi se čini prilično neutemeljenim stajalište zagovornika moravske teorije koji misle da je *Zakon sudnij ljudem* predstavljao zapravo ideološki program crkve, a ne norme iza kojih bi stajao autoritet države. Takvo stajalište zauzeli su zato što su smatrali da Metod nije imao zakonodavnu vlast u Velikoj Moravskoj.[58] Kada se, međutim, pretpostavi da je *Zakon* sastavio Metod, a prihvatio ga Duvanjski sabor, ovakva nedoumica otpada. Pristalice moravske teorije smatraju *Zakon sudnij ljudem* isključivo crkvenim zakonikom jer se zaista velik broj propisa i kazni odnosi na crkvena i duhovna pitanja. Oni ukazuju na okolnost da *Zakon sudnij ljudem* ne govori ništa o deliktima protiv života i zdravlja, kao ni o građanskom pravu, što bi navodno potvrđivalo njegov strogo crkveni karakter. Međutim, *Zakon sudnij ljudem* mogao je biti samo jedan od zakona u knjizi *Methodius*, za koju se u hrvatskoj redakciji kaže da je sadržavala više zakona i naredaba.

Izričito se napominje da je Duvanjski sabor donio još i propise o razgraničenju među zemljama. Osim toga, *Zakon sudnij ljudem* sadrži i propise izvan crkvene sfere: podjela ratnoga plijena, poljske štete, prisvajanje tuđih robova itd. Homilije u *Kločevu glagoljskom rukopisu*, prema rezultatima J. Vašice, pravno-terminološki srodne su *Zakonu sudnij ljudem*. Uobličene su kao uputa, odnosno besjeda knezovima i sudijama o njihovim dužnostima.[59]

Besjeda vladikama zemlje u *Kločevom zborniku* ima zajedničku terminologiju i slične odredbe sa *Zakonom sudnij ljudem*.[60] U znanosti je jednodušno iskazano mišljenje da je i *Zakon sudnij ljudem* i *Besjedu vladikama zemlje* sastavio sam Metod. *Besjeda*

57 V. Prochazka, *Le Zakon sudnyi ljudem*, 122.

58 Isto, 118 i dalje.

59 J. Vašica, *Origine cyrillo-methodienne*, 154-174. Isti, *Metodejuv prehlad*, 9, F. Grivec, *Cyrilo-methodiana*, 35-45.

60 V. Štefanić, *Novija istraživanja*, 71.

vladikama zemlje, na jednom skupu okupljenog vladajućeg sloja, govori o načelima pravedne uprave, nepristranosti pri izricanju pravde, a protiv poganskih običaja, mnogoženstva i otpuštanja žene. Izlaganje je neposredno i potkrijepljeno je brojnim navodima iz *Biblije* (zato se ta *Besjeda* katkad označava i kao homilija). Cio tekst uklapa se u atmosferu jednog sabora. Posebno se proziva vladajući sloj, vladike i knezovi i osuđuje njihov raskalašni život te porodični običaji koji nisu u skladu s kršćanskim nazorima. *Zakon sudnij ljudem* i *Besjeda*, koja je zapravo obrazloženje *Zakona*, posebno je usmjerena protiv poganstva, koje u tom neukom narodu ("rudi populo") očito još nije bilo prevladano. Mislim da se to ne može odnositi na Veliku Moravsku, gdje su se nesporazumi svodili na dogmatska razmimoilaženja. Stoljetna kršćanska tradicija u toj zemlji isključuje mogućnost da bi glavni problem Crkve bilo poganstvo. Čak se u *Žitiju Metoda* navodi da je Svetopluk ratovao protiv pogana izvan svoje zemlje.[61] *Besjeda*, dakle, ne odgovara prilikama u Velikoj Moravskoj. Metod je, vjerovatno pred samu smrt, pripremio *Besjedu*, koju je napisao imajući na umu stanje u jednoj novopokrštenoj zemlji u kojoj je i politička vlast bila tek u začecima. Takva je bila Južna Morava, odnosno "zagorska sklavinija" o čijoj je vjerskoj i političkoj situaciji po svoj prilici razlagao na temelju pouzdanih izvještaja. Iz teksta *Besjede* nedvojbeno proizlazi da je bila upućena tek pokrštenom stanovništvu koje se još nije bilo saživjelo sa kršćanstvom. Vrlo je znakovito kada se kaže da svi trebaju poštovati križ i ne izrugivati mu se. Iz ove pojedinosti razabire se da je u zemlji kojoj je namijenjana *Besjeda* bilo ljudi koji su ismijavali križ, bili su im dakle kršćanski simboli i obredi neobični.[62]

Sa jezičkog stajališta *Kločev glagoljaš* sa *Besjedom* u potpunosti se uklapa u jezičko područje zemalja čiji su predstavnici

61 *Žitja*, 110-111.

62 Pažnje vrijedan podatak jeste da su i u kijevskoj državi u početku pokrštavanja ismijavali krštenje (Nestor: "Ašće kto hotjaše krstiti sja, ne branjahu, no rugahu se sja tomu.") A prilikom pokrštavanja važan udio imala je politička vlast. Mnogo kazuje već činjenica da je Budimir bio glavni akter prilikom pokrštavanja. U *Besjedi* izričito stoji: "Stoga je svaki knez dužan neizostavno poučavati sve one koji su njemu podređeni Božjem zakonu Kristovom, (zakonu) proroka i apostola i blaženih otaca i svima neka svakodnevno naređuje da ne čine nažao nejači niti da vrše ikakav poganski običaj niti pak poganske prisege i da ne zablude ni u čemu drugom. Dakle, svjetlost nema nikakve veze s tamom, niti pak sinovi svjetla (kršćani) sa poganima. Sveti križ neka svi veoma poštuju i neka ga ne izvrgavaju podsmijehu. A sa svojim kumovima i kćerima od svetoga križa (krštenim kćerima) neka se bračno ne vezuju." *Magnae Moraviae fontes historici*, sv. 4, 201.

mogli sudjelovati na Duvanjskom saboru. To je, kako kaže V. Štefanić, "najstariji glagoljski kodeks sa hrvatskog jezičnog područja" – o čemu svjedoči njegova fonetika – "a paleografski se ne razlikuje bitno od pisma Zografskog i Marijinskog evanđelja". Pojedini moravizmi i makedonizmi koji se u tekstu pojavljuju odaju Metodovo autorstvo.[63]

63 V. Štefanić, *Kločev glagoljaš*, 129-153. Isti, *Novija istraživanja o Kločevu glagoljašu*, Slovo 2, 67-74.

IX. ĆIRILOMETODSKI TEMELJI KULTURE U "ZAGORSKOJ SKLAVINIJI"

1. POKRŠTAVANJE

U 9. pogl. latinske verzije *Ljetopisa popa Dukljanina* tvrdi se kako je neki filozof po imenu Konstantin iz grada Tesalonike došao u pokrajinu Cesareju, koju je svojim naukom i pripovijedanjem obratio na kršćanstvo, a obratio je i sav bugarski narod.[1] A kada je, nakon papina poziva u Rim, Konstantin prelazio preko kraljevstva kralja Svetopeleka, ovaj ga je primio s počastima. Po njegovoj propovijedi povjerova kralj Svetopelek u Krista i pokrsti se sa cijelim svojim kraljevstvom ("Ad cuius praedicationem rex Svetopelek credidit Christo et baptizatus est cum omni regno suo et effectus est orthodoxus et verus sanctae trinitatis cultor"). Konstantin je ostao nekoliko dana s kraljem, kojega utvrdi u vjeri i nauku Kristovom i, oprostivši se sa svim kršćanima, otputuje u Rim.[2] U *Ljetopisu zagorske sklavinije* isti događaji drukčije su prikazani. Ne spominje se Svetopelek, nego Budimir, "kralj Svetoga puka". Umjesto apsurdne tvrdnje da je Konstantin obratio na kršćanstvo Cezareju (u Palestini), spominje se Hazarija (na Crnom moru), gdje se on sastao s Budimirom i obratio ga.[3] Međutim, prema *Ljetopisu zagorske sklavinije*, Konstantin nije pokrstio Budimirovo kraljevstvo, nego je samo svratio u već dobrim dijelom pokrštenu zemlju, pa njegov dolazak i očito kratkotrajan boravak predstavlja samo konačnu epizodu u procesu pokrštavanja. Osim toga, ta epizoda o njegovu boravku odnosi se vjerovatno na Metoda. Kako god bilo, neosnovana je tvrdnja da je Konstantin izvršio pokrštavanje južnoslavenskih zemalja, izuzev navodno Bugarske.[4]

1 Iz faksimila se vidi da je zaista riječ o Cesareji. S. Mijušković, *Ljetopis*. Šišić je to proizvoljno preinačio u "Cesarium". F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 300, 392.

2 Isto, 301-302.

3 Isto, 392.

4 O navodnim zaslugama Konstantina i Metoda za pokrštavanje Bugara sačuvao

Za razliku od Konstantina, za kojeg nema povijesnog uporišta da je boravio u nekoj južnoslavenskoj zemlji, kad se radi o Metodu postoje određene naznake koje upućuju na mogućnost da je boravio na slavenskom jugu. Ako se usporede podaci o pokrštavanju koje daje Porfirogenet, opažaju se neke upadljive podudarnosti s navodima u *Ljetopisu zagorske sklavinije*. Prije svega, iz Porfirogenetova izvještaja proizlazi da rano pokrštavanje može vrijediti samo za Hrvate i Srbe. U 31. pogl. spisa *De administrando imperio* tvrdi se da su Hrvati pokršteni već za Heraklija (610-641) Prema navodima u 30. pogl. pokršteni su za arhonta Porina, poslije ustanka protiv franačke vlasti. I za Srbe *De administrando imperio* u 32. pogl. kaže da su pokršteni za Heraklija. "Ostale sklavinije", pod kojima podrazumijevam područje buduće Bosne, Usore i Donjih Kraja, ne spominju se u tim prvim valovima pokrštavanja. Međutim, pokrštavanje tada nije u potpunosti provedeno. Za vladanja amorijske dinastije većina je Slavena čak otpala od kršćanstva, kako se to navodi u *Životu Bazilija*. Ponovna kristijanizacija uslijedila je za cara Bazilija (867-886), kako se to opisuje u 29. pogl. spisa *De administrando imperio* te u *Životu Bazilija*. Posljednji su bili Neretljani, koji su također pokršteni za Bazilija, pa su se nazivali Pagani, "jer riječ pagani na jeziku Slavena znači nekršteni".[5] *Ljetopis zagorske sklavinije* ne samo da ne protivrječi tim podacima, nego se čak slaže u nekim pojedinostima. Kako se izlaganje u *Ljetopisu* odnosi na "ostale sklavinije", tj. duboku unutrašnjost, o pokrštavanju tamošnjih Slavena nema govora sve do kralja Satimira, čiju vladavinu datiram u razdoblje od oko 860. do 877. godine. O pokrštavanju tog područja već je bilo riječi.

Važna je i vremenska podudarnost spomenutih izvora u pitanju pokrštavanja u unutrašnjosti. Po Porfirogenetu, većina Slavena u zemljama oko Dalmacije pokrstila se za cara Bazilija (867-886), a to je upravo doba slavenske misije. Prema *Ljetopisu zagorske sklavinije*, pokrštavanje za Budimira neposredno je prethodilo saboru na Duvanjskom polju. Sabor datiram u 885-886, a to je i doba cara Bazilija, za čije vladavine je, prema Porfirogenetu, pokrštena većina (Južnih) Slavena. U isto razdoblje padalo bi i pokrštavanje kneza Više, oca Mihajla Viševića. Višin sin već nosi kršćansko ime Mihajlo, kao što i Budimirov sin, uza slavensko ime Svetolik, nosi ime

se spomen već počevši od XI stoljeća. M. Hadžijahić, *Pitanje vjerodostojnosti*, 254-256. E. Georgiev, *Rabotili Kiril i Metodij*, 66-67.

5 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 86, 81, 88, 68. *Vizantijski izvori*, sv. 2, 79.

Stjepan.[6] Iz *Besjede* se razabire da se radilo o prvom naraštaju pokrštenika. Ako uzmemo da je masovno pokrštavanje započelo u sedmom desetljeću IX st., nije čudno da je Sabor zatekao takvo nezadovoljavajuće stanje. U tekstu *Besjede* kaže se: "Sve su to, naime, prokleli sveti i cijelome svijetu zajednički koncili, ali odbacili su to i knezovi, koji gledaju takva njihova zlodjela, a ne kažnjavaju ih kako bi trebalo. A trebalo bi ih pokažnjavati postovima u odgovarajućem omjeru i prokleti ih na vječni oganj." Puk je teško prihvaćao neke kršćanske ustanove, prije svega kršćansku ženidbu. O tome svjedoče *Zakon sudnij ljudem* i *Besjeda vladikama zemlje*. U *Zakonu sudnij ljudem* propisane su kazne za spolne delikte koji su napose nabrojeni: blud s vlastitom i tuđom robinjom, blud redovnika, ženidba s kumom, spolni odnosi s udatom ženom, nevinom djevojkom, maloljetnicom do dvanaest godina, zaručnicom, rodoskvrnuće, bigamija. Osuđuje se otpuštanje žene, osim u slučajevima kada to kanonski zakon dopušta.[7]

Sliku o pokrštavanju upotpunit će arheološka istraživanja. Ivanka Nikolajević ispitala je i kritički usporedila stilske karakteristike ostataka pojedinih starih spomenika crkvene arhitekture na području Bosne, sa spomenicima za koje se može utvrditi vrijeme postanka. Došla je do važnog zaključka da niz tih spomenika, koji se obično pripisuju kasnoj antici, valja datirati u slavensko razdoblje. Ako se dokaže da su te teze ispravne, to će bolje osvijetliti i proces kristijanizacije, posebno zato što se većina spomenika koji su se pripisivali kasnoj antici može vezati uz ćirilometodsku kulturu.[8]

Kad je riječ o pokrštavanju "zagorske sklavinije", moglo bi se rezimirati da postojeći izvori, tj. spis *De administrando imperio* (29. pogl.), *Ljetopis zagorske sklavinije* (9. pogl.) i *Proložnoe žitije Metoda* stoje u punom saglasju. Spis *De administrando imperio* govori o pokrštavanju u 29. pogl., što je nastavak teksta o "ostalim sklavinijama", tako da se izvještaj o pokrštavanju za "kristoljubivog cara Bazilija" ponajprije i odnosi na "ostale sklavinije". Podaci o boravku Budimira u Hazarskoj zemlji i njegovu susretu s Konstantinom te pokrštavanju, upotpunjeni podatkom u *Proložnom žitiju* o

6 U spisu *Sanctorale illyriceum*, tiskanom 1699, češki cistercit Christian Gottfried Hirschmentzl tvrdi da je Budimir, kralj Dalmacije i Hrvatske, obratio narod na kršćanstvo oko 860. godine. To se potpuno slaže s datumom Budimirova boravka u Hazarskoj zemlji. F. Šanjek, I. Horvat, *Budimir*, 163-166.

7 *Magnae Moraviae fontes historici*, sv. 4, 201.

8 I. Nikolajević, *Kasnoantička i srednjovjekovna utvrđenja*, 439-444.

slavenskom izaslanstvu koje je tražilo pokrštavanje od Konstantina, u cijelosti se poklapaju s Porfirogenetom.

2. PITANJE DJELOVANJA METODA, NJEGOVIH UČENIKA I GORAZDA NA PODRUČJU "ZAGORSKE SKLAVINIJE"

a) *Metod i "zagorska sklavinija"*

Određene naznake upućuju na pretpostavku da je sam Metod mogao boraviti na području "zagorske sklavinije". Još je veća mogućnost da su tu neposredno djelovali njegovi učenici. Konačno, nije isključeno da je Metodov nasljednik Gorazd, protjeran iz Velike Moravske, nastavio svoju misiju na području "zagorske sklavinije". Ako se prihvate ovdje iznesene teze o Duvanjskom saboru, napose o tome kakav se smisao ima dati knjizi *Methodius*, ako se zatim pretpostavi da pokrštavanje Budimirova "kraljevstva" ima veze sa slavenskom misijom te da je prostor Bosne bio u sastavu Metodove nadbiskupije, tada u novom svjetlu valja promatrati i neka dosadašnja stajališta i tumačenja o misiji svete braće, osobito Metoda. Ako je knjiga *Methodius* identična sa *Zakonom sudnij ljudem* i homilijama *Kločeva glagoljaša*, onda to Metoda dovodi u vezu s Duvanjskim saborom, odnosno Budimirom i njegovim kraljevstvom. Metod je umro 6. 4. 885, dakle uoči održavanja Duvanjskog sabora, pa bi se sastavljanje *Nomokanona* i *Besjede* u *Kločevu glagoljskom zborniku* moglo datirati u posljednje razdoblje Metodova života. Nije nevažan podatak da se *Kločev glagoljaš* pripisivao sv. Jeronimu te da se – iz obzira prema rimskoj crkvi, koja je zazirala od Metoda – Metodovo ime zamjenjivalo Jeronimovim.

Područje "zagorske sklavinije" u Metodovo vrijeme moglo je biti pokriveno jedino pastoralom njegove misije. To je bilo područje izvan hrvatske crkve na zapadu i područja na istoku koje je pripadalo pod Carigradsku patrijarhiju. Velika Moravska, istočna Panonija sa Srijemom poslije Kocelja, kao ni sjeverna Srbija poslije 870, a osobito Hrvatska, koja je imala uređenu crkvenu organizaciju, izravno pod Rimom, nisu bile pogodno tlo za slavensku misiju u tolikoj mjeri koliko područje današnje Bosne. Mislim da u tom svjetlu valja shvatiti i neke povijesne izvore koji manje ili više daju temelja za razmišljanje o Metodovu izbivanju iz Velike Moravske u pojedinim razdobljima njegova života.

Prilike u kojima je djelovao Metod sa svojim učenicima bile su složene, različite u pojedinim dijelovima njegove nadbiskupije.

Područje Moravske nadbiskupije razdvojilo se gotovo od samog njezina osnivanja te je izgubilo teritorijalnu cjelovitost. Dio nadbiskupije koji je obuhvaćao oblast srbijanske Morave te Srijem, pripao je Carigradskoj patrijaršiji. Ti su krajevi bili pod vlašću Bugara, koji su u doba pokrštavanja (865-870) bili u prilično dobrim odnosima s Rimskom kurijom, ali ti su se odnosi pogoršali nakon njihova opredjeljenja za Carigradsku patrijaršiju i utemeljenja episkopija sa sjedištem u Sirmiju, Beogradu i Braničevu (879). O tome svjedoče i pisma pape Ivana VIII bugarskom knezu Mihajlu u razdoblju od 872. do 882. godine. Papa je uzalud apelirao na kneza da ne prima grčke episkope, koji su "ugrabili" bugarske dijeceze, na koje sveta Rimska stolica ima isključivo pravo. Papa je tražio da mu se vrate "otete" dijeceze, davao je rokove za to, proglašavao grčke episkope lažnim i hereticima, ali ništa od toga nije postiglo željene rezultate.[9] Nakon pada Kocelja, ni u slavenskoj kneževini u Donjoj Panoniji nije bila bolja situacija za slavensku misiju. Mirom u Forchheimu godine 874. Donja Panonija izgubila je samostalnost, a Velika Moravska priznala franačku vlast. Metod je morao napustiti Panoniju, gdje je njemačka crkva u potpunosti zauzela pozicije. U jednom izvoru, tzv. *Izvodu o Karantancima* (*Excerptum de Karentanis*), napisanom koncem XII ili početkom XIII st., čak se navodi da su Karantanci protjerali Metoda, koji je pobjegao u kneževinu Moravsku.[10]

Metodova nadbiskupija, uspostavljena krajem 869. ili početkom 870, u vrijeme svoga najvećeg obima pružala se od Velike Moravske (koja nije nigdje prelazila rijeku Dunav), preko Panonije i Srijema na jug, dakle, obuhvaćala je više zemalja. Metod se kao nadbiskup imao brinuti za sve te zemlje, štaviše, "u njegove ruke Bog i apostolska stolica stavili su sve slavenske zemlje". Na drugom mjestu u *Žitiju Metoda* (8. pogl.) navodi se kako je papa Hadrijan na Koceljevu molbu da mu prepusti učitelja Metoda uzvratio: "Ne samo tebi, već i svim onim slavenskim zemljama šaljem ga za učitelja, od Boga i od svetog apostola Petra, prvostolnika i ključara nebeskog kraljevstva."[11] U izvorima se spominju mnoge zemlje, kao što su Morava, Bugarska, Panonija, Mezija, Dalmacija, Slovenija i druge, kao područje djelovanja Konstantina i Metoda. Bosna se, dakako, izričito ne spominje, jer će se to ime prvi put javiti tek u sljedećem stoljeću. Ali, budući da su Konstantin i Metod djelovali na širem

9 M. Kos, *Conversio*, 9, 107-109, 140.

10 L. Havlik, *Das panonische Erzbistum*, 58.

11 *Žitja*, 103, 113.

slavenskom području, ne treba isključiti niti Bosnu, osobito imajući pred očima da je ona još dugo vremena poslije slovila kao misijska zemlja.

Michele Lacko iznio je pretpostavku da je Metod boravio u južnoslavenskim zemljama, tj. u Dalmaciji i Hrvatskoj. Na temelju analize pisama pape Ivana X te *Žitija Nauma*, Lacko je utvrdio da je Metod, nakon što ga je Ivan VIII rehabilitirao i odobrio slavensko bogoslužje, pri povratku u Moravsku proveo određeno vrijeme na području Dalmacije i Hrvatske. Ovdje je, na osnovi papinske bule *Industriae tuae*, uspostavio slavensko bogoslužje i glagoljicu. Nakon toga, produžio je u Srijem da bi posjetio svoju titularnu crkvu, a zatim je nastavio na sjever, u Moravsku. Lacko je našao potvrdu za svoju postavku u *Prvom žitiju Nauma*, za koje se misli da je nastalo u prvoj polovini X stoljeća. Ondje se kaže: "Sveti Metod se je sa svojom pratnjom, a to su blaženi Kliment, sveti Naum i drugi učenici, vratio u bugarsku zemlju. Ukrcavši se na more, stigao je do Ilirika. Ostavivši lađu, produžio je zemljom apostolski propovijedajući pravu vjeru. I tako stiže u zemlju germansku i ugarsku." Lacko smatra da se spomen Ilirika odnosi na Dalmaciju. Spomen "zemlje bugarske" objašnjava time što je taj prijepis (koji se čuva u Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu) nastao u Bugarskoj, a poznato je da su bugarski pisari, prepisujući staroslavenske tekstove, zamjenjivali riječi "zemlja slovenskaja, jazik slovensky", sa "zemlja blgarskaja, jazik blgarsk".[12] Lackovu obrazloženju dodao bih još jednu potvrdu o tom Metodovu putovanju. Podatak je sadržan u grčkoj službi svetih slavenskih prvoučitelja. Iz teksta se razumije da je Metod, vraćajući se iz Rima (u Moravsku) bio u Iliriku, "prolazeći kroz zemlje mnogih plemena".[13] Smatram da je Lackova argumentacija uvjerljiva, osim u pitanju šta se ima podrazumijevati pod "slavenskom zemljom" u Iliriku. Ne isključujući mogućnost da se Metod sa svojom pratnjom mogao zadržati i u Dalmaciji, odnosno Hrvatskoj, mišljenja sam da se ne može isključiti niti "kraljevstvo Svetog puka". Bula *Industriae tuae* bila je namijenjena Moravskoj nadbiskupiji, pa je i naslovljena kao *Dilecto filio Sfentopulcho glorioso comiti*. Dalmacija i Hrvatska imale su u to doba druge crkvene probleme i ondje nema traga borbi za slavenski jezik u crkvi. Upravo iz toga vremena postoji više papinskih isprava i pisama hrvatskim knezovima Domagoju, Zdeslavu i Branimiru, svećenstvu i puku hrvatskom, izabranom ninskom biskupu Teodoziju i biskupima, svećenstvu i puku dalmatinskih

12 M. Lacko, *I concili di Spalato*, 195-204.

13 Citirano prema B. Petranović, *Bogomili*, 20.

gradova, ali ni u jednom nema ni aluzije na pitanje narodnog jezika, jer je hrvatska crkva u tom razdoblju prihvaćala latinsku liturgiju. Nasuprot tome, bula je imala sasvim drugačije značenje u Bosni. Dubrovački hroničar Resti pripovijeda da je bosanski biskup Radogost 1195. polagao zakletvu vjernosti i poslušnosti svome metropolitu na slavenskom jeziku, na temelju stare povlastice koju je 880. izdao papa Ivan VIII.[14] Ako je, dakle, Metod 880. boravio u "slavenskoj zemlji", kako je to obrazložio Michele Lacko, onda je ta slavenska zemlja mogla prije svih biti "zagorska sklavinija".

b) *Djelovanje Metodovih učenika na području "zagorske sklavinije"*

U *Drugom žitiju Sv. Nauma* govori se o progonima Metodovih učenika nakon Metodove smrti. Prognanici su došli u Beograd, gdje su bili lijepo dočekani "tože raseaše se ovi po Mon'siju, a ovi po Dal'matiju i Dakiu i slovo Božie umnožiše po v'sudu stariceju".[15] Ako su se iz pravca Beograda Metodovi učenici "rasijali", jedni po Meziji (sjevernoj Srbiji), Bugarskoj i Dakiji, a drugi po Dalmaciji, izvan dvojbe je da se ni područje "zagorske sklavinije" nije moglo zaobići. U *Žitiju Klimenta* sadržana je također jedna vijest koja govori da su se učenici sv. Metoda raširili prvo u podunavskim krajevima, a zatim na sve strane, pa prirodno i na područje "zagorske sklavinije". *Žitije* navodi kako su Wiching i Svetopuk protjerali učenike sv. Metoda iz Moravske u podunavske krajeve, a zatim se kaže kako se oni "strahom primorani odvojiše i širom po Božjoj odredbi raspršiše, da bi svetitelji evanđeljem obuhvatili sve strane svijeta".[16] Bježeći pred progonima iz Podunavlja i raspršeni na "sve strane svijeta", razumljivo je da su Metodovi učenici prispjeli i u "zagorsku sklaviniju".

c) *Da li je Gorazd djelovao u "zagorskoj sklaviniji"?*

O Gorazdovoj sudbini nakon Metodove smrti ništa se ne zna. Nije isključeno da je našao svoje konačno pribježište upravo u Bosni. Podsjećam na naselje Goražde, koje je po mišljenju filologa izvedeno od ličnog imena Gorazd. Ako je tako, može se nagađati da je ličnost

14 "Ne sapendo le lettere latine, ne altre, eccetto le slavoniche, quando fece il giuramento della fedeltá ed obedienza al suo metropolitano, lo fece in lingua slava, la quale per antico privilegio gode questo beneficio, avuto dal pontefice Giovani VIII, nell' anno 880." J. Resti, *Chronica Ragusina*, 63.

15 J. Bujnich, *Zwischen Rom und Byzanz*.

16 Isto.

po kojoj je nazvano naselje morala biti značajna, pa pomisao na Metodova nasljednika nije lišena svakog temelja. U prilog toj pretpostavci ide i okolnost što se u Goraždu nalazila patarenska hiža sa metohom.[17] Goraždanska metohija sa Pribilom spominje se 1393, a "kula krstjana" 1442. godine.[18] Ako području Bosne pripada važna uloga u slavenskoj misiji još za Metodova života, onda ima osnove za pretpostavku da je Gorazd upravo tu boravio. Kao Metodov nasljednik, mogao je naći utočište i u Ohridu, gdje su djelovali Kliment i Naum, ali da se tamo našao sigurno bi kao najugledniji među Metodovim nasljednicima bio spomenut u nekom spisu, uporedo sa Klimentom i Naumom. Stoga, ako je preživio progone, ima razloga vjerovati da se opredijelio za djelatnost u "zagorskoj sklaviniji" te mu je tu ostao i spomen u imenu jednog gradskog naselja. O Gorazdu je zabilježeno da je bio Moravljanin i da je dobro znao slavenski, latinski i grčki. O njegovoj sudbini – nakon što su Metodovi učenici protjerani iz Moravske – ne zna se ništa pouzdano. Obično se pretpostavlja da je završio u nekom samostanu. *Žitije Klimenta*, koje daje najpodrobnije podatke, poimenično spominje Metodove učenike Gorazda, Klimenta, Laurencija, Nauma, Angelarija i Savu. Pripovijeda o tome kako su Kliment, Naum i Angelarije stigli u Beograd na putu za Bugarsku, ali šuti o tome kamo su krenuli Gorazd i ostali.[19] Znači li to da su se zaputili nekim drugim pravcem? Da je Gorazd krenuo u Bugarsku i Makedoniju, logično bi bilo očekivati da to bugarski pisac *Žitija Klimenta* izričito kaže. Na taj način slutnja da se opredijelio za djelatnost izvan Bugarske i Makedonije postaje još snažnija. Gorazd se nije našao u Beogradu ni u Preslavu zajedno s ostalim izbjeglicama. Možda je pošao ravno papi u Rim, jer je – prema jednom kapitulu među ispravama pape Stjepana V (VI) – bio suspendiran i morao je lično doći pred papu. Nije isključena mogućnost da je kasnije djelovao među Slavenima na području buduće Bosne. Područje hrvatske države bilo je pokriveno crkvenom hijerarhijom, u Makedoniju su bili poslani Kliment, Naum i ostali pa je za Gorazda bila predodređena "zagorska sklavinija", koja je u tom razdoblju, nakon gubitka papinskih pozicija u Bugarskoj, uz područje ninske crkve, bila privlačan prostor za rimske crkvene vlasti.[20] Nasuprot tezi bugarskih povjesničara, Metodovi učenici i Moravljani nisu prebjegli samo u Bugarsku, zapravo Makedoniju, već i među Mađare, Hrvate i druge narode (Porfirogenet). Zato je neuvjerljiva postavka da su se baš svi Metodovi nasljednici, uključivši i Gorazda, nastanili u Bugarskoj (budućoj Makedoniji).

17 Toponim je poznat i na području Češke. V. Skarić, *O geografskoj nomenklaturi*, 23.

18 Povijesni arhiv Dubrovnik, *Diversa Cancellariae*, ser. 25, sv. 30, 77, 298.

19 Prema: J. Bujnich, *Zwischen Rom und Byzanz*, 136-165.

20 Bugarska historiografija – kako se to vidi po citatima koje navodi D. Kalev – zastupa stanovište da je Gorazd djelovao u Bugarskoj te da se njegove moći nalaze po jednima u manastiru blizu Berata, a po drugima u Crkvi sv. Marije u Beratu u Albaniji. Crkva inače potječe iz XIII ili XIV stoljeća. Čak se tvrdi da je manastir blizu Berata osnovao Gorazd, iako za to nema nikakvog povijesnog uporišta. Ni tamošnje freske na kojima se pojavljuje Gorazd nisu starije od XVIII stoljeća. Usp. D. Kalev, *Sv. Gorazd slavjanski posvetitelj*.

3. "ZAGORSKA SKLAVINIJA" KAO DIO METODOVE NADBISKUPIJE

a) *Uvodne napomene*

Nakon pokrštavanja, koje je proveo knez Budimir s metodskim misionarima, područje "zagorske sklavinije" bilo je akefalno, dakle bez crkvenoga glavara, kako se to izričito navodi u pismu pape Ivana VIII iz svibnja 873. godine.[21] To pismo pokazuje da je Metodova crkvena pokrajina osnovana kako bi obuhvatila i krajeve južno od Save, što znači da njegovo djelovanje nije bilo ograničeno na Koceljevu i Velikomoravsku državu. Sama Metodova nadbiskupija – osnovana, kako se po svemu čini, 869. – nije imala stalnog crkvenog sjedišta. Današnje bosansko područje bilo je sastavni dio Metodove crkvene organizacije već po tome što se nazivalo Morava, Niža Morava, Donja Morava. (O tome je iznesena argumentacija u posebnom poglavlju.) Nema dvojbe da ime Morava za "ostale sklavinije" potječe od moravske crkvene organizacije, bez obzira na okolnost da se nije uspjela trajnije održati. Sam Metod bio je biskup za misiju među Slavenima, s titulom panonske (moravske) dijeceze, a u misiji se oslanjao na redovničke zajednice.

U tom starom razdoblju nema govora o bosanskom biskupu, koji bi bio postavljen "kako i prvo raspa biše bilo".[22] "Prvo raspa" postojala je, u okviru Solinske nadbiskupije, kao kasnoantička

21 *Monumenta Germaniae historica*, Epist. VII, 282. U historiografiji se smatra dokazanim da je to pismo upućeno srpskom vladaru Mutimiru te da nije postojao donjepanonski knez toga imena. Vidi: F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 342, 397-398. Nasuprot tome, M. Hadžijahić smatra da se radi o pogrešnom čitanju imena Budimir. Op. redaktora.

22 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 397.

biskupija "boestoensis" ili "bistuensis". Ona se obično drži pretečom Bosanske biskupije, ali je pitanje koliko se duboko teritorijalno rasprostirala na područje današnje Bosne.[23] U vrijeme održavanja Duvanjskog sabora (886) još je postojala Metodova moravska nadbiskupija. Događaji koji su se tada odigrali nisu joj išli u prilog, jer je Metod umro već 6. 4. 885, a krajem iste godine papa je zabranio bogoslužje na slavenskom jeziku. Papa je odbio priznati Gorazda kao Metodova nasljednika, navodeći izričito: "Nasljedniku, kojega se je Metod sam usudio sebi postaviti protiv propisa svih svetih otaca, našom apostolskom vlasti zabranite da obavlja službu, dok ne pristupi pred vas i živom riječju ne obrazloži stvar."[24] I, napokon, sve ako se i pretpostavi da područje Bosne nije bilo obuhvaćeno Metodovom nadbiskupijom, ne može se isključiti njezin utjecaj u krajevima južno od Save. Svetozar Ritig smatrao je da je Metodova stvarna jurisdikcija sezala od kraja između Alpa i Karpata, pa dalje do Save i Dunava, ali odmah dodaje: "No virtuelna je njegova jurisdikcija kao papinskog legata za slavenske krajeve sezala i mnogo dalje: naime, u sve ove krajeve slavenske, gdje kršćanstvo jošter nije dublje zahvatilo, i gdje redovita crkvena hijerarhija nije uređena."[25] Prema tome, kao apostol i papinski legat za slavenske krajeve, Metod je u svakom slučaju morao voditi računa i o crkvenim prilikama na području Bosne, ako je to, tek kristijanizirano područje, zapravo samo graničilo sa njegovom crkvenom provincijom. Ali, ipak smatram vjerovatnijim da je bilo u njezinom sastavu.

b) *Pismo pape Ivana VIII "Mutimiru"*

Pismo se nije sačuvalo u izvorniku, već samo u registru prijepisa u Monte Cassinu, koji sadrži 314 spisa. Prijepis je nastao u drugoj polovini XI st. te ima puno ispravaka i izmjena.[26] S. Novaković nije se kolebao u procjeni da je riječ o pismu koje je 876. papa uputio srpskom županu Mutimiru, koji "je doista u to vreme vladao srpskim zemljama s uspehom. Ne možemo kazati da je on poslušao papino pismo, pošto je tu još bilo u igri hoće li on za panonskim, papi potčinjenim arhiepiskopom ili će ostati pod episkopima svojim i pod vlašću carigradskog patrijarha."[27] Novaković smatra da je donja

23 F. Šišić, *Priručnik*, 155-6. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 60.

24 Vidi: F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 374-375.

25 S. Ritig, *Povijest i pravo*, 55.

26 Detaljnu analizu registra daje Dietrich Lohrmann u djelu *Das Register Papst Johannes' VIII (872-882)*, ali se ne osvrće na pismo Mutimiru.

27 S. Novaković, *Prvi osnovi slovenske književnosti*, 122-123.

Panonija činila jezgru Metodove nadbiskupije te da su joj pripadala i područja sjeverne Srbije i Bosne u Posavini. Granica je išla do Siska i Ptuja. Ferdo Šišić također je poistovjetio kneza Mutimira iz papina pisma sa srpskim knezom Mutimirom, iako je pritom bio svjestan "geografskih poteškoća": s jedne strane panonska dijeceza, a s druge strane Raška.[28] Općeprihvaćeno pogrešno mišljenje da je Mutimir iz papina pisma iz 873. istovjetan sa srpskim knezom Mutimirom (umro 891/92)[29] uslijedilo je zato što se nisu uvažavale sumnje koje su u tom pogledu iznijeli P. Šafarik, F. Rački, M. Perojević te u novije vrijeme D. Popović.[30] Postavku da se papino pismo odnosi na srpskog kneza smatram neodrživom. Prije svega, zemljopisna udaljenost Raške od Panonije ne ide u prilog tvrdnjama da je riječ o srpskom Mutimiru, a Porfirogenet upravo Ras (kod današnjega Novog Pazara) povezuje sa Mutimirom.[31] Daleko od Raške na sjever nalazila se Panonija. Od Raške ju je dijelio velik prostor, na kojem se bila proširila bugarska država, što znači da nije bilo teritorijalnoga kontinuiteta koji je temeljna pretpostavka raspodjele biskupija i nadbiskupija. Uostalom, odredbom cara Leona III iz 732, Raška je crkveno pripala Dalmaciji, a ne Panoniji. Nasuprot tome, u pismu Mutimiru izričito se navodi da su "Mutimirovi" preci pripadali panonskoj dijecezi. "Zato te pozivamo", kaže papa, "da se, slijedeći primjer svojih predaka, nastojiš vratiti panonskoj dijecezi." Papinska kancelarija nije mogla pogriješiti u pitanju crkvene pripadnosti Mutimirove Raške, bez obzira na okolnost da se radilo o davnašnjoj crkvenoj podjeli, starijoj od razdoblja avarsko-slavenskog razaranja.[32] Mutimirova Raška ne dolazi u obzir i zato što ona tada nije mogla u crkvenom pogledu biti zemlja bez crkvenoga poglavara, gdje bi samovlasni i lutajući svećenici postupali protivno kanonima crkvene službe i zločinački griješili protiv Božjih zapovijedi, kako stoji u pismu. Raška je 873. imala već stoljetnu kršćansku tradiciju jer proces pokrštavanja Srba datira još od cara Heraklija (610-641). Stanje u crkvenom pogledu, kakvo proizlazi iz pisma, prije odgovara prilikama u zemlji bez crkvene tradicije. Napokon, nema potvrde da bi u Raškoj ostalo tragova neposrednog utjecaja ćirilometodske misije.[33] Franjo Rački u komentarima *Documenta* napustio je svoje

28 F. Šišić, *Povijest Hrvata*, bilj. 47.

29 Vidi: D. Marić, *Papstbriefe*, 1-4. Grivec, *Slavonska blagovestnika*, 117.

30 Vidi o tome: M. Perojević, *Ninski biskup*. D. Popović, *Prilozi*, 353-440.

31 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, XXXII, 89-91.

32 F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 289-290. *Monumenta Germaniae historia*, Epistolae VII, 282.

33 Đorđe Radojičić je pisao o tome, ali nije ukazao ni na kakve konkretne

prijašnje mišljenje da je pismo upućeno srpskom vladaru Mutimiru, zaključujući da se vjerovatno odnosi na vladara sjeverne Hrvatske i Slavonije.[34] Uz mišljenje Račkog pristao je također I. K. Tkalčić. On ne sumnja da je Mutimir knez posavske Hrvatske pa kaže: "Uz to pobrinuo se papa jošte o tom, da malo po malo panonskoj metropoliji podvrgne sve one zemlje da pod nju spadnu, kako su nekoć i u istinu spadale, a jedna takva bijaše posavska Hrvatska među Savom i Dravom, pak radi toga opomenu papa njezina kneza Mutimira, da se povrati k panonskoj metropoliji, pod duhovnu upravu Methoda postavljenog biskupa od stolice sv. Petra...".[35] To mišljenje prihvaćaju S. Ritig i V. Košćak.[36] Pretpostavka da je u panonskoj Hrvatskoj postojao knez imenom Mutimir neodrživa je već zato što je panonska Hrvatska bezuvjetno morala pripasti Panonskoj nadbiskupiji, pa u tom pogledu ne bi trebale postojati bilo kakve dvojbe niti bi papa imao razloga onamo uputiti bilo kakvo pismo. F. Dvornik s pravom smatra da je "panonska Hrvatska bila sastavni dio srijemske nadbiskupije".[37] A što je najvažnije, Mutimir, kao knez posavske Hrvatske nije spomenut ni u kojem povijesnom izvoru. Štaviše, u okolnostima tadašnje franačke prevlasti u Posavini sjeverno od Save teško da se može pretpostaviti da je posavska Hrvatska postojala kao poseban regnum.

Uvjerivši se kako je svakoj dosadašnjoj tezi moguće staviti prigovor, neki su autori pokušali naći izlaz u pretpostavci da je naziv dijeceze krivo napisan. Ako se, naime, Mutimir iz 873. ne može smjestiti ni u Srbiju, ni u dalmatinsku, odnosno panonsku Hrvatsku, ukazuje se mogućnost da je nastala neka pogreška u pisanju tog imena. Uostalom, izvorno papinsko pismo nije sačuvano, već samo njegov prijepis iz druge polovine XI stoljeća. Prvi je Marko Perojević uočio da je u pismu pogrešno napisano "panonska" ("pannonensium"), a da zapravo treba čitati "ninska" ("ninensium"). Kako je pismo izričito upućeno "Montemero duci", a u Hrvatskoj su u vrijeme kada se pismo datira bili knezovi Domagoj i Branimir, to Perojević iznosi pretpostavku – ničim je ne obrazlažući – da je pismo nastalo 878-879, "za Zdeslavova prevrata", pa se dalje domišlja da je Mutimir, kao mlađi brat Zdeslava, "bez sumnje bio suvladar".[38] Pitanje Mutimira iz papinskoga pisma iz 873. na način donekle sličan Perojevićevu rješava i Dušan Popović. On ga smatra hrvatskim knezom, a svećenike koje papa napada – grčkim misionarima Istočne crkve. Mutimir bi, prema tome, bio brat Zdeslava, koji je politički prišao Bizantu, a crkveno istočnoj kršćanskoj crkvi. Pod dijecezom koja se spominje u pismu imala bi se razumijevati Ninska biskupija.[39] Takve teze nisu prihvatljive. Područje ninske crkve, koje odgovara prostoru hrvatske države, nije se nikada nalazilo u sastavu Panonije. Osim toga, ninska crkva bila je izravno potčinjena Rimu pa je nelogično da bi papa taj prostor prepuštao panonskoj dijecezi.

S obzirom na protivrječnosti u mišljenjima o spornom Mutimiru, Stanoje Stanojević bio je možda najoprezniji kada je u recenziji knjige Dragomira Marića primijetio da je papino pismo "sačuvano samo u fragmentima i nije sasvim sigurno da je pisano baš našem Mutimiru".[40]

Budući da nije prihvatljiva nijedna dosadašnja pretpostavka o zemlji kojoj je pripadao rečeni Mutimir, ostaje mogućnost da se krene drugim putem. Pitanje je da li je ime Mutimir uopće pravilno napisano, odnosno pročitano. Kako se u grčkom jeziku glas *b* već zarana označavao kao *mb*, moralo se ime Bondemar, Budimir (grčki pisati kao Μώνδεμαρ, Mbondemar. Pojava znaka "mi" i riječ Bondemar mogla je navesti na Mondemar, odnosno umekšano Montemer.[41] Slično čitanje riječi Bondemar kao Mondemar, Montemer, moglo je uslijediti i ako je predložak bio napisan glagoljicom, pa je onda došlo do čitanja glasa *b* kao glasa *m*, bilo u papinskoj kancelariji, bilo prilikom prepisivanja papinskih listina u XI stoljeću.[42] Sve izneseno navodi na pretpostavku da je ime kneza prvobitno moglo biti napisano kombinacijom slova *mb*, koje je trebalo čitati kao *b*, dakle Budimir, tako da je papino pismo zapravo upućeno "Bondemero duci Sclavonie". Budući da postoje jaki razlozi za tvrdnju da se papino pismo ne odnosi na Srbiju, ni panonsku, a niti dalmatinsku Hrvatsku, kao prostor gdje se mogla širiti Metodova dijeceza preostaje područje "zagorske sklavinije". U Srbiji te u dalmatinskoj i panonskoj Hrvatskoj postojala je 873. uređena crkvena hijerarhija, kojoj je prethodila duža kršćanska tradicija. Jedino je

činjenice. Štaviše, čudi se da "nijedna stara crkva kod Srba nije bila posvećena Ćirilu i Metodiju". Đ. Radojičić, *Tradicije ćirilo-metodijanske.*

34 F. Rački, *Documenta*, 368.

35 I. K. Tkalčić, *Slavensko bogoslužje*, 26.

36 S. Ritig, *Povijest i pravo slovenštine*, 54. V. Košćak, *Pripadnost istočne obale*, 320-322.

37 F. Dvornik, *The Slaves*, 125.

38 M. Perojević, *Ninski biskup*.

39 D. Popović, *Prilozi*, 353-440.

40 D. Marich, *Papstbriefe*, 148.

41 D. Popović, *Počeci*, 579.

42 Isto, 579-580. E. F. Karskij, *Slavjanskaja*, 182-183.

područje "zagorske sklavinije" ostalo nepokriveno crkvenom organizacijom, akefalno, pa je kao najvjerovatnije pretpostaviti da je papa, odašiljući pismo godine 873, imao pred očima obnovu crkvene organizacije upravo na tom području.

c) *Kontinuitet između Metodove nadbiskupije i kasnije crkvene organizacije*

Vrijedna je pažnje činjenica da se jurisdikcija nad Bosanskom biskupijom često mijenjala tokom XI i XII stoljeća. Područje Bosne u crkvenom pogledu pripadalo je sad Splitu, sad Dubrovniku, pa i Baru za Bodinove vladavine, te konačno Kalocsi. To svjedoči da Bosanska biskupija u svojim počecima nije bila čvrsto teritorijalno utemeljena. Neobična je i okolnost da se Bosanska biskupija protezala i na prekosavske krajeve, dakle na prostor koji nikad nije bio u sastavu srednjovjekovne bosanske države. Nije poznata neka državna tvorevina koja bi obuhvaćala krajeve Slavonije, Srijema i Bosne, prema kojoj bi se uspostavila i crkvena podjela. Zato nije isključeno da je Bosansko-đakovačka biskupija slijedila neku stariju crkveno-teritorijalnu tradiciju.

Važno svjedočanstvo o jurisdikcijskoj cjelini donje Panonije s krajevima južno od Save sadržano je u tzv. *Lorškim falsifikatima*, koji su nastali 977-978, što znači u vrijeme kada je za područje Bosne korišten i naziv Morava. Sastavljač tih krivotvorina Piligrim (971-991), franački biskup u Passauu, u borbi za primat svoje biskupije s biskupom u Salzburgu, krivotvorio je više papinskih pisama. Piligrim je tvrdio da su prilikom diobe teritorija Lorške nadbiskupije (948) od nje otpale istočna Panonija, te "zemlje Obra, Moravaca i Slavena", koje su činile posebnu nadbiskupiju.[43] Polažući jurisdikcijsko pravo na donju Panoniju i Meziju, mogao je biskup Piligrim pod Mezijom (pogrešno) razumijevati samo krajeve južno od Save, jer južno od Dunava, u Srbiji i sjevernoj Bugarskoj, gdje se protezala Mezija, nije imao ništa tražiti od pape, pošto je to bilo područje Carigradske patrijaršije. U navodnom pismu pape Eugena II (824-827) kao područje lorškog nadbiskupa označava se, ne samo Hunia (koju zovu i Avarijom), Moravska i Panonija, već i Mezija. Papa tobože navodi da je nedovoljan broj biskupa u tim krajevima pa zato treba ustanoviti više biskupija, osobito tamo gdje su nekad bile biskupijske stolice.[44] U krivotvorenom pismu iz 973. ili 974. tvrdi se

43 F. Kos, *Gradivo*, 304-5.

44 Isto, 83-84, 389.

da su još u stara vremena donja Panonija i Mezija s Avarijom i Moravijom činile crkvenu cjelinu sastavljenu od sedam biskupija.[45] Piligrim je zapravo tražio jurisdikciju nad područjem bivše Metodove provincije pa je u istu crkvenu provinciju uključivao i krajeve južno od Save. Nazivajući te krajeve imenom Mezija, sigurno nije imao pred očima Meziju koja je stvarno spadala pod nadležnost carigradskog patrijarha, već krajeve južno od donje Panonije.[46]

Ali, i kada i ne bi bilo jačih dokaza o rasprostiranju panonske nadbiskupije na područje Usore i Donjih Kraja te Bosne, osvrt na papinsku politiku – osobito za pontifikata pape Nikole I (858-867), Hadrijana II (867-872) te Ivana VIII (872-882) – upućuje na zaključak da krajnja istočna periferija prema području na kojem je Carigradska patrijaršija tek uspjela zadobiti prevlast, nije mogla izmaknuti brizi rimske crkve. Prije svega, papa Nikola činio je krajnje napore da Bugarsku sačuva za rimsku crkvu, ali mu to nije pošlo za rukom, jer je već za Hadrijanova pontifikata Bugarska konačno potpala pod jurisdikciju bizantske crkve. Već je papa Nikola u težnji za vraćanjem Ilirika pod papinsku jurisdikciju zasnovao plan o uspostavljanju jedne slavenske crkvene provincije koja bi obuhvatila sve zemlje koje su graničile s prostorom Carigradske patrijaršije, uključivši i slavensko Podunavlje. Pogodna ličnost za ostvarenje tog plana bio je Metod. Nije slučajno ni to što je Sirmij, nekadašnji glavni grad Ilirika, izabran za sjedište nadbiskupije. To je bio simboličan potez, jer razrušeni Sirmij nije mogao služiti kao rezidencija pa je Metod boravio u drugim mjestima izvan Sirmija.

Plan o toj slavenskoj crkvenoj provinciji pretrpio je prvi udarac otpadanjem Bugarske, a zatim suprotstavljanjem bavarskih biskupa. Organizacija je manje počivala na dijecezanskom svećenstvu, a više na redovništvu. U okvir papinske politike za obnovu crkve na prostoru cijelog Ilirika treba ubrojiti i održavanje sabora na Duvanjskom polju, kao i obnovu Salonske metropolije sa sjedištem u Splitu. Ono područje koje nije jurisdikcijski potpadalo pod salonsku metropoliju, a to će reći područje koje se nalazilo iza Duvanjske, Skradinske i Sisačke biskupije moralo je biti obuhvaćeno sirmijskom crkvom, pa tako i "zagorska sklavinija".

45 Isto, 343. Sedam područnih biskupija koje bi mogle pripadati Metodovoj nadbiskupiji spominje i češka legenda o Kristijanu monahu. (*Magnae Moraviae fontes historici*, sv. 2, 191.)

46 I neki drugi autori pogrešno su smatrali da se Mezija prostirala i na područje Bosne (naprimjer, Marulić u 19. pogl. svog latinskog prijevoda *Hrvatske kronike*).

4.
POSTANAK CRKVE BOSANSKE

a) *Ćirilometodski samostani i krstjanske hiže*

Dosada se nije ništa znalo o ćirilometodskim samostanima na području Bosne, iako je njihovo postojanje ključ za razumijevanje i objašnjenje mnogih pojava, ne samo u ranom srednjem vijeku već i u kasnijim povijesnim razdobljima. Kada se to uzme u obzir, postaje jasan nastanak Crkve bosanske, kao i pojava pismenosti na narodnom jeziku te izrazito naglašeni slavenski duh u narodnom životu. Može se reći da je više istraživača uočavalo povezanost između djelovanja Konstantina i Metoda i njegovih učenika, s jedne, te Crkve bosanske, s druge strane, iako nisu uzimali u obzir kontinuitet između ćirilometodskih samostana i krstjanskih hiža, na što želim posebno ukazati. Već je B. Petranović (1867) zapazio veze između Crkve bosanske i slavenske misije. Prema Petranoviću, valja "potražiti početak bosanskoj eparhiji još u vrijeme blagovjestvovanja slavjanskih apostola u Panoniji, ili što je vjerojatnije za propovijedanje u jugoslavenstvu neposrednih učenika njihovih."[47] Jaroslav Šidak otišao je još dalje u ocjenama utjecaja slavenske misije na Crkvu bosansku. On kaže: "Nisu samo krstjani branili slavensko bogoslužje već je i sama ecclesia bosnensis bila doista narodna crkva, koja se, pod vrhovništvom dubrovačkog nadbiskupa razvijala u skladu sa starim slavenskim tradicijama iz vremena Sv. Braće." Šidak iznosi kao mogućnost da je Crkva bosanska, "koja je sačuvala tolike tragove iz najstarijih vremena slavenske službe Božje", također "primila i zadržala do kraja simbol vjere u onom obliku, u kom se do danas održao u istočnoj crkvi". Pritom ukazuje, pozivajući se na Ritiga, da je tekst vjerovanja službeno promijenjen tek 1014. godine. Savremenik Metoda, papa Ivan VIII, nije dopustio da se doda izraz *filioque*, premda su to zahtijevali franački sabori.[48] Na ćirilometodski utjecaj na Crkvu bosansku Šidak se osvrće još jednom kasnije, zaključujući da je Crkva bosanska umnogome očuvala ćirilometodsku baštinu netaknutu pa joj je ona i utisnula prilično jako konzervativno obilježje.[49] Izlažući svoje postavke o Crkvi bosanskoj, Marko Vego također ističe značenje slavenske misije. Navodi da su "pojavom Ćirila i Metoda i dolaskom njegovih učenika stanovnici Bosne i Hercegovine primili kršćanstvo, jer su među njima djelovali slavenski

47 B. Petranović, *Bogomili*, 139.

48 J. Šidak, *Crkva bosanska*, 44, 137-139.

49 Isti, *Studije o crkvi bosanskoj*, 279.

svećenici koji su preveli crkvene knjige na slavenski jezik. Oni su propovijedali slavenskim jezikom i uveli ćirilsko pismo koje je brzo potisnulo latinsko, kao i glagoljicu. Dolaskom slavenskih narodnih svećenika propala je latinska bosanska biskupija koja je ustupila mjesto narodnoj crkvi bosanskoj na čelu koje su se nalazili kaluđeri sv. Bazilija kao najbolji poznavaoci kršćanske nauke i slavenskog pisma. Kad su se crkve odijelile 1054. godine, Bosna je ostala u Ćirilovom i Metodovom kršćanstvu i crkvenoj organizaciji."[50] I Aleksandar Solovjev prihvaća tezu da se Crkva bosanska u svojoj propovijedi čiste apostolske vjere "nakalemila na stare tradicije slavenskog obreda iz doba Ćirila i Metoda".[51] Mislim da je bit problema najbolje uočio Ivan Ostojić. Pobijajući tezu prema kojoj bi bosanski krstjani bili ogranak reda sv. Benedikta i nasljednici benediktinaca, Ostojić kaže: "Meni se čini najbliža istini hipoteza, da su bosanski kršćani bili slavenski monasi, deformirani nasljednici Metodovih učenika. Na njihovo ustrojstvo mogli su utjecati i istočni tipici i zapadne regule, ali su oni malo što imali zajedničko s benediktinskim redovništvom."[52] Slično misli i Ivan Jablanović, koji se osvrnuo na spomen slavenskih ili grčkih samostana u bulama antipape Klimenta, smatrajući ih glagoljaškim, drugim riječima ćirilometodskim: "To su samostani narodnog bogoslužnog jezika i pisma, to jest samostani glagoljaša obreda grčkog, a vjere katoličke. Nemamo nikakvih podataka, da bi kada glagoljaško bogoslužje bilo progonjeno u nadbiskupiji barskoj, kako je to bilo u splitskoj a ponešto i dubrovačkoj, u kojoj se je neko vrijeme slavensko bogoslužje čak borilo o prevazi sa latinskim, dok napokon nije latinsko potpuno pobijedilo, iako se još i u 14. stoljeću spominju u Dubrovniku sacerdotes Sclavi."[53]

Međutim, kod svih pobrojanih autora, osim Ostojića, izostala su objašnjenja povezanosti Crkve bosanske sa ćirilometodskim naslijeđem. Nije odgovoreno na pitanje na koji su način ćirilometodski utjecaji prodirali u Crkvu bosansku, kolike su snage bili i, napokon, u čemu su se pokazale razlike. Naravno, ni sam nemam pretenzija konačno riješiti iznesena pitanja, ali želim barem pokušati dati neke odgovore. Spomen metodskih samostana u Bosni nalazimo u tri papinske bule, od kojih je ona datirana 18. 3. 1067. nedvojbeno krivotvorena. Preostale dvije bule su vjerodostojne, jedna od 8. 1.

50 M. Vego, *Da li je u Bosni ikad bilo bogumila*, 4.

51 A. Solovjev, *Postanak i propast bosanske crkve*, 10.

52 I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, 533.

53 I. Jablanović, *Bosanska biskupija*, 176-177.

1089, a druga skraja 1120. ili spočetka 1121. godine. Sve te isprave tiču se Barske nadbiskupije, a ona od 1089. zapravo je osnovni akt o uzdignuću barske crkve u ranoj nadbiskupiji.[54] Te isprave nabrajaju sufraganske biskupije koje se određuju Barskoj nadbiskupiji, a tome se pridodaju i "monasteria quoque tam Latinorum quam Graecorum sive Slavorum" (krivotvorena bula iz 1067.), "omnia monasteria tam Dalmatinorum quam Graecorum atque Sclavorum (bula iz 1089.), odnosno "monasteriis tam Latinorum, quam Graecorum seu Sclavorum" (bula iz 1120/1121). Neposredno prije spomena tih samostana nabrojane su područne biskupije, i to kako one prevalitanske, tako i Srbija, Bosna i Travunija. U sve tri bule razlikuju se latinski ili dalmatinski samostani, s jedne, te grčki ili slavenski samostani, s druge strane. Mislim da su ti grčko-slavenski samostani ćirilometodski samostani sa slavenskim liturgijskim jezikom i istočnim (grčkim) obredom. Isključeno je da bi se radilo o službi Božijoj na grčkom, već je riječ o obredu koji su uvela sveta braća, a koji je i rimska crkva tolerirala. Uostalom, u krivotvorenoj buli iz 1067. izričito se napominje nadbiskupu da ti "grčki" samostani pripadaju "jednoj istoj crkvi", što će reći da su u sastavu rimske crkve.

Latinski samostani bili su smješteni u prevalitanskom dijelu, a slavenski u unutrašnjosti.[55] U dalmatinskim gradovima, kako u prevalitanskom tako i u donjedalmatinskom dijelu, mogli su postojati samo latinski i eventualno grčki samostani. Ivan Ostojić s punim pravom kaže: "Dalmatinski gradovi, u kojima su rezidirali biskupi i za hrvatsko područje, odavna su bili prihvatili latinski kao svoj jezik pismenoga saobraćaja. Sa svim tim još koncem 9. stoljeća – kada su sa sjevera na Jadran stigli one moravske izbjeglice, a i dosta kasnije – u Dalmaciji se, radi političke pripadnosti Bizantu, služba Božja vršila i na grčkom jeziku."[56] Ćirilometodski samostani vremenom su prerasli u hiže, kuće bosanskih krstjana, odnosno, drugim riječima, na taj način "ecclesia Sclavoniae", Crkva bosanska, nastavlja ćirilometodske tradicije.

Kontinuitet između ćirilometodskog pokreta i Crkve bosanske proizlazi već iz dva načela koja se mogu uočiti i na jednoj i na drugoj strani, a to su prevlast narodnog jezika, na jednoj, te očita crkvena samostalnost, na drugoj strani. Ta dva zajednička obilježja već na prvi pogled upućuju na pomisao o zajedničkim korijenima i idejnoj

54 Objavio ih je S. Stanojević, *Borba za samostalnost katoličke crkve u nemanjićkoj državi*, 157-162.

55 V. Marković, *Pravoslavno monaštvo*, 43.

56 I. Ostojić, *Benediktinci glagoljaši*, 15.

bliskosti ovih dviju pojava. Neobično je važna okolnost da su Konstantin i Metod bili redovnici i da su njihovi učenici djelovali u redovničkim zajednicama. Konstantin-Ćiril i Metod učinili su redovništvo temeljem svoje misije. I njihovi učenici su osnivali samostane. Kliment je utemeljio u Ohridu manastir Sv. Pantelejmona, a Naum samostan na južnoj obali Ohridskoga jezera. Na jednom mjestu u *Žitiju Metodovu* potvrđuje se veza misije i redovništva. Naime, u 10. pogl. u kojem se govori o događajima između 873. i 879, navodi se kako je knez Svatopluk sa svim Moravljanima predao Metodu sve crkve u svim gradovima pa se dodaje: "Od toga je dana stala silno napredovati Božja nauka i umnožavati se (strižnici) u svim gradovima i pogani vjerovati u prvog Boga i odricati se svih svojih zabluda." Skrećem pažnju na ovdje upotrijebljeni izraz сшрижници (strižnici). To, doduše, može označavati svećenika uopće, ali se pod *strižnicima* podrazumijevaju u prvom redu monasi. I na Istoku i na Zapadu bio je već u dalekoj starini uveden običaj striženja kose, tzv *tonzura*, prilikom podjeljivanja sakramenta svetog reda. Taj izraz postao je uobičajen najprije za monaha.[57] Nadalje, i metodijanski samostani i Crkva bosanska bili su ustrojeni po reguli bazilijskoga reda (Orbini, naprimjer, za gosta Radina izričito kaže da je bio bazilijski monah – "monaco di S. Basilio"). Značajne su u tom smislu postavke koje zastupa Maja Miletić. Ona tvrdi da bi bosanski krstjani mogli biti ogranak bazilijskoga reda, i to onog prvobitnog, u kojem su se sačuvali najstariji elementi egipatske tradicije prvih eremita i anahoreta. Tim istočnim redovnicima sv. Bazilija pripadao je i sv. Metod. Maja Miletić poziva se na jedan izvor u kojem stoji da je poljski kralj Boleslav I protjerao iz svoje zemlje monahe koji su u jednom drugom izvoru imenovani riječju *krstjani*. Oni su bili nosioci monaške tradicije braće Konstantina i Metoda i njihovih učenika. Raspravljajući o nazivu *krstjanin* u značenju monah, Maja Miletić navodi i jedan podatak iz *Responsa* pape Nikole I Bugarina, gdje je za monahe upotrebljen izraz *christiani*. *Responsa* potječu iz 866, dakle iz vremena slavenske misije.[58] Međutim, u *Kločevu glagoljskom zborniku*, koji je, kako je već obrazloženo, mogao biti besjeda izrečena na Duvanjskom saboru, izraz *kristjani* upotrijebljen je u smislu *vjernici*.[59] Vjerovatno je po ćirilometodskom samostanu, kasnijoj hiži bosanskih krstjana, naz-

57 Maja Miletić je upozorila na starokršćansko porijeklo tog običaja, koji je preuzela i slavenska crkva Ćirila i Metoda. Taj običaj usvojila je i Crkva bosanska. *I krstjani di Bosna*, 127-129 i 183.

58 Isto.

59 F. Grivec, *Slavenska blagovestnika*.

vano i mjesto Moštre, danas naselje Gornje i Donje Moštre, sjeverozapadno od gradića Visokog. Ime Moštre dolazi od riječi *manastir*, latinski *monasterium*, staroslavenski *monastir'*, a pojavljuju se i oblici *molstir*, *molster*, *molstr*. Ovdje je bilo najstarije poznato sjedište *dida* bosanskoga (djeda, poglavara Crkve bosanske), a prema Đuri Basleru možda i visoko učilište Crkve bosanske.[60] Navedenim podacima dodao bih još jedno svjedočanstvo, a to je *Kristijanova legenda*, sastavljena negdje u godinama 992-994. Već samo ime "Kristijan monah" – ukazuje na povezivanje tih dvaju pojmova. Legenda opisuje mučeničku smrt sv. Ludmile i sv. Vaclava, ali pripovijeda i o Konstantinu i Metodu, pa među ostalim i o tome kako je Metod pokrstio češkog kneza Borivoja.[61] "Kristijan monah" našao se potaknutim da proslavi slavensku misiju, kao što je bosanski krstjanin sa istim pobudama sastavio *Ljetopis zagorske sklavinije*. Prema iznesenom, očito je da su se ćirilometodski monasi nazivali *krstjanima*, a tim istim izrazom, eto, označavaju se i redovnici Crkve bosanske.

Vjerski i crkveni život u "zagorskoj sklaviniji", koja se poslije avarsko-slavenskog pustošenja ponovno kristijanizirala negdje u sedmom i osmom desetljeću IX st., odvijao se ponajviše kroz djelatnost ćirilometodskih samostana. Članovi tih zajednica bili su putujući propovjednici kršćanskoga nauka i duhovno su skrbili o vjernicima. Prvi ćirilometodski samostani na području "zagorske sklavinije" vjerovatno su nastali negdje poslije 870, u okviru djelovanja panonske, odnosno moravske dijeceze. U Metodovu dijecezu spadao je prostor istočno od Sisačke, Skradinske i Duvanjske biskupije, sjeverno od Zahumske u sastavu Solinske nadbiskupije, s jedne, a zapadno od Drine, a s druge strane, gdje je graničila s jurisdikcijskim područjem Carigradske patrijaršije. To je u isti mah područje djelovanja ćirilometodskih samostana južno od Save. Slavenski redovnici na području Bosne nisu se ograničavali samo na kontemplaciju, već su obavljali i vjersku misiju u puku, prije svega propovijedanjem evanđelja. Upravo se tom misionarskom djelatnošću Konstantin i Metod i njihovi učenici izdvajaju od uobičajenog redovništva IX stoljeća.[62]

Dodao bih ovdje kako nije isključeno da se "monasteria Sclavorum" na području "zagorske sklavinije" mogu jednim dijelom

60 J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, 153, 163. Đ. Basler, *Visoko učilište crkve bosanske*, 473-486.

61 *Magnae Moraviae fontes historici*, sv. 2, 186-199.

62 K. Karin, *Redovničke župe*, 13.

prepoznati i na terenu. S određenom zadrškom iznosim tu pretpostavku koja se temelji na zanimljivim tezama povjesničarke umjetnosti Ivanke Nikolajević, koje bosanskohercegovački arheolozi uglavnom odbacuju. Prema Ivanki Nikolajević, crkva u Dabravini, kao i niz spomenika s drugih lokaliteta na kojima je otkrivena skulptura istog stila (Zenica, Dikovača, Srđ-Breza) najvjerovatnije predstavljaju ostatke monaške kulture s kraja XII st., spomenike onih zajednica koje su u Bosni djelovale prije osnivanja propovjedničkih redova. Iako pretpostavlja da su u Bosni od starijih monaških redova prevladavali bazilijanci, monašku crkvu u Dabravini pripisuje benediktincima zbog nedvojbenih veza oltarske pregrade u Dabravini sa umjetnošću južne Italije, odnosno Rima.[63] Međutim, tome se protivi navod iste studije da neki poznati spomenici iz Bosne, crkve koje pripadaju posljednjim desetljećima XII st., u arhitekturi pokazuju utjecaje iz sjeverozapadnih krajeva, odnosno iz srednje Evrope. To su jednobrodne crkve koje iznad prezbiterija ili uz njega imaju visoke tornjeve. Njima se, po mišljenju Nikolajevićeve, pridružuje i crkva iz Dabravine. U prilog pretpostavci da je monaška crkva u Dabravini spadala u ćirilometodski krug govori ikonografski motiv janjaca koji časte križ.[64] Đ. Basler i D. Sergejevski također ističu monaški karakter te crkve. Basler upozorava da niz malih prostorija koje se nalaze na slobodnom prostoru izvan crkve vjerovatno predstavljaju redovničke laure. Monašku pripadnost crkve vidi i u figurama sa šiljastim kapicama na glavi što su prikazane na kapitelima, a o tome svjedoči i razmjerno veliki presbiterij. Krstionica ukazuje na misionarsku djelatnost na terenu na kojem se dugo vremena zadržao običaj i potreba krštenja odraslih osoba. Za razliku od Nikolajevićeve, dabravinsku baziliku Basler smatra kasnoantičkim spomenikom, dopuštajući da se može datirati u odmaklo VI stoljeće. Isti autor pretpostavlja da je crkva pripadala benediktincima.[65] Jovanka Maksimović skulpture iz Dabravine datira na kraj XI ili početak XII stoljeća. Smatra da je ljudska figura sa podignutom rukom na ploči u Dabravini slična figuri tzv. "hrvatskog kralja" iz Splita, nastaloj također u spomenutom razdoblju: "Iako je fragment iz Dabravine nešto primitivniji, može se vjerovati da je i on iz istih vremena, pogotovo kada se pogledaju kapiteli istog ikonostasa..." Nada Miletić

63 I. Nikolajević, *Oltarna pregrada*, 91-112; Ista, *Skulpture iz Dabravine*, 524.

64 Inače još uvijek prevladava postavka koju je opširno izložio D. Sergejevski, da crkva u Dabravini pripada posljednjim godinama V ili prvim desetljećima VI st., mada i Sergejevski dopušta mogućnost da datacija toga objekta može biti i drukčija. I. Nikolajević, *Sculpture*, 457-467.

65 Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, 78-82, 156-159 i dr.

datira kamenu plastiku iz Dabravine u sredinu XII stoljeća.[66] Mišljenja sam kako datacija tog spomenika u XI, odnosno XII st. ne znači da se taj lokalitet ne može smjestiti u ćirilometodski kulturni krug. Uz ove crkve, za koje je sporno pripadaju li ranom srednjem vijeku ili kasnoj antici, utvrđeno je i postojanje crkava za koje se arheolozi i povjesničari slažu da potječu iz razdoblja od IX do XII st. (Vruci kod Vrela Bosne, Rogačići kod Blažuja, Jajce, Kulinova crkva u Biskupićima kod Visokog i dr.).[67] U svim tim crkvama liturgija se morala obavljati na narodnom jeziku, pa su očito bile ćirilometodske.

Postavlja se pitanje broja metodskih samostana u Bosni. O tome nema izravnih podataka. Možda se može dati određena rekonstrukcija na temelju prvog poznatog broja patarenskih hiža, ako se, naime, pretpostavi da one nastavljaju tradiciju metodijanskih samostana. Ako je 1203. na sastanku na Bilinu polju bilo najmanje pet krstjanskih kuća, kako je ustanovio D. Mandić, ni u ranijem razdoblju nije ih bilo manje.[68] Može se, dakle, otprilike računati da je u Bosni bilo oko pet metodijanskih samostana. Ćirilometodskim samostanima gubi se trag, da bi se zatim javile hiže bosanskih krstjana izrazite slavenske orijentacije (jezik i pismo), tako da je opravdano pretpostaviti da su one nastavak tih samostana. U argumentaciji kontinuiteta Metodove slavenske crkve i heretičke Crkve bosanske, vrijedno je spomenuti da nije isključeno da se istovrstan proces odvijao i sa tzv. Dragovičkom crkvom u Bugarskoj, u blizini Plovdiva. Možda nije slučajno da je tamo misionar bio biskup, Metodov učenik. Plovdivski kraj smatra se kolijevkom bugarskoga krivovjerja. Određena povezanost između ćirilometodske misije i bogumilstva zapažena je i u Makedoniji. O tome piše Josip Hamm: "Upravo onaj kraj u kojem se najdulje održala glagoljica, a to je bio četverokut između Tetova, Velesa, Ohrida i Bitolja u zapadnoj Makedoniji ujedno je mogao postati jedno od središta heretičkoga bogumilskog pokreta na Balkanskom poluotoku."[69] Znakovito je da se upravo na tim bugarskim i makedonskim područjima, najjačim uporištima ćirilometodske akcije i bogumilstva, poslije javljaju slavenski muslimani, poznati (izvan svoje sredine) kao Pomaci i Torbeši. Kao da je bogumilima u Bugarskoj i Makedoniji islam bio

66 J. Maksimović, *Srpska srednjovjekovna skulptura*, 43. N. Miletić, *Srednjovjekovna skulptura*, 296. O splitskom reljefu vidi: I. Fisković, *Reljef kralja Petra Krešimira IV*. Op. redaktora.

67 J. Kujundžić (pseud.), *Crkvene prilike u Bosni*, 181-185.

68 D. Mandić, *Bogumilska crkva*, 301-320.

69 J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 46.

osobito privlačan. Slična tvrdnja vrijedi i za slavenske muslimane u Bosni. Plovdivski kraj, odnosno Rodope, gdje se bila ukorijenila dragovička crkva, nastanjuju i danas muslimanski Pomaci. Područje makedonskih bogumila, posebno šire područje u kojem su Tetovo i Veles, ujedno je i područje Torbeša.[70]

b) *Crkveni odnosi sa Splitom*

Bosna se izričito ne spominje ni na jednom od tri prva splitska sabora – 925, 928. i 1060. – iako se pouzdano znade da se prilikom sabora godine 1060. Bosanska biskupija nalazila u sastavu Splitske metropolije. Za starije razdoblje gotovo je sigurno da područje "zagorske sklavinije" nije pripadalo Splitu, već je bilo sastavni dio Metodove nadbiskupije, a onda je prepušteno brizi ćirilometodskih samostana. Ali, u razdoblju od propasti Metodove nadbiskupije do uspostavljanja Bosanske biskupije dolazili su određeni crkveni utjecaji iz Splitske metropolije. Odatle su vjerovatno dolazili i misionari jer, kao što kaže S. Ritig, "prema kanonskim načelima onoga doba imao je svaki biskup prvo svoje svećenike slati u paganske krajeve, gdje još nije bilo uređene crkvene hijerarhije. Ovakvi svećenici ostajali su pod jurisdikcijom vlastitog biskupa..."[71] Splitski sabori također su se ticali Bosne, osobito u pitanju bogoslužja na narodnom jeziku. Pisma pape Ivana X (914-928) povodom održavanja splitskog sabora 925. upućena su u "Slavoniju i Dalmaciju" i "slavinsku zemlju". Štaviše, navode se (u množini) "kraljevstva Slavena" ("Sclavorum regna"), čime su označene, osim Hrvatske i Huma, također slavenske zemlje koje nisu bile sufragansko područje Splitske metropolije.

U tim "slavenskim kraljevstvima", mislim ponajprije u "kraljevstvu Slavena", javio se jedan "novi nauk", "Metodova doktrina", koja je prijetila da se proširi na čitavo područje Splitske metropolije. Splitski sabori trebali su zauzeti čvrsto stajalište prema tom "novom nauku". Iz papina pisma splitskom nadbiskupu i njegovim sufraganima uoči zasjedanja sabora 925. vidi se da na području Splitske nadbiskupije tada još nije bila prevladala slavenska služba Božija. Papa izričito govori kako "niče drugi nauk uz granice vaše (crkvene) oblasti" i opominje ih da ne dopuste "da zla klica u vašim stranama nipošto ne proklija". Očito je da su se žarišta drugog nauka nalazila

70 J. Ivanov, *Bogumilski knjigi i legendi*, 36; M. Miletić, *I "krstjani" di Bosnia*, 85. M. Hadžijahić, *Islam i muslimani*, 33-35.

71 S. Ritig, *Povijest i pravo*, 41.

u susjedstvu Splitske nadbiskupije, odakle je prodiralo i na područje Hrvatske i Zahumlja. Na području Hrvatske i Zahumlja tek su se zametale "zle klice" "novoga nauka". Papa upozorava nadbiskupa i biskupe da to ne dopuste, "već neka ih vaše propovijedanje osuši".[72] Splitskom nadbiskupu i njegovim sufraganima prigovara se zbog pasivnosti prema širenju "Metodovog nauka". Smatram da je "novi nauk" dolazio na područje Splitske nadbiskupije iz područja bivše Metodove dijeceze južno od Save.[73] Kako pokazuju saborski kapituli, slavensko bogoslužje toleriralo se tokom X st., unatoč papinim zahtjevima. Stanje se mijenja u XI st. pod utjecajem evropskog pokreta za reformu crkve, što pokazuje i splitski sabor iz 1060. godine. Na saboru je izrečena zabrana promicanja slavenskih svećenika u više redove, sve dok ne nauče latinski, a neke su se zabrane ticale i pitanja nošenja brade.[74] Prema Tomi Arhiđakonu, tada su slavenski misionari optuživani kao raskolnici, a Metod proglašavan heretikom. Metod je – tvrdi Toma – kako se govorilo, heretik, koji je bio pronašao gotska slova, te je mnogo toga, protiv pravila katoličke vjere, lažući, napisao na slavenskom jeziku. Zbog toga je, kaže, po sudu Božjem bio kažnjen iznenadnom smrću.[75] Zbog takve politike u Bosni se osjećala težnja da se Bosanska biskupija jurisdikcijski podredi Barskoj nadbiskupiji (u kojoj su našli mjesto i samostani slavenskog jezika i grčkog obreda) ili Dubrovačkoj nadbiskupiji.

c) *Porijeklo bosanske hereze*

U ćirilometodskim samostanima valja, po mojem mišljenju, tražiti i začetak posebne Crkve bosanske. Ti su se samostani sve više udaljavali od utjecaja službene crkve. Kako su odbijali pokoriti se crkvenoj disciplini, Crkva ih je počela optuživati da su zabludjeli u arijevsku herezu, tvrdeći da se "Metodov nauk", prije svega slavenska služba Božja, ne nalazi u svetim knjigama. Reakcija na te optužbe od strane pristalica "Metodova nauka" bile su protivoptužbe da se službena crkva udaljila od svoje apostolske čistote. Ideal se tražio u prvobitnom kršćanstvu. Protokom vremena ti samostani, oslobođeni bilo kakva nadzora službene crkve, postali su plodno tlo za širenje hereze. U njih su se počeli uvlačiti krivovjerni redovnici iz drugih zemalja pa je preko tih svećenika – koji su tu često nalazili utočište pred progonima – zatim preko trgovaca i drugim sličnim tokovima prodrlo i manihejsko učenje. To se može nazrijeti i iz poznate abjuracije na Bilinu polju 1203. godine. Tu se redovnički poglavari izričito obavezuju da ubuduće neće primati nikakve manihejske krivovjerce da s njima stanuju.[76] Manihejci iz drugih središta manihejstva mogli su trajno ostajati u bosanskim ćirilometodskim samostanima. To ni najmanje ne odstupa od pravila koja vrijede za najstarije redove, koji su bili otvoreni prema primanju stranaca, ne samo na privremeni, već i trajni boravak u manastirima.[77]

Toma Arhiđakon pripovijeda o djelovanju dvojice braće, heretika Mateja i Aristodija u Bosni. Rodom Grci iz Apulije, od djetinjstva su bili zadarski građani: "A išli su većinom u Bosnu", kaže Toma, "jer su bili vrlo dobri živopisci i veoma uvježbani u zlatarskom umijeću. Bili su također znalački vješti latinskoj i slavenskoj knjizi." Njih je u Splitu progonio nadbiskup Bernard, "gdje su boravili", te "mnoge otrovali gnojem kužne dogme".[78] Prema Aleksandru Solovjevu, Aristodije je istovjetan s "gospodinom Rastudijem" iz *Batalova evanđelja*, koji je po pretpostavci ovog učenjaka krajem XII st. postao čak i poglavar bosanske patarenske crkve.[79] Od posebne je važnosti činjenica da je Aristodije, kako kaže Toma, bio vješt, ne samo latinskoj već i slavenskoj knjizi. Bio je predodređen za položaj dida Crkve bosanske, iako ne mora da je bio prvi did, kako to smatra Solovjev. Dolazak stranaca u krstjanske samostane, čak i na vodeće položaje u tim samostanima, vidi se i po imenima njihovih poglavara. U zapisu *Batalova evanđelja* na početku prvoga spiska od šesnaest imena navode se Eremis (Jeremija), Azarija i Kukleč, a na drugom spisku, također na početku, "gospodin Rastudije", a to su očito strana imena.[80] Krstjanski samostani bili su, dakle, otvoreni i za redovnike koji nisu bili Bosanci, pa je Crkva bosanska bila prožeta izvanjskim utjecajima. Zbog tih različitih dogmatskih utjecaja, Crkva bosanska nije izgradila jedinstveno ustrojstvo vjerskog učenja. Mnoge teško objašnjive dogmatske protivrječnosti nalaze svoje korijene upravo u tim, često međusobno suprotstavljenim, utjecajima i sa Zapada i sa Istoka.

72 F. Šišić, *Priručnik*, 215-217.
73 Slavensko glagoljaško bogoslužje širilo se i u Hrvatskoj. Vidi I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 278 i dalje. Op. redaktora.
74 F. Rački, *Documenta*, 205. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 363 i dalje.
75 Toma Arhiđakon, *Kronika*, 49.

76 F. Šanjek, *Crkva i kršćanstvo*, 215.
77 *Pravilo sv. Benedikta*, 80-81.
78 Toma Arhiđakon, *Kronika*, 72-73.
79 A. Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*, 29-32.
80 Isto, 28-34.

Podatak iz abjuracije od 1203, prema kojem su krstjani dotada u svoje hiže primali manihejce i druge krivovjerce da s njima stanuju, od mnogostruke je važnosti za pitanje ortodoksnosti, odnosno heterodoksnosti Crkve bosanske. Otada se bosanski krstjani počinju poistovjećivati sa manihejcima. Glas da su manihejci pratit će bosanske krstjane sve dok se Crkvi bosanskoj nije izgubio trag u historijskim izvorima. O utemeljenosti takvih optužbi S. Alić kaže: "Stalno (se) navodi kako heretici, dualisti, katari ili bogumili ne poštuju krst, slike, Krista, Trojstvo, ili kako nemaju crkava, a pošto sve to postoji kod bosanskih krstjana, onda oni i nisu bili heretici, i tako taj istorijski problem ostaje i dalje neobjašnjen. Osnovno mjerilo, po kome se sudi da li su spomenici koji potječu iz redova krstjana heretički ili ne, uvijek i u svakom pojedinom slučaju vezan je za pitanje, da li u njemu ima dualizma i kada se utvrdi da nema, a u njima inače ima znak krsta ili se spominje Trojstvo ili imaju slike evanđelista ili slično, onda se kategorički zaključuje da u svemu tome nema ništa heretičko, iako i pored svega toga, Rimska crkva kao i pravoslavna, uvijek osuđuju ili proklinju te krstjane i krstjanice kao heretike, manihejce, nevjernike ili lažne kršćane. Kako taj problem riješiti? Mnogima, izgleda, nije poznato da manihejizam, koji je bio posebna univerzalna religija svoga vremena, a ne kršćanska hereza, ima svoju hristologiju, svoje kršćanske simbole, znak krsta, Trojstvo, crkvu i bogomolje, dekalog, da je sam Mani bio odličan slikar i umjetnik, i da u čisto manihejskim spisima ima odličnih minijatura, čak i sa zastavicama, kao i da postoji veliki broj manihejskih himni i drugih tekstova, u kojima nema ni traga nekom dualizmu, pa ipak niko im ne poriče manihejski karakter i porijeklo, a crkva ih je kako istočna tako i zapadna, uvijek osuđivala i proklinjala kao opasne za kršćanstvo, isto kao što su i islamski teolozi sve to smatrali kao opasno po Islam."[81]

Prema tome, mislim da se mogu utvrditi uglavnom tri gradivne sastavnice Crkve bosanske:

- starokršćanska ćirilometodska podloga,
- manihejske naslage,
- slavensko-poganski zaostaci.

81 S. Alić, *Bosanski krstjani*, 172-173. Za razliku od navedenih razmatranja, neprihvatljivo je po mojem mišljenju Alićevo nijekanje postojanja pravovjerne "ecclesiae bosnensis", sve do vremena bana Kulina, kao i njegov pokušaj objašnjenja prodora manihejstva u Bosnu preko Ugarske. Postoje, naime, i prije bana Kulina vjerodostojni dokumenti o katoličkoj biskupiji u Bosni.

d) *Crkva bosanska i "ecclesia bosnensis"*

Ako se polazi od postavke da se Crkva bosanska u početku razvila u krilu metodskih samostana u Bosni i da se biskup jedno vrijeme po uspostavljanju Bosanske biskupije, po običaju istočnih crkava, bira između tih redovnika – to znači da već od najstarijih vremena, u organizaciji crkve i crkvenih poslova u Bosni postoji određeni dualizam. Nakon propasti Moravske nadbiskupije Bosna jedno vrijeme nije uopće bila pokrivena organizacijom redovne crkvene hijerarhije. Jedini nosioci kršćanskog života bili su metodski samostani, koji su imali liturgiju na slavenskom jeziku, istočnog obreda. Takva organizacija nije odgovarala težnjama katoličke crkve. Najprije je rimska crkva počela borbu protiv slavenskog jezika i pisma u bogoslužju, a kada je uvidjela da su ti samostani, dolaskom manihejaca postali i rasadnici manihejskog učenja, ta je zajednica optužena i zbog krivovjerja. Nasuprot tome, uspostavljena je crkvena hijerarhija, sa biskupom na čelu, pa je početkom druge polovine XI st. osnovana Bosanska biskupija. Jedno vrijeme smatralo se korisnim, da bi se doskočilo već uvriježenim slavenskim tradicijama u crkvenom životu, za bosanske biskupe postavljati domaće ljude,[82] ali je upravo to na određeni način legaliziralo, pa i ojačalo herezu. Zbog toga je bosanski katolički biskup, konačno postavljen iz reda latinskog svećenstva, bio prisiljen napustiti teritorij Bosne. Došlo je do velikih sukoba s rimskom crkvom, kojima je ispunjena povijest Bosne od kraja XII st. pa sve do propasti Bosne 1463. godine. Mnogo se raspravljalo o pitanju da li su u početku postojale jedna ili dvije crkvene organizacije. Mislim da se radilo o dvije crkvene organizacije, s dvama sjedištima: u Moštrama se prvi put javlja rezidencija dida Crkve bosanske, a u obližnjim Biskupićima stolovao je bosanski biskup. Da su to već od sredine XI st., tj. od vremena osnivanja Bosanske biskupije, bile dvije organizacije, pokazuje različitost imena poglavara. Za zajednicu krstjanskih hiža postoji popis didova u *Batalovu evanđelju*, računajući od Eremisa (Jeremije) do Rastudija, a što se tiče bosanskih biskupa, za njihova imena dijelom se doznaje iz dubrovačkih i papinskih dokumenata, počevši od Vladislava (sredina XI st.). Budući da se ta imena ne podudaraju, nema dvojbe da su poglavari jedne i druge organizacije bile različite ličnosti te da su uporedo postojale dvije organizacije.

82 Šidak piše o tome da je katolička "ecclesia bosnensis" sve do 1232-3. imala svoju hijerarhiju s biskupom iz reda krstjana. J. Šidak, *Studije o crkvi bosanskoj*, 91.

Te dvije organizacije sve do trećeg desetljeća XIII st. nisu bile suprotstavljene. Sve okolnosti govore da je Bosanska biskupija imala slavenski kao obredni jezik i da su ćirilometodski samostani i poslije osnivanja biskupije bili glavni nosioci crkvenog života. Vrlo je vjerovatno da je od samog uspostavljanja Bosanske biskupije vrijedilo pravilo istočnih crkava, prema kojem samo monah može postati biskup. Iz popisa prvih poznatih bosanskih biskupa vidimo da su oni po svoj prilici bili metodski monasi. Iz pristupačnih podataka o tim prvim poznatim bosanskim biskupima doznaje se da su bili prilično nezavisni. Nepotpuni popis bosanskih biskupa XII st. izgledao bi ovako: Vladislav (spomenut 1141.), Milovan (poslije 1153.), Radogost (1195), Dragonja (Dragohna) (1209), Vladimir (poslije 1220.), Bratoslav Ivan iz Wildeshausena (1238. – poslije 1268.).[83] Odmah pada u oči da sve do Ivana iz Wildeshausena, provincijala ugarskih dominikanaca i Ponse, također dominikanca, bosanski biskupi nose narodna imena. Sudeći po tim imenima, bosanski biskupi regrutirali su se iz redova slavenskog svećenstva. Neki podaci o tim prvim poznatim bosanskim biskupima svjedoče da oni nisu bili daleko od krivovjerja. Naprimjer, Luccari za biskupa Milovana tvrdi da je bio pristalica raskola.[84] Biskup Radogost, prema Orbiniju, nije znao latinski niti koji drugi jezik, osim slavenskog, pa je prisegu vjernosti i posluha dubrovačkom metropolitu položio slavenskim jezikom, služeći se povlasticom pape Ivana VIII iz 880. godine. Biskup Vladimir 1233. svrgnut je s biskupske časti zbog svojih patarenskih nazora.[85] Postavljanjem za biskupa jednog stranca, Ivana iz Wildeshausena, mijenja se tradicija u tom smislu da se otada na položaj bosanskog biskupa postavljaju stranci. Međutim, ni Wildeshausen nije pristao proganjati heretike, pa se zahvalio na časti bosanskog biskupa. Stoga papa i njega i dubrovačkog nadbiskupa optužuje da su "pali u herezu". Sljedeća mjera bila je da je – počevši od 1247. – Bosanska biskupija potčinjena Kaločkoj nadbiskupiji, a konačno je bosanska katolička biskupija 1252. morala seliti čak u Đakovo.[86] Na bosanskog biskupa Vladimira odnosi se pismo pape Grgura IX od 5. 6. 1232, u kojem je tražio izvještaj o biskupu bosanskome, za kojeg je saznao da je bez ikakve naobrazbe, da je do biskupskog položaja došao uz pomoć nekog heretika te da otvoreno štiti heretike. Papa je obaviješten da taj biskup ne služi

83 L. Petrović, *Kršćani bosanske crkve*, 56-61.
84 J. Luccari, *Copioso ristretto*, 19.
85 M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, 213.
86 V. Klaić, *Povijest Bosne*, 70-74.

službu Božiju niti čini crkvene obrede, već da živi u nekom selu sa hereticima, a svoga brata, za kojeg je bilo očito da je herezijarh, štiti i brani u njegovim zabludama.[87]

Po svemu se čini da su odnosi između zajednice krstjanskih hiža i Bosanske biskupije dugo vremena bili skladni. Nema nikakvog spisa koji bi svjedočio o suprotstavljenostima između te dvije ustanove, sve do prvih desetljeća XIII st., kada se zapaža jače miješanje sa strane u crkveni život Bosne. Bosanska biskupija sve dotada činila je cjelinu sa krstjanskim hižama. I po imenu Crkva bosanska, odnosno "ecclesia bosnensis" bila je cjelina. Osnovni ton u crkvenom životu davala je zajednica krstjanskih hiža, dok je bosanski biskup imao sporednu i uglavnom beznačajnu ulogu. Crkvu bosansku, koju su činili krstjani s vjernicima, predstavljao je did, dok je pritom položaj biskupa prilično nejasan, ali u svakom slučaju sporednog značaja. Čak se did Crkve bosanske naziva i "episkopus". Jaroslav Šidak smatra da je postojalo jedinstvo između "ecclesiae bosnensis" i Crkve bosanske, ali su njegova tumačenja različita od iznesenih. Šidak kaže da se heretička i katolička biskupija bosanska u savremenim izvorima nazivaju istim imenom, iako na različitim jezicima, pa to upućuje na njihovu stvarnu genetičku vezu. Ali, ne bih se složio s njegovim zaključkom da je Crkva bosanska odvjetak "ecclesiae bosnensis". Šidak to svoje stanovište obrazlaže tvrdnjom da se "ecclesia bosnensis" pojavljuje u sačuvanim izvorima već godine 1089, a podaci o herezi u Bosni nisu stariji od kraja XII stoljeća. U kontinuitetu razvoja od katoličke biskupije do heretičke Crkve bosanske i u izrazito redovničkom obilježju ove crkve Šidak vidi osobene crte "po kojima se ona razlikuje od svih drugih dualističkih crkava". Prema Šidaku, "poslije neuspjelih pokušaja reforme, koje je Rimska kurija u tridesetim godinama 13. stoljeća poduzimala u Bosni, katolički je biskup zauvijek napustio zemlju, a katoličku 'ecclesia bosnensis' zamijenila je heretička Crkva bosanska".[88] Ali, uporedo sa spomenom Bosanske biskupije u buli iz 1089, spominju se "monasteria Graecorum sive Slavorum", koji su upravljali crkvenim životom toga područja i ranije, mimo nastojanja Rimske kurije. Heretička Crkva bosanska razvila se upravo iz tih samostana, dok je katolička biskupija, nakon neuspjelih pokušaja reforme, bila prisiljena konačno uzmaknuti. Usljed prevlasti krstjanske organizacije, bosanski biskup bio je u potpunoj sjeni. Živio je "s hereticima" u nekom selu, vjerovatno u Biskupićima kod Visokog, iako je običaj

87 *Codex diplomaticus*, sv.2, 361-2.
88 J. Šidak, *Studije o crkvi bosanskoj*, 96-97, 179.

bio da biskup ima svoje sjedište u najuglednijem gradu. Dušebrižništvo je pripadalo hrvatskim redovnicima. Ni sam biskup, prema vijesti iz 1232, nije obavljao službu Božiju. Upitno je da li je uopće postojalo dijecezansko svećenstvo, a nema traga ni podjeli na župe. Valja posebno ukazati na odredbu Bilinopoljske abjuracije, prema kojoj će starješine njihovih zajednica potvrđivati papa, a ne biskup. Sve su to svjedočanstva da su krstjani imali potpunu prevlast u vjerskom životu.[89]

e) *Kada je nastala Crkva bosanska?*

Otkada datiraju manihejski, odnosno heretički utjecaji u ćirilometodskim samostanima u Bosni možda se može saznati na temelju popisa didova Crkve bosanske u *Batalovu evanđelju.* Prvi stupac u popisu započinje imenima Eremis (Jeremija), Azarija i Kukleč, koji su očito bili stranci, ali toliko utjecajni da su stali na čelo "reda crkve". Njihovim imenima obilježeno je novo razdoblje u životu ćirilometodskih samostana, dok bi druga epoha započela od "gospodina Rastudija", koji je naveden kao prvi u drugom stupcu. Kada je Eremis (Jeremija) došao na čelo bosanskih krstjana, ne može se tačno odrediti. U prvom stupcu popisa navode se na pretposljednjem mjestu tri imena koja se mogu prepoznati među "priorima" koji su nastupali na Bilinu polju 1203, i to Dragič, Lubin i Dražeta, ali između Eremisa (Jeremije) i navedene trojice navedeno je još jedanaest imena. Prema tome, od Eremisa (Jeremije) do 1203. uslijedilo je jedanaest glavara "reda crkve". Koliko su ti glavari stajali na čelu "reda crkve", nije poznato.[90]

Ako se prihvati postavka da je Crkva bosanska nastala na ćirilometodskoj podlozi, postavlja se pitanje: Otkada je postojala kao posebna organizacija? Ćirilometodski samostani prvi put spomenuti su 1089, ali oni su postojali još mnogo ranije, čak od dolaska Metodovih učenika u južnoslavenske zemlje. Valja poći od potrebe da se ustanovi u kojem su se trenutku ćirilometodski samostani povezali u zajednicu sa didom na čelu. Može se pretpostaviti da je od tog časa uspostavljena Crkva bosanska. Međutim, nema čvršćeg uporišta za procjenu o prelomnom stepenu kada je uslijedilo ono

89 F. Šanjek, *Crkva i kršćanstvo*, 215.

90 Dominik Mandić tvrdi da je Eremis živio potkraj X st., pri čemu proizvoljno konstruira da je tada Bosnom vladao makedonski car Samuilo. D. Mandić, *Bogumilska crkva bosanskih krstjana*, 128. Međutim, Samuilo nije nikada proširio svoju vlast u Bosnu, kako je to uvjerljivo pokazao Jan Lesny (*Panstvo Samuela*, 87-112).

organizacijsko povezivanje koje je omogućilo pojavu Crkve bosanske na povijesnoj pozornici. Možda je odgovor na ovo pitanje sadržan u postavci da je zajednica bosanskih ćirilometodskih samostana, odnosno hiža bosanskih krstjana, nastala istovremeno sa utemeljenjem "ecclesiae bosnensis". Naime, niz činjenica govori u prilog zaključku da je zajednica krstjanskih samostana, koja se javlja i kao Crkva bosanska, u svome početku djelovala uporedo sa "ecclesia bosnensis", pa ništa ne bi opovrgavalo postavku da su jedna i druga organizacija osnovane istovremeno. Za Bosansku biskupiju može se pretpostaviti da je nastala oko 1054. pa bi to bilo i razdoblje preustrojavanja i prerastanja ćirilometodskih samostana u zajednicu tih samostana s didom na čelu. Prvi je mogao biti Eremis (Jeremija), vjerovatno porijeklom Makedonac.[91] Ovakvo datiranje nastanka Crkve bosanske podudaralo bi se i sa hronologijom koju je, tumačeći Batalov popis, dao Vaso Čubrilović. Po tom autoru, Jeremija je bio bogumilski poglavar oko 1050. godine.[92]

Povijesno svjedočanstvo o pojavi hereze u drugoj polovini XI st. na području Splitske nadbiskupije, u koju se tada ubrajala i Bosna, donosi Toma Arhiđakon. Govoreći o splitskom saboru iz 1060. i događajima koji su nakon toga slijedili, Toma Arhiđakon izričito navodi kako je "u vrijeme gospodina nadbiskupa Lovre bila nastala u kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske neka prokleta shizmatička raspra". To je bilo jedno od pitanja koje je zaokupljalo sabor u Splitu. Toma opširnije izvještava i o tome kako su se sinodalne odluke odrazile u Hrvatskoj, opisujući aferu popa Vuka, pseudobiskupa Cedede i opata Potepe, koje optužuje da su slijedili arijansku nevjeru. Njihove pristaše naziva Gotima. Događaji se najviše tiču Krčke biskupije. Na saboru se, veli Toma, govorilo da je gotska slova – pri čemu misli na glagoljicu – pronašao "neki Metod heretik", koji je mnoge stvari protiv pravila katoličke vjere na istom slavenskom jeziku lažući napisao.[93] Tomini podaci obično se usmjeravaju samo na protivljenje glagoljici i slavenskom bogoslužju. Svakako stoji činjenica da je u tom razdoblju Rimska crkva preduzimala korake da se unificira liturgija. Ali, nije se radilo samo o jeziku bogoslužja, već i o dogmatskim pitanjima. I u drugim zemljama, naprimjer u Španiji, isticano je da su arijanci potajno unijeli u liturgijske knjige svoje zablude.[94]

91 D. Mandić, *Bogumilska crkva bosanskih krstjana*, 204.

92 V. Čubrilović, *Popis bogomilskih vladara.*

93 Toma Arhiđakon, *Kronika*, 49-54. M. Barada, *Episcopus chroatensis*, 186-201.

94 J. Srebrnić, *Odnošaji pape Ivana X*, 162-164.

Prema tome, Tomine riječi mogle bi potvrditi da je udaljavanje ćirilometodskih samostana od službene crkvene dogme započelo već sredinom XI stoljeća. Dubrovački dominikanac Ivan Stojković na sjednici Baselskog sabora (10. 6. 1434.) izjavio je da se "milošću Božjom napokon ukazala iznimna prilika za obraćanje svega bosanskoga kraljevstva, koje je preko tri stotine godina i više bilo zaraženo manihejskim krivovjerjem i arijanizmom". Iz tog podatka je također teško zaključivati o vremenu kada je zaista ustrojena Crkva bosanska.[95] Napokon se mora reći da nije moguće precizno utvrditi kada je tačno Crkva bosanska primila heretička obilježja. Udaljavanje od pravovjerja, ako se promatra u povijesnoj retrospektivi, sa svojim korijenima možda već od ćirilometodskih vremena, dug je povijesni proces, pa je gotovo neraspoznatljivo u kojem času su i u kojoj mjeri prevladale manihejske ideje.

5. ĆIRILOMETODSKE TRADICIJE U BOSNI

Ćirilometodska djelatnost ostavila je u Bosni (i Humu) vrlo razgovjetne tragove, koji se mogu zaokruženo izložiti u sljedećim skupinama:

a) sačuvani biblijski tekstovi ćirilometodskog porijekla;

b) ćirilometodski obred;

c) liturgija na narodnom jeziku; narodni jezik u crkvi i pismenost na narodnom jeziku;

d) glagoljica – bosančica;

e) redovnički karakter ćirilometodske djelatnosti i Crkve bosanske;

f) kult sv. Grgura Nazijanskoga.

a) *Uvodne napomene*

U tradiciji naroda u Bosni, koliko mi je poznato, nisu sačuvana imena Konstantin i Metod. Ni jedna crkva, ako sam dobro upućen, nije im bila posvećena, sve do novijega vremena. Crkva bosanska nije podizala crkvene zgrade, osim kapelice nad grobovima ("hramovi"), pa je tako izostalo i obilježavanje crkava imenom dvojice učitelja. Jedino su u *Miroslavljevu evanđelju* i *Hrvojevu misalu*

95 D. Mandić, *Bogumilska crkva*, 119-120.

spomenuti slavenski apostoli, i to u prvom Konstantin, a u drugom obojica. U *Miroslavljevu evanđelju* od 14. veljače nalazi sc spomen na " ωца оучишелѣ саобѣньска Коучила философα ".[96] *Hrvojev misal*, koji je "po zakonu rimskoga dvora" prepisao oko 1405. Butko za gospodara Donjih Kraja i vojvodu splitskoga Hrvoja, obilježio je u svome kalendaru pod 14. veljače ψоурала и Валеншина , a pod 6. travnja Метоуqие .[97]

b) *Biblijski tekstovi ćirilometodskog porijekla*

Ćirilometodske tradicije na području Bosne i Huma pojavljuju se, kako je rečeno, u više oblika. Izražene su prije svega u starim bosanskim i humskim biblijskim tekstovima. Bosanska evanđelja i druge svete knjige nastale su u okrilju Crkve bosanske, tako da ih neki nazivaju i bogumilskim. Budući da Crkva bosanska nalazi svoje početke u ćirilometodskim samostanima, logično je da su bosanska evanđelja bliska ćirilometodskom biblijskom uzorku. Zbog toga je vrijedno ispitati u kakvom odnosu stoje bosanska evanđelja prema tekstu slavenskih biblijskih knjiga, koje je s grčkoga preveo pretežno Metod. Pritom, osnovna poteškoća proistječe iz okolnosti da izvorni tekst staroslavenskog evanđelja nije sačuvan. Sačuvano je dvadesetak bosanskih biblijskih kodeksa iz XIV i XV stoljeća. Međusobno su vrlo srodni, sa izrazitim tragovima glagoljskih predložaka. Uobličeni su najčešće ikavicom. Nigdje ne odstupaju od službenog biblijskog teksta. Bosanski biblijski tekstovi slijede gotovo u svim pojedinostima svoje ćirilometodske predloške. Iako su pisani u XIV i XV st., u njima je sačuvana starija biblijska tradicija. Razumije se da je broj prepisanih evanđelja bio daleko veći od onoga koji se sačuvao. To se može dokumentirati, naprimjer, okolnošću da je *Čajničko evanđelje* "prepisano sa tri predloška", a u "prepisivanju (je) učestvovao velik broj pismenih ljudi". Citirani istraživač, V. Jerković, o *Čajničkom evanđelju* u tom smislu zaključuje: "Svi pisari čajničkog jevanđelja, čak i oni koji su napisali samo po neki red, pokazali su da su vični pisanju, što za poznavanje kulturnih prilika u jugoistočnoj Bosni kraja 14. ili početkom 15. nije beznačajno."[98]

Književno naslijeđe srednjovjekovne Bosne odredio je Vjekoslav Štefanić sljedećim tvrdnjama: "Sačuvana su dva stara glagoljska fragmenta s tekstom apostola. To su: Grškovićev apostol iz

96 L. Mirković, *Heortologija*, 241-242.

97 J. Vajs, *Najstariji hrvatsko-glagoljski*, 37-38.

98 V. Jerković, *Paleografska i jezička ispitivanja*, 208.

početka 12. stoljeća i Mihanovićev odlomak s kraja 12. stoljeća, ali oni (kako to pokazuje njihov jezik i pismo) potječu iz istočne periferije hrvatskog glagoljaštva, možda iz Bosne, Zahumlja ili Zete, pa na njima nema traga reforme hrvatsko-glagoljskih knjiga... Istog su karaktera i svi kasniji bosanski ćirilski rukopisi biblijskog sadržaja (koji više-manje nose u sebi tragove svojih glagoljskih predložaka i narodnog ikavskog govora), premda i kod nekih od njih ima izmjena teksta po Vulgati. Zanimljivo je da u ovoj maloj bosanskoj književnosti ima tekstova za koje se zna da su pisani u krilu heretičke Crkve bosanske, a ipak u njima nema ni traga nekom posebnom heretičkom učenju (manihejstvu i dualizmu). Od nekih sedamnaest spomenika s biblijskim (ponajviše evanđeoskim) sadržajem koji pripadaju bosanskom stablu, ako izuzmemo Miroslavljevo evanđelje s kraja XII. stoljeća, najstariji su i najvažniji spomenici: Grigorovič-Giljferdingovi odlomci evanđelistara iz početka XIV. stoljeća, iz istog je vremena i Mostarsko i Divoševo evanđelje, slijedi Vrutočko, Batalovo i Pripkovićevo evanđelje te Giljferdingov apostol, koji ide još u XIV. stoljeće. U početak XV. stoljeća ide arhaično Nikoljsko evanđelje, Daničićevo evanđelje, Mletačko evanđelje i vrlo značajan Hvalov zbornik iz 1404. pisan za vojvodu Hrvoja. U XV. stoljeće spadaju još dva ćirilska rukopisa u kojima ima arhaičnih glagoljskih zapisa, i to Čajničko evanđelje i Radosavljev rukopis (Apokalipsa)."[99]

Najvažniji spomenik ćirilometodske tradicije s bosansko-humskog područja svakako je *Miroslavljevo evanđelje*, napisano krajem XII st. za "velikoslavnog kneza" Miroslava. Iako je pisano ćirilicom, s obzirom na jezik i pismo, genetski proizlazi iz glagoljice. U njemu su očiti tragovi glagoljske grafije. To evanđelje potvrda je o ćirilometodskim tradicijama na području Zahumlja.[100] Pažnju zaslužuje i tvrdnja koju je iznio i obrazložio Đorđe Stričević, smatrajući da su minijature tog evanđelja ukrašavali zadarski majstori Matej i Aristodije, inače poznati kao heretici. Stričević svoje teze ne postavlja apodiktički, već one trebaju poslužiti kao podstrek za daljnja ispitivanja: "I dok minijaturno slikarstvo Miroslavljevog jevanđelja nije u srpskoj minijaturnoj umetnosti imalo nastavljača, stil minijatura Miroslavljevog jevanđelja ostavio je znatnog traga u

99 V. Štefanić, *Hrvatska pismenost*, 16-17.

100 Marko Vego "ni malo ne sumnja" da su mnogobrojne minijature i inicijali *Miroslavljeva evanđelja* nađeni "negdje u Zavali u Popovu ili Stonu, gdje je knez Miroslav stalno boravio ili dolazio u posjetu za vrijeme crkvenih praznika". M. Vego, *Od pisma do arhitekture*, 26.

kasnijem minijaturnom slikarstvu Bosne. Uzmu li se u obzir odlike svih bosanskih spomenika u odnosu prema minijaturama Miroslavljevog jevanđelja, dobija se utisak da su inicijali Miroslavljevog jevanđelja prvi član jednog razvojnog niza čije su sve ostale faze obeležene isključivo bosanskim spomenicima. Nameće se pitanje: nemaju li minijature Miroslavljevog jevanđelja kakve tešnje veze sa slikanim ukrasom bosanskih rukopisa? I dalje: vodi li nas istraživanje ovih veza rešenju pitanja o ličnosti majstora minijatura Miroslavljevog jevanđelja? Opravdanost ovih pitanja podupiru druge činjenice. Po svojoj ortografiji, Miroslavljevo jevanđelje prethodi kasnijim bosanskim spomenicima crkvenog i svjetovnog karaktera, a isto tako i nekim svojim paleografskim osobinama." S obzirom na činjenicu da su braća Matej i Aristodije stigli iz Apulije, a minijature *Miroslavljeva evanđelja* uzimaju se kao najvažniji dokaz umjetničkih veza između Apulije i naših krajeva, tu okolnost Stričević uzima kao dodatni dokaz o Mateju i Aristodiju kao ukrasivačima. Zanimljiva je Stričevićeva pretpostavka da je *Miroslavljevo evanđelje* dospjelo u Srbiju "možda kao Kulinov poklon Miroslavu": "Ostalo je usamljeno zato što je na tlu nemanjićke države već započelo život jedno drukčije minijaturno slikarstvo, kome je zreli romanski stil Mateja i Aristodija bio potpuno stran."[101] Najslabija strana Stričevićeve pretpostavke jest pokušaj da se tekst i ilustracije evanđelja tumače u duhu bogumilskog učenja. Po sadržaju i jezičkim osobinama *Miroslavljevo evanđelje* vrlo je blisko ćirilometodskom prototipu. Kalendar mu je u određenoj mjeri podudaran s tipikom velike Crkve sv. Sofije u Carigradu i bogoslužjem te crkve, tako da neki pretpostavljaju da je sam Konstantin, koji je bio knjižničar u knjižnici te crkve, preveo grčki protograf na slavenski pa je *Miroslavljevo evanđelje* usklađeno s njegovim prijevodom.[102]

Odnos bosanskih evanđelja prema ćirilometodskom prototipu najbolje se vidi u rezultatima istraživanja J. Vajsa. On se prihvatio teškog posla predstavljanja mogućeg ćirilometodskog prototipa biblijskih tekstova. Došao je do zaključka da kodeks tetroevanđelja iz Nikoljskoga samostana – koji je nedvojbeno bosanskog porijekla – "sa stanovišta kritike teksta najvećma i u cjelini nadmašuje sve ostale staroslavenske kodekse, pa je osnovano da se stane na stanovište da se ovo evanđelje uzme kao podloga za kompletiranje biblijskih dijelova".[103] *Nikoljsko evanđelje* pokazuje upadljive sličnosti s As-

101 Đ. Stričević, *Majstori minijatura*, 181-203.

102 L. Mirković, *Miroslavljevo evanđelje*, 29.

103 J. Vajs, *K charakteristice*, 113-118.

semanijevim, koje se smatra vrlo bliskim ćirilskom predlošku. Opaža se nastojanje da se čak približi izvornom grčkom tekstu.[104] Spominjem, nadalje, *Hvalov rukopis*, za koji Daničić tvrdi da je, doduše, "pisan istom XV. vijeka", ali pripada "među najdragocjenije spomenike slovenske književnosti": "Ta mu vrijednost dolazi od mnogih starijih stvari kojih u njemu ima više nego u mnogim starijim rukopisima". Nadalje je Daničić došao do zaključka da je "i prema Nikoljskom jevanđelju... sačuvao Hval u ovom rukopisu starijih stvari...". Važnost *Hvalova rukopisa* Daničić vidi u okolnosti da su se u njemu "sačuvali tragovi najstarijih vremena slovenske književnosti".[105] Za *Apokalipsu* krstjanina Hvala iz 1344. L. Havlik tvrdi da je prijepis Metodova predloška.[106] Biblijski dijelovi tzv. *Splitskog odlomka*, prema mišljenju V. Štefanića, temelje se na ćirilometodskom prijevodu. Redakcija *Splitskog odlomka* pokazuje osobine "koje ga značajnije približavaju starim glagoljskim i ćirilskim tekstovima negoli poznatim hrvatskoglagoljskim tekstovima XIV-XV. stoljeća" – primjećuje nadalje Štefanić. Biblijski su dijelovi "direktan izdanak ćirilometodskog prijevoda". Zajedničkom osobinom bosanskih biblijskih tekstova, u koje ubraja i biblijske dionice u *Splitskom odlomku*, smatra "pomlađen jezik" i ćirilometodsku podlogu.[107] I sva ostala bosanska evanđelja, koja su međusobno vrlo slična, oslanjaju se na ćirilometodski prototip.

c) *Narodni jezik u crkvi i pismenost na narodnom jeziku*

Posredno svjedočanstvo o slavenskom liturgijskom jeziku ostavio je papinski legat Ivan de Casamaris, koji je nakon istrage koju je obavio 8. 4. 1203. na Bilinu polju i abjuracije bosanskih krstjana, predlagao da se za biskupa u Bosni imenuje Latin.[108] To pokazuje da je dotada biskup obavljao službu na slavenskom jeziku. I prije i poslije toga u Crkvi bosanskoj bio je u upotrebi slavenski jezik. Prema dubrovačkom povjesničaru Cervi, "u predjelima koji su nekoć bili pod jurisdikcijom dubrovačke metropolije, a posebno u Slavoniji, premda se slijedi rimski obred, služba se Božja obavljala slavenskim jezikom".[109] Može se reći da je dosljedna upotreba narodnog jezika u crkvi karakteristična ne samo za Crkvu bosansku,

104 K. Hovalek, *La traduction*, 267-284. *Nikoljsko evanđelje*.
105 Đ. Daničić, *Hvalov rukopis*, 109-12.
106 L. Havlik, *Moravskaja narodnost*, 178.
107 V. Štefanić, *Splitski odlomak*, 85, 123.
108 A. Theiner, *Vetera monumenta*, I, 19. *Codex diplomaticus*, sv. 3, 36.
109 K. Vojnović, *Crkva i država*, 138.

nego i za katoličku crkvu u Bosni, upravo zahvaljujući njezinim ćirilometodskim temeljima. Katolička Bosanska biskupija bila je u početku usko povezana s ćirilometodskim samostanima, a kad se četrdesetih godina XIII st. osamostalila, i dalje je čuvala narodne tradicije u bogoslužju, prije svega jezik. Zahvaljujući upravo ćirilometodskim tradicijama Bosanske biskupije, koje su naslijedili i franjevci, narodni jezik u bosanskoj crkvi sačuvao se i do naših dana. Uobičajilo se kompromisno rješenje, tj. da svećenik tiho čita misu na latinskom, dok "čitač" laik glasno čita ili pjeva na narodnom jeziku. Farlati potvrđuje da su se katolici u Bosni u bogoslužju služili slavenskim jezikom, ali po latinskom obredu.[110] Taj davnašnji običaj u Bosni održao se sve do Drugog vatikanskog koncila 1965. godine, koji je ukinuo latinski jezik u bogoslužju. Slavenski jezik je dominirao u Bosni, pa se u jednom sporu iz 1439. navodi da se u Bosni uopće ne koristi književni latinski i talijanski jezik i latinsko pismo, kao "u drugim zemljama svijeta."[111] O prevlasti narodnoga jezika svjedoči i oko 350 natpisa pisanih bosančicom na stećcima, isključivo na narodnom jeziku, što sigurno predstavlja jedinstven slučaj u srednjovjekovnoj Evropi. Treba još istaknuti da je slavenska kulturna orijentacija zahvatila cjelokupan život, što se, naprimjer, očituje u pojavi da su lična imena gotovo isključivo bila narodna, dok se svetačka imena rijetko javljaju. U dragocjenoj zbirci srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine koju je priredio Marko Vego, uvršten je i registar glavnih riječi iz tekstova, uključujući i lična imena. U izrazitoj većini to su narodna, a samo izuzetno biblijska i svetačka imena.[112]

Iako je srednjovjekovna Bosna spadala u zapadnu kulturnu sferu, ovdje se nije mogao uvriježiti latinski jezik kao drugdje na Zapadu. U tom pogledu zanimljiva je usporedba sa Hrvatskom, u kojoj su "sve isprave iz 9. do 12. vijeka, koje su nam se sačuvale, sastavljene latinskim pismom i latinskim jezikom. One ne potiču samo iz dvorske kancelarije, nego i od župana i građana hrvatskih, a tiču se ne samo javnih nego i privatno-pravnih poslova, što pokazuje, kako je latinska pismenost u Hrvatskoj dubok korijen uhvatila."[113] Nasuprot tome, povelje i drugi spisi bosanskih vladara i vlastele najvećim dijelom pisane su na narodnom jeziku, bosančicom. Nije bez značaja podatak da najstarija diplomatička povelja pisana narod-

110 E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 489-490.
111 D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 247, 337.
112 M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa*, I-IV.
113 F. Rački, *Nutarnje stanje*, 49.

nim jezikom, u slavenskom svijetu općenito, potječe iz Bosne. To je poznati ugovor bana Kulina sa dubrovačkom općinom iz 1189. godine. "U nas se, prema tome" – kaže V. Ćorović – "javljaju povelje pisane na narodnom jeziku pola veka ranije nego kod Nemaca (kod njih je prva iz godine 1238/39, a nešto malo kasnije nego u Španiji i južnoj Francuskoj."[114] I drugi trgovački ugovori između bosanskih i humskih vladara s Dubrovnikom svjedoče o ulozi koju je narodni jezik imao na bosanskom vladarskom dvoru. A. Solovjev naveo je 47 vlastelinskih povelja bosanskih vladara i velikaša, pisanih najviše narodnim jezikom.[115]

Upotreba narodnog jezika najmanje bi se mogla očekivati na bosanskim i humskih srednjovjekovnim pečatima, s obzirom na jako naglašene kulturne utjecaje Zapada (posredno i Bizanta) na likovni oblik pečata. Ipak, od 54 legende koje je pronašao i proučio Pavao Anđelić, 33 su pisane na narodnom jeziku (na dva pečata postoje dvojezične legende).[116] Narodni jezik zastupljen je i na novcu pojedinih bosanskih vladara. Objašnjenje takve važnosti narodnog jezika i pismenosti u Bosni nalazim u okolnosti što je ovdje kršćanstvo primljeno uporedo sa slavenskom misijom. Kršćanstvo je prošireno na narodnom jeziku, pa se tako ustalila navika da se služba Božija, kao i propovijedanje, obavlja na slavenskom jeziku, dok nametanje tuđih jezika nije bilo prihvaćeno. Upotreba slavenskog jezika i pisma bila je uvriježena tradicija pa je uvođenje latinskoga jezika doživljavano kao nerazumljivo i tuđe, iako je dolazilo iz crkvenih redova.

d) *Ćirilometodski obred*

Poznato je da se već u prvoj fazi Konstantinova djelovanja valjalo pobrinuti za uvođenje slavenske liturgije. O tome je zapisano u *Žitiju Konstantina* (14): "I tako je sastavio pismo i stao pisati riječi evanđelja: U početku bijaše Riječ i Riječ bijaše kod Boga i Bog bijaše Riječ." Sa tim početkom *Ivanova evanđelja* započinjao je evanđelistar po bizantskom obredu. U isti mah početak *Ivanova evanđelja* bio je sastavni dio obreda lomljenja hljeba u bosanskih patarena. Ove početne formule sadržane su u zborniku krstjanina Radoslava (1443-1461): "Iskoni bi slovo, slovo bi od Boga i Bog bi slovo."[117] Premda

114 V. Ćorović, *Bosna i Hercegovina*, 87.
115 A. Solovjev, *Vlastelinske povelje*, 79-105.
116 P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*.
117 A. Solovjev, *Vjersko učenje*, 35.

još nije konačno riješeno pitanje da li je ćirilometodski obred bio zapadni ili istočni,[118] mislim da je najvjerovatnije da su slavenski apostoli prihvatili istočni obred. Oni su se, naime, obrazovali u grčkom duhu i bizantskoj kulturi, bez obzira na okolnost što potječu iz Soluna, koji je bio u okviru rimske crkve. Uostalom, Konstantin i Metod preveli su biblijske knjige sa grčkog jezika, a ne iz Jeronimova prijevoda, kako se navodi i u *Ljetopisu zagorske sklavinije*: "I tako sveti muž Konstanc naredi popove i knjigu harvacku i istumači iz grčkog knjigu harvacku i istumači evanjelja i sve pistule crikvene, i tako staroga kako novoga zakona i učini knjige s papinim dopušćenjem i naredi misu i utvrdi zemlju u viru Isukrstovu."[119] O prevođenju biblijskih tekstova sa grčkog jezika svjedoči i jedan bosanski srednjovjekovni spomenik. Naime, u *Hvalovu zborniku* (1402) za poslanicu "Dorota episkopa" izričito se navodi da je prevedena sa grčkog jezika na slavenski. Za jednu "pistulu crkvenu" znamo, eto, i iz jednog bosanskog rukopisa da je "istumačena" iz grčkoga jezika. Pojava liturgije po grčkom obredu u Bosni može se objasniti ćirilometodskim djelovanjem, jer se čini da je prva liturgija svete braće u Moravskoj bila grčkog obreda. "Sveta braća Ćiril i Metod" – kaže Kniewald – "poslani iz Carigrada u Moravsku, ponesoše sa sobom svete knjige, prevedene na stari slavenski jezik, dosljedno postupku istočnih vjerovjernika. U Moravskoj su vršili istočnu (kasnije i zapadnu) liturgiju na starom slavenskom jeziku."[120] Tezu da je u Bosni vrijedio grčki obred iznio je isusovac Aleksandar Haffer. On je smatrao potrebnim najprije objasniti da je kršćanska crkva već prvih stoljeća, još kao vjerski jedinstvena, imala više obreda pa da razlika u obredima ne označava u isti mah razliku u vjeri.[121] I Jaroslav Šidak sklon je stajalištu da je u Bosni vrijedio grčki obred. Pritom se Šidak poziva na djelo *Epitoma rerum Hungaricarum*, koje je napisao irski franjevac Petar Ranzanus (1475-78). Ranzanus za stanovnike Bosne kaže da "štuju Krista po obredu istočne crkve", a irski fra-

118 O tome postoji obimna literatura. Bibliografske podatke navodi J. E. Mosaeva, *Bibliografija po kirilo-metodievskoj problematike*.
119 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 393. U latinskoj verziji kaže se da je Konstantin uveo misu po grčkom obredu ("more Graecorum"), pa će biti da je ta okolnost prevodiocu sa slavenskog bila odnekud poznata. Znakovito je da je pisac *Ljetopisa zagorske sklavinije* u kontekstu Konstantinova djelovanja upotrijebio riječ pop ("naredi popove"), a poznato je da se ta riječ redovito koristila upravo za svećenike koji obavljaju službu Božiju na narodnom jeziku ("popovi glagoljaši").
120 D. Kniewald, *Liturgica*, 24.
121 A. Haffer, *Dva odlomka*, 79.

njevac, boraveći u Dubrovniku, spominje "patarene" među Slavenima-raskolnicima u zaleđu grada, koji se služe grčkim obredom.[122] Dodajem da je prema Orbiniju i bosanski ban Stjepan (umro oko 1310.) obavljao liturgiju po grčkome obredu.[123] I Vjekoslav Štefanić je, proučavajući tzv. *Splitski odlomak* glagoljskog misala, za koji je utvrdio da je bosanskog porijekla, naslutio da se u Bosni vršio istočni obred. Štefanić primjećuje: "Budući da se s bosansko-humskog područja sačuvalo više ćirilskih lekcionara, za koje se drži da su prepisani s glagoljskih predložaka a sistem čitanja im je istočni, onda se može pomišljati na takav jedan liturgijski obred u kojem bi, uz liturgiju sv. Petra, bio na snazi lekcionar istočnog tipa, koji bi vukao svoje podrijedlo iz ćirilometodskog vremena. Nije li Crkva bosanska imala takav obred? Konačno, mi ne znamo mnogo ni o obredu svih onih grčkih manastira što se spominju na ugarsko-slavenskom području, koji su bili pod jurisdikcijom rimskih papa u toku 11. i 12. stoljeća. A ne znamo ništa pobliže ni o obredu hrvatskih glagoljaša ranijih stoljeća, dok je još čak u splitskoj i zadarskoj katedrali bilo istočnog obreda na grčkom jeziku."[124] Vjekoslav Klaić također je zapazio pojavu istočnog obreda u Bosni. Za *Hvalov rukopis* kaže da "ima zapisanih stvari koje opominju na obrede istočne ili pravoslavne crkve", a onda to komentira riječima: "Međutim se ne može iz potonjega mnogo zaključivati, jer je poznato da se još na koncu XII. stoljeća u Zadru, u stolnoj crkvi sv. Stošije (Anastazije) podržavao i grčki jezik, i grčki obred. Papa Inocent III piše, naime, 1198. kaptolu sv. Stošije: 'In ecclesia vestra, que sub obedientia sedis apostolicae perseverans, Grecorum hactenus et ritum servaveret et linguam...'"[125] Kako je već rečeno, prvo izričito svjedočanstvo o pojavi slavenske liturgije u Bosni potječe s početka XIII stoljeća. Mislim na izvještaj Ivana de Casamaris od 10. 6.1203, u kojem je predlagao papi da se u Bosni postavi biskup, po mogućnosti Latin. Postojeće stanje valjalo je dakle mijenjati imenovanjem latinskoga biskupa.[126] Postavlja se pitanje šta se podrazumijeva pod "latinskim" biskupom: jezik ili obred? Svetozar Ritig mišljenja je da "pod latinskim biskupom ne treba razumjeti latinskog jezika, jer bi se sa jednim Latinom slabo koristilo crkvenoj stvari u Bosni, nego se misli na latinski obred, da bi se na ovaj način, makar ostala i nadalje slovenština u bogoslužju, ova zemlja više priljubila zapadnome utjecaju, kako je

122 J. Šidak, *Heretička crkva bosanska*, 173.
123 M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, 144.
124 V. Štefanić, *Splitski odlomak*, 128.
125 V. Klaić, *Herceg Hrvoje*, 87. *Codex diplomaticus*, sv. 2, 189.
126 A. Theiner, *Vetera monumenta*, sv. 1, c. 19, 34.

to bilo i u glagoljaškim crkvama splitske metropolije." Ritig dalje nadodaje: "Gotovo je suvišno spomenuti da je ova bosanska biskupija, premda grčkog obreda, priznavala oblast Rima, kao i druge grčko-slovenske dijeceze dukljanske metropolije."[127] Dakle, Casamaris je, prema Ritigu, predlagao da u Bosni i nadalje ostane slavenski jezik kao jezik bogoslužja, ali da se umjesto grčkog uvede latinski obred.

Biblijske knjige posvjedočuju da se u Bosni i Humu od najstarijih vremena prakticirao istočni obred. U tom je pogledu izrazit dokaz *Miroslavljevo evanđelje*. Dosadašnja istraživanja mogu se svesti na tvrdnju da je u *Miroslavljevu evanđelju* zastupljena istočna liturgija, koja datira još od ćirilometodskih vremena. Ostala je izvan utjecaja liturgijske reforme u Istočnoj crkvi ondašnje epohe, a također i izvan upliva liturgije Zapadne crkve.[128] U prilog postavci o istočnom obredu svjedoči i *Hvalov rukopis*, na šta je posebno upozorio Šidak. On citira Račkog, koji piše da se prijevod crkvenih knjiga u evanđelju krstjanina Hvala ni po čemu ne razlikuje "od slovenskog pisma svetog, bivšega u porabi kod Slavena istočne crkve", a zatim dodaje: "I različita obilježja Hvalova rukopisa upućuju na običaje u istočnoj crkvi. S iznimkom Apokalipse, raspoređena je u njemu građa onako kako se najčešće nalazi u slavenskim i grčkim rukopisima. Podjela pojedinih knjiga na glave odgovara podjeli koja je u istočnoj crkvi uobičajena, osim nekih neznatnih razlika u apostolskim knjigama. Razdioba psalama je ista kao i ona koju je stvorila istočna crkva za svoju upotrebu, a članke dodate uz tekst Pisma, sadrže i drugi slovenski i drugi grčki rukopisi. Devet pjesama, pridodatih psaltiru, poznaje samo kanon jutrenja u istočnoj crkvi."[129]

Međutim, kada je riječ o obredu, valja napomenuti da Crkva bosanska nije poznavala misu, već obred analogan katarskom obredu. Na Bilinu polju krstjani su se morali obavezati da će "po crkvenom redu služiti misu, slušati ispovijedi i zadavati pokoru".[130] Dakle, do toga trenutka misu nisu držali po crkvenom redu.

Niz drugih pojedinosti također pokazuje da je Crkva bosanska u potpunosti slijedila ćirilometodsku tradiciju. Takvo mišljenje unosi možda više svjetla i u dvojbu oko pojave izraza *inosušni*, ("supersub-

127 S. Ritig, *Povijest i pravo slovenštine*, 198.
128 B. Zelić-Bučan, *Evanđelistar kneza Miroslava*, 392-393.
129 J. Šidak, *Crkva bosanska*, 136-137.
130 A. Theiner, *Vetera monumenta*, sv. 1, c. 19, 34.

stantialis") u molitvi Očenaša. Taj izraz sadrži *Nikoljsko evanđelje* i *Hvalov rukopis*. Teološki smisao pridjeva *inosušni* jeste da se od Boga, moli *vrhunaravni* kruh, dok kršćani mole *svagdanji*, iako u tom pogledu nije bilo strogog razlikovanja. Ovdje je od osnovne važnosti da su se bosanski patareni držali, doduše ne uvijek, staroslavenskog predloška evanđelja. Pa i upotreba izraza *inočedni*, umjesto *jedinočedni* za Krista u *Daničićevu evanđelju*, *Radosavljevu zborniku* i *Hvalovu rukopisu*, te na jednom mjestu u *Nikoljskom evanđelju*, ne mora odavati bilo kakvo heterodoksno učenje, već je taj izraz jednostavno preuzet iz staroslavenskih predložaka. Solovljev je izraz *inočedni* objasnio u smislu da se time označavalo da je Krist bio, poslije Stanaela, drugi sin Božji, što bi bio znak dualizma.[131] Izraz *inočedni* susreće se i u *Miroslavljevu evanđelju*. Međutim, to se pitanje mora promatrati u drugom svjetlu, ako se prihvati, kako je to istakao J. Vrana, da se isti izraz nalazi u nekoliko staroslavenskih evanđelja, kao što su *Assemanovo*, *Zografsko* i *Marijansko evanđelje*.[132] Najvjerovatnije je da je izraz *inočedni* u bosanska evanđelja dospio kao staroslavenska baština. I u bosanskih katolika, uz djelomičnu slavensku liturgiju, održalo se još ostataka staroslavenskog porijekla. Takvim, naprimjer, smatram zazivanje "Gospodine, pomiluj" iz stare slavenske liturgije, što se javlja i u tzv. *Kunovskom zapisu*, koji je, po mojem mišljenju, nastao u okrilju Crkve bosanske. Sam spis započinje formulom: "Po (mozi ili pomiluj) Gospode Bože", a u završnom dijelu jedna eksklamacija glasi: "Ot (a) radosta vi Gospode pomilusta vi, Gospodi pomiluj!"[133] Izraz ćirilometodskih tradicija nalazim i u kultu sv. Petra ("misa sv. Petra") koji je bio raširen u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Brojne crkve bile su posvećene sv. Petru. Značajno je da se slavljenje sv. Petra odvajalo od slavljenja sv. Pavla, protivno katoličkom običaju o zajedničkom slavljenju tih dvaju svetaca: "Rastavljeno slavljenje sv. Petra i sv. Pavla kod pravoslavnih davno je u običaju; još i danas sv. Petra zasebno slavi na pr. crkva u Ljubinju, a posebno drugog dana sv. Pavla manastir u Zavali..."[134]

e) *Glagoljica – bosančica*

Naslanjanje bosanske ćirilice na glagoljske tradicije utvrđeno je u znanosti kao nedvojbena činjenica. Sažimajući te rezultate,

131 A. Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*, 18-20 i 36.

132 J. Vrana, *L' Evangeliare de Miroslav*.

133 M. Hadžijahić, *O jednom manje poznatom*, 65.

134 V. Ćorović, *Historija Bosne*, 185.

poznati stručnjak za južnoslavensku paleografiju Tomislav Raukar piše: "Pojam zapadnog ćirilskog područja, osobito u prvom periodu do 15. stoljeća, vrlo je složen i ne može se sasvim točno etnički ili konfesionalno odrediti, ali se može govoriti o srpskoj i bosansko-humskoj pismenosti, kao izrazima dviju kulturno-povijesnih osnova. Specifičnosti ćirilice u srednjovjekovnoj Bosni zasnovale su se na glagoljskoj tradiciji, ali i na posebnim obilježjima njezine kulture. Odsutnost nadrednih znakova, pisanje znaka ѣ za glasovnu skupinu *ja*, upotreba slova *đerv*; rezultat je glagoljske pismenosti koja se kao redovito pismo na bosanskom teritoriju upotrebljavala do u 13. stoljeće. Obilježja nekih glagoljskih tekstova (mlađi jezični oblici – ikavizacija, odsutnost nazala i slova jery) mogu se izravno povezati s glagoljsko-jezičnim obilježjima bosansko-humske ćirilske pismenosti 14 - 15. stoljeća."[135] Glagoljske tradicije u srednjovjekovnoj bosanskoj pismenosti uočila je i Herta Kuna, koja kaže: "Iako za sasvim ranu pojavu glagoljice u Bosni, prije druge polovice 12. vijeka, nema čvršćih podataka, ipak ne bi trebalo sasvim odbaciti mogućnost da je glagoljica u Bosni vrlo stara, unešena možda još u doba staroslavenske pismenosti, čemu bi u prilog govorile izvjesne arhaične osobine koje su se održale u rukopisima, unatoč činjenici da su u mnogo pravaca vrlo jake jezične inovacije, naročito na planu fonetike. Ideja o izvjesnoj samostalnosti najranije, glagoljske epohe bosanske srednjevjekovne pismenosti ni u kojem slučaju ne znači da treba odbaciti pomisao o vezama s drugim područjima i o neposrednim uticajima, za što je nesumnjiv podatak i relativno rana pojava ćirilice na bosanskom tlu."[136] Razmatrajući pojavu arhaičnih osobina u bosanskim kodeksima, H. Kuna svoja razmatranja zaključuje riječima: "Bosanski su kodeksi i inače u pojedinostima veoma arhaični, tako da su kontinuirane ponekad i neke osobine koje su se nalazile u najstarijim predlošcima, dok se inovacija bazirala redovito na pisarevoj interpretaciji, koja je zavisila isključivo od nivoa razumijevanja teksta i od fonološkog i gramatičkog sistema njegovog jezika. To je razlog da su pogdjekad vršene izmjene koje su udaljavale tekst u većoj mjeri od izvornog, tako da se neke osobine mogu raspoznati tek posredno, pošto se razriješe inovacijske intervencije."[137] Uočljivo je da bosanska evanđelja pokazuju tragove glagoljske pismenosti, a najstariji sačuvani odlomci pisani su glagoljicom (*Grškovićevi listići*, *Mihanovićev apostol*, *Splitski odlomak*). Ovdje valja pribrojiti

135 T. Raukar, *O problemu*, 143-144.

136 H. Kuna, *Neke grafijske osobine*, 155.

137 Isto, 163.

i glagoljske zapise u ćirilskim kodeksima, i to *Čajničkom evanđelju* i *Radosavljevu rukopisu* koji je pisao "Radosav' kr'stičnin' Goisaku kr'stičnonu." Glagoljska podloga može se utvrditi u *Miroslavljevu evanđelju*, *Divoševu evanđelju* te gotovo svim drugim bosanskim evanđeljima.[138] Prema Daničiću, "Hval (je) prepisao svoj rukopis iz glagoljskoga".[139] Zanimljivo je i to da se glagoljska slova mogu raspoznati u ćirilskom tekstu *Humačke ploče*, koju M. Vego datira na kraj X ili početak XI stoljeća,[140] kao i u tekstu mlađe, *Kulinove ploče*, za koju P. Anđelić smatra da je nastala u vrijeme vladavine Stjepana II Kotromanića (1322-1353), sa napomenom da su glagoljska slova napisana prije nego ćirilski natpis.[141]

U sljedećoj razvojnoj fazi prevladava isključivo bosanska ćirilica, koja ima određene osobenosti pa je stoga i označena kao *bosančica*. Utjecaj grčkog alfabeta na bosančicu nije tako izrazit kao u crkvene ćirilice, koja podsjeća na grčko ustavno (inicijalno) pismo. Oponašanje grčkog alfabeta u crkvenoj ćirilici ide dotle da u njoj nedostaju brojne vrijednosti za slova koja ne postoje u grčkom jeziku (b, ž), a nepotrebno ropski slijedeći grčki alfabet unose se slova i njihove brojne vrijednosti kojih nema u slavenskom jeziku. Nasuprot tome, u bosančici (kao ni u glagoljici) nema slovnih znakova koji bi nepotrebno opterećivali abecedu. Sva slova imaju svoju brojčanu vrijednost, koja je u nekim slučajevima jednaka u bosančici kao i u glagoljici. Bosančica se odvaja od crkvene ćirilice i po oblicima nekih slova. Ćirilička crkvena pismena ne poznaju "đerv", koji je u Bosni bio u upotrebi za tri foneme (ć, đ i j). Uostalom, znak "đerv" u glagoljici i bosančici svjedoči o kontinuitetu ćirilometodskih tradicija u Bosni. Činjenica je da se "đerv" javlja u ćirilometodskim azbučnim molitvama s posebnim stihom za "đerv", dok je taj znak nepoznat u bugarskoj i makedonskoj ćirilici.[142] Sam način pisanja znaka "đerv" u bosančici odaje određenu autohtonost. To se slovo javlja u norveškim siglama, a također i kao simbolički znak za Krista u bosanskim natpisima na stećcima. Maja Miletić iznijela je mnoštvo primjera o upotrebi pojedinih slova, pa i "đerva", s ciljem da se simbolizira Isus Krist. Pritom nalazi mnoge paralele normanske ideografije i odgovarajućih slovnih znakova bosančice. Normansko-bosanske podudarnosti u ideografiji M. Miletić pokazala je prilično

138 H. Kuna, *Bosanski rukopisni kodeksi*, 92-95.

139 Đ. Daničić, *Hvalov rukopis*, 10.

140 M. Vego, *Humačka ploča*, 50.

141 P. Anđelić, *Revizija čitanja Kulinove ploče*, 301.

142 T. Raukar, *O problemu bosančice*, 143-144.

argumentirano. Smatrajući da se one mogu objasniti simbiozom još iz IX st., kako se to obrazlaže na drugim mjestima, valja uzeti u obzir da i znak "đerv" potječe od odgovarajućeg norveškog simbola, koji je dospio na slavenski jug još u dalekoj starini i uporno se održavao, sve dok nije postao jedno od pismena.[143]

Izraz staroslavenske tradicije jeste i crta da bosančica (kao ni glagoljica) nema znaka za fonemu *j*. U Konstantinovu dijalekatskom fondu nije postojao glas *j* kao samostalna fonema – kako uočava Štefanić – "nego je sačinjavao popratni elemenat vokala prednjeg reda na početku riječi i unutar riječi iza vokala".[144] I u bosančici nedostaju ligaturna slova "je" i "ja", pa se slovo ě (jat) upotrebljavalo umjesto pravog "jata" (naprimjer *věra*) ili umjesto "ja" (naprimjer, "ě Radoe diěk" – ja Radoje dijak). S obzirom na činjenicu da su stari bosanski natpisi zapravo ikavskog izgovora, glas ě pisao se i čitao kao *i*. O staroslavenskoj tradiciji bosančice svjedoči odsutnost znakova za akcente nad vokalima, kao i nestanak nazala. Dakle, bosanska ćirilica ili bosančica oslanjala se na glagoljske tradicije. To dijelom pokazuje i usporedba brojne vrijednosti slova, s jedne strane glagoljice, a s druge bosančice. Naime, brojčani raspored bosančice podudara se u nekim slučajevima s brojčanim rasporedom glagoljice više negoli ćirilica, pa su u odnosu na nju vidljiva određena odstupanja.[145]

Međutim, već u XIII st. prestaje se u Bosni koristiti glagoljica. Dotada su u Bosni prepisivane glagoljske knjige, prije svega evanđelja i apokalipsa. Otada se samo sporadično javljaju glagoljski tekstovi (*Čajničko evanđelje*, *Radosavljev rukopis*, rukopis apostola br. 55, SANU). Napokon, bosančica postaje isključivo pismo u Bosni i Humu. Koji su razlozi da je u Bosni potisnuta glagoljica i uvedena bosanska ćirilica, tj. bosančica? Pored činjenice da je bosančica praktičnija, za napuštanje glagoljice postoji još jedan važan razlog, na koji je upozorio Vjekoslav Štefanić. Naime, tokom XII i XIII st. hrvatsko-dalmatinski glagoljaši prihvatili su reformu crkvenih knjiga po rimskom obredu: "Ta se reforma osobito ispoljila u formiranju tzv. plenarnog misala i brevijara, pri čemu su im postale uglavnom suvišne stare biblije, evanđelja, evanđelistari, apostoli, homilijari, i sl., jer su se oni, prema potrebi uklopili u misale i brevijare."[146] *Breviarium romanum*, kao i rimski misal, koji su se uvodili,

143 M. Miletić, *I "krstjani" di Bosna*, 159-163.

144 V. Štefanić, *Prvobitno slavensko pismo*, 19.

145 B. Zelić-Bučan, *Bosančica u Srednjoj Dalmaciji*, 8-26, tablice II i III.

146 V. Štefanić, *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*, 10-11.

sadržavali su biblijske tekstove na temelju Vulgate, što je odudaralo od tradicije staroslavenskih evanđelja. Osim toga, plenarni misal i brevijar sadržavali su samo odlomke iz evanđelja. Tako reformirane knjige po rimskom obredu nisu zadovoljavale crkvene potrebe pa je u Bosni zato napuštena i glagoljica, kojom su te knjige bile napisane. Glagoljica ustupa mjesto bosančici. Sa sve snažnijom afirmacijom Crkve bosanske, koja je vjerovatno stajala u nekim odnosima sa bogumilskom crkvom u Makedoniji, moglo se raširiti i ćirilsko pismo, zadobivši u Bosni svoja posebna obilježja.[147] Nije isključena mogućnost da se ćirilica počela uvoditi već sa prvim didovima bosanskim, Eremisom i Azarijom (navedenim u listi *Batalova evanđelja*), s obzirom na okolnost da su oni po svoj prilici bili Makedonci i vjerovatno utjecali na preusmjerenje ćirilometodskih samostana u heterodoksnom pravcu. Iako nema čvršće osnove, moglo bi se pretpostaviti da su Eremis i Azarija djelovali u drugoj polovini XI st. pa bi već od tog vremena datirala i bosanska ćirilica. Nije nevažno primijetiti da je Kliment Ohridski, kojem se pripisuje da je sastavio ćirilicu kao pismo, djelovao u kraju koji se u kasnije vrijeme isticao svojim bogumilstvom. Pretpostavka da bi crkvenim medijem u Bosnu (i Hum) bila prenesena ćirilica ima dakle određeno logičko opravdanje. Mišljenje o makedonskom porijeklu bosanske ćirilice zastupa i Herta Kuna, koja kaže: "Ćirilica je vjerojatno došla iz Makedonije, preko Huma, a ne iz Srbije, sudeći bar prema geografskim osobinama bosanske ćirilice, u kojoj, u osnovi, nema traga svetosavske grafijske škole." I dalje: "Ćirilica koja je usvojena u Bosni zadržala je najizrazitije osobine glagoljske grafije" – pa je i u tom je smislu predstavnik najkonzervativnije ćirilice i do određene mjere tradira grafiju staroslavenskih ćirilskih kodeksa.[148]

f) *Redovnički karakter ćirilometodske misije i Crkve bosanske*

Kao što je tokom dosadašnjeg izlaganja naglašeno, Konstantin i Metod te njihovi učenici i Crkva bosanska djelovali su putem redovničkih zajednica, prije svega bazilijanskih. Njihovo redovništvo oslanjalo se na najstarije elemente, čak još na egipatsku tradiciju prvih eremita i anahoreta. Maja Miletić posebno je ukazala na redovničku terminologiju u bosanskih krstjana. I sam naziv *krstjanin* (*cristianus*) za monaha jeste po regulama sv. Bazilija.[149] O

147 T. Raukar, *O problemu bosančice*, 143-144.

148 H. Kuna, *Neke grafijske osobine*, 155.

149 M. Miletić, *I "krstjani" di Bosnia*, 66.

monaškom karakteru bosanskih krstjana svjedoči i abjuracija na Bilinu polju iz 1203, u kojoj se obavezuju da će živjeti samostanskim načinom života. Neki termini u tom dokumentu, prema Maji Miletić, podsjećaju na terminologiju iz regula sv. Bazilija. Naziv *redovnici* za bosanske krstjane susreće se i u dubrovačkim izvorima. U tom pogledu zanimljiva je oporuka gosta Radina iz 1466. godine. Proučavajući terminologiju u tom dokumentu, M. Miletić uočava da su u sintagmi "vjera apostolska" i terminu *zakon* sadržani stari slavenski samostanski nazivi nastali prevođenjem regula sv. Bazilija. I pojedini drugi izrazi, kao što su *bogumil*, *kuduger*, *babun* – ne obilježavaju ništa drugo nego redovnika. Sličnog bi porijekla bili i izrazi *did*, *gost* i *kmet*.[150]

Nije isključeno da je monaškog, odnosno ćirilometodskog izvora i ustanova "dvanaest apostola crkve bosanske". Obično se uzimalo da je heretičkog porijekla pojava "dvanaest apostola", koji "svaki dan izobličavaju grijehove". Isticalo se da su Manes, carigradski Vasilije i francuski patareni svoju crkvu ustrojili tako da je imala svojih dvanaest apostola.[151] Međutim, broj dvanaest pojavljuje se, po mišljenju Maje Miletić, i u najstarijem kršćanskom redovništvu. Osnovne jedinice monaških ortodoksnih (pravovjernih) redova imale su ustrojstvo od 12 apostola. Starokršćansko, pa srednjovjekovno monaštvo (Irska, Italija, Njemačka, Poljska, Francuska, Španija), a po svemu sudeći i koptsko, imaju takav ustroj. Od prvobitne osnovne jedinice reda dijelile su se druge ili osnivale nove po istom pravilu. Gnostički heretici preuzeli su taj običaj od pravovjernoga kršćanstva. S obzirom na starokršćanske tradicije ćirilometodskog redovništva, vjerovatno je da je i ono poznavalo ustrojstvo sa dvanaest apostola pa tu treba tražiti izvor spomenute pojave u Crkvi bosanskoj.

g) *Kult sv. Grgura Nazijanskog*

Kult sv. Grgura Nazijanskog u srednjovjekovnoj Bosni još je jedno svjedočanstvo ćirilometodskih tradicija. Kako se to može vidjeti u *Žitiju Konstantina*, on je u mladim danima pjevao u jednoj himni:

150 Isto, 58.

151 A. Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*, 21-24-5. D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora*, 252-254. D. Mandić, *Bogumilska crkva*, 216-220. A. Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, 263. M. Hadžijahić, *O jednom manje poznatom vrelu*, 75.

O, Grgure, čovječe po tijelu, a anđele po duši!
Po tijelu ti si čovjek, a pokazao si se anđelom.
Tvoja naime usta poput serafina slave Boga i sav svijet
prosvjetljuju tumačenjem prave vjere.
Stoga primi mene, koji se ljubavlju i vjerom tebi utječem,
i budi mi učitelj i prosvjetitelj.[152]

Valja istaknuti i činjenicu da je Grgur Nazijanski (oko 329. – 390.) bio prijatelj Bazilijev (oko 330. – 379.), sa kojim je sastavio antologiju Origena.[153] S obzirom na značaj koji su Konstantin i Metod pridavali kultu sv. Grgura Nazijanskog, znakovito je da je ovaj svetac dobio posebno mjesto u srednjovjekovnoj Bosni. Sv. Grgur Nazijanski bio je zaštitnik vladajuće dinastije, te Bosne kao države. Sv. Grgur zaziva se u osam vlastelinskih povelja Kotromanića. Najviše nedoumica izazivale su tri povelje bana Stjepana II, dvije pisane oko 1323, a treća 1335, u kojima ban sebe naziva "Az sveti Grgur, a zovom ban Stipan". U drugim poveljama javljaju se različita oslovljavanja: "Az ban Stipan, a zovom svetoga Grgura rab", "Az rab Boži i svetoga Grgura, a zovom gospodin knez Vladislav" ili "rab Boži i svetoga Grgura, a zovom..." u Tvrtkovoj povelji iz 1366. godine.[154] Formuli oslovljavanja "Az sveti Grgur, a zovom ban Stipan" Aleksandar Solovjev pridavao je ezoterički smisao, nalazeći da se tu iskazala katarska ideja o metempsihozi, u ovom primjeru sadržana u vjerovanju da se duša sv. Grgura bila nastanila u bosanskim vladarima.[155] To mišljenje pobija Jaroslav Šidak, ali za naše razmatranje različitost tumačenja nije od bitne važnosti.[156] Važnost koju su Kotromanići pridavali sv. Grguru Nazijanskom vidi se i po tome što je njihova dvorska kapela bila posvećena tome svecu. Dalje, na novcu bosanskih kraljeva Tvrtka II i Tomaša nalazi se lik sv. Grgura sa natpisom "S. Gregorius Nazazenus".[157] Zanimljivo je da je pred samu propast Bosanskog kraljevstva kult sv. Grgura Nazijanskog našao zamjenu u kultu Grgura Čudotvorca (Gregorios Thaumatourgos, G. Miraculosus, oko 213-270), pa i pape Grgura (I, ili XIII). To se obično objašnjava prokatoličkim usmjerenjem posljednjih bosanskih vladara, jer se sv. Grgur Nazijanski smatrao više istočnjačkim biskupom pa se i likovno prikazivao bez mitre.

152 *Žitja*, 32.
153 J. Jelenić, *Povijest Kristove crkve*, 133-136.
154 A. Solovjev, *Vlastelinske povelje bosanskih vladara*, 79-105.
155 A. Solovjev, *Saint Gregorie*, 275-6.
156 J. Šidak, *Heretička "crkva bosanska"*, 174-205.
157 O toj kapeli vidi: P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 165-171.

Konačno je 7. 11. 1462. sv. Grgur Čudotvorac i službeno, po papinu odobrenju priznat patronom Bosne.[158]

6.

CRKVENE PRILIKE OD NESTANKA METODOVE NADBISKUPIJE DO OSNIVANJA BOSANSKE BISKUPIJE

a) *Od Duvanjskog sabora do osnivanja Bosanske biskupije*

Postavlja se pitanje: Šta je bilo s crkvenom organizacijom na području Bosne od pokrštavanja, negdje za vladavine Bazilija (867-886) do pojave Bosanske biskupije u XI stoljeću? Ko je, nakon što se ugasila Moravska nadbiskupija, bio nosilac crkvenog života? U svakom slučaju, morao je postojati neki crkveni kontinuitet, jer kako bi inače nakon najmanje stoljeća i po ponovno oživio? Smatram da su u međuvremenu ključnu ulogu odigrali Metodovi učenici. Njihove monaške zajednice bile su misionarske jedinice vjerskog i crkvenog života.

Ljetopis zagorske sklavinije, za razliku od latinske verzije *Ljetopisa popa Dukljanina*, ne daje određenije podatke o crkvenoj razdiobi na Duvanjskom saboru, osim što navodi da su "učinjena" dva nadbiskupa, i to u gradu Solinu i Duklji, te još dodaje da su učinjeni i posvećeni biskupi "po mistih" – "onakoj kako i prvo raspa biše bilo". U latinskom tekstu ovdje se nabrajaju nazivi svih dijeceza, što je, kako se općenito drži, samo rekonstrukcija stanja iz vremena popa Dukljanina.[159] U vrijeme Sabora upravo se odsudno raspadala Moravska nadbiskupija, koja se, kako se po svemu čini, protezala i na Bosnu. Na saboru na Duvanjskom polju načelno je zaključeno da se južnoslavenskim zemljama postave mnogi biskupi, ali stvarno stanje bilo je da su dugo vremena ostale bez poglavara i takve biskupije kao što su one sa sjedištem u Duvnu i Sisku. Prema izričitom zaključku sabora u Splitu iz 925. (tač. 2) u tim crkvama, za koje se otprije zna da su u njima stolovali biskupi, trebalo je postaviti biskupa, ali pod uvjetom da ima dovoljno svećenstva i naroda. Nije, međutim, dopušteno postavljati biskupe u bilo kojim gradovima ili selima, kako biskupsko ime ne bi gubilo ugled.[160] Bosanska bis-

158 E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 244.
159 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 397, 399.
160 F. Rački, *Documenta*, 190-195.

kupija nigdje se izričito ne spominje u aktima koji se odnose na prve splitske sabore (925, 928, pa ni 1060), ali se već na saboru iz 925. ukazuje na bosansko područje (*confinia* Splitske nadbiskupije) kao na žarište iz kojeg se širilo krivovjerje. Činjenica da je novoosnovana Bosanska biskupija potčinjena Splitskoj nadbiskupiji, koja je polagala jurisdikcijska prava sve do obala Dunava, dopušta mogućnost da su se neke saborske odluke mogle odnositi i na područje današnje Bosne. Iz 2. kapitula zaključaka splitskog sabora iz 925. proizlazi da čitavo područje metropolije nije ni bilo pokriveno dijecezanskom organizacijom. Biskupije koje su bile popunjene sezale su samo do granica biskupija sa sjedištem u Skradinu, Duvnu i Sisku. Iz zapisnika splitskoga crkvenog sabora iz 928. vidi se da su još i tada navedene tri biskupije bile vakantne, zapravo, nisu bile obnovljene poslije propasti u VIII stoljeću.[161] Posebno je teško povjerovati da bi teritorij dalje u unutrašnjosti bio pokriven crkvenom organizacijom. Bosanskoj biskupiji nema traga ni u popisima episkopija pravoslavne crkve. U potvrdi episkopija cara Bazilija II ohridskom autokefalnom arhiepiskopu 1019. kao krajnja episkopija prema zapadu navodi se Beogradska episkopija.

Ne može se, međutim, smatrati da bi u unutrašnjosti u cijelosti zamro kršćanski život pa preostaje jedino pretpostavka da se crkvena organizacija svela na zajednicu svećeničkih redova. Nastavljena je praksa iz vremena Metodijeve nadbiskupije, koju je morala prihvatiti i Rimska kurija. Očito je čak da su se i prvi bosanski biskupi birali iz reda monaških zajednica. Iz Bilinopoljske abjuracije saznaje se da su krstjanskim zajednicama i same crkvene vlasti povjeravale da u svojim samostanima drže bogomolje radi sastajanja vjernika. U pojedinim samostanima služila se misa nedjeljom i običnim danom i vršio se sakrament ispovijedi i pokore.[162] Pa i kada je uspostavljena biskupija, bosanski biskup, sa sjedištem u manje važnim Biskupićima, sve do podizanja katedralne crkve i osnutka kaptola u brdu, mogao je biti samo u statusu seoskog episkopa. Rezidencijalni biskup mogao je stolovati samo u gradu, a selo Biskupići to nisu.[163] I nakon uspostave biskupije, pripadnici redovničkih zajednica, Metodovi učenici, mogli su vršiti misionarsku službu.

Splitski sabor iz 925. dopustio je, u pomanjkanju svećenika, upotrebu slavenskog jezika u službi Božijoj. Prema tumačenju Ivana

161 F. Šišić, *Priručnik*, 222-223.

162 *Codex diplomaticus*, sv. 3, 24-25.

163 M. Lanović, *Ustavno pravo*, Rad JAZU, 266, 44.

Ostojića, slavenska liturgija izuzetno je dopuštana onim klericima koji su ujedno bili i redovnici. Ta odredba od prvenstvene je važnosti za "zagorsku sklaviniju", u kojoj su jedini nosioci vjerskog života bili ćirilometodski samostani.[164] Taj tolerantni odnos značajno se mijenja na splitskom saboru 1060, koji ne pravi iznimke u odnosu na slavensko bogoslužje, zabranjujući pod prijetnjom izopćenja da se Slaveni promoviraju u svete redove ako nisu naučili latinski (odredba je, doduše, vrijedila za ubuduće). Zbog toga su se bosanski redovnici počeli okretati ka novoosnovanoj Barskoj nadbiskupiji. U težnji da se otcijepe od Splita, konstruirana je i "pia fraus", prema kojoj je već na Duvanjskom saboru osnovana uz Solinsku još i Dukljanska nadbiskupija. U ispravi o utemeljenju Barske nadbiskupije nisu bez razloga apostrofirani i slavenski samostani grčkog obreda.[165] To je u određenom smislu predstavljalo pobjedu ćirilometodske ideje.

b) *Osnivanje Bosanske biskupije*

Nije utvrđeno kada je tačno osnovana Bosanska biskupija. Prvi put spominje se u obliku "civitas Bosna". Taj spomen nalazi se u drugom dijelu tzv. *Proviniciale vetus* iz *Karolinškog kodeksa*, koji je, pretpostavlja se, nastao između 1064. i 1074. godine. "Civitas Bosna" ovdje je spomenuta među dvadeset biskupijskih sjedišta Dalmacije i Hrvatske. Tada je Bosanska biskupija bila pod crkvenom jurisdikcijom Splitske metropolije. To, međutim, samo po sebi ne daje dovoljnu osnovu za zaključak da bi u davnoj starini područje koje je obuhaćalo Bosansku biskupiju morao biti sastavni dio solinske crkve kao prethodnice Splitske metropolije. Naprotiv, brojne činjenice svjedoče u prilog tvrdnji da je na području današnje Bosne možda jedino Duvanjska biskupija pripadala solinskoj crkvi. Sve ostalo područje bilo bi u sastavu Sirmijske nadbiskupije.[166] Spomen bosanske biskupije u djelu *Proviniciale vetus* osnovni je pokazatelj da se uspostavljanje Bosanske biskupije vremenski smjesti u prvo desetljeće druge polovine XI stoljeća.[167] Bosanska biskupija ute-

164 I. Ostojić, *Benediktinci glagoljaši.*

165 F. Rački, *Nutarnje stanje*, Rad JAZU, 79, 141-142.

166 K. Draganović, *Katolička crkva*, 709-716.

167 Prilikom istraživanja u Vatikanskom arhivu Zvonimir Baotić naišao je u tamošnjem katalogu jedan upis sa spomenom bosanske biskupije u godini 1054. (ili 1067, odnosno 1076.?). Tu je stajalo da je Bosanska biskupija bila u sastavu Splitske metropolije. Baotić, koji je proučavao spise iz XVII i XVIII st., nije obratio pažnju na taj upis, ali je zapamtio navedene podatke. Naravno da bi bilo od velikog znanstvenog interesa da se spis na koji se odnosi taj upis nađe i prouči.

meljena je po svoj prilici nekad u vrijeme konačne crkvene podjele 1054. godine.

U historiografiji je sporno jesu li prvi biskupi nakon osnivanja Bosanske biskupije stajali u isti mah i na čelu Crkve bosanske. Prema podacima Restija i drugih dubrovačkih izvora, prvi bosanski biskupi nosili su narodna imena, i inače su se bili saživjeli s narodnom Crkvom bosanskom, pa je to bio razlog za pretpostavku prema kojoj je čast bosanskog biskupa i dida Crkve bosanske u početku nosila jedna ličnost. Solovjev je, međutim, upozorio da se razlikuju imena bosanskih biskupa i didova Crkve bosanske u dubrovačkim izvorima, odnosno u *Batalovu fragmentu*, gdje se nalazi i popis za koji se smatra da su u njemu navedeni didovi Crkve bosanske, počevši od Rastudija-Aristodija.[168] Moje je mišljenje, također, da se radi o odvojenim organizacijama, s tim što je na početku bosanski biskup, po istočnom običaju, biran iz redova monaha-krstjana Crkve bosanske. Dida ili episkopa Crkve bosanske birali su predstojnici krstjanskih samostana bez ikakvog uplitanja sa strane. To pravo bosanski krstjani zadržali su i nakon Bilinopoljske abjuracije, u kojoj se samo tražilo da ga potvrdi rimski biskup.

Borba koja se u vrijeme raskola vodila oko dogmatsko-liturgijskih pitanja između Istoka i Zapada odrazila se i u južnoslavenskim zemljama. To se vidjelo i na splitskom sinodu održanom 1060, osobito po mjerama za promicanje latinskog jezika i liturgije, kao i u beskompromisnosti u zabrani ženidbe svećenika. Služba Božija na slavenskom jeziku previše je bila u znaku prakse Istoka te je Rimska kurija bila nepoželjna. Osnivanje Bosanske biskupije, nasuprot već postojećim ćirilometodskim samostanima, bit će da je imalo učvrstiti pozicije rimske crkve u situaciji koja je dovela do crkvenog raskola. Unatoč činjenici da je Bosanska biskupija osnovana tek sredinom XI st., nije isključena mogućnost da je spomenuta već na samom početku XI st. u jednom papinskom aktu, čak kao Bosanska nadbiskupija. Ukoliko bi to bilo tačno, moglo se raditi samo o titularnom bosanskom nadbiskupu, spomenutom izuzetno u toj jednoj prilici. Ovaj podatak nalazi se u djelu o životu misionara benediktinca Johannesa da Castagnizza, osnivača kamaldoljanskog reda sv. Romualda, koje je na talijanski preveo Timotheo da Bagno, redovnik kamaldoljanske kongregacije. Ondje se za Brunu-Bonifacija iz Querfurta navodi: "A papa mu zapovijedi neka ide u Rusiju. U tu svrhu mu dade nekoliko drugova. Posveti ga za nadbiskupa bosanskog (lo consacro Ar-

168 A. Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*, 28-34.

civescovo Bosnense) i dade mu sveti blagoslov, kako bi ga Bog vodio u njegovoj svetoj nakani."[169] Dakle, prema podacima u životopisu sv. Romualda, sv. Bruno-Bonifacije bio je određen za misionara u Rusiji, a u isti mah je posvećen za bosanskog nadbiskupa. To očito upućuje na zaključak da nije bio stvarni, već samo titularni (nad)-biskup, jer da je postojala bosanska biskupija, bio bi upućen u nju. Kako je sv. Bonifaciju bila namijenjena misija među Slavenima, ne vidim opravdanog razloga tvrdnji nekih autora (naprimjer K. Draganović) da nije riječ o Bosancima, već o Bisenima. Bruno iz Querfurta, s redovničkim imenom Bonifacije, koji je rođen 974, a ubijen kao mučenik 9. 3. 1009, primio je od pape Silvestra II dozvolu misionarenja upravo među Slavenima, i to na traženje poljskog kralja Boleslava I, pa je logičnije pretpostaviti da je bio posvećen kao bosanski (titularni) biskup – kako to izričito stoji u *Životopisu Romualda* – prije negoli bistuenski. Razne biografije sv. Brune-Bonifacija razilaze se, doduše, o pitanju u kojoj je zemlji djelovao, pa konačno i poginuo. Prema navodima koji nisu jedinstveni, on je, nakon posvećenja za "apostola Slavena" 1004, vršio misiju u istočnoj Moravskoj, Mađarskoj, Poljskoj, Rusiji, čak i u Švedskoj, te na Crnom moru.[170] Mislim da se iz podataka u životopisu sv. Romualda može pretpostaviti da je već na samom početku XI st. u Rimu postojala nakana za uspostavljanje Bosanske (nad)biskupije. Prema tome, prvi titularni biskup bio bi imenovan već 1004, ali tek pola stoljeća potom uslijedilo je uspostavljanje biskupije.

c) *Pitanje kontinuiteta bistuenske crkve i Bosanske biskupije*

Poslije provale istočnih Gota pod Teodorikom i slavensko-avarske destrukcije u VII st. gotovo da je zamro kršćanski život, pa i crkvena organizacija. Prevladalo je slavensko poganstvo. Tek poslije puna tri stoljeća dolazi do obnove kršćanstva i crkvene organizacije, i to uspostavom Metodove nadbiskupije. Ali, do uspostave Bosanske biskupije dolazi tek početkom druge polovine XI stoljeća. Obično se tvrdi da je preteča Bosanske biskupije bila bistuenska crkva. Pritom nije izvjesno, prije svega, dokle se teritorijalno rasprostirala Bistuenska biskupija poslije Drugog solinskoga sabora

169 T. Bagno, *Historia della vita*, 112-113.

170 Sve navedene podatke ustupili su mi svećenici Mitar Dragutinac iz Strizivojne (Vrpolje) i Dragutin Nešić iz Poreča, dostavivši mi fotokopije i ispise iz *Historia della vita di S. Romualdo*, kojima dugujem zahvalnost. O Bruni govori i F. Dvornik, *Votjeh Adalbert*, 72-73.

(533), na kojem je bistuenski biskup Andrija tražio da se od njegove glomazne biskupije odvoji dio "a loco Capellae et Arena", kako bi se mogao bolje starati o vjernicima, koji bi na taj način imali svog pastira u neposrednoj blizini.[171] Demarkacijska linija koju je predlagao biskup Andrija vodila bi od sjeverozapada prema jugoistoku, što znači rijekom Vrbas od njegova izvora. To, uz podatke saborskog zapisnika iz 533, može poslužiti kao osnova za određivanje granica Bistuenske biskupije. Na crkvenom saboru među tri novoosnovane biskupije bila je i biskupija Muccur (Makarska), kojoj je, među ostalim, bio dodijeljen Delminium, a to znači da je 533. Bistuenska biskupija sezala do duvanjskog kraja. Dalje je graničila s glamočkim krajem, jer je novouspostavljenoj biskupiji Ludrum pripao Salviaticum, sada Glavica kod Glamoča. Na sjever je granica Bistuenske biskupije dopirala negdje do izvora rijeke Sane, gdje je bilo granično područje biskupije Baloe. Na istoku je Bistuenska biskupija vjerovatno graničila s biskupijom Sarsenterum. Ako se pretpostavi da je poslije Drugog solinskog sabora usvojen prijedlog biskupa Andrije, onda bi Bistuenska biskupija dopirala na istok tek do izvora Vrbasa, pa njezino poistovjećivanje sa srednjovjekovnom Bosanskom biskupijom još manje dolazi u obzir. Nije jasno na šta je biskup Andrija mislio predlažući da se od Bistuenske biskupije otcijepi dio, sve "do onih gradova i bazilika". Ali, čini se da i taj navod potvrđuje pretpostavku da se Andrijin prijedlog odnosio na sjeverozapadni i jugoistočni dio njegove biskupije, sa područjem Zenice. Ima osnove da se pod "bazilikom" podrazumijeva upravo bazilika u Bilimišću (Zenica), a tu su i brojna antička naselja, dakle bazilika i gradovi. Uostalom, plemensko područje Desidijata moglo se oblikovati kao posebna biskupija, polazeći od okolnosti da je crkva već u ranom razdoblju razvoja vodila računa da se podudaraju granice političkih i crkvenih oblasti.[172] Sve navedeno pokazuje da je uobičajena tvrdnja o kontinuitetu Bistuenske crkve i Bosanske biskupije bez nekog čvršćeg temelja. Djelomično sazvučje riječi Bistua i Bosna nije sigurno pritom nikakav dokaz. Kao što je teritorij municipija Bistua imao svoju biskupiju, još značajniji teritorij Desidijata mogao je također činiti posebnu biskupiju, kojoj se negdje poslije 533. priključilo i gornje Povrbasje sa Lašvom, kao integralno područje Desidijata. Epigrafski nalazi u Zenici, Fazlićima, Varvari i Bugojnu omogućuju da se Bistuenski municipij odredi kao šira regija između Zenice i gornje Rame, a to je samo dio buduće Bosne.[173]

171 M. Vanino, *Prve pojave kršćanstva*, 142-146.

172 I. Bojanovski, *Dolabelin sistem*, 185. M. Vanino, *Prve pojave kršćanstva*, 142.

173 I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 133-191.

Toma Arhiđakon također svjedoči da se solinska, odnosno splitska crkva na području današnje Bosne i Hercegovine ni u najstarije slavensko doba nije prostirala dublje u unutrašnjost od Duvna. Govoreći o prvom splitskom nadbiskupu Ivanu i o tome kako su knezovi Gota i Hrvata bili očišćeni od zaraze arijanske hereze, on kaže da su u Slavoniji bile ustanovljene "neke episkopalne crkve, i to sa istoka je bio dalmatinski biskup, odakle potječe ime Dalmacija, a sa zapada je bio biskup sisački, gdje je nekoć bio biskup blaženi Kvirin mučenik".[174] Smaram najvjerovatnijim da je područje "zagorske sklavinije" i u najstarijoj crkvenoj podjeli pripadalo srijemskoj provinciji, sa glavnim gradom Sirmijem. To bi bilo u skladu s papinskim pismom iz 873, iz kojeg proizlazi da su Budimirovi preci pripadali panonskoj, a ne solinskoj dijecezi. Papinska kancelarija teško je tu mogla pogriješiti.

d) *Pitanje sjedišta Bosanske biskupije*

Sjedište katoličke Bosanske biskupije, po mojem mišljenju, upočetku se nalazilo u visočkom kraju, tj. u današnjem selu Biskupići, sjeverozapadno od Visokog, s lijeve strane rijeke Bosne. Nešto sjevernije nalazi se selo Moštre (Moištra), prvo poznato sjedište dida Crkve bosanske. Na taj način postojala bi, dakako u kasnije doba, nedaleko od vladarskog dvora, rezidencija katoličkog biskupa i dida Crkve bosanske. Znakovito je da su oba sjedišta smještena u samoj jezgri bosanske srednjovjekovne države.

Odmah valja napomenuti da se pretpostavka o Biskupićima kao prvom sjedištu bosanskoga katoličkog biskupa razlikuje od mišljenja većine autora. Naime, u historiografiji postoje različita stajališta o tome gdje se nalazilo sjedište bosanskog biskupa. Uglavnom prevladava mišljenje da je biskup rezidirao u Vrhbosanskoj župi, u mjestu Brdo, koje se locira u Sarajevu, potom na području Debeloga brda, oko Marijin-dvora ili na prostoru Brdo-džamije, poviše Bistrika.[175] Stajalište da se rezidencija biskupa od samoga početka nalazila u Brdu (bez obzira gdje se ono lociralo) stoji u suprotnosti sa dva dokumenta o uspostavljanju stolne crkve i kaptola u Bosanskoj biskupiji. Naime, godine 1238. spominje se buduća stolna crkva i budući kaptol ("pro cathedrali ecclesie construenda", "capitulum future ecclesie cathedralis"), iz čega se može shvatiti da je tek trebalo izgraditi biskupsku rezidenciju.[176] Prema M. Vegi,

174 Toma Arhiđakon, *Kronika*.

175 K. Draganović, *Katolička crkva*, 740-744. M. Vego, *Iz historije*, 434, 451.

176 *Codex diplomaticus*, sv. 4, 57, 66.

katedrala u Brdu sagrađena je između 1239. i 1244. godine.[177] U povelji Bele IV od 20. 7. 1244. napominje se da je u Brdu podignuta stolna Crkva sv. Petra.[178] I iz te formulacije moglo bi se zaključiti da u Brdu prije nije bilo rezidencijalnog sjedišta. Moje je mišljenje da je prvo sjedište biskupa prilikom uspostavljanja Bosanske biskupije bilo u Biskupićima kod Visokog, a onda je kratkotrajno preneseno u Brdo (Vrhbosna), prije nego što se bosanski biskup nije konačno morao preseliti u Đakovo. Čini mi se utemeljenom procjena da je prvo sjedište bosanskog biskupa moralo biti negdje u blizini političkog središta zemlje, a to je visočki kraj. Naziv lokaliteta Biskupići podsjeća na biskupa, pa se može domišljati da su se tu nalazili biskupski posjedi, ali i da je biskup tu rezidirao. I prema usmenoj predaji u Biskupićima je "za vrijeme Kulina-bana bilo sjedište biskupa".[179] Vjerovatno je u Biskupićima bila podignuta i crkva bana Kulina, sa poznatom natpisnom pločom.[180] Još jedna pojedinost ide u prilog pretpostavci da je Bosanska biskupija imala sjedište u visočkim Biskupićima: naime, prilikom ponovnog uspostavljanja bosanske biskupije na području bosanske države, u prvoj polovini XV st., biskupija je nazvana "visočkom", odnosno "visočko-srebreničkom biskupijom".[181] Ako se ima na umu da su biskupi vrlo kratko stolovali na području Sarajeva, nije slučajno da se pri reorganizaciji poseglo upravo za imenom Visokog, da bi se pokazala povezanost između starije i obnovljene biskupije. Ako je "civitas Bosna" istovjetna sa Visokim, odnosno skupinom naselja Visoko – Podvisoki, Mile, Biskupići i Moštre, onda je tu moralo biti i biskupijsko sjedište. Sjedište biskupa nije moglo biti čak u Vrhbosni, odvojeno od državnog središta. Utemeljeno je pretpostaviti da je glavni grad uvijek biskupijsko sjedište, tim prije što je biskup bio ona ličnost koja je jednom naselju davala civitet. "Civitas Bosna" u spisu *Provinciale vetus* ne treba tražiti izvan grada Bosne (Visokog), a naziv Biskupići upravo otkriva da je tu bilo sjedište biskupa.[182] Druga je stvar što je, zbog posebnih prilika, uporedo sa prevlašću Crkve bosanske, katolički bosanski biskup morao najprije promijeniti svoju rezidenciju, pa potom čak seliti iz Bosne. Biskupijsko sjedište izmješteno je u Brdo u Vrhbosni. Tako je "civitas Bosna"

177 M. Vego, *Iz historije*, 445.
178 *Codex diplomaticus*, sv. 4, 239.
179 P. Anđelić, *Revizija čitanja*, 287.
180 P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva*, 282.
181 J. Kujundžić (pseud.), *Visočka biskupija*, 133-140.
182 Mišljenje da se prvobitno sjedište bosanskoga biskupa nalazilo u Biskupićima prihvatio je u najnovije vrijeme i Pavo Anđelić. *Srednji vijek*, 127-129.

pomaknuta u nešto zaklonjeniji kraj, gdje su već otprije bili biskupijski posjedi. To se dogodilo između 1239. i 1244. godine. Uskoro je potom biskup morao napustiti Bosnu.[183]

7. PORIJEKLO ĆIRILOMETODSKOG PISMA

U 8. pogl. *Žitija svetog Konstantina* spominju se evanđelje i psaltir, pisani "ruskim slovima", koji su pokazani Konstantinu. U pogledu jezika kaže se da je Konstantin našao čovjeka koji je znao jezik kojim su to evanđelje i psaltir bili napisani. Upoređujući govor tog čovjeka sa svojim govorom, razabrao je slova, samoglasnike i suglasnike. Iz toga proizlazi da se radilo o srodnim jezicima. To je jasno iz daljnjeg teksta, gdje stoji da je Konstantin ubrzo stao čitati te knjige i s tim čovjekom stao govoriti.[184] Zaključak koji se nameće jest da su evanđelje i psaltir bili napisani "ruskim slovima", a slavenskim dijalektom, koji je srodan slavenskom dijalektu iz okoline Soluna kojim je govorio Konstantin. "Ruska pismena", koja se ovdje spominju, izazvala su mnoge nedoumice u znanosti i to se pitanje ne smatra riješenim.[185] Moja je pretpostavka da je "čovjek koji je znao jezik" dotičnog evanđelja i psaltira bio upravo mlađi Budimir. On je onaj koji "mnogo dan pričaše s filozofi".[186] Ako se prihvati da je na slavenskom jugu u to doba živjelo stanovništvo slavensko-normanskog porijekla, mnogo raspravljano mjesto o "ruskim slovima" možda dobiva na jasnoći. Prema tom tumačenju, Budimir je, polazeći iz zagorskog kraljevstva, ponio sa sobom evanđelje i psaltir, pisane normanskim runama, a prevedene na ono slavensko narječje kojim se govorilo u "zagorskoj sklaviniji". Došavši u Herson, pokazao je te knjige Ćirilu. Uostalom, izgleda da su pojedinci koji bi sa slavenskog juga putovali u Hazarsku zemlju bili malobrojni pa, ako se to izričito kaže za mladoga Budimira i ako ga se dovodi u vezu sa Konstantinom, nije isključeno da se podatak iz *Žitija Konstantina* o "ruskim" pismenima i razgovorima "nekog čovjeka" na jeziku koji se mogao upoređivati sa slavenskim jezikom Konstantinova rodnog kraja, mogao odnositi upravo na Budimira. Priznajem da je malo vjerovatno da bi evanđelje i psaltir bili tako rano prevedeni u zemlji

183 M. Vego, *Iz historije*, 434-451.
184 *Magnae Moraviae fontes historici*, sv. II, 77-78. *Žitja*, 70-71.
185 O raznim teorijama koje su o tom pitanju postavljene usp. V. Štefanić, *Nazivi glagoljskog pisma*, 18-19.
186 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 392.

u kojoj još nije ni zavladalo kršćanstvo. Ipak, valja napomenuti da je u doba Konstantinove hazarske misije za Satimira u Zagorju "opet počela vira procvitati". Moguće je da je neko od misionara koji su djelovali u tim krajevima preveo psaltir i evanđelje. U prilog postojanju takvog prijevoda moglo bi se navesti da je prevođenje Biblije na narodni jezik na slavenskom jugu imalo tradiciju. Pritom mislim na gotski prijevod Biblije biskupa Ulfile (311-383), koji je morao biti poznat i na Balkanu u doba gotske vladavine. Osim toga, ovdje je od važnosti da je potvrđen jezički utjecaj Ulfiline Biblije na staroslavenska evanđelja.[187] Pretpostavka je da su evanđelje i psaltir koje je Konstantin proučavao u Hersonu bili napisani ruskim pismom, i to normanskog tipa. "Ruskim pismenima", naime, nazivalo se runsko pismo normanske varijante. Spomenici tog pisma otkriveni su u Skandinaviji, ali i u Rusiji. Skandinavske rune, kao što je poznato, javljaju se nešto kasnije negoli germanske. Otprilike sa VIII st. rune se više ne koriste u Germaniji, ali se počinju češće susretati u Skandinaviji. U Skandinaviju su rune prešle iz drugih germanskih zemalja otprilike u VIII st. pa su tu u upotrebi sporadično sve do XVIII stoljeća. Postoji mišljenje da su i Slaveni imali svoj runski futhark, koji je prethodio glagoljici i ćirilici.[188] Čini se da se zapis Ibn el Nedima iz 987. odnosi na ruske rune. U djelu *Knjiga opisa nauka* on prepričava izvještaj jednog izaslanika, kojeg je moćni kavkaski knez uputio ruskom knezu: "Meni je pričao jedan, u čiju istinitost i poštenje polažem, da ga je jedan od careva Kabk (Kavkaza) poslao caru Rusa.[189] On je utvrdio da oni imaju pismo koje izrezuju na drvetu. Čak im je pokazao komadić bijelog drveta na kome su bile ispisane, ne znam da li riječi ili slova."[190]

Polazim od pretpostavke da se i na području današnje Bosne, zahvaljujući normansko-slavenskim doseljenicima sa dalekog ruskog sjevera, susretalo normansko-runsko pismo. Slavensko-normanski doseljenici mogli su sa drugim kulturnim tekstovima donijeti na jug i skandinavski futhark, tj. mlađi ruski alfabet, odnosno "ruska slova". Normansko-runsko pismo moglo je biti u pojedinačnoj upotrebi, prije svega u poslovnim odnosima, sve do pojave glagoljice, koja ga je potisnula, kao što će ćirilica zapadnoga tipa (bosančica) poslije potisnuti glagoljicu. I u Slavena kao da se runama pridavalo

187 J. Hamm, *Über den gotischen Einfluss*, 112-128.

188 F. Rački, *Pismo slovjensko*, 35.

189 Pod "carem Rusa" ima se razumjeti Svjatoslav, koji je 965. prodro do Kavkaza.

190 M. G. Riznik, *Pis'mo i srift*, 70-71. Riznik donosi reprodukcije tog "dobrošćanskog ruskog zapisa".

magijsko značenje. Rune, naime, nisu korištene samo kao pismo, već se smatralo da imaju tajanstvenu moć, pa se njima proricala sudbina.[191] I u Slavena je bila uobičajeno korišćenje pismena u magijske svrhe. O tome svjedoči Črnorizac Hrabar, koji u svojoj apologiji o Konstantinovu izumu pisma govori da su se Slaveni prije pokrštavanja služili "crtama i rezama" u svrhu brojenja i gatanja.[192] "Črte i reze" o kojima govori Črnorizac Hrabar mogle su biti rune, jer je njihova upotreba posvjedočena i arheološkim nalazima. I sam izraz "črte i reze" podsjeća upravo na rune.[193] Mislim da je pogrešno poistovjetiti "ruska pismena" sa gotskim, kako to čine neki autori. Pritom se pozivaju na činjenicu da su se Goti na Crnom moru još u IX st. služili gotskim jezikom i pismom, a da se gotskoj biskupiji u Krimu nalaze tragovi i u IX stoljeću. Iz konteksta 8. pogl. *Žitija Konstantina*, proistječe da čovjek koji je znao jezik na kojem su bili napisani evanđelje i psaltir ruskim pismenima nije bio Got, već je govorio jezikom srodnim narječju Konstantinova zavičaja. S druge strane, moguće je da su u "zagorskoj sklaviniji", barem u ograničenom opsegu, posebno u krugu vladajućih slojeva i trgovaca bile poznate nordijske rune. Normansko runsko pismo moglo je biti u upotrebi sve do pojave glagoljice, koja ga je potisnula, kao što će bosančica kasnije potisnuti glagoljicu.[194] Termin Rus ne treba shvatiti u današnjem smislu riječi, već samo kao prvobitni naziv za Normano-Slavene. Za Konstantina Porfirogeneta, naprimjer, "ruski" je isto što i "skandinavski". J. Otrebski skreće pažnju na pojavu da Bizantinci imenom Rus nisu nazivali Slavene, već Varjage – Normane.[195] Rusi, uostalom, nisu imali nikakvih kršćanskih tradicija u vrijeme hazarske misije, tako čovjek koji je došao Konstantinu sa evanđeljem i psaltirom nije mogao biti Rus. Prvi prijevodi biblijskih tekstova među Slavenima mogli su nastati tamo gdje je bila živa tradicija Ufilina prijevoda Biblije. Ako igdje, a ono u krajevima gdje su utvrđeni gotski utjecaji – a to je prije svega područje buduće Bosne – može se tražiti porijeklo već uočenih paralelizama između staroslavenskih tekstova i Ufilina prijevoda Biblije.[196] Taj utjecaj ob-

191 R. W. Elliot, *Runes*, 1-2. M. Polio, *Le rune e i simboli*, 50.

192 M. Tentor, *Latinsko i slavensko pismo*, 176-205.

193 Moram ovdje ispraviti vlastiti navod u članku *Das Regnum*... (str. 47) prema kojem bi rune u Brezi bile normanske. Naknadnim provjeravanjem osvjedočio sam se da su rune u Brezi stariji tip futharka (nedostaju tri posljednja slovna znaka).

194 Vrijedna pažnje je pojava runskog slova *m* u bosančici u natpisu na grobu Miluta u Burmazima kod Stoca. M. Miletić, *I "krstjani"*, 164-167.

195 J. Otrebski, *Noch einmal über 'Rus'*.

196 Vidi citirani tekst J. Hamma.

jašnjava već *Žitije Konstantina*, dajući podatak o evanđelju i psaltiru ispisanom ruskim pismenima. Mnogo se raspravljalo o pitanju da li je glagoljica nastala prije Konstantina i Metoda. Mislim da na to pitanje valja odgovoriti odrično. Glagoljicu je sastavio Konstantin, uzevši pritom u obzir i normansko-slovenske rune ("ruska slova"). Ako bi ovdje izloženo tumačenje o evanđelju i psaltiru pisanim "ruskim pismenima" bilo tačno, onda bi se početak glagoljice vezao za hersonsku misiju. Glagoljica bi, naime, tada imala svoju osnovu, među ostalim, i u runskom pismu. To je postavka koju je svojevremeno zastupao Josip Hamm, s tim što je smatrao da je glagoljica starija od svete braće. Prema Hammu, "glagoljica je grafički kud i kamo bliža gotskom negoli grčkom ili bilo kojem pismu, koje je na Balkanu moglo biti poznato prije desetak stoljeća". Prema Hammovoj paleografskoj analizi, glagoljica je stilizirano pismo, nastalo na podlozi gotskoga i runskog alfabeta. Od 37 glagoljskih slova, pet je runskog, dvadeset i osam gotskog porijekla, a samo četiri načinjena su – modificiranjem ili kombiniranjem – od preostalih glagoljskih slova. Hamm naslućuje da je glagoljica nastala negdje u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka, vjerovatno u Bosni.[197] Glagoljicu je na području današnje Bosne i Hercegovine zamijenila bosanska ćirilica ili bosančica, nadovezujući se na glagoljske tradicije.[198]

Rješenje koje se ovdje predlaže zavisi o tumačenju sintagme "ruska pismena". *Žitije Konstantina* možda daje odgovor na pitanje: Kako objasniti pojavu da se slavenska liturgija označava pridjevom *ruska* još prije pokrštenja Rusa. Kao što se zna, Rusi su pokršteni tek

197 Značajno je da dosta runskih i glagoljskih slova ima podudarna imena. To su zapazili već Šafarik i Rački, *Pismo slovjensko*, 123-125. U prilog tezi da su normansko-slavenske rune služile kao jedna od podloga pri sastavljanju glagoljice može se navesti da se imena nekih slova podudaraju u runama i glagoljici. Tako nazivi slova u glagoljici: az, glagol, iže, naš, tvrdo, doru, fert, ižica – imaju odgovarajuće, slične nazive u runskim pismenima: os, ans, hagal, hagls, haegl, is, cis, naud, nauthus, nead, tyr, thorn, thournus, pairtrh, peord, ezec.
Zastupnike teorije o slavenskim runama do njegova vremena navodi L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, sv. 3, 329. J. Hamm, *Postanak glagoljskog pisma*. Vidi također tekst istog autora pod naslovom *Über den gotischen Einfluss*.

198 Ljubinko Popović smatra da su Slaveni na Balkanskom poluotoku koristili grčko pismo od samog dolaska pa do pojave prvih slavenskih crkvenih knjiga. Na temelju grčke poslovne minuskule uobličena je glagoljica, i to po pravopisu vulgarne latinice, a također i bosanska kurzivna ćirilica, ali po grčkom pravopisu. Oba pisma nastala su – prema Popoviću – najkasnije u prvoj polovini VII stoljeća. Lj. Popović, *Počeci jugoslavenske pismenosti*, 461-475.

988. godine. Međutim, u pismu pape Ivana XIII (965-972) češkom kralju Boleslavu slavenski obred označen je kao "ruski". "Ruskim pismenima" bilo je napisano evanđelje i psaltir na jeziku srodnom Konstantinovu, čak više od jednog stoljeća prije pokrštavanja Rusa. To znači da su osim Rusa na sjeveru, pokrštenih 988, postojali i Normano-Slaveni – Rusi na jugu, koji su pokršteni već u sedmom i osmom desetljeću IX st., primivši slavenski obred, koji je po njima mogao biti poznat i kao "ruski obred".

X. DRUŠTVENE ODREDNICE "ZAGORSKE SKLAVINIJE"

1. TIPOVI NASELJA

U *Ljetopisu zagorske sklavinije* nema traga plemenskom uređenju. Kategorije po kojima se puk razvrstavao bile su teritorijalne: selo i pribivališće, grad, misto, zemlja, odnosno političko-teritorijalne: župa, kraljevstvo ili gospodstvo i rusag. Prije konačnog uređenja romansko-slavenskih odnosa spominju se u *Ljetopisu* i tvrđave na gorskim vrhovima kao prebivališta i skloništa progonjenih kršćana. Osnovicu teritorijalne organizacije trajnijih "pribivališća" činila su sela. Sela su, organizirana u općine, imala privrednu, političku, vjersku i vojnu ulogu. Seoske općine, doduše, nisu spomenute u *Ljetopisu zagorske sklavinije*, očito ne zato što nisu postojale, već zato što *Ljetopis* u svojim izlaganjima nije dotakao građu koja bi se na njih izravno odnosila. U *Ljetopisu* se, međutim, nalazi spomen satnika, "ki satnici biše nad stotinu ljudi", što znači organizaciju po desetinskom ustrojstvu, a to podrazumijeva postojanje naseobinske jedinice primjerene seoskoj općini.[1] Naseobinsku kategoriju višega ranga predstavljali su gradovi, koje treba razlikovati od tvrđava. Oskudni podaci u *Libellus Gothorum* kao i *Ljetopisu zagorske sklavinije*, navode na zaključak da su gradovi – kako oni u Primorju, tako i oni u unutrašnjosti – bili "popaljeni" i "rasuti" (Totila "pojde kako munja paleći i gradove rasipljući", "požgavši i razasapši mnoge grade", "i rasu primorske grade Dalmu, Narun i bogati lipi Solun i grad Skadron i mnoge slavne grad"). Uništavanje gradova u kojima su prebivali kršćani, a to znači Romani, nastavio je i kralj Ratimir ("mnoge grade i mista krstjanska raščini", "primorske gradove zgora rečene... rasu i u hlapčinu obrati").[2] Iz navedenih podataka moglo bi se zaključiti da su u prvo vrijeme gradove uglavnom nastanjivali Romani, kako u Primorju, tako i u unutrašnjosti. Upočetku su bile napuštene i tvrđave.

1 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 399.

2 Isto, 386, 390.

Teofil Simokata govori o prodoru avarske vojske prema Jonskom zaljevu (Jadranu). Pomoću ratnih sprava Avari su i osvojili tzv. *vonke* te porušili četrdeset tvrđava.[3] Te tvrđave nalazile su se na području Bosne. Iako ne mora značiti da su baš sve kasnoantičke tvrđave bile u prvo vrijeme napuštene, nema dvojbe da su se slavenske skupine držale nizinskih predjela, dok su pobijeđeni Romani bili potisnuti u visoka gorja. Obnova gradova, kako proizlazi iz *Ljetopisa zagorske sklavinije*, započela je za Budimira, nakon općeg pokrštavanja, kada su se smirile prilike. Mislim da se navod o obnovi gradova po zapovijedi "kralja" Budimira ima dijelom odnositi i na tvrđave. Sređivanje zemlje, koje se pripisuje Budimiru, svakako je podrazumijevalo i jačanje odbrambene snage zemlje, a za to je najvažnija bila obnova tvrđava. S druge strane, izvjesno je da su na području "zagorske sklavinije" – još i prije Budimira, ubrzo nakon naseljavanja – bili osnovani gradovi u sjedištima župa po slavenskom običaju: to su bila utvrđenja izgrađena na prikladnom mjestu, ograđena palisadama od zemlje, drveta i kamenja te osigurana sa rovovima. Svaka župa imala je najmanje jedan takav utvrđeni grad. Tu se stanovništvo sklanjalo u slučaju opasnosti. Takvih gradova, koji bi po terminologiji *Ljetopisa zagorske sklavinije* bili "napunjeni" (naseljeni), u jednoj župi bilo je i više, iako arheološki nisu potvrđeni.[4] Sredinom X st. Porfirogenet nabraja "naseljene gradove" u južnoslavenskim zemljama, ali kako nije pobliže opisao "ostale sklavinije", nije govorio ni o njihovim gradovima (Katera i Desnik, kako je obrazloženo, nalazili su se "prema Bosni", a ne u Bosni). Arheološki nalazi potvrđuju pretpostavku da su pojedine tvrđave iz vremena kasne antike obnavljane u srednjem vijeku, pa i ranom srednjem vijeku, neovisno o tome što još nisu učinjena temeljita iskopavanja. Ivanka Nikolajević skrenula je pažnju na dva kaštela, koja se pripisuju kasnoj antici, gdje je "život trajao i u starijem srednjem vijeku". Stara imena tih kaštela ostala su nepoznata. Jedan je Gradac u Homolju u Lepenici, a drugi Vrbljani kod Ključa.[5] Vrbljane na Sani, južno od Ključa u zapadnoj Bosni, opisao je Ivo Bojanovski. Po njemu bi to bila "najstarija poznata slavenska utvrda iz ranog srednjeg vijeka u današnjoj Bosni i Hercegovini". Sudeći po nalazima keramike, ta je tvrđava bila korištena – možda i u dužem razdoblju – negdje potkraj VIII te u IX stoljeću. Bojanovski zak-

3 *Vizantijski izvori*, sv. 1, 121-122.

4 O slavenskom gradu usp. W. Henzel, *Methodes et perspectives*. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 172 i dalje.

5 I. Nikolajević, *Kasnoantička*, 439-444.

ljučuje da je grad u Vrbljanima u ranom srednjem vijeku mogao imati ulogu županskoga grada.[6]

Sudeći po njihovim nazivima, najstariji gradovi iz slavenskoga razdoblja na području Bosne pretežno su slavenska tvorevina. Dok na području "zagorske sklavinije" ima mnogo hidronima i oronima predslavenskog porijekla, nazivi gradova uglavnom su slavenskog postanka. Ali, ta se imena u pisanim svjedočanstvima prvi put javljaju tek počevši od XIII stoljeća. Ti gradovi vjerovatno nisu imali posebno značajnu privrednu ulogu. Stanovništvo gradova u tom razdoblju u načinu privređivanja nije se razlikovalo od seoskog stanovništva. Privreda je bila u potpunosti autarhična. Zanimljivi su u tom pogledu podaci o navodno prvom trgovačkom ugovoru vladara Satimira sa Dubrovnikom. Sav trgovački posao ograničio se na razmjenu stočarskih i poljoprivrednih proizvoda (volovi, ovce, žito), sa bosanske, te finog sukna (brokata), sa dubrovačke strane. Uostalom, ta razmjena bila je ugovorena samo za kraljeve potrebe. Nasuprot tome, ugovor između Bosne i Dubrovnika iz 1189. jamči široku slobodu trgovine. Trgovački ugovor sa Satimirom odražava krajnje nerazvijenu razmjenu. Iz takvog vidokruga valja promatrati i privredu ondašnjih gradova. U njima nije postojala nikakva značajna zanatsko-trgovačka djelatnost. Stoga je razumljivo da za to razdoblje ne vrijedi ni tipologija kakvu je za gradska naselja u srednjovjekovnoj Bosni načinio Pavao Anđelić.[7] Obično se uzima da naziv *gradina* (bregovi nabijeni kamenom i zemljom) upućuje na najstarija razdoblja, sve do kasne antike, naziv *gradište* (opkopi sa vodom u ravnici, palisade, u obliku trokuta, četverokuta, okrugli) na najstarije slavensko doba, a nazivi *grad*, *gradac* na srednji vijek, ali ni to ne mora biti pouzdano mjerilo. Arheološka istraživanja otežava okolnost da su rane tvrđave bile građene zemljanim opkopom od drveta i žbuke, pa su zato materijalni ostaci uništeni.[8]

6 I. Bojanovski, *Ranosrednjovjekovno*, 246-258.

7 P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad*, 179-194.

8 Relja Novaković posebno naglašava važnost istraživanja "nebrojenih gradina": "Niko dosad u našoj istoriografiji nije ni pokušao da sazna koliko ih tačno ima, niti da prikaže geografsku sredinu u kojoj se nalaze, a kamo li da pokuša da ustanovi njihovu starost i međusobni geografski odnos i pripadnost određenom razdoblju. Ne može se poreći da je svaka od tih gradina s razlogom podignuta baš na tom mestu i istoričar ne može da se ne pita zašto je baš tu podignuta, kao i po čijem naređenju. Istraživač se mora interesovati kakvo je bilo uređenje zemlje u kojoj su te gradine ili neke od njih nastale, s kakvim ciljem i koliki je bio obim njihovog dejstva ili moći..." R. Novaković, *Gde se nalazila Srbija*, 123.

Za gradska naselja susreće se u *Ljetopisu zagorske sklavinije*, kao i u kasnijim dokumentima i naziv *misto*. Izraz *misto* dolazi u *Ljetopisu* kao oznaka za mjesto općenito (*horus*), ali i kao glavno mjesto, biskupski grad, civitas, "stono misto" ("i mnoge biskupe razdiliše po mistih", "i narediše gradovom i mistom zakone i običaje, i razdili vode i naredi gradovom i mistom dohodak").[9] Po "mistu" se nekada nazivala i čitava zemlja, a za to je najbolji primjer grad Bosna, po kojem se nazivala i zemlja Bosna. Granice su se utvrđivale između pojedinih "zemalja" ili "mista" ("i svakom mistu postavi mejaše i svakom od tih mist postaviše bana i nigdi duža").[10]

Ljetopis zagorske sklavinije razlikuje *gradove* i *mista*. Takvo razlikovanje tipično će biti i u kasnijoj Bosni. U povelji iz 1399. Ostoja "dili" "za milosti" i čini "zapisanija gradova i mjestom osakom že po dostojaniju jego". Tvrtko Tvrtković godine 1420. također čini "zapisanija" i "dili milosti" "gradovom i mistom, svakom že po dostojaniju jego". Skrećući pažnju na takva mjesta u poveljama, Pavao Anđelić kaže da je naziv *mjesto* ili *misto* opći apelativ za otvorena naselja u staroj Bosni. Iznosi također mišljenje da je u ovom primjeru "jasan paralelizam sa sličnim terminima u drugim slavenskim zemljama".[11] Pod "gradovima", kako se čini, imaju se razumijevati i tvrđave, fortifikacije,[12] pod "mistima" otvorena naselja, buduća trgovišta i varoši. To su u pravilu bila središta pojedinih župa, ali sigurno je da su pojedine župe imale i po više "gradova" i "mista". Izraz *misto* može značiti isto što i *zemlja*, a izraz *grad* se po značenju izjednačava sa izrazom *župa(nija)*. Tako se u tekstu *Ljetopisa zagorske sklavinije* kaže, kada je riječ o odlukama sabora, "po rečenih brveležih razdili zemlje i stavi im mejaše i tolikoje meju gradi i županij".[13] "Brveleži" su, dakle, poslužili kao podloga prilikom razgraničenja "zemlje od zemlje", te pojedinih župa(nija) međusobno.

Izraz *zemlja* javlja se u *Ljetopisu zagorske sklavinije* u značenju zemlja, općenito kraj, lat. terra, regio, ali i u značenju pokrajina, pojedina zemlja (kao što Porfirogenet označava izrazom χώρα, χωρίον Srbiju, Hrvatsku, Bosnu, Zahumlje). *Ljetopis zagorske sklavinije* zna i za pojmove *kraljevstvo* ili *gospodstvo*, odnosno *rusag* ("i kako diljahu zemlji od zemlje, i kako biše zemlja od zemlje počtovana i puk od puka i kraljevstvo od kraljevstva", "po rečenih brve-

9 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 399.

10 Isto.

11 P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad*, 141-142.

12 O tvrđavama u Slavena vidi: J. Marquart, *Osteuropäische*, 472-3.

13 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 398.

ležih razdili zemlje i stavi im mejaše i tolikoje meju gradi i županij"; Budimir "biše sakupio od svih rusagov ki pod njim bihu").[14] Sve te teritorijalne odrednice nalazimo i u kasnijim dokumentima, ali *Ljetopis zagorske sklavinije* pokazuje da im je začetak u dalekoj starini. Nije možda slučajno da se u *Ljetopisu* te odrednice ne povezuju sa rodom, bratstvom ili plemenom, jer je očito da je rodovsko-plemensko ustrojstvo već bilo prevladano.

2. CIVITAS ILI "MISTO" BOSNA

a) *"Misto" kao grad i područje*

Pavao Anđelić ukazao je da se teritorijalno-politička cjelina Bosna, kakva je postojala u doba bana Kulina (prije 1180. – poslije 1204.), oblikovala mnogo ranije, pripajanjem okolnih župa(nija) i zemalja. Ne slažem se, međutim, sa svim pojedinostima koje Anđelić iznosi raspravljajući o širenju imena Bosna u prvim stoljećima razvitka. Anđelić razlikuje šest faza. Prvu čini naselje tipa teritorijalne općine, smješteno u Visočkom polju i njegovu pribrežju. Ono je dugo nosilo ime Bosna, koje se proširilo na teritorij visočke općine, odnosno župe. U trećoj fazi ime se proširilo na čitavu zemlju, odnosno državu. To bi morala biti jedna od sklavinija koje su doseljeni Slaveni uspostavili na ruševinama nekadašnjeg Rimskog carstva tokom VII i VIII stoljeća. Pojam Bosna tada bi obuhvaćao župe Bosna, Vidogošća ili Vogošća, Vrhbosna, Lepenica, Lašva-Brod i Trstivnica. To se zbilo znatno prije sredine X stoljeća. U sljedećoj, četvrtoj fazi, svakako prije druge polovine XI st., teritorij bosanske države, a time i ime Bosna, proširio se i na okolne župe: Uskoplje, Neretvu i Borač-Praču. U petoj fazi došlo je do stapanja župe Rame s Bosnom, a onda vjerovatno i Krivaje ili Kamenice. Do pripajanja Rame moglo je doći tek sredinom XII stoljeća. To je već doba bana Kulina, kada se, prema Anđeliću, u Bosnu uključuju prostrana područja Donjih Kraja, Usore, Soli i Podrinja (šesta faza).[15] Širenje bosanskog imena i teritorija, osobito ako se uzme za podlogu Porfirogenetov *De administrando imperio* i *Ljetopis zagorske sklavinije*, zbilo se, po mojem mišljenju, ponešto drukčije. Vjerovatno je za sve vrijeme postojanja "zagorske sklavinije" (propala 932. ili 934.) bosansko ime na jugu ostalo nepoznato. Međutim, već

14 Isto, 396.

15 P. Anđelić, *Studije*, 9-34.

u vrijeme održavanja Duvanjskoga sabora, a to znači prije 885-886, postojala je "zagorska sklavinija", koja je u Porfirogeneta registrirana kao "ostale sklavinije", odnosno "Sclavorum fines" u pismu pape Stjepana V (VI) iz 885. godine. *Ljetopis zagorske sklavinije* i tzv. *Trebinjska hronika* u 23. pogl. *Ljetopisa popa Dukljanina* daju okvirne granice te sklavinije: na jugoistoku joj je "gornja strana Drine", a na zapadu "gora Borave" – hlivanjski kraj. Ako se može pouzdati u *Trebinjsku hroniku*, sve do osvajanja Krešimira II (949. – oko 969.) spadale bi u njezin sastav župe Uskoplje, Luka i Pliva. Na sjeveru "zagorske sklavinije" granica bi bila Sava, a na istoku granica je bila Drina. U okviru "zagorske sklavinije" Bosna bi bila samo jedna od zemalja, jedna od "ostalih sklavinija". Kako je već rečeno, još se nije ni nazivala imenom Bosna. Ime Bosna za naselje moglo je, po mojem mišljenju, nastati istom nakon propasti velikomoravske države, 902-906. godine. Tada se ime Bosna moglo prenijeti sa područja Njitre na jug. Kako je područje "zagorske sklavinije" u crkvenom pogledu spadalo u Moravsku nadbiskupiju ("Donja Morava"), to se jedno kraće vrijeme ime Morava koristilo i za zemlju. Imajući pred očima tu nestalnost naziva i imena nije čudno da Konstantin Porfirogenet sredinom X st. spominje i Bosnu (Bosona), i sklaviniju ("ostale sklavinije"), i Moravu ("moravski knez"), i "nezavisnu arhontiju".

Čini se da je i za vrijeme postojanja "zagorske sklavinije" područje gornjeg toka rijeke Bosne (za koju ne znamo kako se tada zvala) bila političko središte. Tu je najprije nastalo "misto" Bosna, koje se ubrzo proširilo na zemlju te na rijeku, a zatim na cijelo područje nekadašnje "zagorske sklavinije". Naravno, starija imena, kao Usora, Sol, Podrinje, Donji Kraji, sačuvala su se i dalje. Još prije Borića i bana Kulina uvezan je cjelokupan državni teritorij u opsegu kakav vidimo u doba te dvojice vladara. Ne postoje nikakve povijesne isprave prema kojima je ijedan kraj Kulinove Bosne nekad pripadao bilo kojoj drugoj državnoj zajednici, odnosno bio samostalan. Kulin i Ninoslav u svojim intitulacijama ističu samo *bosansko* ime. Tek počevši od Stjepana Kotromanića, u povelji koja se datira oko 1325, u vladarskoj titulaturi navode se pored Bosne i druge oblasti: "gospodin vsim zemlam, i Soli, i Usori, i Dolnim kraem, i Hlmske zemle gospodin".[16] Nabrajanje zemalja, koje je karakteristično za sve kasnije vladarske intitulacije do pada Bosne, uvedeno je po uzoru na ugarsko-hrvatske vladare, ali je bilo i izraz prerastanja pojedinih oblasti u velikaška vlastelinstva.[17]

16 A. Babić, *Struktura*, 3.

17 O tome pobliže: P. Anđelić, *Studije*, 20-22.

b) *Civitas ili "misto" Bosna*

Već je Jireček zapazio da se Visoko (Podvisoki i Fojnica) poistovjećivalo sa Bosnom. U dubrovačkoj kancelariji XIV i XV st. adresom "mercatoribus in Bossina" označavalo se isto što i "mercatoribus in Subvisochi ili Choynica".[18] Istu postavku zastupaju Marko Vego, Pavao Anđelić i Đuro Basler. Prema Vegi, "Visoko se nazivalo Bosna sa širim područjem u bližoj okolici obuhvaćajući sela: Biskupiće, Mile, Muhasinoviće, Moštre itd." Potvrdu za svoju tezu nalazi u abjuraciji bosanskih krstjana 1203. godine. Kraj isprave o abjuraciji Vego prevodi: "Rađena u Bosni (*apud Bosnam*) na mjestu koje se zove Bilino polje, i to pokraj rijeke." Prema tome, Vego smatra da se u spisu ne spominje rijeka Bosna, kako se obično prevodilo, već da je zapravo spomenuto naselje Bosna. Vego se dalje poziva i na Tomu Arhiđakona, koji je zapisao za heretike Mateja i Aristodija, sinove Zorobabelove, da su veći dio života boravili "apud Bosnam", u naselju Bosna. U prilog tvrdnji o postojanju naselja Bosna, Vego upućuje na brojne spise bosanske državne kancelarije te na niz dubrovačkih i drugih isprava.[19]

Potrebno je u ovoj prilici raspraviti gdje se nalazilo Brdo s katedralnom crkvom iz povelje Bele IV iz 1244. godine. Po mojem mišljenju Brdo je istovjetno sa Debelim Brdom i Soukbunarom, gdje se nalazila i vrhbosanska varoš.[20] Ova pretpostavka o lokaciji Brda, odnosno Vrhbosne, potvrđena je zapisom u turskom katastarskom defteru iz 1468. godine. Tu se spominje staro trgovište, koje je pripadalo "vakufu Isa-begove zavije". Objašnjenjem lokaliteta koji se spominju zajedno sa starim trgovištem, Šabanović je zaključio da se nalazilo na potoku Koševi, a to znači da su Staro trgovište i Stara varoš identični.[21]

Nema dvojbe da se jezgra najstarije Bosne smjestila na potezu od grada Visokog niz Bosnu, obuhvaćajući Visoko (Podvisoki), Biskupiće, Mile (današnje Arnautoviće) i Moštre. Tu bi onda bio "civitas Bosna", po kojem je cijela zemlja prozvana Bosnom. Riječ *civitas* u XI i XII st. označava grad gdje je biskupovo sjedište, pa kada se ono premjestilo iz visočkih Biskupića u vrhbosansko Brdo, onda je umjesto Visokog kao "civitas" vrijedilo Bosna Brdo na području današnjeg Sarajeva. Zato "civitas et diocesis Bosnensis" iz

18 K. Jireček, *Die Handelsstrassen*, 29.

19 M. Vego, *Postanak imena*, 109-118.

20 M. Hadžijahić, *Vrhbosna i Sarajevo*, 1-23.

21 H. Šabanović, *Postanak i razvoj Sarajeva*, 79.

pisma pape Inocenta IV od 20. 7. 1246. podrazumijeva Brdo, a to vrijedi i za druge spise u kojima se spominje "civitas" iz kratkotrajnog razdoblja kada se "civitas Bosna" nalazila u Brdu.[22]

3. OBLIKOVANJE VLADAJUĆIH SKUPINA

Uspostavljanjem i učvršćivanjem političke vlasti dolazilo je do izdvajanja jednog društvenog sloja. Iako se stalno naglašavalo načelo svenarodnog udjela u vlasti, tako da se čak u feudalnoj Bosni govorilo o "izboru" kralja, činjenica je da se od najstarijih vremena ističu pojedinci, odnosno vladajući rodovi koji drže pozicije društvene moći. Već iz akata Duvanjskoga sabora očito je da su se izdvojile pojedine porodice i rodovi. Isto proizlazi i iz vijesti Porfirogeneta te Lava VI u *Taktikonu*. Bez obzira na okolnost da se u *Ljetopisu zagorske sklavinije* za Duvanjski sabor navodi da se na njemu sastao "vas puk zemlje", "od svih rusagov", "veće jazikov", sigurno je da su već tada bili na djelu tokovi odvajanja vladajućeg sloja od mase stanovništva. Duvanjskom saboru pripisivao se općenarodni karakter, a takve su trebale biti i sve narodne skupštine sazivane redovito i u posebnim prilikama. Opis Duvanjskog sabora kakav je dat u *Ljetopisu zagorske sklavinije* poslije se, u odnosu na Bosnu, izražavao formulom "sva Bosna", "sav rusag bosanski". Na bosanskom stanku iz tih kasnijih vremena nisu aktivno sudjelovali svi slobodni ljudi, već samo vlastela. Narod je katkad aklamacijom prihvaćao donesene odluke.[23] Na Duvanjskom saboru potvrđen je vladajući sloj u Budimirovu "gospodstvu", vojno ustrojstvo i položeni su temelji crkvenoj organizaciji. Osim "kralja", od predstavnika vladajućeg sloja u *Ljetopisu zagorske sklavinije* spomenuti su banovi, duži (hercezi), knezovi i satnici. Prema 9. pogl. *Ljetopisa zagorske sklavinije*, vladajuće položaje držali su od "pupkorizine plemeniti", koji "učine kneze od svoga kolina".[24] Izrazi *pleme* i *plemeniti* znače rod, a izraz *pupkorizma*, "od poroda". Izdvajanje se odvijalo i po kriteriju bogatstva. Prema Jirečekovim i Grekovljevim istraživanjima nazivi zemljišnih posjeda, sela, odnosno seoskih općina, često su već u IX i X st. izvođena od ličnih imena.[25] Prema tom kriteriju, na području "zagorske sklavinije" dva veleposjeda (u Butmiru i Ludmeru) pri-

22 *Codex diplomaticus*, sv. 4, 297 i 322.

23 M. Dinić, *Državni sabor*.

24 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 399.

25 K. Jireček, *Panonija u IX. stoljeću*, 62-63.

padala bi Budimiru (IX st.), a selo Tihomir pod Romanijom županu Tihomilu (X st.).[26] Pojava takvih imena u slavenskim zemljama karakteristična je upravo za IX stoljeće. Osim vladara, dolaze u obzir knezovi i župani, po kojima bi mogli dobiti imena pojedini toponimi.[27]

Na Duvanjskom saboru precizirano je koliko iznose dohoci "banom i hercegom i knezom i satnikom". Svaki sudija "ima kralju davati sveti dio dohotka".[28] Kako to razdoblje obilježava izrazita naturalna privreda, to se pod "dohotkom" imaju razumijevati stoka i uopće prihodi u naturi. Prihodi su ubirani i od globa, a jedan od izvora bio je i ratni plijen. *Zakon sudnij ljudem* propisuje da jedna šestina ratnog plijena pripada knezu, a sve drugo jednako se raspoređuje među "velike" i "male". Ako bitku predvodi župan, njemu pripada knežev dio. Međutim, ako neko od njih, ili od "kmetova" ili "prostih ljudi", pokazujući odvažnost, učini podvig – treba primiti od kneza ili vojvode označeni knežev dio. Njima je – stoji također u tekstu – dovoljna kneževska čast.[29]

Kao i u drugih Slavena, i u "zagorskoj sklaviniji" javljaju se robovi kao najniži sloj na društvenoj ljestvici. Najčešće su to bili ratni zarobljenici, ali su i vlastiti podanici mogli pasti u ropski status po kazni. U 6. pogl. *Ljetopisa zagorske sklavinije* spominje se kako je kralj Ratimir bio veliki neprijatelj kršćana i želio "zatrti i mist krstjanska raščini, a krstjane u hlapstvo obrati".[30]

Prijelaz od manje-više egalitarnog društva na društveno raslojeno društvo, bio je u svakom slučaju praćen sukobima, prije svega borbom za vlast. Zahvaljujući svojoj privrednoj moći, pojedine porodice i rodovi postaju vodeći. Zanimljivo je svjedočanstvo Konstantina Porfirogeneta u *Životu Bazilija* o pojavi da su južnoslavenska plemena imala "nepostojanu vlast prema osobnoj hrabrosti". U borbi za vlast pobjeđivali su oni koji su bili hrabriji, ali su se borbe nastavljale i vlast se mijenjala. U takvom nesređenom stanju nađen je kompromis da Bizant postavlja arhonte iz reda domaćih rodova, ali one "koje su oni htjeli i izabrali od roda od kojega su oni željeli i voljeli". Tako bi došlo do ustaljivanja vlasti: "I od tada do danas",

26 P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, 241.

27 O tome vidi: L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, 210. K. Kadlec, *Prvobitno slovensko pravo*, 69-70.

28 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 400.

29 *Vizantijski izvori*, sv. 1, 131.

30 *Vizantijski izvori*, sv. 2, 79.

veli Porfirogenet, "arhonti kod njih su iz istih rodova, a ne od nekog drugog."[31] Isto tvrdi i *Ljetopis zagorske sklavinije*.

4. ŽUPANIJSKO UREĐENJE

Začetke političke vlasti valja tražiti u župama, kao stalno nastanjenom, zaokruženom području koje su nastanjivali pojedini rodovi. Za tu vrstu rodbinske organizacije *Ljetopis zagorske sklavinije* ima izraz *kolino* ili *pleme*. Župa je, dakle, prvobitno rodbinska i ujedno politička organizacija. Župe su ustrojene i vojnički, na čelu sa satnicima. Svaka župa imala je najmanje jedan grad – "misto". To je bio, u najmanju ruku učvršćeni brežuljak, gdje su se u vrijeme opasnosti sklanjali ljudi i stoka. Na čelu župe stajao je župan, koji je bio biran, ali ima slučajeva da se položaj i nasljeđivao. Protokom vremena župani su se pretvarali u vlasteline, a župe u vlastelinstva.

Jedan primjer djelovanja staraca-župana opisan je u *Ljetopisu zagorske sklavinije* kada se govori o tome kako je kralj Budimir razmišljao o sazivanju sabora na Duvanjskom polju. Budimir "skupi sve starce i mudrace gospodstva svoga i poče njim od volje i odlučenja govoriti, moleći da (tko) o bojem redu pomislio i tomu da se najde način k volji i misli kraljevoj". To vijećanje, međutim, bilo je kralju od slabe pomoći: "I tako stojeći nikoliko dan, nitkor ne bi, tko bi tomu umil red najti i kralju niti put ukazati od odlučenja njegova."[32] Postavlja se pitanje jesu li ovi "starci i mudraci" Budimirova "gospodstva" činili neko tijelo, ili su to bili "ad hoc" izabrani i pozvani prvaci. Smatram da su to bili župani i ugledniji iskusniji ljudi koje je kralj pozvao da bi se sa njima savjetovao.[33] Starci i mudraci isto su šta i Porfirogenetovi "starci-župani".

Najkasnije u X st., a vjerovatno i u vrijeme održavanja Duvanjskog sabora, župe su nazivane i *županijama* (Porfirogenet, *Ljetopis zagorske sklavinije*). To znači da je ojačao položaj župana u odnosu na pučanstvo župe.[34] Na Duvanjskom saboru županije su razgraničene prema starim povlasticama, što znači da su imale određenu

31 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, gl. 29, 68-69.

32 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 394-395.

33 *Ljetopis zagorske sklavinije* spominje "starce", dok latinska vezija *Ljetopisa popa Dukljanina* govori samo o "svim mudrim ljudima" ("omnes sapientes").

34 O županijama u Hrvatskoj te o titulama i ovlastima župana vidi: I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 151 i dalje.

samostalnost. Rodovi su još uvijek bili osnovni politički subjekti, tako da su tokovi objedinjavanja župa(nija) u "zemlje" bili prilično usporeni. Porfirogenet navodi da su vladali starci-župani koji su bili samostalni i nezavisni, ne pokoravajući se nikome.[35]

Drugo tumačenje bilo bi da je pismo naslovljeno svim južnoslavenskim "regnumima" i cjelokupnom narodu Slavonije, a to znači i zemljama izvan Splitske metropolije, konkretno i "ostalim sklavinijama", za koje se – ako i nisu dijecezanski spadale pod Splitsku metropoliju – imala brinuti kao o svom najbližem misijskom području. Važno pitanje tiče se broja župa(nija) na području "zagorske sklavinije", odnosno Bosne. Odgovor možda daje podatak u *Ljetopisu zagorske sklavinije* da je svakom banu bilo dodijeljeno sedam satnika, što bi moglo značiti sedam predstavnika pojedinih županija, odnosno plemena. Marulić je ovdje precizniji kada kaže da su neki banovi zapovijedali nad sedam centuriona. Dakle, prema tom tekstu, samo je uz neke banove stajalo sedam satnika, koje su – kako proizlazi iz teksta – "izašiljali svake zemlje ljudi".[36] Broj od sedam županijskih predstavnika mogao bi se odnositi najprije na bosanskog bana. Zemlja – ne znamo kako se u doba Duvanjskog sabora nazivala! – mogla je tada imati sedam župa(nija), odnosno sedam plemena. Pavao Anđelić kaže o županijama: "Sticajem prilika, neke župske organizacije su povremeno postizale visok stepen političke autonomije. Takav se zaključak nameće kada se posmatra specifičan položaj nekih starih župa u okvirima bosanske države. Tako npr. posebni predstavnik župa Zagorja, Neretve, Rame i Uskoplja u bosanskom državnom vijeću pokazuje da se još u prvoj dekadi 14. stoljeća respektirala pojačana individualnost ovih župa. Opreznim zaključivanjem može se dokučiti da su sve ove župe prije stupanja u državnu zajednicu sa Bosnom bile politički samostalne."[37] Raspad županijskog uređenja o kojem govori Anđelić vidi se i na primjeru Trebinja. Za župu Trebinje zna se kada je prerasla u arhontiju. Prema spisu *De administrando imperio* to se zbilo za župana Krajine, sina Beloja. Njemu je srpski arhont Vlastimir (sredina IX st.) dao svoju kćer za ženu i postavio ga arhontom. Ali i prije, a i poslije toga, Trebinje je stajalo u bližoj vezi sa Srbijom.[38] Može se pretpostaviti da su u sličnom odnosu bile i pojedine župe-zemlje na području buduće Bosne.

35 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, pogl. 29, 68.
36 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 307, 398.
37 P. Anđelić, *Studije*, 12-13.
38 Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, pogl. 34, 93-94.

5. UVEZIVANJE ŽUPA(NIJA) U ZEMLJU BOSNU

Slaveći svoga djeda Bazilija I (867-886), Porfirogenet je govorio o njegovu uspješnom nastojanju da slavenska plemena potčini bizantskoj vlasti. Podvrgnuo je oštroj kritici vladare prethodne amorijske dinastije (820-867), kada su se ta plemena odmetnula od carske vlasti te postala "samoupravna i samostalna, pokoravajući se isključivo svojim arhontima". Car Bazilije uspostavio je svojom političkom umješnošću i uz pomoć crkve ponovno bizantsku vlast: "Poslije njihova pokrštavanja postavi im tada arhonte koje su oni htjeli i izabrali, od roda od kojeg su oni željeli i voljeli." Porfirogenet dalje navodi: "I od tada do danas arhonti su u njih iz istih rodova i ne iz nekog drugog." Prije Bazilijevih reformi plemena Hrvati i Srbi i Zahumljani i Travunjani i Konavljani, i Dukljani i Pagani imali su glavare samo "starce-župane", "na isti način kao i ostale sklavinije".[39] Arhonti su bili bizantski činovnici koji su se u tim zemljama regrutirali iz određenih rodova koji su uživali povjerenje svojih saplemenika.

Ljetopis zagorske sklavinije također govori o političkim reformama koje su uslijedile nakon Duvanjskog sabora, a to će reći upravo u Bazilijevo doba. *Ljetopis*, naime, izvještava kako na Duvanjskom saboru "svakome mistu (zemlji) postaviše bana, a nigdi duža". Svakom banu dodijeljeno je sedam satnika koje je narod birao. Nasuprot tome, duži (hercezi) sudili su (upravljali) s "pet knezov".[40] Kneza je postavljao ban, odnosno duž "od svoga kolina", pa je dakle zavisio od duža i nije bio biran od naroda. Ustroj, na čelu sa banom, odgovora onome kakav je bio u "ostalim sklavinijama" (bosanski, usorski banovi, "ban veliki", valjda u odnosu na ostale banove "zagorske sklavinije"), a *duži* su isto što i arhonti. Kako dalje *Ljetopis zagorske sklavinije* govori o biranju banova i duža iz istih plemenitih porodica ("od pupkorizine plemeniti"), time potvrđuje Porfirogenetov podatak prema kojem su po odredbi cara Bazilija južnoslavenskim plemenima vladali arhonti iz reda njihovih saplemenika. Porfirogenet je svoje tvrdnje o neprekidnosti dinastičkog kontinuiteta i konkretizirao, donoseći vladarske kataloge za Srbiju, ali i za neke druge zemlje. Potvrdu takvog odnosa između bizantskog suvereniteta i

39 Isto, pogl. 34, 68-69.
40 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 307, 398. Latinska verzija je i ovdje protivrječna: spominje bana, duže, župane, knezove i satnike, tj. centurione "od plemenitih ljudi istoga područja". To također potvrđuje da je *Ljetopis zagorske sklavinije* stariji.

domaćih vladara u Hrvatskoj pruža Toma Arhiđakon. Spominjući hrvatskog kralja Držislava (969 - 997), Toma kaže: "Od ovog Držislava ostali njegovi nasljednici nazivali su se kraljevi Dalmacije i Hrvatske. Primali su, naime, znakove kraljevskog dostojanstva od carigradskih careva i zvali su se njihovim eparsima ili patricijima. Imali su, naime, po naslijeđu otaca i pradjedova njihova podrijetla gospodstvo kraljevstva Dalmacije i Hrvatske."[41]

Posebno je značajno ono šta *Ljetopis zagorske sklavinije* navodi o satnicima: "I učinivši satnike, ki satnici biše nad stotinu ljudi i te satnike učiniše svake zemlje ljudi. I daše svakome banu sedam satnikov i da budu rečeni satnici s bani puku suditi, a duži ali ti s hercezi, pet knezov i da s njim pravo sude puku. I zapisaše česti i dohotke banom i hercegom i knezom i satnikom. I odlučiše da svaki knez prizove jednog satnika i da nima prez rečenoga reda nijedan sud biti tvrd..."[42] Ovo je nedvojbeno dragocjeno svjedočanstvo jer pokazuje da je i u dalmatinskoj unutrašnjosti vrijedila upravna, sudska i vojna organizacija po stotinskom rasporedu. Taj ustroj, ostvaren unutar rodovskog poretka, poprimio je vremenom teritorijalna obilježja pa su se po stotinskom rasporedu organizirala sela i sve ostale više teritorijalne jedinice. Rodovi su davali odrede za vojsku, a sa stalnim nastanjivanjem i učvršćenjem ta početna organizacija izrasta u trajne vojno-teritorijalne jedinice. Stotinski raspored analogan je starogermanskom centenaru. Već je Tacit, opisujući staro germansko vojno uređenje, dovodio u vezu njihovo rodovsko uređenje i vojnu organizaciju, navodeći da je svaka župa (*pagus*) davala po stotinu momaka raspoređenih u porodicama i rodovima. Drukčije nije moglo ni biti u južnoslavenskim zemljama. Kada se govori o sudstvu, to dakako ne treba razumijevati u današnjem smislu te riječi. Sudstvo i uprava bili su izmiješani. Prema tome, izrazom "puku suditi" obuhvaćeni su i sudstvo, i uprava, pa to znači isto što i "vladati". Ono što posebno obilježava taj poredak jeste njegov demokratski karakter, koji proizlazi iz izbornosti satnika. Ovdje najočitije dolazi do izražaja poredak za koji je uobičajen naziv "vojna demokracija". U djelokrug satnika, koji su po postanku prije svega vojni zapovjednici, spadalo je i naplaćivanje poreza te poslovi suđenja u najširem smislu te riječi ("dijeljenje pravde"). Svi ti poslovi iz djelokruga satnika izričito se navode u Marulićevoj redakciji, koji je, kako se čini, imao bolji predložak nego što je to sačuvani hrvatski tekst.

41 Toma Arhiđakon, *Kronika*, XIII, 43.

42 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 399-400.

Nazivi *kraljevstvo* za zemlju, a *kralj* za vladara uobičajene su odrednice u slavenskim zemljama u ranom srednjem vijeku. Mihajlo Lanović objasnio je to sljedećim riječima: "Naziv se 'kralj' izvodi, kako je poznato, od imena cara Karla Velikoga, koji je prvi došao u tješnje veze sa tadanjim Slavenima, napose s polapskima, češkima, moričkima, panonskim i hrvatskima. Preko Poljaka prešao je taj naziv, u obliku 'krol' odnosno 'korol' i k Rusima, pa je tako postepeno postao općeslavenskim nazivom vladara, premda ga u starijim slavenskim spomenicima ne nalazimo".[43] Naziv *kralj*, *rex*, ne pretpostavlja da je dotična ličnost krunjena. Tako je po *Ljetopisu zagorske sklavinije* postojalo kraljevstvo Slavena na čelu s kraljem i prije nego što na Duvanjskom saboru "gardinali i biskupi s voljom svoga puka posvetiše kralja i potvrdiše u kraljevstvo i svim zemljam ke pod njim bihu, zapovidiše i volju kraljevu i ostatka njegova."[44] U novije vrijeme problemom naslova, konkretno hrvatskih vladara, bavio se Ivo Goldstein. On utvrđuje da su se na kamenim spomenicima i u pisanim izvorima od prve polovine IX st., a osobito do kraja XI st., hrvatski vladari različito nazivali: *rex*, *dux*, *princeps*, *comes*, *index*, *dux magnus*, zatim *eparh* i *patricij*. Ti nazivi ne javljaju se hronološkim redom, jedan za drugim, već se prepliću. Titula *rex*, koja se prevodi imenicom *kralj*, bila je najviša titula hrvatskih vladara. To može biti oznaka za samostalnog i moćnog vladara i ne pretpostavlja uvijek krunidbu.[45] I prema toj analizi može se zaključiti da naziv *kralj* u *Ljetopisu zagorske sklavinije* nije anahronizam. Vrijedno je napomenuti da naziv *kralj* za glavara "zagorske sklavinije" nije poznat samo spomenutom ljetopiscu. Naziv *kralj* razabire se i iz jednog podatka Ibn Halduna ("slavonski kralj Duka"), a i u pismu Hazdaja Ibn Šapruta iz 959. spomenut je "kralj zemlje Gebolim" (Zagorja).[46] "Kraljem Slavena" ("rex Sclavorum") nazvan je i Mihajlo Višević u južnoitalskom zapisu o njegovu zauzeću Siponta 926. godine. U pojedinim slučajevima "kraljem" se nazivao i neretljanski vladar ("gospodin Berigoj, kralj Primoraca sa ostalim županima"), zatim kralj Slavac i dr.[47] *Ljetopis* je težio u "ostale sklavinije" uključiti sve južnoslavenske zemlje, da bi svoja izlaganja učinio što važnijim, ali opisuje zapravo stanje samo u "ostalim sklavinijama". Na jednom mjestu u opisu Duvanjskoga sabora ljetopisac se odao,

43 M. Lanović, *Ustavno pravo*, 209.

44 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 397.

45 I. Goldstein, *O latinskim i hrvatskim*, 141-164. Isti, *Hrvatski rani srednji vijek*, 241-247.

46 V. Mažuranić, *Gebelim*, 28-39.

47 F. Rački, *Documenta*, 393. N. Klaić, *Povijest Hrvata*, 70, 291.

otkrivajući da je postojalo više "kraljevstava". To znači da je Budimir mogao biti kralj samo jedne od "kraljevina" koje su sudjelovale na saboru. Govoreći o sadržaju "privilegija starih" pribavljenih iz Rima i Bizanta, ljetopisac navodi da se iz njih vidjelo "kako diljahu zemlju od zemlje" i kako "biše zemlja od zemlje počtovana, i puk od puka i kraljevstvo od kraljevstva..."[48] Na Duvanjskom saboru bilo je, dakle, zastupljeno ne samo više zemalja, nego i više kraljevstava, pa je kralj Budimir mogao predstavljati jedino "zagorsku sklaviniju".

Kasnije je u Bosni i Usori, a možda i u Donjim Krajima poglavar zemlje bio ban. To je titula koja se pojavljuje i u drugim južnoslavenskim zemljama, ali ne za vrhovnog poglavara.[49] Što se tiče "duževa", oni su bili manje ograničeni utjecajem satnika koje je birao narod. Slično se može reći i za knezove, koji su morali biti od banova, odnosno duževa "kolina". Kasnija vlastela i velikaši regrutirali su se prije svega iz tih redova. Sam naziv *duži* (od lat. *dux*) u bizantskoj političkoj sferi značio je isto šta i carski namjesnik. Važno je uočiti da se naziv *dux* za hrvatske vladare ("dux Chroatorum") održao sve do Tomislava. U Bosni se i knez javlja u osobenoj ulozi. Kao što je poznato, pod knezom se u ranom srednjem vijeku obično razumijeva glavar zemlje. Rački smatra da je *knez* isto što i *arhont*, *princeps*.[50] Prema *Ljetopisu zagorske sklavinije*, kneza postavljaju banovi, odnosno duži, "od svoga kolina". Oni su potčinjeni banovima, odnosno dužima. Pet knezova bilo je dodijeljeno dužima, "da s njimi pravo sude puku".[51] Protokom vremena naziv *knez* dobio je različite sadržaje u pojedinim južnoslavenskim zemljama.

6. NEKA OBILJEŽJA BOSANSKE PROTODRŽAVE

"Zagorska sklavinija" ne može se tretirati kao država u klasičnom smislu riječi. To je *sklavinija*, slavensko područje koje je bilo izvan domašaja bizantske vlasti, ali još nije imalo državnu organizaciju. Sudeći prema Porfirogenetu, sklavinije su predstavljale skup župa, slabije ili jače povezanih, na čelu sa starcima-županima. "Zagorska sklavinija" odlikuje se time što je trajala duže negoli druge

48 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 397.
49 M. Lanović, *Ustavno pravo*, 97-102. *Codex diplomaticus*, sv. 4, 239.
50 F. Rački, *Nutarnje stanje*, 126.
51 V. Mažuranić, *Pravno-povjesni rječnik*, 514-516.

sklavinije, a bila je najstarija među njima. Na njezinu prostoru susretale su se arhaične slavenske ustanove još i u kasnom srednjem vijeku. Ti ostaci starog društvenog ustrojstva već su uočeni u historiografiji, osobito u radovima Sime Ćirkovića i Pave Anđelića.

U najužoj vezi sa tim slavenskim ustanovma, prije svega sa župnim ustrojstvom, stoji i etnički sastav stanovništva "zagorske sklavinije". Smatram da je "zagorska sklavinija" slavenska etnička tvorevina, pri čemu valja napomenuti da se etnička primjesa starosjedilačkog stanovništva u slavenskoj masi bila neznatna, a time i od malog značaja. Osnovnu masu stanovništva "zagorske sklavinije" činili su Slaveni, Hrvati, Normano-Slaveni i Velikomoravljani u Zahumlju, Srbi, te poljsko pleme Vislana. Oni su asimilirali starosjedioce Romane. Slaveni – Hrvati i Srbi su se naselili u vremenski odvojenim najezdama. Čini se da su neizdiferencirane slavenske mase bile znatno brojnije negoli Hrvati i Srbi. Normano-Slaveni također su donijeli neka posebna etnička obilježja. Prema *Ljetopisu zagorske sklavinije*, novopridošlo stanovništvo bilo je činilac stabilnosti. Napokon, Četvrta velika seoba, ona iz Velike Moravske početkom X. st., označila je, kako se čini, prekretnicu u kulturnom i privrednom životu Bosne. Sudeći po tragovima u toponomastici Bosne, ovo stanovništvo bilo je vrlo brojno. Dubrovački izvori dovode u određeni odnos bosansku i velikomoravsku vladajuću dinastiju. Anonim pod godinom 972. govori o nekom kralju "della linea de Moravia de Harvati", koji je u rodu sa "bosanskim kraljem". Dalje pripovijeda kako je taj "hrvatski kralj iz Moravske" protjerao iz Bosne nekog "Signor Ducha d' Albania", koji je prije toga savladao "bosanskog kralja". Dubrovčani su bili s Dukom pa ih je zato bosanski kralj počeo proganjati.[52] Razzi kaže da je u ratu s Dukom iz Albanije ubijen bosanski kralj, "koji je potjecao iz Moravske" ("della stirpe di quelli di Moravia").[53]

Svakako se valja složiti s Ostrogorskim da su sklavinije prethodile vlastitoj bosanskoj državnoj organizaciji, ali to ne znači da se tu već nisu nalazile klice državne organizacije.[54] Te klice vidim prije svega u činjenici da se u "zagorskoj sklaviniji" javlja raslojeno društvo – vladari i podanici. To se zapaža već u župama, koje se počinju nazivati *županije*. Određeni geopolitički razlozi također su doprinosili državnom konstituiranju čiji su začeci prepoznatljivi već

52 *Annales ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 22.
53 S. Razzi, *La Storia di Raugia*, 28. Razzi je najmanje pouzdan od svih dubrovačkih kroničara. Op. redaktora.
54 G. Ostrogorski, *Vizantija i Južni Slaveni*, 3-14.

u "zagorskoj sklaviniji". Porječju Bosne u gornjem toku, gdje je dolina Bosne najšira, pripada matična uloga u oblikovanju prvih početaka bosanske države. Geografski položaj državne jezgre u visočkom kraju znatno je doprinio procesu plemenskog i teritorijalnog zbližavanja i sjedinjavanja u veću cjelinu. Iz eponimne Bosne moglo se ići niz dolinu Bosne, Vrbasa i Drine. Manje riječne doline (Miljacka, Prača, Lepenica, Usora itd.) odigrale su također određenu ulogu, vodeći iz jednog područja u drugo. Dolina Neretve, koja pripada jadranskom slivu, imala je važniju ulogu za razvoj Hercegovine, ali se i Bosna tim putem povezivala sa Jadranom.

U tim integracijskim procesima značajnu ulogu imala je i mreža puteva naslijeđena još iz rimskih vremena. Ceste su uglavnom vodile dolinama rijeka, ali uzvisinom. Tako je dolina Bosne bila transverzalno i dijagonalno povezana mrežom cesta, pa je i od Narone Neretvom i preko Boraka u Zahumlje išla cesta i spajala unutrašnjost Bosne s morem. Osim magistralnih, postojao je niz regionalnih i lokalnih puteva, koji su povezivali naselja.[55]

Postavlja se pitanje: Kakva je bila uloga Crkve pri uspostavljanju pravne protodržave, a zatim i države Bosne? Porfirogenet je vidio jačanje političke uloge Bizanta upravo u penetraciji posredstvom Crkve. Slabost bizantske vlasti u "zagorskoj sklaviniji" bila je vezana i uz organizaciju Crkve. U Porfirogenetovim spisima *De administrando imperio*, kao i u *Vita Basilli* jasno je istaknuto kako je Bizant preko Crkve širio politički utjecaj po "zagorskoj sklaviniji". Crkva je bila gotovo neovisna. Ćirilometodska crkvena organizacija, između Rima i Carigrada, doprinosila je političkom osamostaljivanju. To se nastavilo i kada su ćirilometodski samostani prerasli u krstjanske hiže i kad je Crkva bosanska postala prevladavajućom snagom u bosanskoj srednjovjekovnoj državi. Osim toga, kristijanizacijom su prevladani sukobi između vladajućih poganskih Slavena i pobijeđenog latiniziranog stanovništva, koje je ispovijedalo kršćanstvo. To se lijepo vidi iz *Ljetopisa zagorske sklavinije*, koji svjedoči da se rješenjem pitanja Romana, koje je uslijedilo tek nakon kristijanizacije, moglo pristupiti neophodno potrebnim političkim reformama, koje su našle svoj izraz na Duvanjskom saboru.

55 O putevima u Bosni i Hercegovini u rimskom razdoblju usp. E. Pašalić, *Römische Strassen*. Isti, *Antička naselja*. I. Bojanovski, *Dolabelin sistem*. Isti, *Prilozi za topografiju*.

7. PREDSLAVENSKO NASLIJEĐE

Bosna je nastala na teritoriju Rimskog carstva pa se kao važno nadaje pitanje: Postoji li kontinuitet između kasne antike i ranog slavenskog razdoblja na tom području? Đuro Basler, koji se bavio proučavanjem kasne antike u Bosni i Hercegovini, došao je do sljedećeg zaključka: "Na starim ilirskim plemenskim područjima izrast će tokom vremena nove srednjovjekovne upravne tvorevine, tako zemlja Bosna na tlu starih Desidijata, a Hum u zemlji Daorsa. Pa i manje upravne jedinice, župe, vežu se za stare ilirske gradove. Tu i tamo zatičemo još i u srednjem vijeku neki blijedi odbljesak rimskih municipija, tako naselje Bosna u području Visokog, što će po svoj prilici biti neki analogan rimsko-provincijskom i slavensko-rodovskom poimanju zajednice. Vrijeme antike izgleda kao da je bilo predviđeno u nekoj sporednoj epizodi, jer sada Iliri i Slaveni postaju nosioci nove simbioze – oni traže način zajedničkog života, dok spomenici antike ostaju kao *loca sacra* zaboravljeni u ruševinama sve do naših dana."[56] Ovo teritorijalno naslanjanje određenih slavenskih tvorbi i ustanova na predslavensko, prije svega antičko naslijeđe, zapravo je posljedica određenih geopolitičkih zadanosti. Ako se, naprimjer, teritorij župa veže za staroilirske gradine ili etnički smještaj Desidijata za područje buduće Bosne, to samo pokazuje da su jedni te isti geografski uvjeti dali osnovu i za buduće naseobinske aglomeracije. Starosjedilačko stanovništvo asimiralo se primivši slavenski jezik. Nije se mogla trajno održati razlika između pobjedničkih osvajača i pokorenih starosjedilaca. Starosjedioci u "zagorskoj sklaviniji" nestali su, ali su ostavili svoje tragove u kulturnom nasljeđu te u antropološkom tipu stanovništva tog područja.[57] Petar Skok smatra da su sredozemni gradovi ujedinjavali slavensko zaleđe i utjecali na njega. U zaleđu Epidaura, Ragusije i Kotora uspostavljaju se najstarije srpske državice Duklja i Travunija. U zaleđu Zadra i Splita rađa se stara hrvatska država. Na toj osnovi Skok zaključuje da su u zaleđu jačih dalmatinskih gradova redovno nastajale slavenske državne tvorevine koje su se mogle oduprijeti Bizantu.[58]

56 Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog*, 162.

57 O pitanjima kontinuiteta i diskontinuiteta vidi: I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 93 i dalje.

58 P. Skok, *Dolazak Slavena na Mediteran*, 98.

8.
GORŠTAČKA I RATARSKA SASTAVNICA

Nastanjujući se u nove krajeve sa svojim porodicama i stadima, slavenski rodovi zauzimali su plodnije krajeve, pa i pašnjake, te odatle istiskivali starosjedioce, koji se povlače u brda i u utvrđena mjesta. Očito je onda da su novi naseljenici bili vojno nadmoćniji u odnosu na starosjedioce, koji su, kao pobijeđeni, morali napuštati svoja naselja i skrivati se, kako je to opisano u *Ljetopisu zagorske sklavinije*. Uostalom, prva jezgra Bosne nastala je u polju, i to Visočkom. Može se smatrati da su već u IX st. slavenski naseljenici na području današnje Bosne i Hercegovine napustili polunomadski način života, tako da su se uz stočarstvo bavili u većoj mjeri i poljoprivredom. To se zaključuje iz činjenice da su naseljavali plodnije krajeve, koji su činili jezgru župa. Župe koje su naseljavali pojedini rodovi najstariji su oblik političkog okupljanja i organiziranja.

Podjela na gorštačke i ratarske skupine važna je u tokovima oblikovanja država. Prema rasprostranjenom narodnom poimanju, nazivima *bosna* i *bosanac* označavali bi se gorštaci, gorani, brđani i odvajali bi se od stanovništva u dolinama, "župnijim" (pitomijim) predjelima.[59] Kada bi se u tom smislu govorilo o "bosni", obično bi se reklo – "ozgor s bosne" ili "gore na bosni", a ako bi bila riječ o "župi" reklo bi se: "odozdo iz župe" ili "dolje u župi". Iz toga proizlazi da *bosna* znači brdo, a *bosanac* brđanina. To poistovjećivanje javlja se u istočnoj Bosni, ali i u visočkom kraju, koji smatram jezgrom srednjovjekovne Bosne. Znakovita je podudarnost riječi *bosna* u smislu "gorski krajevi" i determinacije *zagorje*, poznate iz podjele na Duvanjskom saboru. Da li bi se iz toga moglo zaključiti da je prije nego što se ustalilo ime Bosna za to područje vrijedilo ime Zagorje, koje je negdje spočetka X st. našlo zamjenu u imenu Bosna? U takvom domišljanju Zagorci, gorštaci, dobili su novo ime, Bosanci. Međutim, ne zna se kako se nazivalo uže područje Bosne prije pojave bosanskog imena.

9.
PLEMENŠTINA I "PLEMENITO"

Riječ *pleme* označavala je u srednjovjekovnoj Bosni i kasnije širu porodičnu zajednicu, s tim što se riječ *porodica*, kao ni *obitelj*

59 I. Hodžić, *Šta je bosna, a šta župa*, 14.

ne javljaju u dokumentima. Za porodicu postoji izraz *kuća* (kućna zajednica!). Zemljište koje je pripadalo porodici označavano je kao "plemenito", pa se ta oznaka često susreće na nadgrobnim natpisima: "na svojoj zemlji, na plemenitoj", "na svojoj plemenitoj baštini", "na plemenitom svom".[60] Kohabitacijska dimenzija naglašena je u nazivu *kuća*, a srodstvo u nazivu *pleme*. Zemljište koje pripada kući ili plemenu jeste *baština* ili *plemenito*, odnosno "plemenita zemlja" koja prelazi "s kolina na kolino". O tome je pisao Sima Ćirković, koji nalazi da je u kasnosrednjovjekovnoj Bosni sačuvano mnogo elemenata starijega društvenog poretka. Oni dolaze do izražaja kroz veoma značajne veze krvnog srodstva i u velikoj ulozi zajednica zasnovanih na krvnom srodstvu. Društvo u Bosni razvijalo se relativno slobodno od stranog pritiska te se u njemu može najbolje uočiti kontinuitet društvenih odnosa i oblika društvene organizacije: "Odavno je uočeno i isticano da je rodovsko poreklo zemljišne svojine izraženo već u nazivu 'plemeniti', 'plemenština', 'plemenita baština', koji se za zemljišnu svojinu upotrebljava u Bosni. Pri tome se mora voditi računa da je tada reč 'pleme' označavala daleko užu zajednicu zasnovanu na bazi krvnog srodstva – rod... U toku vremena se izgubio prvobitan uski smisao pa je plemenito počelo da znači svaku svojinu nad zemljom... Ipak o rodovskim ostacima u plemenitom svedoče nam izvori XIV. i XV. veka. Oni govore o kolektivnom gospodarenju zemljom od strane krvnih srodnika, a zatim o pravima daljih krvnih srodnika na zemlji koju ima pojedinac u svojini... Plemenito ili plemenština, bosanska plemenita baština bila je jedini oblik zemljišne svojine poznat u srednjevekovnoj bosanskoj državi. Vladareve donacije imaju zato isti karakter kao i plemenito 'od korena' tj. prava nasledna zemlja vlasteoskog roda... Povezanost roda i zemlje sprečila je pojavu bilo kakvog oblika uslovne svojine koji bi davao vladalac za vršenje službe i time ga lišilo jednog značajnog izvora moći. To nije ostalo bez krupnih posledica na bosansko društvo i državu." Ćirković vidi ostatke starije društvene strukture i u načinu popunjavanja bosanskog vladarskog prijestolja, proisteklom iz shvaćanja da je gospodar države čitav rod, isto kao što je čitav rod gospodar plemenštine: "Bosanski presto je popunjavan izborom, a izbor je bio ograničen na članove jednog roda. Ta kombinacija naslednosti i izbora nije bosanska osobenost, ona je poznata u Evropi ranog srednjeg veka i dobro proučena u Nemačkoj."[61]

60 M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I-IV.

61 S. Ćirković, *Ostaci*, 155-164.

Određena demokratska crta prema kojoj su vladari dolazili, osim po pravu roda, također po izboru, zapaža se u Bosni i mnogo kasnije "Одь.... нихь же племени и азь изабран б·ѣхь" – naglašava Stjepan Ostoja.[62] O sukladnosti interesa vladara vladajućeg sloja u Bosni govori i Orbini. Izlažući o Kotromanićima, uočava da su to nekad bili banovi, a nekad kneževi: "U njihovoj vladavini bilo je dobro to što su oni održavali u Bosni slobodu sa starim običajima. Jer je tada u ovom kraljevstvu bilo mnogo vrlo uglednih velikaša, a ti nisu dozvoljavali nikome od upravljača da tiraniše bilo koga i zahtevali su da se poštuje položaj i baština svakoga. Drugo ne nalazim zapisano o spomenutim Kotromanićima, koji su u stara vremena vladali u Bosni..."[63] U bosanskim prilikama riječ *pleme* ima, dakle, usko značenje. To je uočljivo također iz teksta *Ljetopisa zagorske sklavinije*, na mjestu gdje je riječ o odluci Duvanjskog sabora koja se tiče postavljanja banova, odnosno duža: "I tada (narediše da) svaki tih banov i dužev budu od pup(k)orizine plemeniti i oni da učine kneze od svoga kolina." Tu su riječi *pleme*, *plemeniti*, u značenju izjednačene s riječju *kolino* (lat. *generationes*). Ban (duž) može biti samo onaj koji je krvno vezan sa svojim prethodnicima i potječe od koljena.[64] Sintagmu "od pupkorizine plemeniti" objašnjava povelja Sandalja Hranića od 24. 6. 1419. godine. Tamo se spominje "natražje naše što je po muškom koljenu od našeg srca što bi pošteno i pravo natražje naše i pleme, što je po muškom koljenu, kako kr'v' podaje".[65] I ovdje je jasno da se pod "plemenom" podrazumijeva agnatski rod, muška silazna linija. Zajedničkim pretkom smatra se onaj koji je najprije držao posjed "zemlje plemenite", a *pleme* je njegovo potomstvo.

10.
ODNOS PREMA BIZANTU

Od svih južnoslavenskih zemalja područje "zagorske sklavinije" najmanje je stajalo pod utjecajem Bizanta. Suverenitet Bizanta bio je samo nominalan. Pa i bizantski kulturni utjecaj mogao je biti samo posredan: dolazio je preko Dalmacije ili, što je ostalo nezapaženo, posredstvom Velike Moravske, odnosno njezinih iseljenika. Nije utemeljeno proglašavati romaničke spomenike – koji svakako sadrže i dosta bizantskih elemenata – bizantskom baštinom, kako se to ponekad čini. Na bosansko područje nisu prodrle ni bizantske

62 F. Miklošič, *Monumenta serbica*, 233.
63 M. Orbin, *Kraljevstvo Slavena*, 141.
64 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, 399.
65 F. Miklošič, *Monumenta serbica*, 288.

ustanove pa se nije razvio ni feudalizam bizantskog tipa. Bizantska *pronija* ostala je, naprimjer, nepoznata u Bosni. "Pronija je", uočava bizantolog Ostrogorski, "dobila veliki značaj u srpskoj državi, naročito u Dušanovom carstvu, održala se posle njenog raspada i u Srbiji, i u Makedoniji, i u Zeti, i u njegovim grčkim oblastima, Epiru i Tesaliji, uzela velikog maha i u Srpskoj Despotovini, ali nije mogla da se razvije u Bosni, jer je bosansko feudalno plemstvo bilo isuviše jako i nezavisno prema vladaru, da bi se i ovde, pored baštinske svojine, mogla razviti posebna vrsta uslovnog zemljoposjedništva pod kontrolom vrhovne vlasti."[66] Nalazi bizantskog novca također su rijetki, iako je taj novac kolao u Bosni.[67]

Odsutnost bizantskog društvenog i kulturnog utjecaja tim je razumljivija što je na području "zagorske sklavinije" gotovo potpuno izostala stvarna politička vlast Bizanta. I u razdoblju širenja Bizantskog carstva na Balkanu, za vladavine Bazilija II (976-1025) i Manuela Komnena (1143-1180) područje Bosne igralo je sporednu ulogu. *Ljetopis popa Dukljanina*, u 38. pogl., bilježi da car Bazilije "sabra veliku vojsku i mnogo lađa te uze osvajati zemlju i zadobije cijelu Bugarsku, Rašku, Bosnu i cijelu Dalmaciju i sve primorske okruge sve do granica donje Dalmacije". To je osvajanje uslijedilo 1018. godine. Međutim, hronika ne kaže da li su sve pobrojane zemlje bile i osvojene.[68] Ako su sve spomenute zemlje i bile osvojene, ostaje pitanje koliko je bizantska vlast bila djelotvorna. U daljnjem izlaganju događaja hroničar spominje raškog župana, bana bosanskog i kneza Zahumlja, što znači da je i dalje postojala domaća vlast. Kada se Duklja pod knezom Vojislavom (kojeg hronika naziva Dobroslav) odmetnula od carske vlasti, car "pošalje poslanike s ne malo zlata i srebra, da dadu raškom županu i banu bosanskom i knezu oblasti Helmanske, neka pošalju vojsku protiv kralja" (misli Vojislava). "Ako bi ta vest bila tačna" – primjećuje V. Ćorović – "onda bi se s pravom moglo misliti, da te zemlje u ovo vreme nisu bile u potpunoj vlasti Vizantije..."[69] Ostrogorski, komentirajući to mjesto u *Ljetopisu popa Dukljanina*, zaključuje: "Tu su lepo nabrojene južnoslavenske države koje očigledno nisu ulazile u sastav Carstva: s jedne strane Duklja, koja je bila ustala protiv vrhovne vlasti Vizantije, s druge strane Raška, Bosna i Zahumlje, čije vladare Vizantija poziva na

66 G. Ostrogorski, *Vizantija i Slaveni*, 19.
67 N. Miletić, *Reflets*, 298.
68 F. Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*. M. Prelog, *Studije iz bosanske povijesti*, 10.
69 V. Ćorović, *Historija Bosne*, 151.

borbu protiv odmetnika, potkrepljujući svoj apel obećanjem darova."[70] Posredan dokaz o odsutnosti bizantske vlasti u "zagorskoj sklaviniji" proizlazi iz podatka da ni u Zahumlju i Trebinju bizantski strateg oko 867. nije imao nikakvih ovlašćenja, pa tako nije naplaćivao ni danak. Ako to vrijedi za prostor Zahumlja i Trebinje, onda je pogotovo "zagorska sklavinija", u još dubljoj unutrašnjosti, bila izvan domašaja stvarne vlasti Bizanta.

Jedino povijesno zajamčeno osvajanje Bosne od strane Bizanta dogodilo se za vladavine cara Manuela Komnena (1143-1180). Ovo osvajanje ostavilo je traga i u besjedi carigradskoga patrijarha Mihajla Antrijalskog iz 1167. godine. On izričito spominje Hrvate i Bosance, koji su došli pod vlast Bizanta: "I Hrvat (Χορβάτης) i Bosanac (Βοσναῖς) neka budu upisani u tablice Romeja."[71] Bizantska vlast trajala je petnaestak godina. To je epoha Manuela Komnena koja, po riječima Ostrogorskog, "predstavlja nov vrhunac vizantijske prevlasti na Balkanu. Ne samo da su Bugarska i Makedonija ostale čvrsto u okviru Vizantijskog Carstva, pa su prestali i ustanci na koje se Makedonija dizala u 11. veku; ne samo da je vazda nepokorena Raška bila najzad naterana na poslušnost; već su posle uspešnih ratova s Ugarskom pripojene Vizantijskom Carstvu Hrvatska i Dalmacija, Srem, Bosna. Međutim ovaj novi polet vizantijske moći nije bio dugotrajan. Kratka dominacija Vizantije nije mogla dublje delovati u oblastima u kojima vizantijski uticaj nije imao jačih korena."[72] U tom razdoblju Bosna, odnosno Bosanci, ulaze i u bizantsku carsku titulu. Manuel je u svoj carski naslov unio da je i car Bosanaca (βοσϑνικος u ediktu od 1155.) odnosno βοστνίκος (1166. godine). Bosanci su u tituli iz 1166. spomenuti poslije Dalmatinaca i Ugara, a prije Hrvata, Bugara i Srba.[73]

70 G. Ostrogorski, *Vizantija i Slaveni*, 16.
71 *Vizantijski izvori*, sv. 4, 206.
72 G. Ostrogorski, *Vizantija i Slaveni*, 17.
73 J. Ferluga, *Vizantijska uprava*, 133.

LITERATURA

Alerić, Danijel, *Toponim Bosna kao slavistički problem*, Rasprave Zavoda za hrvatski jezik 21 (1995): 5-12.

Alfoldy, Geza, *Eine Strassenbahn in Schrift aus Salona*, Klio 46, 1965, 323-327.

Alić, Salih, *Bosanski krstjani i pitanje njihovog porijekla i odnosa prema manihejstvu*, u: *Bogumilstvo na Balkanot vo svetlinata na najnovite istraživanje*, Makedonska akademija na naukite, Skopje 1982.

Ančić, Mladen. *Na rubu Zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Dom i svijet, 2001.

Anđelić, Pavao, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Veselin Masleša, Sarajevo 1973.

Anđelić, Pavao, *Doba stare bosanske države*, Visoko i okolina kroz historiju 1, Visoko 1984, 101-309.

Anđelić, Pavao, *Glavne etape razvoja kulturnog života u srednjovjekovnoj Bosni*, Treći program Radio Sarajeva 3, 1973, 265-277.

Anđelić, Pavao, *Hronike i rodoslovi*, u: *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija I. Starija književnost*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1974, 69-100.

Anđelić, Pavao, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, n. s. 34, 1979, 185-247.

Anđelić, Pavao, *Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu XXV, 1977, 199-212.

Anđelić, Pavao, *Revizija čitanja Kulinove ploče*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. 15-16, 1961, 287-308.

Anđelić, Pavao, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, ANUBiH, Sarajevo 1970.

Anđelić, Pavao, *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982.

Anđelić, Pavao, *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. 18, 1963, 179-194.

Annales Ragusini Anonymi, item Nicolai de Ragnina, ed. N. Nodilo, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, sv. XIV, Zagreb 1883.

Annales regni Francorum, ed. Friedrich Kurze, Hannover 1895.

Antoljak, Stjepan, *Miscellanea mediaevalia jugoslavica*, Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na Univerzitetot vo Skopje, 20, 1968, 189-192.

Babić, Anto, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo 1972.

Babić, Anto, *O pitanju formiranja srednjovjekovne bosanske države*, Naučno društvo BiH, Radovi III, 1955, 57-79.

Babić, Anto, *Struktura srednjovjekovne bosanske države*, Pregled 12, 1, 1961, 1-8.

Bagno, Timotheo da, *Historia della vita di s. Romualdo*, Venetiis 1605, Euricl. cat. Vaticano, 1949, vol. III.

Banašević, Nikola, *Letopis popa Dukljanina i narodna predaja*, Srpska književna zadruga, Beograd 1971.

Barada, Miho, *Dalmatia superior*, Rad JAZU 270, 1949.

Barada, Miho, *Episcous chroatensis*, Croatia sacra 1, 1931, 161-215.

Barišić, Franjo, *Proces slovenske kolonizacije istočnog Balkana*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XII, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 4, Sarajevo 1969, 11-27.

Basler, Đuro, *Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH*, Sarajevo 1972.

Basler, Đuro, *Kasno antičko doba*, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo 1984, 309-373.

Basler, Đuro, *Paleolitsko doba*, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo 1984, 13-28.

Basler, Đuro, *Pećinski crteži u Bosni i Hercegovini*, Treći program Radio Sarajeva, god. XII, 50, juli-decembar 1985, 413-419.

Basler, Đuro, *Visoko učilište Crkve bosanske u mjestu Moštre*, Pregled 4, 1975, 473-486.

Bauer, Walter, *Griechisch-deutsches Wörterbuch*, Giessen 1928.

Benac, Alojz, *Gradac Ilinjača kod Kotorca*, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva I, 1963, 25-31.

Benac, Alojz, *Mlađe kameno i prelazno doba*, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo 1984, 29-99.

Benac, Alojz, *Sarajevo kroz arheološke spomenike*, u: *Sarajevo od najstarijih vremena do danas*, sv. 1, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1954, 7-41.

Beuc, Ivan, *Još o problemu formiranja feudalnih država u južnih Slavena*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 8, 1976.

Bilkova, Libuša, Fiala, Zdenek, Karbulov, Marie, *Altmährische Terminologie in den Zeitgenossischen lateinischen Quellen und ihre Bedeutung*, Byzantinoslavica 2, 1967.

Bjelovučić, Nikola, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Zagreb 1929.

Boba, Imre, *Ćiril-Konstantin i Svetopolk u Ljetopisu Popa Dukljanina*, Nova et vetera, 1-2, 1985, 143-156.

Boba, Imre, *Moravia's history reconsidered – reinterpretation of medieval sources*, The Hague 1971.

Boba, Imre, *Novi pogled na povijest Moravije*, Split 1986.

Bojanovski, Ivo, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH sv. 47, Sarajevo 1974.

Bojanovski, Ivo, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, s posebnim osvrtom na područje BiH*, Godišnjak ANUBiH 15, 17, 19, Centar za balkanološka istraživanja, knj. 13, 15, 17, Sarajevo 1977-78.

Bojanovski, Ivo, *Ranosrednjovjekovno utvrđenje u Vrbljanima na Sani*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, n. s., 29, 1974, 246-258.

Brandt, Miroslav, *Povijest Rusije u srednjem vijeku*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1981.

Bronzano doba, ur. Borivoj Čović, Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka istraživanja, Sarajevo 1983.

Bubić, Šefkija, *Češko-moravski elementi u pretfeudalnoj Bosni* (neobjavljeni rad, dostupan u Češkoj akademiji znanosti u Pragu).

Budak, Neven, *Prva stoljeća Hrvatske*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994.

Bujnich, Joseph, *Zwischen Rom und Byzanz*, Graz-Wien-Köln, 1972.

Bulić, Frane, *Sveti Venancije, prvi biskup salinski i mučenik, duvanjski*, Brunšmidov zbornik, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva n. s. 25, 1928, 55-71.

Cerva Tubero, Ludovicus, *Commentaria suorum temporum*, Dubrovnik 1784. (Novo izdanje: Crijević Tuberon, Ludovik. *Komentari o mojem vremenu*, Biblioteka Hrvatska povjesnica – Posebna izdanja, ur. i prijevod Vlado Rezar, Hrvatski institut za povijest, Zagreb: 2001)

Chronica Nestoris, ed. Franz Miklosich, Vindobonae 1860.

Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484), Zagreb: JAZU, ed. N. Nodilo, Monumenta spectantia historiam Sclavorum Meridionalium vol. 25, 1893.

Cibulka, Josef, *Der Zeitpunkt der Ankunft der Brüder Konstantin Cyrillus und Methodius in Mahren*, Byzantinoslavica 26, 1965, 318-364.

Cibulka, Josef, *Velikomoravsky kostel v Modre v Velehradu a zarethy učestaoti na Morave*, Prag 1958.

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, Zagreb: JAZU, ur. Tadija Smičiklas, sv. 2, 1904; sv, 3, 1905; sv. 4, 1906; sv. 6, 1911; sv, 7, 1912.

Čović, Borivoj, *Novi podaci o praistorijskom naselju "Gradac" kod Kotorca*, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva 2, 1966, 9-17.

Čović, Borivoj, *Bronzano i željezno doba*, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo 1984, 101-190.

Čremošnik, Irma, *Die ältesten slawischen Siedburgen und Necropolen in Bosnien und Herzegovina*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. 12, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 4, Sarajevo 1969, 229-232.

Čubrilović, Vaso, *Popis bogomilskih vladara*, Politika, 21. 2. 1965.

Ćirković, Sima, *Ostaci starije društvene strukture u bosanskom feudalnom društvu*, Istorijski glasnik 3-4, 1958, 155-164.

Ćirković, Sima, *Izvori Mavra Orbina*, u: Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968, 379-428.

Ćorović–Ljubinković, Mirjana, *Ka problemu slovenizacije Beograda i severne Srbije*, Godišnjak grada Beograda 25, 17-25.

Ćorović–Ljubinković, Mirjana, *Naušnice tzv. tokajskog tipa*, Rad vojvođanskih muzeja 3, 1954, 81-93.

Ćorović–Ljubinković, Mirjana, *Odraz kulta Ćirila i Metodija u balkanskoj srednjovjekovnoj umetnosti*, Simpozij 1100. godišnjica od smrti na Kiril Solinski, knj. I, Skopje 1970.

Ćorović, Vladimir, *Bosna i Hercegovina*, Beograd 1925.

Ćorović, Vladimir, *Historija Bosne*, Beograd 1940.

Ćorović, Vladimir, *Pitanje o poreklu Kotromanića*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 5, Beograd 1925, 15-20.

Daničić, Đuro, *Hvalov rukopis*, Starine JAZU 3, Zagreb 1871.

De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus, Monumenta Germaniae historica, Scriptores, vol. XI, 1854, 6-14.

Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Bd. 3, Bosnien und Herzegovina, Wien 1901.

Dinić, Mihailo, *Bosanska feudalna država od 12. do 15. stoljeća*, u: *Historija naroda Jugoslavije*, ur. J. Šidak, B. Grafenauer, D. Perović, Školska knjiga, Zagreb 1953, 561-628.

Dinić, Mihailo, *Braničevo u srednjem veku*, Požarevac 1958.

Dinić, Mihailo, *Državni sabor srednjevekovne Bosne*, SANU, Posebna izdanja, knj. 231, Odelenje društvenih nauka, n. s., knj. 13, Beograd 1955.

Dinić, Mihailo, *O nazivima srednjevekovne srpske države – Sklavonija, Srbija, Raška*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 42, 1-2, 1966.

Dinić, Mihailo, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, I deo, SANU, Beograd 1955.

Draganović, Krunoslav, *Katolička crkva u sredovečnoj Bosni*, u: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, 2. izd., Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo 1991, 685-766.

Dufour, Xavier Leon, *Rječnik biblijske teologije*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1969.

Dvornik, František, *Les Slaves, Byzance e Rome au IX siècle*, Paris 1926.

Dvornik, František, *The Slavs, their early History and Civilization*, Boston 1959.

Dvornik, František, *Vojtjeh Adalbert, svetac Bijelih Hrvata*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1982.

Đaković, Luka, *Političke organizacije bosansko-hercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb 1985.

Einhard, *Život Karla Velikog*, ur. I. Goldstein, Latina et Graeca, Zagreb 1992.

Elliot, Ralph. W., *Runes*, Oxford, 1963.

Etnogeneza Hrvata (zbornik radova), ur. N. Budak, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1995.

Faber, Moric, *Pravo barskih nadbiskupa na naslov "primas Srbije"*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu III, 17, 1905, 445-478.

Farlati, Daniele, *Illyricum sacrum*, Venetiis 1800.

Ferluga, Jadran, *Lista adresa za strane vladare iz knjige o ceremonijama*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 12, 1970, 166-168.

Ferluga, Jadran, *Vizantija i postanak najranijih južnoslavenskih država*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 11, 1968, 55-65.

Ferluga, Jadran, *Vizantijsko carstvo i južnoslavenske države od sredine IX do sredine X veka*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 13, 1971.

Fermendžin, Euzebije, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892.

Fermendžin, Euzebije, *Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od 1620-1648*, Starine JAZU 24, 1891.

Filipović, Milenko S., *Tragovi Perunova kulta kod Južnih Slovena*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s., 3, 64-80.

Fisković, Igor, *Reljef kralja Petra Krešimira IV*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2002.

Foretić, Vinko, *Povijest Dubrovnika do 1808. godine*, I dio, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1980.

Foretić, Vinko, *Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku*, Dubrovnik 12, 4, 1969.

Georgiev, Emil, *Rabotili Kiril i Metodij sred južnite Slavjani*, Slavjanska filologija, Sofija 1963.

Glesinger, Lavoslav, *Jevreji i Hrvati u arapskoj Španiji*, Jevrejski almanah 1955-1956, 35-45.

Goldstein, Ivo, *Bizant na Jadranu*, Latina et Graeca, Zagreb 1992.

Goldstein, Ivo, *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi Liber, Zagreb 1995.

Goldstein, Ivo, *O latinskim i hrvatskim naslovima hrvatskih vladara do početka XII. stoljeća*, Historijski zbornik 36, 1983, 141-164.

Gracianskaja, Natal'ja Nikolaevna, *Etnografičeskie grupi Moravii*, K istorii etničeskoga razvitija, Nauka, Moskva 1975.

Grafenauer, Bogo, *Pitanje srednjovjekovne etničke strukture prostora jugoslavenskih naroda i njenog razvoja*, Jugoslavenski istorijski časopis 1-2, 1966, 5-36.

Grafenauer, Bogo, *Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v 9. stoletju*, SAZU, Razprave 5. Hauptmannov zbornik, Ljubljana 1966.

Grekov Dmitrievič, Boris, *Borba Rusije za izgradnju svoje države*, Zagreb 1949.

Grivec, Franc, *Cyrilo-methodiana*, Slovo 6-8, 1957, 35-45.

Grivec, Franc, *Slovenska blagovestnika sv. Ćiril in Metod*, Celje 1963.

Gržetić, Nikola, *O vjeri starih Slovjena prema pravjeri Arijaca i Prasemita: na temelju starih hronista, narodnih običaja, starih pjesama, mjestnoga, ličnoga i obiteljskog nazivlja*, sv. I, Mostar 1900.

Gunjača, Stjepan, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, Školska knjiga, Zagreb 1975.

Gunjača, Stjepan, *Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir*, Rad JAZU 188, 1952, 241-252.

Haburgaev, Georgij A., *Etnonimija "Povesti vremennyh let"*, Moskva 1979.

Hadžijahić, Muhamed, *Das Regnum Sclavorum als historische Quelle und als territoriales Substrat*, Südost-Forschungen 43, 1983, 11-60.

Hadžijahić, Muhamed, *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, Starješinstvo islamske zajednice SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.

Hadžijahić, Muhamed, *O jednom manje poznatom domaćem vrelu za proučavanje crkve bosanske*, Prilozi Instituta za istoriju 10-12, 1974, 55-109.

Hadžijahić, Muhamed, *Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju*, ANUBiH, vol. 8, Centar za balkanološka istraživanja, t. 6, Sarajevo 1970, 201-261.

Hadžijahić, Muhamed, *Sinkretistički elementi u Islamu u BiH*, Prilozi za orijentalnu filologiju 28-19 (1978-79), 301-329.

Hadžijahić, Muhamed, *Tihomir iz Kronike popa Dukljanina – historijska ličnost?*, Godišnjak Društva historičara BiH 17, 1966-67, 397-418.

Hadžijahić, Muhamed, *Vrhbosanje i Sarajevo, Pitanje topografskog smještaja vrhbosanske varoši*, Dobri pastir 9, 1959, 88-110.

Haffer, Aleksandar, *Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj crkvi, Spomen iz Bosne*, Zagreb 1901.

Hamm, Josip, *Postanak glagoljskog pisma*, Nastavni vjesnik 49, sv. 1-5, 1937-38.

Hamm, Josip, *Staroslavenska gramatika*, Zagreb 1974.

Hamm, Josip, *Über den gotischen Einfluss auf die altkirchenslavische Bibelübersetzung*, Zeitschrift fur vergleichende Sprachforschung aus dem Gebiete der indogermanischen Sprachen N. F. Bod. 67, 1-2, Göttingen 1940.

Havlik, Lubomir, *Das panonische Erzbistum im 9. Jahrhundert im Lichte der wechselseitigen Beziehungen zwischen Papstum und den Ost und West römischen Imperien*, Acta III Congressus historiae slavicae salisburgoratisbonensis, 1970, Celebrati ann. inst. slav. 9, 1976.

Havlik, Lubomir, *Dukljanska legenda a Dalmatinska legenda*, Rozpravy Československe Akademe, Prag 1976.

Havlik, Lubomir, *Moravskaja narodnost v epohu ranneogo fevdalizma*, Voprosi etnogeneze i etničeskoj istorii Slavjan i vostočnih Romanev, Akademija nauk SSSR, Moskva 1976.

Hellman, Manfred, *Der Begriff "Populus" in der Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Cyrillo-Methodiana, Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven, Köln - Graz 1964.

Henzel, Witold, *Methodes et perspectives de recherches sur les centres ruraux et urbains chez les Slaves (VIIe - XIIIe siècles)*, Warszawa 1962.

Historija naroda Jugoslavije, sv. I, Ljubljana - Zagreb - Beograd 1953.

Hodžić, Ibrahim, *Šta je bosna, a šta župa*, Oslobođenje, Sarajevo, 17, 4, 1973, 14.

Horák, Bohuslav, Trávniček, Dušan, *Descriptio civitatum ad spetentrionalem plagam Danubii*, Razupravy Československe akademie ved, ročnik 66, 1956, s. 2.

Hörmann, Kosta, *Hamburine kod Detlaka*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu 4, 1892.

Hoválek, K., *La traduction vieux slave de l'évangile*, Byzantinoslavica 20, 2, 1959, 267-284.

Imamović, Mustafa, *Razvitak građanskih pokreta ideologija kod Muslimana 1878-1914*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 1972.

Istorija Crne Gore I, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd 1967.

Ivanov, Jordan, *Bogumilski knjigi i legendi*, Sofija 1925.

Ivanović, Radovan, *Srednjovekovni baštinski posedi humskog eparhiskog vlastelinstva*, Istorijski časopis, SANU, knj. 9-10, 1959, 79-95.

Jablanović, Ivan, *Bosanska biskupija u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, Vrhbosna 46, 7, srpanj 1932.

Jagić, Vatroslav, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, knj. I, Staro doba, Zagreb 1867.

Jagić, Vatroslav, *Izgnanici iz Moravske posle smrti Metodijeve, Širenje slovenske crkve i knjige među Južnim Slovenima*, Bratstvo 17, 1923, 19-36.

Jalimam, Salih, *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*, Tuzla: Hamidović, 1999.

Jelenić, Julijan, *Povijest Kristove crkve 21*, Zagreb 1924.

Jelenić, Julijan, *Problem imena Bosna*, Franjevački vjesnik 37/1, 1930.

Jelić, Luka, *Duvanjski sabor*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, n. s. X, 1908-1909, 135-145.

Jerković, Vera, *Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevanđelju*, Matica srpska, Novi Sad 1975.

Jireček, Konstantin, *Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer*, Sitzungsberichte der K. Akademie der Wissenschaften in Wien, sv. 86, XI, 9, Beč, 1897.

Jireček, Konstantin, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Abhandlungen der Kgl. Bohm, Gesellschaft für Wissenschaften in Prag, Vol. 6, Bd. 10, Prag 1879.

Jireček, Konstantin, *Istorija Srba*, sv. 1, 2, Beograd 1952.

Jireček, Konstantin, *Panonija u IX. stoljeću*, Književnik 3, 1866.

Jukić, Ivan Franjo, *Sabrana djela I*, Sarajevo 1973.

Kadlec, Karel, *Prvobitno slovensko pravo pre X. veka*, Beograd 1974.

Kalev, D., *Sv. Gorazd slavjanski posvetitelj*, Sinodalno izdatelstvo, Sofija 1970.

Kalić, Jovanka, *Crkvene prilike u srpskim zemljama do stvaranja arhiepiskopije 1219. godine*, SANU, Naučni skupovi, knj. VII, Beograd 1979.

Karin, Karlo, *Redovničke župe i župnici redovnici prema sadašnjem crkvenom pravu*, Zagreb 1939.

Karskij, Evgenij F., *Slavjanskaja kirillovskaja paleografija*, Lenjingrad 1938.

Katić, Lovre, *Borba Grgura Ninskog sa splitskim nadbiskupom Ivanom*, Split 1929.

Kawerau, Peter, *Arabische Quellen zur Christianisierung Russlands*, Wiesbaden 1967.

Klaić, Nada, *Historijska podloga hrvatskog glagoljaštva*, Jugoslovenski istorijski časopis 4, 1965, 225-281.

Klaić, Nada, *Historijska uloga Neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran*, Makarski zbornik, 1971.

Klaić, Nada, *Iz problematike srednjovjekovne povijesti Bosne*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu 14, 14-15, 1978, 17-79.

Klaić, Nada, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb 1975.

Klaić, Nada, *Pregled izvora i historiografije za hrvatsku povijest do XII stoljeća*, Zagreb 1967.

Klaić, Nada, *Srednjovjekovna Bosna: politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, Zagreb: Eminex, 1994.

Klaić, Vjekoslav, *Herceg Hrvoje i Hval krstjanin*, Nastavni vjesnik 25, 3-4, studeni-prosinac 1926.

Klaić, Vjekoslav, *Narodni sabor i krunisanje kralja na Duvanjskom polju*, Zbornik Matice Hrvatske o tisućitoj godišnjici hrvatskog kraljevstva, Zagreb 1925.

Klaić, Vjekoslav, *Poviest Bosne*, Zagreb 1882. (reprint Sarajevo 1990).

Kniewald, Dragutin, *Liturgica*, Zagreb 1937.

Kniewald, Dragutin, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU 270, Zagreb 1949.

Konstantin Pofirogenet, *O upravljanju carstvom*, AC - AGM, Zagreb 1994.

Korošec, Josip, *Uvod v materijalno kulturo Slovanov zgodnjevga srednjega veka*, Ljubljana 1952.

Kos, Franc, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, 2. Ljubljana 1906.

Kos, Milko, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Ljubljana 1936.

Košćak, Vladimir, *O nekim pitanjima hrvatske povijesti u ranom srednjem vijeku*, Historijski zbornik 37, 1984, 211-234.

Košćak, Vladimir, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925-928*, Historijski zbornik 33-34, 1980-81, 291-355.

Kostrenčić, Marko, *Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava*, Školska knjiga, Zagreb 1956.

Kovačević, Dušanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978.

Kovačević, Jovan, *Arheološki prilog preciziranju hronologije slavenskog naseljavanja Balkana*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XII, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 4. Sarajevo 1969.

Kovačević, Jovan, *O uvodu Barskog rodoslova*, Zbornik za društvene nauke Matice srpske 13-14, 1956, 61-70.

Kovačević, Ljubomir, *Nekoliko priloga za crkvenu i političku istoriju južnih Slavena*, Glasnik Srpskog učenog društva, knj. 63, Beograd 1885.

Kovačević-Kojić, Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Sarajevo 1978.

Krasić, Stjepan, *Dominikanci u srednjovjekovnoj Bosni*, Đakovo: Karitativni fond UPT Ne živi čovjek samo o kruhu, 1996.

Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne: radovi Simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije (1089. - 1989.), ur. Želimir Puljić, Franjo Topić. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1991.

Kujundžić, Juraj, (pseud.), *Crkvene prilike u Bosni za vrijeme ranog srednjeg vijeka*, Nova et vetera, god. XXX. sv, 2, 5/19890, 18-185.

Kujundžić, Juraj, (pseud.), *Visočka biskupija*, Dobri pastir 25, 1975, 133-140.

Kukuljević Sakcinski, Ivan, *Tomislav, prvi kralj hrvatski*, Rad JAZU 58, 1870, 1-52.

Kulišić, Špiro, *Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja, posebno balkanoloških*, ANUBiH, Djela, knj. LVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 3, Sarajevo, 1979.

Kuna, Herta, *Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog*, Simpozij "Srednjovjekovna Bosna i europska kultura", Radovi Muzeja grada Zenice III, 1973.

Kuna, Herta, *Neke grafijske osobine bosanskih srednjkovjekovnih kodeksa u odnosu prema staroslavenskoj glagoljskoj grafijskoj tradiciji*, Nahtigalov zbornik, Ljubljana 1977.

Kurelec, Miroslav, *An unknown Manuscript of the "Annals of Presbyter Dukljanin"*, Bulletin scientifique du Conseil des Academies des Sciences et des Arts de la RSF Yougoslavie, section B, sv. 6, 15, br. 4-6, 1970.

Lacko, Michele, *I concili di Spalato e la liturgia slava, Vita religiosa, morale e sociale ed i concili di Split dei sec. X-XI*, Padova 1982.

Lanović, Mihajlo, *Ustavno pravo Hrvatske narodne države*, Rad JAZU 265, 1938; 266, 1939.

Latinski izvori za b'lgarskata istorija, B'lgarskata akademija na naukite, ed. I. Dujčev, sv. 2, Sofija 1960.

Lehr Splawinski, Tadeusz, *Slownik starozytnošci slowianskih*, Wroclaw - Warszava - Krakow 1961.

Lelewel, Joachim, *Géographie du Moyen age*, sv. III, IV, Amsterdam 1966. (reprint)

Lelewel, Joachim, *Narody na ziemiah slowianskich, Tom do Polski wiekůw srednich wstepni*, Poznan 1853.

Lelewel, Joachim, *Polska wiekow srednich sv. IV*, Poznan 1851.

Lenard, Leopold, *Stari Srbi i srpska praotadžbina*, Beograd 1927.

Lesny, Jan, *Panstvo Samuela a jego zachodni sasiedzi*, Balcanica Posnaniensia 2, 1985.

Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272 Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium, vol. IX, Zagreb 1904. (Novo izdanje: *Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272.*, ur. A. Šoljić, Z. Šundrica, I. Veselić, Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2002.)

Lohrmann, Dietrich, *Das Register Papst Johannes' VIII (872-882)*, Tübingen 1968.

Lovmjanskij, H., *Rus i Normanny*, Progress, Moskva 1985.

Lovrenović, Dubravko, *Na ishodištu srednjovjekovne bosanske etno-politogeneze*, Bosna franciscana 6 (1998), 9 ; str. 85-125.

Lovrenović, Dubravko, *Bosansko srednjovjekovlje u svjetlu kristijanizacije vladarske ideologije: (na trećem putu tzv. "monarhijske pobožnosti")*, Bosna franciscana 5 (1997), 8 ; str. 156-193.

Luccari, Giacomo, *Copioso ristretto degli Annali di Ragusa*, Dubrovnik 1790.

Lučić, Josip, *Povijest Dubrovnika od VI stoljeća do godine 1205. Povijest Dubrovnika 2*, Izdavački zavod JAZU, Zagreb 1973.

Lucius, Ivan, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri VI*, Vindobonae 1758.

Magnae Moraviae fontes historici, sv. II. Brno 1857; sv. IV, Brno 1971.

Maksimović, Jovanka, *Srpska srednjovekovna skulptura*, Beograd - Novi Sad 1971.

Makušev, Vikentij Vasilevič, *Izsljedovanija ob istoričeskih pamjatnikah i litopisateljah Dubrovnika*, Petrograd 1867.

Mandić, Dominik, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962.

Mandić, Dominik, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Hrvatski povijesni institut u Rimu, Rim 1963.

Mandić, Mihovil, *Starine kod fojničkog Kiseljaka*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu 37, 1925.

Manojlović, Gavro, *Studije o spisu "De administrando imperio" cara Kosntantina VII Porfirogeneta*, Rad JAZU 187, Zagreb 1911.

Maretić, Tomo, *Slaveni u davnini*, Zagreb 1849.

Marić, Dragomir, *Papstbriefe an serbischen Fürsten im Mittelalter*, Sremski Karlovci 1933.

Markotić, Vladimir, *"Ho ton Hrobaton Theos, Porphyrogenitus' God of the Croats*, Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu, sv. I-II (Mandićev zbornik), Rim 1965.

Marković, Vasilije, *Pravoslavno monaštvo i manastiri u srednjevekovnoj Srbiji*, Srpska manastirska štamparija, Srijemski Karlovci 1920.

Marquart, Joseph, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903.

Mayer, Antun, *Bosna u ilirsko doba*, u: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo "Napredak", 1991, 103-120.

Mažuranić, Vladimir, *Gebalim*, Hrvatsko kolo 8, 1927, 28-39.

Mažuranić, Vladimir, *Izvori dubrovačkog historika Jakova Lukarevića*, Narodna starina 8, 1924, 121-153.

Mažuranić, Vladimir, *Pravno-povijesni rječnik*, JAZU, Zagreb 1908-1922. (pretisak Informator, Zagreb 1975.)

Medini, Milorad, *Kako je postao Ljetopis popa Dukljanina*, Rad JAZU 273, 1942, 113-156.

Medini, Milorad, *Starine dubrovačke*, Dubrovnik 1935.

Menges, Karl Heinrich, *The oriental elements in the vocabulary of the oldest russian epos "The Igor tale", "Slovo o p'lku Igoreve"*, Moskva 1979.

Menges, Karl Heinrich, *Vostočnie elementi i "Slove o polku Igorove"*, Lenjingrad 1979.

Mijušković, Slavko, *Ljetopis popa Dukljanina*, Titograd 1967.

Mikić, Živko, *Dinaridi srednjovjekovne nekropole Pavlovac kod Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, n. s. 37, 1982, 207-216.

Mikić, Živko, *Dinarski antropološki tip sa srednjovjekovne nekropole Raška Gora, Stećci kod Mostara*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 17, 15, ANUBiH Sarajevo 1979, 223-280.

Mikić, Živko, *Neprekidni proces – o stanju fizičke antropologije u Jugoslaviji*, Odjek 37, 6, 1984, 20-21.

Mikić, Živko, *Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima u Jugoslaviji*, ANUBiH, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, 23, knj. 21, Sarajevo 1985, 55-69.

Miklosich, Franz, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae et Ragusii*, Viennae 1858.

Miletić, Maja, *Circa la parola "merpah"*, Orientalia christiana periodica 29, I, 1963.

Miletić, Maja, *I "krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*, Roma 1957.

Miletić, Nada, *Rani srednji vijek*, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984, 375-434.

Miletić, Nada, *Reflets de l' influence byzantine dans les trouvailles paleoslaves en Bosnie-Herzégovine*, Rapports du IIIe congres international d' archéologie slave, Bratislava 7-14, IX, 1975, Bratislava 1989.

Miletić, Nada, *Résultat des recherches sur la periode paleoslave en Bosnie-Herzégovine*, Balcanoslavica 1, 1972.

Miletić, Nada, *Srednjovekovna skulptura u Bosni i Hercegovini, Sakralna skulptura u ranom srednjem veku*, Treći program Radio Sarajeva 5, 1974, 291-312.

Milobar, Fran, *Dukljanska kraljevina*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu XII, 1900, 1-30.

Mirković, Lazar, *Heortologija ili istorijski razvitak i bogosluženje praznika pravoslavne istočne crkve*, Beograd 1961.

Mirković, Lazar, *Miroslavljevo evanđelje*, SANU, Beograd 1950.

Miti narodov mira, sv. I-II, Moskva, 1982.

Mlač, Krešimir, *Mimoiđeni izvori najstarije hrvatske povijesti*, Marulić 10, 5, 1977, 419-425.

Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica, sv. I, ed. Benedict Maria Reichert, Louwain-Rome-Paris 1896.

Mosaeva, J. E., *Bibliografija po kirilo-metodievskoj problematike*, 1945-74, Nauka, Moskva 1970.

Mošin, Vladimir, *Ljetopis popa Dukljanina – latinski tekst sa hrvatskim prijevodom*, Matica hrvatska, Zagreb 1950.

Mošin, Vladimir, *Najstariji rukopis Poljičkog statuta i problem redakcije statuta*, Poljički zbornik 2, 1971, 9-33.

Musić, August, Majnarić, Niko, *Gramatika grčkog jezika*, Školska knjiga, Zagreb 1970.

Nedeljković, Branislav, *Postojbina prvog bosanskog bana Borića*, Istorijski časopis 9-10, 1959, 55-69.

Neroznak, Vladimir Petrovič, *Nazvanija drevnerusskih gorodov*, Moskva 1983.

Niederle, Ludwig, *Manuel de l' antiquité slave*, sv. 3, La civilisation, Paris 1926.

Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, ur. I. Gavran, Sarajevo 1981.

Nikolajević, Ivanka, *Kasnoantička i srednjovekovna utvrđenja u Bosni i Hercegovini*, Treći program Radio Sarajeva 21-22, 1978, 439-444.

Nikolajević, Ivanka, *Oltarna pregrada u Dabravini*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 12, 1970, 91-112.

Nikolajević, Ivanka, *Sculture del secolo dodicesimo di Dikovača e di Zenica*, Atti del 40 Congresso internazionale di studi sull' alto medioevo, Spoleto 1969, 457-467.

Nikolajević, Ivanka, *Skulpture iz Dabravine*, Treći program Radio Sarajeva 4, 91, 1975, 517-524.

Nikoljsko evanđelje, ed. Đuro Daničić, Beograd 1864.

Nodilo, Natko, *Prvi ljetopisci i davna historiografija dubrovačka*, Rad JAZU 65, Zagreb 1883.

Novaković, Relja, *Baltički Sloveni u Beogradu i Srbiji*, Narodna knjiga, Beograd 1985.

Novaković, Relja, *Da li su svi Zahumljani porijeklom Srbi*, Istorijski časopis 22, 1975, 19-43.

Novaković, Relja, *Gde se nalazila Srbija od VII. do XII. veka*, Narodna knjiga, Beograd 1981.

Novaković, Relja, *Još o nekim pitanjima teritorijalnog prostranstva Srbije i Hrvatske sredinom X. stoljeća*, Historijski zbornik 19-20, 1966-67.

Novaković, Relja, *Odakle su Srbi došli na Balkansko poluostrvo (Istorijsko-geografsko razmatranje)*, Istorijski institut u Beogradu, knjiga 33, Beograd 1977.

Novaković, Stojan, *Prvi osnovi slovenske književnosti među balkanskim Slovenima, Legenda o Vladimiru i Kosari*, SKA, Beograd 1893.

Orbin, Mavro, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968. (Novo izdanje: Orbini, Mavro, *Kraljevstvo Slavena*, ur. Franjo Šanjek, Povijest hrvatskih političkih ideja, Zagreb: Golden marketing, Narodne novine, 1999.)

Ostojić, Ivan, *Benediktinci glagoljaši*, Slovo 9-10, 1960.

Ostojić, Ivan, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II, Benediktinci u Dalmaciji, Split 1964.

Ostrogorski, Georgije, *Porfirogenitova hronika srpskih vladara i njeni hronološki podaci*, Dela SANU 4, 1970, 79-85.

Ostrogorski, Georgije, *Vizantija i Južni Sloveni*, Jugoslovenski istorijski časopis I, 1963, 3-14.

Ostrogorski, Georgije, *Vizantija i Slaveni*, Beograd 1970.

Otrebski, Jan, *Noch einmal über Rus'*, Die Welt der Slaven, sv. IX, 1-2, 1966.

Pašalić, Esad, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.

Pašalić, Esad, *Römische Strassen in Bosnien und der Herzegovina*, u: *Sabrano djelo*, Svjetlost, Sarajevo 1975, 92-108.

Pavlinović, Mihovil, *Hrvatski razgovori*, Zadar 1877.

Peričić, Eduard, *Sclavorum regnum Grgura Barskog, Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb 1991.

Perojević, Marko, *Apostata Sedeh*, Napredak, prosinca 1935, 12, 146-149.

Perojević, Marko, *Ninski biskup u povijesti hrvatskog naroda*, Matica hrvatska, Zagreb 1939.

Petranović, Božidar, *Bogomili, crkva bosanska i krstjani*, Zadar 1867.

Petrović, Leo, *Kršćani bosanske crkve*, Sarajevo 1953.

Pilar, Ivo, *O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena JAZU, knj. 28, Zagreb 1931, 1-86.

Pisani, Vittore, *Il paganismo balto-slavo*, u: *Storia delle religioni*, ur. Pietro Tacchi Venturi, Torino 1949.

Polio, Mario, *Le rune e i simboli*, Padova 1983.

Popović, Dušan, *Prilozi čitanju i razumevanju raznih starina*, Beograd 1957.

Popović, Ljubinko, *Počeci jugoslavenske pismenosti*, Život 10-11, 1972, 461-475.

Povijesni arhiv Dubrovnik, Diversa Cancellariae, ser. 25, sv. 30.

Povijest Bosne i Hercegovine, knj. I, Sarajevo, 1942.

Pravilo svetog Benedikta, Benediktinski priorat Tkon-Čakovec, Čakovec 1989.

Prelog, Milan, *Studije iz bosanske povijesti*, Dvadeset drugi izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu 1908.

Prochazka, V., *Le Zakon sudnyi ljudem et la grande Moravie*, Byzantinoslavica 2, 1967, 359-375; 1, 1968, 112-150.

Rački, Franjo, *Documenta historia croaticae periodum antiquan illustrantia*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium sv. VII, Zagreb 1877.

Rački, Franjo, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća*, Rad JAZU 115, Zagreb 1893.

Rački, Franjo, *Pismo slavjensko*, Zagreb 1861.

Rački, Franjo, *Popis župa zagrebačke biskupije*, Starine JAZU 4, Zagreb 1872.

Radojčić, Nikola, *Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem veku prema Barskom rodoslovu*, Glasnik Skopskog naučnog društva 15, 9, 1935, 1-28.

Radojičić, Đorđe, *Doba postanka i razvoj starih srpskih rodoslova*, Istorijski glasnik 2, 1948, 21-36.

Radojičić, Đorđe, *Srpsko Zagorje, das spätere Raszien, Zur Geschichte Serbiens in der 2, Halfte des 10. u 11. Jahrhunderts*, Südostforschungen 16, 1957, 259-284.

Radojičić, Đorđe, *Tradicije ćirilo-metodijanske kod Srba*, Književnost 43, 21, sv. 12, 1966.

Radojković, Borislav, *Država kralja Svetopeleka i njegovih potomaka*, Istorijski zapisi, god. IV. knj. 19, 3-4, 1962.

Rađenović, Petar, *Bosna i njezine granice*, Razvitak 1, Banja Luka 1935.

Raičković, Milan, *O poreklu Tome, vođe ustanka 821-832*, Zbornik radova Vizantijskog instituta 2, 1953.

Raspond, Stanislaw, *Struktura i stratigrafija drevneh ruskih toponimov*, Vostočno-slavjanskaja toponomastika, Moskva 1972.

Raukar, Tomislav, *Hrvatsko srednjovjekovlje: Prostor, ljudi, ideje*, Zagreb: Školska knjiga, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1997.

Raukar, Tomislav, *O problemu bosančice u našoj historiografiji*, Simpozij "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Radovi Muzeja grada Zenice 3, 1973, 103-144.

Ravlić, Jakša, *Makarska i njezino primorje*, Split 1934.

Razzi, Seraphino, *La storia di Raugia*, Dubrovnik 1903.

Repertorij nastanjenih mjesta u BiH, Sarajevo 1914.

Ribakov, Boris A., *Rus i strana "Andalus" v IX - X vekah*, Svetskoe vostokovedenije, Akademija nauk SSSR 1958, 4.

Richter, Eduard, *Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu 18, 1905.

Ritig, Svetozar, *Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku*, sv. I (863-1248), Zagreb 1910.

Riznik, M. G., *Pis'mo i srift*, Kiev 1978.

Rogošić, Roko, *Veliki Ilirik i njegova konačna dioba*, Zagreb 1962.

Rus, Jože, *Kralji dinastije Svlevadičev, najstarejši skupni vladarji Hrvatov i Srbov (454-614)*, Ljubljana 1931.

Rus, Jože, *Krst prvih Hrvatov i Srbov*, Ljubljana 1932.

Sakač, Stjepan, *Ljudovid, strateg Srbije i Zahumlja i njegova lokrumska povelja (g. 1054)*, Mandićev zbornik, Rim 1965, 39-79.

Sax, Carl, *Neben die Entstehung des Namens von Bosnien und den ursprünglichen Umfang des bosnichen Banates*, Mitteilungen des k. u. k. Geographischen Gesellschaft, Wien 1882.

Schmid, Heinrich Felix, *La legislazione bizantina e la pratica giudiziaria occidentale nel più antico codice slavo*, Atti del congresso internazionale di diritto romano e di storia del diritto, Verona 27-29, IX, 1948, sv. I. 1951, 397-403.

Sergejevski, Dimitrije, *Ad Basant*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. Arheologija, sv. XIII, 1958, 261-265.

Sergejevski, Dimitrije, *Kasnoantički spomenici iz okolice Jajca*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu 50 1938.

Skarić, Vladislav, *Bosna i bosanska teritorija pre dolaska Turaka*, Narodna odbrana XV/17-19, 28. IV. 1940, 244.

Skarić, Vladislav, *Grob i grobni spomenik gosta Milutina na Humskom u fočanskom srezu*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu 46 1934, 79-82.

Skarić, Vladislav, *Jedan slovenski uzor bosanskih mramorova*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu XL, 1928, 2, 141-144.

Skarić, Vladislav, *O geografskoj nomenklaturi BiH*, Glasnik Geografskog društva 13, 1927, 30-53.

Skarić, Vladislav, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Opština grada Sarajeva, Sarajevo 1937.

Skok, Petar, *Dolazak Slavena na Mediteran*, Split 1934.

Skurla, Stjepan, *Moćnik stolne crkve dubrovačke*, Dubrovnik 1868.

Solovjev, Aleksandar, *Pojam države u srednjevekovnoj Srbiji*, Godišnjica Nikole Čupića, knj. 42, Beograd 1933, 64-92.

Solovjev, Aleksandar, *Postanak i propast bosanske crkve*, Prosvjetni radnik 2/6, 1947.

Solovjev, Aleksandar, *Postanak ilirske heraldike i porodice Ohmučević*, Glasnik Skopskog naučnog društva 12, 1933, 79-125.

Solovjev, Aleksandar, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, n. s. 9, 1954, 87-135.

Solovjev, Aleksandar, *Saint Grégoire, patron de Bosnie*, Byzantion 19, Bruxelles 1949.

Solovjev, Aleksandar, *Simbolika srednjovjekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1956.

Solovjev, Aleksandar, *Vjersko učenje bosanske crkve*, Zagreb 1948.

Solovjev, Aleksandar, *Vlastelinske povelje bosanskih vladara*, Istorijsko--pravni zbornik 1, Sarajevo 1949, 79-105.

Srebrnić, Josip, *Odnošaji pape Ivana X prema Bizantu i Slavenima na Balkanu*, Zbornik Matice hrvatske o tisućitoj godišnjici hrvatskog kraljevstva, Zagreb 1925.

Srednji vek, ur. D. Talbot Rice, Beograd 1976.

Stanić, Petar, *Isprave i rodopis bosanskih bana i kraljeva Kotromanovića od godine 806. do danas*, Bulletino di archeologia e storia dalmata 16-19, 1893-1896.

Stanojević, Stanoje, *Borba za samostalnost katoličke crkve u nemanjićkoj državi*, Posebna izdanja SKA, knjiga 38, Beograd 1912.

Stanojević, Stanoje, Dragomir Marich, *Papstbriefe an serbische Fursten in Mittelalter*, 10, 36, Sremski Karlovci, 1933, Jugoslavenski istorijski časopis II, 1-4.

Stanojević, Stanoje, *Istorija srpskog naroda*, Beograd 1926.

Stanojević, Stanoje, *O prvim glavama Dukljanskog ljetopisa*, Glas SKA, knj. 126, 1927.

Stanojević, Stanoje, *Postanak srpskog naroda*, Beograd 1984.

Stojanović, Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma I*, Beograd 1929; II, Beograd 1934.

Stričević, Đorđe, *Majstori minijatura Miroslavljevog evanđelja*, SANU, Zbornik radova Vizantološkog instituta 21, 1, 1952, 181-203.

Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk*, Postanak i upravna podjela, Sarajevo 1959.

Šabanović, Hazim, *Bosansko krajište 1448-1463*, Godišnjak Istorijskog društva BiH IX, 1958.

Šabanović, Hazim, *Postanak i razvoj Sarajeva*, Radovi XII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj.5, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1960.

Šafarik, Pavao, *Slovanske starožitnosti I*, Prag 1837.

Šanjek, Franjo, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Analecta croatica christiana 6, Zagreb 1975.

Šanjek, Franjo, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, KS, Zagreb 1988.

Šanjek, Franjo, Horvat, Ivan, *Budimir i druge ličnosti iz naše prošlosti u djelu Ch. G. Hirshmentzla (1699)*, Croatica christiana periodica 5, 4, 1980, 163-166.

Šaskolskij, Igor Pavlovič, *O načalnih etapah formirovania drevnoruskogo gosudarstva*, Kijev 1972.

Šetka, Jerolim, *Hrvatska kršćanska terminologija*, Split 1976.

Šidak, Jaroslav, *Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni*, Matica hrvatska, Zagreb 1940.

Šidak, Jaroslav, *Heretička crkva bosanska*, Slovo 27, Zagreb 1977, 174-205.

Šidak, Jaroslav, *Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji*, Rad JAZU 259, 1937.

Šidak, Jaroslav, *Studije o crkvi bosanskoj i bogumilstvu*, Zagreb 1975.

Šišić, Ferdo, *Letopis popa Dukljanina*, Beograd-Zagreb 1928.

Šišić, Ferdo, *O hrvatskoj kraljici Margariti*, Dubrovnik 1929.

Šišić, Ferdo, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990. (pretisak izdanja iz 1925.)

Šišić, Ferdo, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb 1914.

Škrivanić, Gavro, *Imena geografskih naziva srednjovjekovne Zete*, Titograd 1953.

Škrivanić, Gavro, *Imenice usta i vrh u toponomastici*, SANU, Odelenje za jezik i književnost, Odbor za onomastiku, knj. I, Beograd 1979.

Štefanić, Vjekoslav, *Hrvatska pismenost i književnost srednjeg vijeka*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb 1969.

Štefanić, Vjekoslav, *Kločev glagoljaš i Luka Rinaldi*, Radovi slavenskog instituta, knj. 2, Zagreb 1955.

Štefanić, Vjekoslav, *Nazivi glagoljskog pisma*, Slovo 25-26, 1976.

Štefanić, Vjekoslav, *Novija istraživanja o Kločevom glagoljašu*, Slovo 7, 1953, 67-74.

Štefanić, Vjekoslav, *Prvobitno slavensko pismo i najstarija glagoljska epigrafika*, Slovo 18/19, 1969.

Štefanić, Vjekoslav, *Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije*, Slovo, Vajsov zbornik, 1957.

Šufflay, Milan, *Prikaz Šišićevog izdanja Ljetopisa popa Dukljanina*, u: *Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike*, Zagreb 1928, 52-60.

Švob, Držislav, *Pripis supetarskoga kartulara o izboru starohrvatskoga kralja i popis onodobnih banova*, Historijski zbornik 9, 1956.

Talbot Rajs, Dejvid i drugi, *Rani srednji vek*, Beograd 1976.

Tentor, Mate, *Latinsko i slavensko pismo*, Zagreb 1932.

Thallóczy, Lajos, *Istraživanja o postanku bosanske banovine s naročitim obzirom na povelje kormendskog arhiva*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu 18, 1906, 401-404.

Thallóczy, Lajos, *O značenju imena Bosna*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu I, 1889.

Theiner, Augustin, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium*, sv. I, Rim 1863.

Theophanes Continuatus, ed. I, Bekkerus, Bonnae 1838.

Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, CSHB, sv. 5, Bonn, 1838.

Tihomirov, Mihail Nikolaevič, *Načalo kristianstva na Rusi*, u: *Drevnaja Rus*, Moskva, 1975, 261-273.

Tihomirov, Mihail Nikolaevič, *Zakon sudnjij ljudem*, Akademija nauk SSSR, Moskva 1961.

Tkalčić, Ivan Krstitelj, *Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj*, Zagreb 1904.

Toma Arhiđakon, *Kronika*, Splitski književni krug, Split 1977.

Tomaschek, Wilhelm, *Die vorslawische Topographie der Bosna*, Mitteilungen der k.u.k. Geographisches Gesellschaft 23, 11, Wien.

Tomašić, Nikola, *Temelji državnog prava kraljevstva hrvatskog*, Zagreb 1915, 37-124.

Tončev, Aleksandar, *Italianskite Normani na Balkanite (1100-1187)*, Istorijski pregled 33, 3, 1977, 23-38.

Toparov, V. N., *Fragment slavjanskoj mitologiji*, Kratka saobšć. Inst. slavjanoved, 30 (1961), 16-32.

Truhelka, Ćiro, *Kolijevka i groblje prvih Kotromanića*, Studija o podrijetlu, Zagreb 1941.

Truhelka, Ćiro, *Nalaz bosanskih novaca obreten kod Ribića*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu 17, 1905, 27-45.

Vajs, Josip, *K charakteristice najstarših evangelnich rukopisu staroslovenských*, Byzantinoslavica 5, 1933-34.

Vajs, Josip, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala*, Djela JAZU 38, Zagreb 1948.

Vanino, Miroslav, D. I., *Prve pojave kršćanstva u Bosni*, u: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, 2. izd., Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo 1991, 138-158.

Vašica, Josef, *Jazikova poraha Zakona sudnjeho ljudem*, Slavia 27, 4, 1958.

Vašica, Josef, *Metodejuv prehlad nomokanonu*, Slavia 24, 1955.

Vašica, Josef, *Origine cyrillo-méthodienne du plus ancien code slave dit "Zakon sudny ljudem"*, Byzantinoslavica 12, 1951, 154-174.

Vavrinek, Vladimir, *Die Christianisierung und Kirchenorganisation des Gross-Mahrens*, Historica 7, 1965.

Vego, Marko, *Da li je u Bosni ikad bilo bogumila*, Prosvjetni list 3/30, 1953, 4-5.

Vego, Marko, *Humačka ploča, najstariji ćirilski pisani spomenik (X ili XI stoljeće) u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, n. s. 11, 1956.

Vego, Marko, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1980.

Vego, Marko, *Kultna mjesta u topografiji stare Hercegovine u srednjem vijeku*, Starine JAZU 57, 1978.

Vego, Marko, *Od pisma do arhitekture, Srednjovjekovni umjetnici i njihovi radovi u Bosni i Hercegovini*, Odjek 15-16, 1973, 26.

Vego, Marko, *Postanak imena Bosanska krajina*, Pregled 66, 1976, 185-193.

Vego, Marko, *Postanak imena Bosna i Hercegovina*, Pregled 62, 1972, 103-118.

Vego, Marko, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982.

Vego, Marko, *Povijest Humske zemlje (Hercegovine)*, I. dio, Samobor 1937.

Vego, Marko, *Ranosrednjovjekovni natpis iz Stona*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, 1961, 61-77.

Vego, Marko, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Sarajevo I, 1962; II, 1964; III, 1964; IV, 1970.

Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, SANU, Posebna izdanja, sv. 1, knj. 241, Beograd 1955; sv. 2, knj. 323, Beograd 1959; 4, knj. 12, Beograd 1971.

Vojnović, Kosta, *Crkva i država u dubrovačkoj republici*, Rad JAZU 119, 1894.

Vrana, Josip, *Da li je sačuvan original isprave Kulina-bana*, Radovi Staroslavenskog instituta 2, Zagreb 1955, 5-57.

Vrana, Josip, *L'Evangeliare de Miroslav*, Gravenhage 1961.

Vulić, Nikola, *Le fleuve Bathinus*, SKA, Beograd 1935.

Vulić, Nikola, *Reka Bathinus*, Glas SKA 155, drugi razred 78, 1953.

Wasilewski, Tadeusz, *Wislanska dynastia i jej zachlumskie panstwo w IX-X w.*, Pamiatnik slawianski 15, 1965, 23-61.

Zbornik Ilariona Ruvarca, sv. I, SKA, Beograd 1934.

Zelić-Bučan, Benedikta, *Bosančica u Splitu i njegovoj okolini u doba Marka Marulića*, Marulić 5, 2, 1972, 1-9.

Zelić-Bučan, Benedikta, *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*, Split 1961.

Zelić-Bučan, Benedikta, *Evanđelistar kneza Miroslava kao historijski izvor*, Marulić 12, 5, 1982.

Zeuss, Kaspar, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, Heidelberg 1925.

Žitja Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela, ur. J. Bratulić, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1985.

Županić, Niko, *Tragom za Pelazgima*, Narodna starina 3, 1922.

Žuvić, Tone, *Tradicije o Kločevu glagoljašu*, Hrvatska smotra 1, 1939, 43-44.

POGOVOR DJELU HISTORIJSKE ERUDICIJE MUHAMEDA HADŽIJAHIĆA

Muhamed Hadžijahić i njegovo djelo predstavljaju jedinstvenu pojavu u bošnjačkoj i bosanskoj historiografiji i književnoj tradiciji u najširem smislu te riječi. On je još za života (1918-1986) smatran i nazivan polihistorom koji svojim istraživanjima pokriva brojne kulturno-političke, pravne, literarne i općenito historijske događaje i pojave. Pri tome se imala u vidu ne samo Hadžijahićeva tematska raznovrsnost, nego i njegova ogromna radna energija, čiji doseg nije još do kraja sagledan.

Hadžijahić je počeo pisati i objavljivati još kao đak klasične gimnazije u Sarajevu. Prve radove objavio je u *Novom beharu* 1932/33. godine. Počeo je sa narodnim pjesmama i pričama, a nastavio sa prikazima knjiga i crticama o raznim pojavama iz kulturne historije BiH i Bošnjaka. Kasnije, kao student prava u Zagrebu, Hadžijahić širi krug svog zanimanja na državnopravna pitanja historije Bosne i Hercegovine. Tako je već 1941. u *Mjesečniku*, glasilu pravničkog društva, objavio opširnu bibliografiju *Izvori i književnost za proučavanje pravne povijesti BiH*. Hadžijahić je kroz nešto više od pedeset godina aktivnog literarnog i naučnog rada neumorno istraživao i pisao. Praktično nema nijedne oblasti historije, od književnosti, etnografije, arhitekture, antropologije i religije do prava, politike i privrede, niti jedne epohe bosanske povijesti, od prethistorije do modernih vremena, o kojima Hadžijahić nije u većoj ili manjoj mjeri pisao i ostavio traga i uticaja u nauci. On je u pravom smislu riječi bio polihistor, koji je vladao, kako znanjem prošlosti i svoga vremena, tako i historijskom literaturom. Baveći se naukom čitavog života, Hadžijahić je u isto vrijeme bio pravnik praktičar. Skoro cijeli svoj radni vijek Hadžijahić je proveo kao savjestan sudija ili kao pravnik u državnoj upravi. Kao pravnik u organima uprave i kao sudija službovao je u Sarajevu, Zagrebu, zatim u Raši kod Labina (Istra), Mostaru, Gradačcu i na kraju ponovo u Sarajevu. Pravnu praksu napustio je tek nekoliko godina pred odlazak u penziju, kada je kao naučni savjetnik imenovan za sekretara Komisije za historiju BiH pri ANUBiH.

Činjenica da je godinama službovao i živio po malim mjestima (Raša, Gradačac, ali i Mostar), daleko od naučnih centara, nije mu smetala da kontinuirano istražuje, piše i objavljuje brojne članke,

studije, rasprave, osvrte i prikaze, komentare i polemike iz svih oblasti historije. U tom smislu se slobodno može reći da je naučno bavljenje prošlošću za Muhameda Hadžijahića bilo načinom življenja. Kroz sve to vrijeme on je napisao više stotina različitih radova, disperziranih i objavljenih u oko četrdeset novina i listova, časopisa, godišnjaka, kalendara, zbornika i enciklopedija.[1] Mada je svoje radove u pravilu potpisivao punim imenom i prezimenom, velik broj tekstova objavio je samo sa inicijalima M. Hj., ili pod pseudonimima Muhliszade, A. Kopčić i Muhamed Džemaludinović.

Ovdje se, s obzirom na knjigu koja je povod ovom pogovoru, prije svega, cijeni Hadžijahićev doprinos državnopravnoj historiji BiH, odnosno razvitku njenih pravnih i političkih institucija. Kada je o tome riječ, Hadžijahić se uglavnom bavio sa tri kruga pitanja. U prvi krug dolaze radovi o različitim pitanjima vezanim za sabor na Duvanjskom polju i vjerodostojnost *Ljetopisa popa Dukljanina*, u kojima autor postavlja i uspješno razvija tezu da je Bosna ustvari najstarija južnoslavenska država. Drugom krugu pripadaju brojni Hadžijahićevi radovi o Crkvi bosanskoj i bogumilstvu, te elementima duhovnog kontinuiteta predislamske i islamske Bosne, što se posebno manifestiralo u XVI stoljeću kroz hamzevijsku sektu i pokret. Treći krug čine radovi u kojima autor razmatra različita pitanja nacionalno-političkog napretka Bošnjaka u kontekstu državnopravnog razvitka BiH. Svoja dugogodišnja istraživanja ovog fenomena Hadžijahić je sintetizirao u monografiji *Od tradicije do identiteta – Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, koju je u izdanju sarajevske "Svjetlosti" objavio 1974. godine.[2]

Muhamed Hadžijahić se, među ostalim, posebno bavio bibliografijom. On je, pored većeg broja različitih bibliografskih priloga, izradio početkom osamdesetih godina elaborat *Bibliografska građa za proučavanje historije naroda BiH srednjovjekovnog i turskog perioda*, koja sadrži skoro šest hiljada bibliografskih jedinica, sa potrebnim registrima i uvodnim napomenama. Ova Hadžijahićeva Građa, pripremljena za potrebe Komisije za historiju pri ANUBiH, predstavlja neiscrpno vrelo podataka, osnovno polazište i prvi izvor neophodnih informacija za sva dalja istraživanja historije Bosne i Hercegovine. Hadžijahić je bez sumnje bio historičar sa zadatkom,

1 M. Hadžijahić još nema potpune bibliografije. Jedan veoma uputan *Prilog bibliografiji Muhameda Hadžijahića* izradio je Jasminko Mulaomerović. (vid. J. Mulaomerović, ur., *Čas sjećanja: Muhamed Hadžijahić (1918-1986)*, izd. BZK "Preporod", Sarajevo 1997, str. 57-86.)

2 Vidi, osvrt M. Imamovića, "Pregled", br. 7-8, Sarajevo 1975, str. 975-978.

koji je on sam jedne davne prilike definirao kao "znanstveno obrađivanje naše muslimanske problematike".[3] Mada taj zadatak nije shvatao apriori, kao neku misiju, ostao mu je dosljedan cijelog svog stvaralačkog vijeka. Svoj zadatak ispunjavao je i oblikovao kroz konkretan rad, u skladu sa vremenom u kojem je stvarao. Tako se posljednjih godina težište njegovog istraživačkog rada pomjeralo od kulturno historijskih ka pravnopolitičkim pitanjima historije BiH. U svojim posljednjim radovima objavljenim još za života, Hadžijahić se uglavnom bavio Bosnom ranog srednjeg vijeka kao ishodištem i teritorijalnim supstratom cjelokupne bosanskohercegovačke povijesti.

U primjeru Muhameda Hadžijahića smrt nije podvukla crtu pod njegov literarno-historijski opus. Moglo bi se čak reći da je on u prvim posthumnim godinama bio u naučnoj javnosti prisutniji i "aktivniji" nego dobar broj živih historičara. Tokom 1990-1991. objavljena su reprint izdanja dviju njegovih knjiga, od kojih je jedna već spomenuta studija o genezi nacionalnog pitanja bosanskih muslimana (*Od tradicije do identiteta*), a druga *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, prvi put štampana 1977. godine. Istovremeno su iz njegove rukopisne zaostavštine prvi put objavljene dvije nove knjige. Tako je 1990. objavljena studija o etnogenezi Bošnjaka, pod naslovom *Porijeklo bosanskih Muslimana*,[4] a druga 1991, koja je kao pravnohistorijski elaborat *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanje Muslimana*, napisana još 1944. godine.[5]

Monografija *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, kao treća posthumno objavljena knjiga Muhameda Hadžijahića, ima značenje svođenja krajnjeg ishoda njegovog cjelokupnog historiografskog rada. Taj bilans izveden je kroz kritiku tradicionalne, srpsko-hrvatsko-slovenačke historiografije, koja je negirala bilo kakvo postojanje Bosne kao države prije XII stoljeća. Ova historiografija izvlačila je rekonstrukciju ranog južnoslavenskog srednjeg vijeka iz "postojećih nacionalnih odnosa, oblikovanih u XIX i XX stoljeću". Tako su se u najstarijoj povijesti Južnih Slavena iznalazile već gotove nacionalne formacije, koje su navodno pokrivale "čitavo područje nastanjeno pojedinim južnoslavenskim plemenima".

3 *Kalendar Narodne uzdanice za 1944. godinu*, XII, str. 42-47.

4 Vidi, osvrt M. Imamovića, *Muslimanski glas*, br. 6, Sarajevo, 5. IV 1991.

5 Vidi, osvrt M. Imamovića, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice*, br. 5-6, Sarajevo 1992, str. 292-297.

Nasuprot tome, Hadžijahić pristupa rekonstrukciji južnoslavenskog, i u tom sklopu bosanskog ranog srednjeg vijeka na osnovu onovremenih društveno-političkih odnosa. Te odnose karakterizira etnička nedefiniranost u kojoj se o nacijama uopće ne može govoriti. Može se jedino govoriti o ranofeudalnom političkom subjektivitetu pojedinih oblasti i zemalja, među koje je spadala i Bosna. Taj subjektivitet izražavao se prije svega u postojanosti bosanskog teritorija kao političke zajednice "anonimnih Slavena". Upoređena sa susjednim zemljama (Hrvatskom, Zahumljem i Srbijom), Bosna je imala najpostojanije granice. Tako su "eponimna Bosna", istočno do gornje Drine, Usora i Donji Kraji još prije sredine XII stoljeća i bana Borića, "sačinjavali jednu političku i teritorijalnu cjelinu". Ta cjelina se održala do danas, mada su se, izvan njenih granica, bosanske međe širile i mijenjale. Hadžijahić je u tom smislu sasvim precizno zaključio da je Bosna "prvi put teritorijalno razbijena u vrijeme šestojanuarske diktature u versajskoj Jugoslaviji i ta je podjela trajala samo deset godina (1931-1941)".

Pošto je tako utvrdio svoju temeljnu poziciju, Hadžijahić je pristupio kritičkom čitanju i analizi historijskih izvora za proučavanje najranije bosanske povijesti. Spisi narativnog karaktera *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta i *Ljetopis popa Dukljanina*, skupa sa *Einhardovim analima*, predstavljaju glavne izvore za historiju južnih, pa prema tome i bosanskih Slavena u ranom srednjem vijeku. Kako Hadžijahić smatra da *Einhardovi anali* ne sadrže podatke relevantne za povijest Bosne, to ostaju samo Porfirogenet i pop Dukljanin. Ova krajnja oskudica povijesnih izvora dovela je do mnogih nedoumica i protivrječnih mišljenja o ranoj historiji Južnih Slavena u srednjem vijeku. To pogotovo važi za područje Bosne, koja se pod tim imenom javlja tek u X stoljeću, što je bilo opravdanjem da su o njoj u historijskoj nauci izricane vrlo upitne i negatorske postavke. Odatle Hadžijahić s pravom smatra da u skladu sa načelom o slobodi u neizvjesnosti (*in dubiis libertas*) ima mjesta novom tumačenju rane bosanske povijesti koje proističe iz raspoloživih historijskih vrela.

Po Hadžijahićevom mišljenju iz ovih se izvora sigurno, a prije svega "iz opisa dukljanskog ljetopisa neporecivo nameće zaključak o državnoj individualnosti Bosne u ranom srednjem vijeku". Tu bosansku "protodržavu" Hadžijahić vezuje za prostor Porfirogenetovih "ostalih sklavinija", što znači kasnije Bosne, Usore i Donjih Kraja. Istovremeno se u raznim redakcijama Dukljaninove hronike za taj prostor koristio naziv Zagorska sklavinija. Kako se više ranih slavenskih država nazivalo Moravom, to se jedan od tih naziva, vjerovatno Donja Morava, odnosio na kasniju Bosnu. Hadžijahić drži

da je samo ime zemlje Bosne, koje se prvobitno odnosilo na šire područje današnjeg Visokog, velikomoravskog porijekla. Kroz IX i X stoljeće tekao je proces teritorijalne homogenizacije Zagorske sklavinije. Tako su u njen sastav ulazile zemlje Bosna, Usora i Donji Kraji, zatim župe Drina, Rama i Zagorje oko Kalinovika i gornje Neretve, te oblast Podgorja, odnosno kasnijeg Zahumlja ili Huma (Hercegovine). Kada je u X stoljeću preovladao termin Bosna kao ime za nekadašnje sklavinije, naziv Zagorje sveden je na jednu pograničnu župu prema Raškoj.

Državnost predfeudalne ili ranofeudalne Bosne ogledala se u hronologiji njenih kraljeva, održavanju narodnih, ili državnih i crkvenih sabora, te postojanju zakona i posebne crkvene organizacije. Sve slavenske kraljeve iz *Ljetopisa popa Dukljanina* dubrovački hroničari nazivaju "bosanskim vladarima". Prvi od tih vladara koji se po imenu spominje početkom IX stoljeća bio je kralj Silimir. Njega je naslijedio kralj Bladin, a ovoga Ratimir, koji je vladao do 838. godine. Nakon toga dolaze četiri neimenovana "nepravedna kralja" (838. - oko 860.), koji su taj naziv dobili zbog netrpeljivosti prema kršćanima. Poslije njih došao je kralj Satimir, koji je kao "re di Bosnia" odmah po stupanju na vlast "počeo ljubiti kršćane i nije ih dao progoniti". Potom dolazi kralj Budimir koji je vladao četrdeset godina (decembar 877. - mart 917.). On je, prema *Ljetopisu*, ubrzao proces pokrštavanja, odnosno kristijanizacije, te sazvao i održao sabor na Duvanjskom polju. Posljednji vladar u katalogu "slovinskih" kraljeva je Svetolik-Stjepan, koji je vladao od 917. do 934. godine. Dubrovački hroničari ga nazivaju "re di Bosna" i za njegovo ime vezuju mnoge gradske legende.

Jezgra *Ljetopisa popa Dukljanina* čini opis sabora na Duvanjskom polju koji je održan 885. ili 886. godine. Glavnu riječ na Saboru su vodili "starci i mudraci Budimirova gospodstva" s kojima se kralj savjetovao prije nego što je odlučio sazvati sabor i tražiti stare povlastice od pape i cara. Ovi "starci i mudraci" odgovaraju "starcima-županima" koji se kao nosioci javne, odnosno državne vlasti spominju u Porfirogenetovim sklavinijama. Njima je kao "vladikama zemlje", odnosno vladajućem sloju, namijenjena *Besjeda*, koju je sastavio nadbiskup sv. Metod, o nepristrasnosti pri izricanju pravde i borbi protiv paganstva, višeženstva i otpuštanja žena, tj. razvoda.

Na Saboru je u tom smislu izvršeno pravno etabliranje novog vladajućeg sloja i feudalnog poretka u nastajanju. Pop Dukljanin pripovijeda kako je kralj Budimir ustanovio "mnoge zakone i dobre običaje" koji su zapisani u slavenskoj knjizi *Metodije (Methodius)*. Tu se vjerovatno radi o Metodovom *Nomokanonu*, odnosno jednom

zborniku crkvenih pravila i građanskih zakona, koji je sv. Metod preveo sa grčkog na slavenski jezik. Građanski dio ovog zbornika poznat je kao *Zakon sudnij ljudem*. Skoro svi slavenski narodi, odnosno njihovi znanstvenici vezuju nastanak i primjenu ovog zakona za svoju ranofeudalnu državu. Slovenci misle da se može vezati za Karantaniju, dok ga drugi smatraju srpskim, odnosno hrvatskim zakonikom. Ruski i bugarski autori ga uklapaju u vlastitu sferu. Česi ga smještaju u Veliku Moravsku, a makedonski pisci drže da je nastao u Makedoniji. Hadžijahić pruža argumente po kojima je *Zakon sudnij ljudem*, u krajnjoj konsekvenci, izražavao društvene odnose kakvi su se formirali u "Zagorskoj sklaviniji" u trenutku kada su se nosioci vlasti izdvojili od "svega puka", pa ga određuje kao bosanski ranofeudalni zbornik.

Jednu od najvažnijih uloga u širenju i uspostavljanju feudalnih odnosa, pa i u izgradnji ranofeudalne države imala je crkva. Još u vrijeme pokrštavanja Zagorska sklavinija bila je dio Metodove nadbiskupije, pa je crkva u Bosni počivala na ćirilometodskim temeljima i tradiciji. Nosioci i čuvari te tradicije bili su ćirilometodski manastiri i krstjanske hiže u kojima se njegovala slavenska pismenost i obred na narodnom jeziku. Odatle se u Bosni, mada je spadala u zapadnu kulturnu sferu, latinski nije mogao uvriježiti. Pored starokršćanske ćirilometodske podloge u Crkvi bosanskoj su svo vrijeme vidljive značajne manihejske naslage i ostaci pagansko-slavenskih vjerovanja i običaja. Crkva bosanska je u osnovi imala redovnički karakter, u čijim je hižama njegovan kult Grgura Nazijanskog, koji je smatran svecem zaštitnikom Bosne kao države i njene vladajuće dinastije.

Bosanska ranofeudalna država, ili kako je Hadžijahić radije naziva "protodržava", bila je bez sumnje "slavenska etnička tvorevina", do koje je uticaj bizantske vlasti i latinskih samostana iz Dalmacije sporo dopirao i slabo se osjećao. Nesumnjivo je da je ta država, koja je počivala na elementima kasne antike i ranog slavenskog razdoblja, nastala znatno prije XII stoljeća. Teško je pretpostaviti da su Slaveni koji su naselili područje Bosne stoljećima pasivno sjedili u svojim župama, da bi iznenada sredinom XII vijeka formirali jaku feudalnu državu. Tu je, slično okolnim zemljama, postepeno uvezivanje župa u veće političke cjeline počelo odmah po naseljavanju i teklo je uporedo sa procesom raslojavanja rodovsko-plemenskog društva, što je u IX stoljeću rezultiralo pojavom oformljene ranofeudalne države. Drukčije je teško objasniti vitalnu snagu Bosne kakva se iskazala u XII stoljeću i dalje. Zemlja koja je oblikovala samosvojnu kulturu i vlastitu državnu i crkvenu organizaciju, suprotstavljajući se stalno i uspješno jakim okolnim političkim i vjerskim

središtima, morala je temelje te kulture i državnosti postaviti još u ranom srednjem vijeku. Povoljan geografski položaj matične zemlje Bosne, oko izvora i gornjeg toka istoimene rijeke, omogućavao je živu privrednu i kulturnu djelatnost, čiji se kontinuitet može pratiti još od kasnih antičkih vremena i velike seobe naroda. Bosna je u ranom srednjem vijeku baštinila čitavo to naslijeđe čiji se domašaj osjeća u cjelokupnoj njenoj povijesti, sve do modernih vremena.

Djelo Muhameda Hadžijahića o Bosni u IX i X stoljeću pripada po svom karakteru eruditskoj historiografiji kao vrsti književnosti. To je spoj erudicije i historijske analize kao rezultat autorovog dugog i mukotrpnog hoda kroz literaturu i izvore. Hadžijahić se pri tome probijao kroz pravu šumu izvornih podataka i njihovih protivrječnih literarnih interpretacija, upoređivao i povezivao različite informacije i otvarao probleme. On je tako kritičkim postupkom historijske erudicije i privlačnim stilom i opisom dalekih zbivanja prevazilazio nedostatak neposrednih svjedočanstava o najranijem razdoblju bosanske prošlosti. Tek nakon što su ovim složenim istraživačkim postupkom utvrđene sve relevantne historijske činjenice, moglo se pristupiti njihovom tumačenju, konstrukciji i, na kraju, sintezi. Mada je svjestan da je svakoj historijskoj tezi "moguće staviti prigovor", Muhamed Hadžijahić je smjelo, kao svoje duboko naučno uvjerenje, izložio autentičnu sliku nastanka i uređenja rane bosanske države. On je time osporio i odbacio cjelokupnu nacionalističku historiografiju i njen paternalizam prema Bosni i njenoj historiji.

Mustafa Imamović

NAPOMENA IZDAVAČA

Rukopis knjige *Povijest Bosne u IX i X stoljeću* Muhameda Hadžijahića "Preporodu" je za objavljivanje ponudila autorova porodica, nakon što je od njezina objavljivanja odustala jedna izdavačka kuća u Zagrebu. U postupku pripreme Hadžijahićeve knjige za objavljivanje u Hrvatskoj provedena je lektura teksta u skladu sa standardima hrvatskog književnog jezika (riječ je o čistopisu koji su iz rukom pisanog primjerka, koji je ostao nakon autorove smrti, načinili njegovi najbliži: brat Halid i sin Zijad). Kada se "Preporod" prihvatio objavljivanja Hadžijahićeve knjige, podrazumijevalo se da redigirani tekst s obzirom na jezički standard više ne može ostati u naslijeđenom obliku te je od porodice zatražena i dobijena saglasnost da se izvrši lektura u skladu sa normom bosanskog jezika, na tragu prakse provedene u najuspjelijim poduhvatima ovog izdavača (*Historija Bošnjaka* Mustafe Imamovića, prateći tekstovi u ediciji *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* te još neki naslovi u petnaestgodišnjoj izdavačkoj praksi). Prilikom sređivanja teksta za štampu, priređivač izdanja je – nerijetko posežući za čistopisom, čijom je redakturom i lekturom bio dobijen predložak za nesuđeno zagrebačko izdanje – ne samo izvršio brižljivu lekturu, nego je ispravio neke omaške koje su nastale zato što ponekad riječi ili sintagme nisu bile tačno pročitane u pravljenju čistopisa ili je čak autor, ostavljajući vjerovatno da neke pojedinosti još dopuni ili osjenči bio načinio neke omaške. Izvršeno je također upotpunjenje bibliografskih podataka u bilješkama ispod teksta i u popisu korišćene literature, koju je redaktor, prof. dr. Zdenka Janeković Römer, obogatila određenim bibliografskim jedinicama novijeg datuma i mimo onih na koje je ukazala u bilješkama ispod teksta. Ovaj posao nije bilo moguće provesti do kraja s obzirom na nedostupnost određenog broja knjiga, časopisa i drugih publikacija, za koje ponekad nedostaje stranica ili broj glasila na koji se autor poziva ili koji je naveden u korišćenoj literaturi. Za precizna provjeravanja i zaokruživanja te vrste (navodi, naslovi, popunjavanja bibliografskih jedinica i slično) – na koja, u knjigama ovako složenim i zahtjevnim, teško da se ikada može staviti tačka! – priređivač nije imao potrebno vrijeme, s obzirom na želju izdavača da se ova važna knjiga o ranoj povijesti Bosne konačno pojavi pred stručnom i širom kulturnom javnošću. Ipak je sav taj posao oko uređivanja stručne aparature doveden na zadovoljavajuću razinu kada se ima na umu činjenica da je autora našla smrt prije nego što

je rukopis i u tehničkoj dionici bio priveo kraju na način kako je to činio u brojnim ranijim primjerima svoga bogatog i raznorodnog znanstvenog djelovanja. U osvrtu na ovaj dio posla priređivač izdanja ne gubi iz vida doprinos koji je u tom smislu, uređujući rukopis kao stručnjak medijevalist, dala gospođa Zdenka Janeković Römer. Konačno, posao priređivača izdanja ove knjige obuhvatio je također izradu indeksa imena.

Da bi predstava o Hadžijahićevoj knjizi o ranom bosanskom srednjovjekovlju bila potpunija za stručni dio javnosti koja će je u budućnosti koristiti, potrebno je ukazati na još neke činjenice. U odnosu na čistopis, koji su – kako je spomenuto – načinili autorovi bliski srodnici, verzija koja je evo napokon objavljena značajno je kraća: primjerak na kojem je gospođa Janeković Römer izvršila stručnu redakciju iznosio je preko 700 stranica. Poređenjem obima stranice iz čistopisa i one koja je konačno prelomljena u knjizi zaključuje se da je rukopis u redaktorskom postupku skraćen za polovinu u odnosu na verziju koja je ostala iza autorove smrti. Međutim, sa neophodnošću stručne redakcije jednog nedovršenog rukopisa – koji je zahvatio u neobično složene sadržaje koji se tiču rane historije Bosne, koja dosada nije obrađena u zasebnoj knjizi – saglasili su se i porodica, i nesuđeni (zagrebački), i konačni (sarajevski) izdavač. Zaokruženost uzbudljivog i zgusnutog štiva koje je pred nama učvršćuje nas u uvjerenju da je i ovaj rukopis – kako to gotovo bez izuzetka posvjedočuje praksa – kraćenjem dobio na izražajnosti: Hadžijahićeva knjiga čita se kao napeti historijski roman o zbivanjima u Bosni i nešto širem području tokom IX i X stoljeća. Izdavač, Matični odbor BZK "Preporod" – u čijoj se jedinici imenovanoj kao Institut za bošnjačke studije, dobrotom autorove porodice čuva rukom ispisani primjerak na kojem je autor radio do same smrti – vodit će računa da ovaj dio rukopisne ostavštine istaknutog poslenika bošnjačke kulture bude zaštićen na primjeren i primjeran način.

M. M.

SADRŽAJ

Muhamed Hadžijahić
POVIJEST BOSNE U IX I X STOLJEĆU

Izdavač
BZK "Preporod" Sarajevo
Institut za bošnjačke studije

Za izdavača
Šaćir Filandra

Tehničko uređenje
Jasminko Mulaomerović

Lektura i korektura
Munib Maglajlić

Računarska priprema
BZK Preporod" – Bošnjačka kuća podataka
Jasminko Mulaomerović

Štampa
DES Sarajevo

Za Štampariju
Džemal Bašić

Štampano u 1.500 primjeraka
2004.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

930(497.6)"8/9"

HADžIJAHIĆ, Muhamed

Povijest Bosne u IX i X sroljeću / Muhamed Hadžijahić. - Sarajevo : BZK Preporod, 2004. - 336 str. ; 24 cm

Pogovor djelu historijske erudicije Muhameda Hadžijahića / Mustafa Imamović: str. 315-321. - Bibliografija: str. 293-314 ; bibliografske i druge bilješke uz tekst

ISBN 9958-820-27-7

COBISS.BH-ID 13607686

Na osnovu Mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, broj: 04-15-2823/04 od 20. 9. 2004. godine, a prema članu 18. tačka 10. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga prečišćeni tekst ("Službene novine Federacije BiH", br. 49/02, 37/03 i 14/04.) knjiga *Povijest Bosne u IX i X stoljeću* autora Muhameda Hadžijahića je proizvod na čiji se promet ne plaća porez na promet proizvoda.

ISPRAVKA

U Napomeni izdavača na str. 335 omaškom je - u spominjanju autorova brata, koji je radio na priređivanju časopisa iz rukom pisanog primjerka - napisano ime Halid, umjesto Hasan.

Molimo gospodina Hasana Hadžijahića i čitaoce da prime naše iskreno izvinjenje zbog učinjene omaške.

Izdavač